

UTAZÁS A MAGYAR NYELV KÖRÜL
ÍRÁSOK KONTRA MIKLÓS TISZTELETÉRE

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 113.

UTAZÁS
A MAGYAR NYELV KÖRÜL
ÍRÁSOK KONTRA MIKLÓS TISZTELETÉRE

Szerkesztették:

Csernicskó István
Fedinec Csilla
Tarnóczy Mariann
Vančoné Kremmer Ildikó

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2010

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 113.

A kötet megjelenését támogatta
az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság
és a LINEE (Languages in a Network of European Excellence).

Sorozatszerkesztő:

KISS GÁBOR

Szerkesztették:

CSERNICKÓ ISTVÁN

FEDINEC CSILLA

TARNÓCZY MARIANN

VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ

ISSN 1419-6603

ISBN 978-963-9902-64-0

©A szerzők, 2010

©TINTA Könyvkiadó, 2010

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

TARTALOM

BEVEZETŐ HELYETT

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ (<i>Shikoku Gakuin, Japán</i>) Köszöntő – elegyes árnyalatokkal.....	11
ROBERT PHILLIPSON (<i>Copenhagen Business School, Denmark</i>) and TOVE SKUTNABB-KANGAS (<i>University of Roskilde, Denmark</i>) Miklós Kontra – congratulations.....	13

SZEMÉLYES PÉLDA

LADÁNYI MÁRIA (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország</i>) Személyes sorok Kontra Miklósról.....	19
SALY NOÉMI (<i>Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Magyarország</i>) A Peter-elv és egyéb csibészségek.....	21
GÖNCZ LAJOS (<i>Újvidéki Egyetem, Szerbia</i>) Kontra Miklós impakt faktora, avagy hogyan kerültem közelebb a szociolingvisztikához.....	25
CSATÁRI BÁLINT (<i>MTA Regionális Kutatások Központja, Magyarország</i>) Az egyetemes tudás és az örök barátság.....	29

NYELV ÉS ERKÖLCS

KONTRA FERENC (<i>Kilátó szerkesztősége, Szerbia</i>) Trikolór. Kontra Miklósnak, egy családja apokrif drávaszögi ágáról.....	35
SZABÓ T. ATTILA (<i>BioDatLab, Magyarország</i>) Gondolatok a nyelvi mikroevolúció kutatásáról Kontra György és Kontra Miklós munkássága tükrében. A nyelvész Kontra Miklósnak, 60. születésnapjára, „ismeretlenül”.....	41

SZILÁGYI N. SÁNDOR (<i>Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Románia</i>) Bábel átka? Nem inkább áldása?.....	52
LANSTYÁK ISTVÁN (<i>Comenius Egyetem, Szlovákia</i>) A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia	58
DENNIS R. PRESTON (<i>Oklahoma Állami Egyetem, Amerikai Egyesült Államok</i>) Fenntartható dialektizmus	68
TOLDI ÉVA (<i>Újvidéki Egyetem, Szerbia</i>) Szógyűjtők és más idegenek. Kontra Miklósnak	73
FEKETE KÁROLY (<i>Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Magyarország</i>) Karácsony Sándor lélekformáló és egyházformáló tevékenysége. A Karácsony Sándor örökségét értő és ápoló Kontra Miklósnak	80
 LABOVIÁNUS SZOCIOLINGVIS(Z)T(IK)A	
KISS JENŐ (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország</i>) A magyar szociolingvisztika történetének első szakaszáról	89
ANGELUSZ RÓBERT† és TARDOS RÓBERT (<i>MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Magyarország</i>) Mondhassuk, hogy mondhassuk?! Nem „re-kontra”: szociológiai reflexiók egy szociolingvisztikai munkássághoz.....	96
PLÉH CSABA (<i>Budapesti Műszaki Egyetem, Magyarország</i>) A pszicho- és szociolingvisztika kapcsolata: történeti áttekintés	103
JACK CHAMBERS (<i>University of Toronto, Canada</i>) Linguistic Consequences of Immigration and Insularity	113
ANNA BORBÉLY (<i>Research Institute for Linguistics of the HAS, Hungary</i>) Languages and language varieties: comparative research on the linguistic attitudes in four bilingual minority communities in Hungary. For Miklós Kontra, patron of the ambitious.....	120
PETER TRUDGILL (<i>Fribourgi Egyetem, Svájc</i>) A nyelvi kisebbségek Ausbau és Abstand szociolingvisztikája.....	129
PETTERI LAIHONEN (<i>Debreceni Egyetem, Magyarország és Jyväskyläi Egyetem, Finnország</i>) On Kontra on Hungarian Language Policy	135

NYELV ÉS POLITIKA

- SZÉPE GYÖRGY (*Pécsi Tudományegyetem, Magyarország*)
A magyarok helyzete Romániában és Szlovákiában 1996-ban 143
- VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ (*Konstantin Filozófus Egyetem, Szlovákia*)
Nemzetiségek és identitások: a(z anya)nyelv szerepe..... 164
- TÁNCZOS VILMOS (*Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Románia*)
Az északi csángók nyelvcserejének mai helyzete – számokban 172
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ ÉS CSERNICKÓ ISTVÁN (*II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ukrajna*)
Róka fogta csuka?
Az ukrain nyelvpolitika alapproblémáiról és alakulásának nehézségeiről 180
- FEJES LÁSZLÓ (*MTA Nyelvtudományi Intézet, Magyarország*)
A Narikari-szindróma 191
- KOLLÁTH ANNA (*Maribori Egyetem, Szlovénia*)
Nem súlyra mérjük...
Kétnyelvű oktatás – kétnyelvű tankönyvek (egy muravidéki kérdőíves vizsgálat néhány tanulsága) 196
- BARTHA CSILLA (*MTA Nyelvtudományi Intézet, Magyarország*)
„Hasznosnyelvészeti” adalékok a cigány tanulók anyanyelvi nevelésének kérdéséhez 206
- HATTYÁR HELGA (*MTA Nyelvtudományi Intézet, Magyarország*)
Az izolációtól a nyelvi kisebbségig. A siketség különböző konstrukcióiról..... 217

SZÓBAN ÉS ÍRÁSBAN

- GÓSY MÁRIA (*MTA Nyelvtudományi Intézet, Magyarország*)
A -ban/-ben ragok ejtéváltozatairól a spontán beszédben 225
- VARGA LÁSZLÓ (*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország*)
Frázistónus, határtónus, köztes frázis, intonációs frázis a magyarban
(a stilizált eső hanglejtés kapcsán) 233
- PÉNTEK JÁNOS (*Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Románia*)
A hasonlítást kifejező változó a moldvai magyarban 241

BALOGH LAJOS (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyarország</i>) Német lexikai elemek a Büki tájszótárban	245
FENYVESI ANNA és ZSIGRI GYULA (<i>Szegedi Tudományegyetem, Magyarország</i>) Hangsúlytalan szó eleji szótagok adaptációja amerikai magyar kölcönszavakban. Elméleti vonatkozások	253
PETER SHERWOOD (<i>Észak-Karolinai Egyetem, Amerikai Egyesült Államok</i>) Értelmezések a magyar mint idegen nyelv elméleti és gyakorlati oktatásában: a magánhangzó harmónia	267
TERESTYÉNI TAMÁS (<i>MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Magyarország</i>) Beszédaktusok Austin és Habermas felfogásában.....	272
BAKRÓ-NAGY MARIANNE (<i>Szegedi Tudományegyetem, Magyarország</i>) „...a mint a régen élt nép élt, mi nem élünk úgy”. Egy kihalt vogul nyelvváltozatról	279
TABULA GRATULATORIA.....	284

BEVEZETŐ HELYETT

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ

KÖSZÖNTŐ – ELEGYES ÁRNYALATOKKAL

A japánok úgy tartják, hogy a hatvanadik születésnap, azaz a kanreki visszatérés a kezdetekhez, olyan évforduló, amellyel újra elkezdődik az ember élete. A kanrekit a régiségben piros kalapban ünnepelték, mert a piros többek közt a születést szimbolizálja. Ilyenkor – gondolom, a világon mindenütt – a tudósokat és művészeket köszöntő laudációk arról szólnak, hogy az ünnepelt afféle tökéletes, mindenki által csodált lény, akinek az élete valóságos diadalmenet volt, műve pedig teljes és kerek egész. Ami ezután még jöhet, az legfeljebb valamiféle ráadás.

Gyűlölöm ezt az álságos hagyományt, ezért nem is vagyok hajlandó ilyesféle retorikai artistamutatványokra. A mi ünnepeltünk egyébként korántsem tökéletes lény, behízselgően udvarias társalgónak semmiképp sem merném nevezni. Nem véletlen tehát, hogy sok befolyásos ellenséggel büszkélkedhet, akik ma is imponáló találékonysággal próbálják őt ellehetetleníteni. Mindazonáltal vitathatatlan tény, hogy (miközben angol nyelvtanárok nemzedékeit nevelte ki) Kontra Miklós honosította meg Magyarországon a szociolingvisztikát, az empirikus megalapozású nyelvészetet, illetve azokat a stúdiumokat, amelyeket hasznos és közérdekű nyelvészetnek nevezünk – anélkül, hogy ezeket a szavakat idézőjelbe téve értenénk. Persze nem egyedül dolgozott: kollégák, tanítványok és tisztelők tucatjai mentek mellette és mögötte – ez a kötet ennek a legszebb bizonyítéka. Kettős ünnepet ülünk tehát: egy barátunk hatvan éves lett, a nemzetközi és magyar tudományosság pedig bebizonyította, hogy méltó módon bánik azzal, aki méltó a tiszteletre.

Kedves Miklós, ne örülj még, mert nincs vége a fecsegésemnek. Mindnyájunk nevében üzenem, hogy bár az eddigi életműved magáért beszél, szó sincs róla, hogy már nem váránk el Tőled semmit, és hagyunk csak úgy jóféle bort kortyolgatva hanyatt dőlni a szentendrei karosszékekben.

De a piros kalapot azért tedd csak föl.

ROBERT PHILLIPSON – TOVE SKUTNABB-KANGAS

MIKLÓS KONTRA – CONGRATULATIONS

We have written books with several scholars over a period of over forty years. We have also over the past 30 years edited scholarly anthologies which scores of researchers have contributed to. We tend to say ‘never again’ each time the idea of editing another book arises. We know from experience, much of it bitter or at least tedious, that masses of reasonably eminent scholars behave unreasonably when it comes to sticking to deadlines, to actually delivering what has been promised, to being totally dependable. Miklós Kontra has been exceptionally good to work with, both as a co-editor and as a contributor to books and journals. In the light of a great deal of experience of how academic teamwork and international collaboration function in practice, we can declare unreservedly that he is not only an outstanding professional to work with but our favourite scholarly partner!

One reason why this has worked well is that he and we have been working with similar scholarly concerns in parallel. These have been innovative and controversial, which is what cutting edge research is all about: creating new knowledge, developing theoretical frameworks that can account for ongoing social processes, documenting them, and analysing causes and consequences. This explains our shared efforts with Miklós to develop the study of linguistic human rights as a multidisciplinary academic activity of urgent political relevance - see our edited volume (Kontra et al., 1999). This book derived from a very successful conference that Miklós organized in Budapest, which a large number of scholars from Western and post-communist countries took part in. The product brings together scholars from a dozen countries and represents a coherent distillation of awareness and approaches from economics, education, ethnic studies and politics, language policy, law, media studies, minority studies, sociology, and sociolinguistics. Sociolinguistics is necessarily multidisciplinary, and can only advance through international collaboration. This represents a substantial intellectual challenge. It is also this, and its immediate political relevance, that makes the field stimulating.

A further reason for us ‘Western’ scholars engaging in fruitful collaboration with Miklós has been that Miklós was quick to see that the vast expansion of the use of English in the post-communist period raised fundamental issues about language rights, and about voice in and access to what is called ‘the international scholarly community’. This tends to assume that scholars who do not know English and write in other languages, or who are English-knowing and publish in English in addition to other languages, don’t belong in ‘the international scholarly community’. After the implosion of communism, the invasion by the West of central and eastern Europe as new academic territory was useful and productive in many ways, but also entailed a serious risk of academic neo-colonialism and linguistic imperialism. Unequal access to funding, to publication channels, and to reasonable conditions for serious scholarship, led to a new hierarchisation in international science and to the marginalisation of eastern and central European scholarship by some in the English-speaking world. Early on in this process, in an article in *Sociolinguistica* (1994) we warned about the risks involved in

seeing English as a panacea for the post-communist world, along with fraudulent marketing of the ‘free’ market, of democracy and human rights. Too few scholars – whether from the dominant Western world or the newly independent states – seemed to grasp the implications of the forces and pressures involved. Miklós did see the relevance of a more critical, reflective approach, and collaborated with scholars on both sides of the Atlantic, among other things by arranging for articles by ourselves to be translated into Hungarian.

In the sensitive area of the language rights of mother-tongue Hungarian speakers living in the Carpathian basin, and not in Hungary (e.g. 1996), it is our impression that Miklós has contributed substantially – along with scholars working in difficult political conditions like Sándor Szilágyi N. – to providing conceptual and empirical clarification of fundamental issues affecting the rights of majorities and minorities (see, e.g. Kontra 2009). This provides a more solid foundation for informed decision-making, and represents a substantial contribution not only to democratisation processes, but also to the theoretical foundations on which linguistic human rights can be argued.

The issue of ‘reasonable conditions’ for research and university teaching is a global one, even if constraints and economic rationales differ from place to place. When one of us recently spent some weeks in Kathmandu, the capital of Nepal, there was electricity for 8 hours per day, from 4 in the morning to 8, and from 4 in the afternoon to 8. Using a computer or email was thus impossible during ‘normal’ working hours, and even reading was difficult because there was no electric light. This was the case in the Ministry of Education – but not in the luxury hotels where western consultants were staying; we could use our computers, and show Power Points at the hotels where our conferences were held. Even in the IT-rich state India, 3-4-hour daily power cuts are, while we are writing this, making getting proofs for a co-edited book (Heugh & Skutnabb-Kangas, in press) cumbersome. Even when some of the material conditions described above are in order, conditions for doing research and for its reception in the public domain are constantly changing. The misuse of scientific results by academics who are in the pockets of the corporate world has been well analysed in the USA (Oreskes & Conway, 2010). There is comparable experience in Europe. It is likely that applied linguistics and sociolinguistics are being affected by similar trends, by scholars playing intellectual games and furthering their careers rather than contributing to the analysis and resolution of burning social issues. Miklós’ scholarly trajectory is radically different: see, for example, Kontra 1995, 2000, 2001, 2005.

In the contemporary phase of intensive ‘internationalisation’ and European ‘integration’, scholars are expected to increase their ‘productivity’ and to justify that taxpayers’ money for universities is well spent. While we endorse the principle of universities being accountable, and being of value to the individual and the society, the fact that universities are increasingly being run as businesses, and subjected to crude economic rationales, means that university autonomy and academic freedom are being constrained. This is especially true in the humanities and social sciences, with quality at risk as a result. We look forward to future collaboration with Miklós for many years, in order to continue to demonstrate that he (and we) can continue to be productive, and socially relevant, despite the system.

References

- Heugh, Kathleen and Skutnabb-Kangas, Tove (eds.) (in press) *Multilingual Education Works: From the Periphery to the Centre*. New Delhi: Orient BlackSwan.
- Kontra, Miklós (1995) Sociopolitical and linguistic aspects of post-communist Hungarian contact linguistics. In: Muikku-Werner, P. & Julkunen, K. (toim.) *Kielten väliset kontaktit* (Contacts between languages). AFinLAn julkaisu no. 53, Jyväskylä: AFinLA. 7–23.
- Kontra, Miklós (1996) English Only's Cousin: Slovak Only. *Acta Linguistica Hungarica*, 43: 3–4, 1995/1996, 345–372.
- Kontra, Miklós (2000) Prefatory note. *Multilingua*, 19: 1/2, 1–2.
- Kontra, Miklós (2001) British Aid for Hungarian Deaf Education from a Linguistic Human Rights Point of View. *Alkalmazott Nyelvtudomány. Hungarian Journal of Applied Linguistics*. 1:2, 2001, 63–68.
- Kontra, Miklós (2005) Contextualizing the Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project. In: Fenyvesi, Anna (ed.) *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam: Benjamins. 29–45.
- Kontra, Miklós (2009) *Language-based educational discrimination in the Carpathian Basin*. 7th Annual Lecture on Language & Human Rights. 11 June 2009 – University of Essex. Downloadable from <http://privatewww.essex.ac.uk/~patrickp/lhr/lhrlectures.htm>
- Kontra, Miklós, Phillipson, Robert, Skutnabb-Kangas, Tove and Váradi, Tibor (eds.) (1999) *Language, a right and a resource. Approaching linguistic human rights*. Budapest: Central European University Press.
- Oreskes, Naomi and Conway, Erik M. (2010) *Merchants of Doubt. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. New York: Bloomsbury Press.
- Phillipson, Robert & Skutnabb-Kangas, Tove (1994) English, Panacea or Pandemic. *Sociolinguistica*, 8. English only? in Europa/in Europe/en Europe, 73–87.

SZEMÉLYES PÉLDA

LADÁNYI MÁRIA

SZEMÉLYES SOROK KONTRA MIKLÓSRÓL

Ha röviden és hivatalosan össze kellene foglalnom Kontra Miklós munkásságának leglényegesebb mozzanatait, akkor az alábbiakat emelném ki:

Nevéhez mindenekelőtt a modern, nyugati típusú szociolingvisztika szemléletének magyarországi meghonosítása, a Magyarországon kívüli magyar nyelvváltozatok kutatásának összefogása, és a magyar és közép-európai szociolingvisztika külföldi megismertetése kötődik. Szociolingvisztikai kutatásai (a kétnyelvűség kutatása, valamint a labovi variációs szociolingvisztika szellemében a rendszerváltás kori magyar nyelv variációs jelenségeinek bemutatása) mellett az utóbbi időben elsősorban a nyelvi jogokkal és a nyelvpolitikával kapcsolatos témákkal foglalkozik, és célja – a labovi célkitűzésnek megfelelően – az, hogy társadalmilag hasznos nyelvészetet műveljen. Munkássága így egyszerre kötődik a szociolingvisztika elméletéhez, az empirikus kutatásokhoz és az alkalmazott nyelvészeti problematikához.

A fentiek ismert tények, így ennek a rövid köszöntő írásnak nem célja, hogy részletesen, adatokkal is alátámasztva számba vegye mindazokat a szakmai teljesítményeket, amelyeket ünnepeltünk pályája során elért. Néhány személyes emléket és gondolatot szeretnék csak felvillantani arról, hogyan jelenik meg Miklós egyénisége az én számomra – arra gondolva, hogy bennem kialakult kép nem teljesen egyedi.

Miklóssal az 1990-es évek elején kerültem személyes kapcsolatba, amikor az elméleti nyelvészet szak keretében egy szociolingvisztika kurzust tartott az akkor még az ELTE-hez tartozó Amerikai úti épület egyik szobájában. Én akkoriban már majdnem 10 éve az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék kutatója voltam, és Zsilka János „Nyelvi mozgásformák dialektikája” nevű kutatócsoportjában főleg ige szemantikával foglalkoztam. Miklós szociolingvisztika órájára csak magánszorgalomból kezdtem járni, mivel egyrészt kutatóként sem akartam lemondani a tanulás lehetőségéről (ugyanabban a tanévben morfológiát is tanultam Kiefer tanár úrnál, ami végül is fő kutatási témámmá lett), másrészt nem akartam elszakadni a szociolingvisztikai tematikától, amely a pályakezdésemet jellemezte.

Nem én voltam az egyetlen kolléga, aki bejárt ezekre az órákra – ott ismerkedtem meg Bartha Csillával és Borbély Annával is. De ebben a csoportban – mint szemináriumi teljesítményük alapján már akkor is sejteni lehetett – a hallgatók között is voltak olyanok, akik azóta ismert nyelvészek lettek (a szeminárium tagja volt például Bartos Huba és Szigetvári Péter is).

Számomra, aki korábban a magyar szak keretében hallgattam szociolingvisztikát, Miklós órái mind szervezési, mind tartalmi tekintetben sok újdonságot jelentettek. Ezeken az órákon találkoztam például először amerikai stílusú követelményrendszerrel, ill. idegen nyelvű tankönyv használatával. Az órák szemlélete is merőben más volt, mint amilyet a hagyományos magyar szakos képzés keretein belül megszoktam. Emlékezetem szerint

a hallgatóság Miklós irányításával nagyon aktívan vett részt az órákon, minden alkalommal igen élénk szakmai eszmecsere zajlott.

A szokásos szakmai érintkezésem túl Miklóssal a kapcsolatunk akkor vált személyesebbé, amikor 2000-ben, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának titkáráként – szakosztályi program keretében – én szerveztem meg Miklós társasági előadását, és utána alkalmunk nyílt arra, hogy beszéljünk egy kicsit. Azóta egy-két alkalommal az is előfordult már, hogy elolvastuk és véleményeztük egymás készülőfélben lévő kéziratait.

Bár kapcsolatunk nem túl szoros, főleg szakmai rendezvényeken, konferenciákon vagy bizottsági üléseken találkozunk, Miklóstól az idők folyamán sok segítőkész, kollegiális, sőt baráti gesztust kaptam. Tulajdonképpen szociolingvisztikai témákban – mint ezekben a témákban aktuálisan nem dolgozó, de szociolingvisztikát oktató és a szociolingvisztikai kutatás fejleményei iránt érdeklődő kollégát – engem már korábban is (lényegében a fent említett 1990-es évek eleji szeminárium óta) „a szárnyai alá vett”, és azóta nem egy szakmai kérdésben volt a segítségemre. Ha szociolingvisztikával kapcsolatos probléma merül fel, nemcsak az biztos, hogy először hozzá fordulok, hanem az is, hogy érdemi választ kapok tőle.

Miklós szakmai pártfogása főleg abban nyilvánul meg, hogy nemcsak a saját írásait küldi meg nekem, hanem felhívja a figyelmemet az ezen a területen megjelent új kiadványokra is, és amiből tud, mindig küld különlenyomatot vagy fénymásolatot is. Többek között ennek is köszönhető, hogy grammatikai és nyelvelméleti kutatásaim közben sohasem szakadtam el a nyelvészpályámat elindító szociolingvisztikai tematikától és általában a nyelvhasználat kérdéseitől sem, és ezért rendkívül hálás vagyok neki.

Ami Miklós segítőkészségét és nagyvonalú gesztusait illeti, ebben a tekintetben szimbolikus értékű, hogy amikor 2004 tavaszán egy fél évre a Nyelvtudományi Intézet Hajdú Péter ösztöndíjasa lettem, az Elméleti Nyelvészeti Osztályon, ahová hivatalosan tartoztam, éppen nem volt szabad hely, és Miklós felajánlotta azt a félészobát (plusz a hozzá tartozó íróasztalt), amely a BUSZI feldolgozása kapcsán az ő osztályához tartozott, de az idő tájt éppen nem használta senki. Így az általam megkapott kutatóhely révén fizikailag is összekapcsolódott az Intézetben a nyelvelmélet és a nyelvhasználat kutatása...

Az elmúlt években úgy ismertem meg Miklóst, mint aki elvszerűen, következetesen és becsületesen viszonyul a szakma és az élet kérdéseire egyaránt. (Nem véletlen, hogy az utóbbi időben a hasznos nyelvészetben belül éppen a nyelvi jogok témájához jutott el.) Nemzetközi és hazai szinten egyaránt elismert kutató, de benyomásaim szerint itthon kevésbé elfogadott, mint külföldön. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a véleményét minden témában nagyon markánsan fogalmazza meg, harcosan képviseli, és nem fordít különösebb gondot a diplomatikus „somagolásra”. Ezt talán nem tartaná összeegyeztethetőnek az egyenességgel sem – de az is lehet, hogy egyszerűen csak nincs érzéke hozzá.

Az elfogadottság és a szakmai karrier szempontjából ez bizony (finoman szólva) nem mindig előnyös. Akik viszont a tartalomra figyelnek, azok elismerik Miklós teljesítményét, elfogadják markáns egyéniségét, és nagyra becsülik őt. Nekik módjuk van észrevenni nemcsak harcoságát, hanem jóindulatát és baráti segítőkészségét is. Örülök, hogy azok közé tartozhatok, akik egyéniségének ezt az oldalát is megtapasztalhatták.

SALY NOÉMI

A PETER-ELV ÉS EGYÉB CSIBÉSZSÉGEK

Angol szakos évfolyamtársaim imádattal vegyes rettegéssel készültek nemcsak a Kontra-vizsgákra, de a heti szemináriumokra is: Boronkay pendelyben rohángált fel-alá a kollégiumi ágyak közti fél négyzetméteren, szénakazalnyi kidolgozott tétellel a kezében, és azt visította:

– Basszus, kivág, nem bííírom, kinyííírom!

Harminc kiló volt vasággal, és három fejjel kisebb a lemészárlásra rendelt célszemélynél. De persze jelest kapott. Vagyis egyáltalán nem persze. Kevés oktatónál kellett azért ennyire megdolgozni.

Én mindezt elnéző jóindulattal követtem: nekem ugyanis nem tanárom volt, hanem – akkor még csak – simán a Zsuzsi bátyja. Ami egy egészen másféle viszony. Ehhez ki kell tekintenem a kórusra is.

Maresz, a mi karnagyunk (életem legmeghatározóbb iskolája, a Szilágyi Erzsébet női kar élén) valami csudálatos tehetséggel elérte, hogy ne csak egyszerűen elfogadjuk, de egyenest szeressük egymást. Másképp ugyanis semmiféle emberi együttműködés nem lehet igazán hatékony, a zene pedig egyáltalán nem. Hogy ezt hogy csinálta, arra most nem térek ki, legyen elég az eredmény: nagyon szerettem Kontra Zsuzsit, aki már főiskolás volt, nem messze állt tőlem az altban, és minden oka meglett volna rá, hogy botfülem, repedtfazék hangom és pimaszságom miatt mélyen lenézzon, de mégse tette – vagy nem mutatta –, ehelyett villámgyorsan passzolta a hiányzó kottát, és türelmesen a fülembe énekelte a Kortárs Szerző emberellenes hangközeit.

Így tehát mi sem volt természetesebb, mint hogy szeretettel mosolyogjak évfolyamtársaim rémére és bálványára, hiszen a Zsuzsi bátyja. Bátyok kezelésében különben is otthon voltam, sajátomon szerezve két évtizedes gyakorlatot.

Valahogy így lehetett ezzel Miklós is, mert vigyorogva köszönt a lépcsőházban, tanzéki bulikon még egy-két sört is megittunk együtt, eggyel több vagy kevesebb hóg már nem számít, van neki elég.

Évek teltek el, mire újra rendszeresen kezdtünk találkozni, a szegedi vonaton, amelyen ekkor már én is tanárként ingáztam Pestről és vissza. Most, hogy jobban utána számolok, tizenkét évig vonatoztunk együtt, valamelyes kihagyásokkal. Az a régi szerda reggeli gyors, még az IC-k előtt... „Személyvonat indul Veresegyházán át Vácra a külső D vágányról” – recsegte a hangosbemondó, miközben az ember ismerősökre vadászva pásztázta az árnyakat a koszos ablakok mögött. A kollégákat hamar ki lehetett ismerni: ki locsogja végig a közel háromórás utat, ki készül a vonaton az előadására, és ki az, aki mogorván punnyad, sőt alszik, de ha fontos beszélő van, arra is készséggel kapható, és viszont. No, mi alkalmas útítársra és rövid idő alatt jó baráttra is leltünk egymásban.

Nagy szerencsével el lehetett foglalni egy teljes, üres fülkét, azonnal végigheveredni négy ülésen, és mély álomba borulni, legalább Kistelekig. Azért csak odáig, mert ott irgal-

mat nem ismerve felszálltak a szegedi piacra igyekvő csirkés nénik ezerráncú szoknyáikban, és teli tüdőből folytatták hajnal négykor megkezdett beszélgetésüket az élet olyan alapkérdéseiről, mint a táp ára vagy a szomszéd Feri mögédemölt májbetegsége.

Egy alkalommal különösen súlyosnak ígérkező támadásra riadtunk, még nagyon álmosan. Én felültem, készülve a legrosszabbra, Miklós viszont fekvé maradt, és borzalmas fejhanganon, üvöltve énekelni kezdett. A vak is láthatta: a fülkében egy részeg őrült utazik, vele pedig valószínűleg a felesége vagy az ápolója. A mámik tehát, miután óvatosan bekukkantottak, részvétellel vegyes rémülettel tova is rebbentek szatyraikkal és ketreceikkel: szögény asszon, ölege löhet neki. A vonat lassan kihaladt Szeged felé, Miklós pedig, mielőtt visszaaludtunk volna még arra az értékes félórára, méltatlankodva megcsóválta a fejét:

– Docens úr, docens úr...

Hazafelé, a csütörtök esti vonaton már beszélgetősebb kedvében volt mindenki. Nagyobbak voltak a csapatok, nyelvész, irodalmár, geográfus, pszichológus, történész vegyest, és a jelen nem lévő kollégák szapulásán túl mindenféle érdekes dologról lehetett hallani: régi professzorokról és friss kutatásokról, utazásokról és azok meghíúsulásáról, megírt és megíráthatatlan cikkekről és könyvekről. Olyan volt az a lomha szegedi gyors (aztán később a fűrébb IC is), mint egy mozgó irodalmi kávéház.

1997 őszén Miklós szervezett Budapesten egy nemzetközi konferenciát a nyelvi emberi jogokról.¹ Azt is a vonaton kérdezte meg, nem segítenék-e. Hát dehogyisnem.

Én még ilyen vicces konferenciát nem láttam. A ruhatárosok és a hostessek doktoranduszok voltak, a könyvtáros tán tanársegéd, a szervezőbizottság adjunktustól fölfelé. A büfés abszolvált egyetemi féléveinek számát nem kérdeztem. Mindenki két-három nyelven, mosolyogva, villámgyorsan tette a dolgát – ráadásul remek előadásokra lehetett beülni, amikor épp ráért az ember. És itt jön a Peter-elv.

Az azonos című könyvecskét² egyszer véletlenül vettem kézbe egy belvárosi könyvesboltban. Azonnal hazahoztam, és örökre a szívembe zártam. A lényeg: minden hierarchikus rendszer tagjait maga a rendszer addig tuszkolja előre a számlátrán, amíg el nem érik saját inkompetencia-szintjüket, ahol is ott ragadnak. A rendszerek működőképessége tehát attól függ, hány olyan tagjuk van, aki még nem jutott el odáig, hogy alkalmatlan legyen feladata ellátására. Abban a képzeletbeli helyzetben, amikor ezt már mindenki elérte, a rendszer összeomlik, de alig néhány, megfelelő magasságban trónoló inkompetens főnök is elegendő a nagyon rossz működéshez. Mivel az inkompetencia leplezésének kézenfekvő módja, hogy a hülye még nála is hülyébbekkel veszi körül magát, inkompetens vezető környezetében a folyamat felgyorsul. Ismerős? Gyakorlati tanulásként mindenestre azt fogalmaztam meg a magam számára, hogy ilyen rendszerekbe lehetőleg nem szabad bekerülni, de ha mégis, kínos gonddal kell ügyelni, elő ne léptessenek valahogy (erre egyébként a könyvecske prevenció receptekkel is szolgál).

Hogy Miklós kezében valaha megfordult-e *A Peter-elv*, sose kérdeztem, de az napnál világosabb volt, hogy ennek (megfordított) szellemében járt el: mindenkire olyan feladatot bízott, ami messze alatta maradt az illető képességeinek – miközben az ügy és saját szerepünk jelentőségével a legmesszebbmenőkig tisztában voltunk, ráadásul mindannyian szerettük őt. Ennek következtében nemcsak olajozottan és hibátlanul, de jókedvűen is dolgoztunk, játék volt az egész, mint egy jótékony célú álarcosbál. A jelenlévő külföldiek egyik

¹ Összefoglalója a *Regióban*: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00031/pdf/08.pdf>

² Peter, Laurence Johnston – Hull, Raymond (1989) *A Peter-elv*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

ajulatból a másikba estek, és azzal mentek haza, hogy a magyarok – úgy általában, kivétel nélkül – zseniálisak, ők maguk pedig ilyen jó konferencián még életükben nem voltak.

Úgy egy évvel később, talán egy hazaúton hangzott el, kijelentő módon:

– Maga fog nekem szerkeszteni egy könyvet.

– Nocsak – gondoltam vagy mondtam is kissé ijedten, mert tudtam, hogy ha ez elhangzott, akkor nem úszom meg.

Már jó ideje zajlott mindenféle hazai és határon túli lapokban egy elég emelt hangú vita az önhibáján kívül külföldre szakadt magyarság nyelvéről. Sokat beszélgettünk ilyesmikről a vonaton már korábban is. Pár évvel azelőtt jelent meg az amerikai magyarok „hunglish” szótára – Vázsonyi Endre munkáját a magáéval tetemesen kiegészítve Miklós tette közzé,³ én pedig elolvastán egyszer s mindenkorra leszoktam arról, hogy megvessem vagy kigúnyoljam az anyanyelv kilyukadt bugyraiban kotorászó „disszidenseket”. Most viszont nem róluk, hanem az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai magyarokról volt szó, ott pedig a nyelvi, nyelvészeti problémákat politikaiak, emberjogiak is tetézték-tetézik. Akkoriban, tőle hallottam először – kerek magyarázatokkal – olyan szavakat, mint „lingvicizmus”, „nyelvtervezés”, „nyelvpolitika”.

– Én odaadom a cikkeket, maga értelmesen sorba rakja, szelektálunk, aztán csak be kell gépelni, egységesíti a jegyzeteket, csinál hozzá egy fasza bibliográfiát, és kész – ecsetelte.

Ideaadt, sorba raktam, párat kiejtettünk, a végére így is majdnem negyven maradt, amelyeket „csak be kellett gépelni”. S bár a nagy tekintélyű nyelvművelők cikkeiben nem kellett szenvednem holmi jegyzetekkel – ők nem tartották fontosnak, hogy bárkire is hivatkozzanak, szemlátomást nem olvastak szakirodalmat, pláne nem a nemzetközit –, a fiatalabbja alaposan megizzasztott, mire minden oldalszám, dőlt betű és millióféle hivatkozás végre katonás és egységes rendben sorakozott. És mire a húsz sűrű oldalnyi bibliográfiát is össze-raktam, azon kaptam magam, hogy megtanultam könyvet szerkeszteni. (Lehet, hogy épeszű emberek nem négyszázhatvan sűrű oldalnyi bonyolult vitával kezdik,⁴ de hát ők biztos nem Kontra keze alá dolgoznak.)

Itt persze nem a Peter-elv érvényesítéséről volt szó: sokszor éreztem menet közben, éppen, hogy átviszem a lécet – de persze át kell vinnem, ha a fene fenét eszik is. Annál inkább volt szó megint csak arról, hogy egy jó ember meg egy jó ügy kedvéért, tiszta szívből végzett munka micsoda örömforrás – utóbb meg persze arról, hogy aki biztos az igazában, azt nem nagyon érdekelhetik a rugdosások se.

(Érdeemes átnézni Miklós bibliográfiáját: hány könyvet csinált társszerzőkkel. Szinte mind fiatalabb. Nem helyette dolgoztak ők se, hanem vele. A tanultakon túl: az ő neve mellett váltak névvé, és csinálják majd tovább – remélhetőleg ebben a szellemben – egy következő nemzedékkel.)

A megtanult leckére hamarosan nagy szükségem lett. Talán nem a vonaton, hanem egy pohár bor mellé kaptam az újabb házi feladatot, amely legalább harmadik anyagnak bizonyult.

– Ilia Miska ősszel lesz hatvanöt éves. A magyarosok nem csinálnak semmit. Össze kell rakni egy frankó kötetet, maga megcsinálja.

³ *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár* (1995) Gyűjtötte és összeállította Vázsonyi Endre; sajtó alá rendezte és szerkesztette Kontra Miklós. Budapest: Teleki László Alapítvány.

⁴ Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) (1998) *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris.

A szorgalmi időszak végén jártunk, vagy már azon is túl. Azt én is tudtam, hogy a születésnap – egyben névnap is – szeptember 29., Szent Mihály napja. Vizsgaidőszak, nagyvakáció...

– Össze kell írni azokat, akikről tudjuk, hogy Miska szereti őket, meg akik őt szeretik, kiküldeni körlevelet, adjanak írást a kötethez.

Összeírtuk, és a levél – az én aláírással – elment harminc embernek. Na, kerekedett a dologból akkora parádés botrány, hogy csak úgy zengett a magyar tanszék folyosója. Hogy én – francia tanszéki „idegen” – hogy jövök ehhez, mit képzelek, micsoda szégyenbe hozom a tanszéket, hogy hát kicsit későbbre ők is megcsinálták volna (aha...), és egyáltalán. Húztam fülem-farkam, ejsze nem akartam én összeveszni senkivel. Nagy nehezen kibékítettem a haragosokat, akik első mérgük elmúltával persze rájöttek, hogy munkát veszek le a vállukról, és nemhogy nem hozom szégyenbe őket, de egyenest megmenekülnek tőle – meg hát végső soron szeretjük mi egymást...

Harmincből huszonkilenc kollégánk szeptember végére leadta az írását. Nyomdára már nem volt idő: az Orvostörténeti Múzeum aranykezű papírrestaurátora hosszas rimánkodásomra vállalta, hogy az összerakott kéziratokból díszesen kötött könyvet sikerít, egyetlen példányban. Nedvesen vette ki előző délután a prés alól, lelkemre kötve, hogy azonnal tegyek rá megint nehezéket – *A Nagy Háború írásban és képből* öt kötete és két régi gázvasaló alatt töltötte az éjszakát –, de bizony nyirkos volt még másnap is, amikor vonatra ültem vele. Az átadási ünnepség világ csudájára remekül sikerült: Miska bácsit, aki mit sem sejtett az egészszől, valaki törbe csalta és az ünneplő sokadalom közepébe cipelte, felvonultak a kollégák, a gyerekek, a dékán, volt virág és mosolygás, ahogy kell – az értelmi szerző meg hátul vigyorgott a sarokban. (A kötet nem sokkal később „igazi könyv” formájában is megjelent,⁵ sajnos elég kis példányszámban, és azóta maradéktalanul el is fogyott.)

Megint csak utólag kezdtem gondolkodni azon, ami történt. Miklós – egy kitűnő tettestársal, Bakró Nagy Mariann személyében – már évek óta szorgalmasan faggatta különböző korú nyelvész kollégáit,⁶ szívmengetően szépeket mesélt és írt kedves tanáraitól, például Ország Lászlóról. Na, szóval: az idősebb kollégákat 1) addig kell kikérdezni, amíg megvannak, és 2) addig kell tanújelét adni irántuk való tiszteletünknek és szeretetünknek, amíg örülni tudnak neki. Rémm egyszerű, nem? (Ja, és az egészet úgy kell csinálni, mintha véletlenül keveredtünk volna az egészszbe, nehogy hálálkodni találjanak, huhh.)

Kontra még csak hatvan éves – az én Istenem éltesse bisz hundertcvancig –, úgyhogy még sokáig lehet tőle ilyen és hasonló csibészéseket tanulni, az ilyesmi sose késő, tecce nek érteni. Nem mondom, hogy mindig könnyű, azt se, hogy egy kedves ember – nekem kedves, oszt’ jóvan.

Most pedig lerakok itten valahova egy üveg száraz vörösbort, és lányos zavaromban talán egészen az Alma-rétig futok, ott fogok elbújni, míg le nem nyugszanak a kedélyek.

⁵ *Mihálynap köszöntő. Írások Ilia Mihály születésnapjára.* (2000) Szeged–Budapest: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

⁶ Lásd: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (1991) *A nyelvészetről – egyes szám első személyben I.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet; a második kötet 2009-ben a Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Karának gondozásában jelent meg.

GÖNCZ LAJOS

**KONTRA MIKLÓS IMPAKT FAKTORA,
AVAGY HOGYAN KERÜLTEM KÖZELEBB
A SZOCIOLINGVISZTIKÁHOZ**

Amikor a kezdeményezői megkérdezték, hozzájárulnék-e írással egy Festschrift megjelenéséhez Kontra Miklós tiszteletére, örömmel vállaltam a felkérést. Hamarosan azonban kéteyeim támadtak. A félreértést elkerülendő, nem a kezdeményezés indokoltságával kapcsolatban bizonytalanodtam el (már vagy egy évtizede hiányolom), hanem az tett bizonytalanná, megfelelő személyhez intézték-e a felkérést. Egyrészt azért nem éreztem magam a legalkalmasabbnak e megtisztelő felkérésre, mert tanult szakmám nem a nyelvészet, hanem a pszichológia. Másrészt az ünnepeltet viszonylag későn, kevesebb mint húsz évvel ezelőtt ismertem meg. Ekkor már kiforrott szaktekintély volt. Annak, hogy szakmailag milyen hatásokra formálódott, nem voltam tanúja. Aztán felmerült bennem, hogy mindez esetleg előnyt is jelenthet egy méltatásnál, mert bizonyos értelemben kétszeres kívüllállóként, tevékenységének talán olyan sajátosságai is megragadták a figyelmem, amelyek a vele szorosabb és gyakoribb személyes vagy szakmai kapcsolatban állók számára magától adódóak.

Már együttműködésünk kezdetén felfigyeltem arra, hogy Kontra Miklós nem rejti véka alá szakmai hitvallását. Sok tanácskozáson, de számos munkájában is nagyon letisztultan megfogalmazta preferenciáit, olyan közérthető módon, ami csak azokra a kivételes kutatókra jellemző, akiknek fejében kristálytisza gondolatok születnek, és meg is tudják azokat közérthetően fogalmazni. Ezek közül, a teljesség igénye nélkül, csak néhányat emelnék ki. Először is, a nyelvtudomány egészére vonatkozóan vallja, hogy olyan nyelvészet elkötelezettje, amely lényeges dolgokat tud mondani a mindennapi kommunikációról. Ez nem szobatudomány, nem művelhető karosszékéből, a nyelvet természetes társadalmi közegében kell vizsgálni. Jelentős ismeretekig csak az a nyelvészet juthat, amely azt kutatja, az ő megfogalmazásával élve, hogy miként használják/beszélik az emberek nyelvüket, miközben élik mindennapi életüket. Más szavakkal, a szociolingvisztika művelőjének tekinti magát. Az elméleti nyelvészet nem áll érdeklődésének homlokterében, bár az empirikus adatok értelmezésében annak ismereteiből is bőven merít.

Ebből az alapállásból kiindulva (amely kimondatlanul is arra az előfeltevésre támaszkodik, hogy a jelenségeket összefüggéseikben kell vizsgálni) közelíti meg Kontra azokat a kérdéseket, amelyeket kutat: a magyar nyelvben lejátszódó változásokat, a Kárpát-medence peremországaiban élő, kisebbségi helyzetű magyar beszélőközösségekben használt kontaktusváltozatok sajátosságait, a magyar-amerikai kétnyelvűséget, nyelvpedagógiai kérdéseket, nyelvi emberi jogokat. Ezeket vizsgálva óhatatlanul kapcsolatba kerül a nyelvhez mindig valamilyen módon kötődő társadalmi diszkrimináció legkülönbözőbb megnyilvánulásaival. Ilyenek a világon mindenütt felmerülnek és sokféleképpen kezelik őket. Néhol szőnyeg alá söprik, elhallgatják, másutt, tudatlanságból vagy akarattal, lingvicizmust, és

ennek folyamánként, különböző jogsértéseket generáló „megoldásokat” szorgalmaznak. Az ilyen gyakorlatot tárja fel, rámutat káros következményeire, és arra, hogyan lehetne ezeken a nemzetközi ajánlásokkal összhangban enyhíteni. Felhívja azonban az olyan közöségekre is a figyelmet, amelyekben, legalábbis egyes problémákra, viszonylag elfogadható megoldások körvonalazódtak. Ilyen esetekben hangsúlyozza, hogy a megoldások meghozatalában a tudományos ismeretek is szerepet játszottak, azok ösztönző vagy még elfogadható következményeit a kutatások is igazolták. Másként fogalmazva, hisz abban, hogy a kutatások eredményeinek alkalmazása hozzájárulhat a társadalmi haladáshoz, az életminőség javításához. Ugyanakkor Kontra Miklós kíméletlenül és fáradhatatlanul ostromozza a tudományos eredményekkel ellentétes társadalmi gyakorlatot. Tudatosan vállalja, hogy ezzel kiváltja a hatalmi központok nemtetszését és az ezzel járó, számára nemritkán kedvezőtlen következményeket. Teszi ezt józan érveléssel, a rendelkezésére álló tudományos ismeretek népszerűsítésével, amelyek meggyőződése szerint a jobb életet szolgálják. Eközben nem önmagát, hanem az általa képviselt tudományt akarja közelebb hozni nemcsak munkatársaihoz, tanítványaihoz, a diszkrimináció elszenvedőihez, de a döntéshozatalt befolyásoló nem szakmabeliekhez vagy éppen egy más területen vagy tudományágban ténykedő kutatókhoz is. Törekvései, még akkor is, ha vannak, akik más nézeteket is vallanak, nem hatástalanok.

Ezt a hatást természetesen elsősorban saját példámon tudom legteltjesebben érzékelni és érzékeltetni.

Mint a kísérleti pszichológia elkötelezettje, aki a neobehaviorista elmélet és a hozzá kapcsolódó tudománykonceptió, a nem túl ortodox pozitivizmus hatásaira formálódottam, kutatói pályám kezdeti fázisaiban, a múlt század hetvenes éveiben, csak az olyan alapkutatásoknak láttam értelmét, amelyeket szigorúan kontrollálható laboratóriumi körülmények között végeznek. S bár ma is szükségszerűnek, megkerülhetetlennek tartom a vizsgálatba bevont tényezők kontrollját, nagyobb toleranciával viszonyulok a másfajta alapállásból végzett vizsgálatokhoz is, feltéve ha azok tapasztalati, empirikus adatokra épülnek. Úgy értékelem, hogy ennek a toleranciának a kialakításában sokat köszönhetek Kontra Miklósnak. Talán az ő tevékenységét figyelve vált számomra leginkább világossá, hogy azon a területen, amelyet vizsgálok – a két- és többnyelvűség és a rokon jelenségek lélektani vonatkozásai, és általában az egynyelvűségtől eltérő nyelvi tapasztalat hatásai a kognitív és egyéb lelki funkciókra, viselkedésre és élményekre – a feltárt szabályosságok csak bizonyos kultúrában, társadalmi csoportban, történelmi periódusban vagy életkorban érvényesek. Ezért inkább csak empirikus generalizációkról, és nem időben és térben korlátlanul érvényes tudományos törvényekről beszélhetünk. Másként fogalmazva, nekem Kontra Miklósnak és közeli munkatársainak kutatásai bizonyították a legmeggyőzőbben, hogy a nyelvi változások (és ezek következményei) számtalan tényező által befolyásolt evolúciós termékek. Ez pedig elvezetett egy másik, számomra fontos felismerésig, hogy a tudományos tevékenységet is a legcélszerűbb olyan folyamatként értelmezni – történelmi perspektívában nézve, de egy konkrét probléma különböző időben történő vizsgálatát illetően is –, amelyben egyformán szükségszerű fázisok (periódusok) váltják egymást. Ezeknek pedig legkülönbözőbb kutatási módszerek felelnek meg, az alkalmi megfigyeléstől kezdve a megfigyelés legtökéletesebb formájáig, a laboratóriumi kísérletig. S bár ezekben igen különböző a tényezők kontrollja, mind értékes eredményeket adhatnak, ha *lege artis* és megfelelő időben alkalmazzuk őket. Új tények feltárása egy még alig kutatott területen a megfigyelés valamely kevésbé rigorózus formájával lehet épp annyira releváns a tudomány számára, mint amikor laboratóriumi kísérlettel oksági kapcsolatokat tárunk fel. Ebben a folyamatban mindenki megtalálhatja a maga helyét saját érdeklődésének és tudásának megfelelően. Mindez néhány további,

a pszichológiában gyakran visszatérő probléma teljesebb értelmezését is maga után vonta. Az egyik, hogy a különböző módszereket preferáló pszichológuskutatók között gyakran fellángoló heves viták ennek a folyamatnak a megnemértésére is utalhatnak, amelyek háttérében nemritkán a már megszerzett privilégiumok megőrzése, vagy új privilégiumok biztosítása húzódik meg, a másik pedig, hogy a kísérleti típusú vizsgálatok tudományos értéke nagyon különböző, mégha azonos is a kísérleti alap.

Kontra Miklósnak a nyelvi viselkedésben jelentkező egyéni- és csoportkülönbségekhez való toleráns viszonyulása pedig tovább erősített abban a meggyőződésben, hogy minden emberi különbség potenciónalisán érték, és a nyelvi és kulturális sokféleség megőrzésére való törekvés egy olyan cél, amelyért érdemes kiállni. Az olyan állami minta, amely a nemzetiségi sokszínűséget ugyan megtűri, de a nyelvi homogenitást, a többségi nyelvre való átállást ösztönzi, nem fogadható el.

Tovább elemezve a Kontra Miklós által művelt társasnyelvészet rám (és vélhetően másokra is) gyakorolt hatásait, okvetlenül ki kell emelnem a kétnyelvűséghez mint poliszémikus fogalomhoz kapcsolódó számos előítélet csökkentésében vagy leépítésében játszott szerepét. Közismert, hogy a kétnyelvűséghez sok tévhit és félreértés kapcsolódik, nemcsak a szakmán kívüliek, hanem még a jelenséggel foglalkozó kutatók körében is. A domináns csoporthoz tartozók gyakran úgy tekintenek a kétnyelvűségre, mint olyan tényezőre, amely a „nemzetállam” széteséséhez vezethet, mert etnikai konfliktusokat vagy szeparatizmust eredményez és veszélyes lehet a nemzeti egységre. A másik oldalon, a dominált csoportnál, a kétnyelvűségnek egy másfajta téves percepciója mutatkozik gyakran: meglátásukban a kétnyelvűség egy olyan dolog, amit egy befolyásos többség erőszakol rá a védtelen kisebbségre, hogy asszimilálja. (Szokás mondani, hogy ezek érthető, de sokszor irracionális félelmek.) Amennyiben valaki az ilyen előre megfogalmazott elvárásokból közelít a kétnyelvűséghez, nehezen lesz képes ezek béklyóitól szabadulni. Így pl. az a kisebbségi kétnyelvűség pedagógiai problémáit vizsgáló kutató, aki a kétnyelvűségnek a kényszeres asszimilációban betöltött szerepét túlhangsúlyozza, aligha lesz képes belátni, hogy a kisebbségi iskolák szerepe nemcsak abban van, hogy megőrizze a tanulók első nyelvét. Ez persze nagyon fontos, de nem az egyetlen cél. A mai képzés egyik kiemelt célja versenyképes tanulók kinevelése (mellesleg az ünnepezt írásaiból kitetszik, hogy igen kritikus az üzleti alapon működtetett iskolarendszerekkel szemben), ehhez pedig, és ezt Kontra Miklós nem győzi eléggé hangsúlyozni, hozzáadott nyelvpedagógiára van szükség, mind az anyanyelv, mind a nem anyanyelv(ek) oktatásában. Úgy kell oktatni az anyanyelvet, hogy az otthonról hozott anyanyelvváltozat megtartásával kell hozzáfejleszteni a standardot, a második (és a többi) nyelvet úgy tanítani, hogy az ne történjen az első rovására, hanem azt megtartva és ahhoz felfejlődve a másik nyelv bővítse a tanulók nyelvi repertoárját. Ennek kivitelezését persze messzemenően a helyi körülményekhez kell igazítani. Az ilyen és ehhez hasonló irányelvek megfogalmazásában, amelyek a jelenségek mind szélesebb körét képesek kezelni (egyfajta paradigmaváltást sugallva), valamint ezek népszerűsítésében Kontra Miklósnak hangsúlyozottan kiemelt érdemei vannak.

Hogy mekkora Kontra Miklós tevékenységének hatása, vagy hogy modern tudomány-metrikai kifejezéssel éljek, impakt faktora? Igen magas. (Számokban kifejezve nem tudom, működési területén ezt megtenni nem is nagyon lehet, vagy legalábbis nincs sok értelme.) És meggyőződésem: ahogy az idő múlásával a tudományba (és remélhetőleg a társadalmi gyakorlatba is) majd mindinkább beépülnek az általa feltárt ismeretek és az általa képviselt eszmék, teljesítményét igazán csak akkor lehet majd megfelelően értékelni. Addig pedig, úgy érzem ez indokolt elvárás, még sokat kaphatunk tőle.

Nem hiszem, hogy azoknak, akik Kontra Miklóst köszöntik, ezzel a rövid írással sok újat mondtam volna. Végezetül azonban még egy, korántsem elhanyagolható tényt szeretnék kiemelni: a Kárpát-medence peremországaiban hasonló tárgykörben tevékenykedő kutatók (valamint a kisebbségi létben élő nem szakmabeliek és a közemberek) számára Kontra Miklós tevékenysége sokat jelent. Egyrészt azért, mert gyakran épp az általa hirdetett ismereteknek köszönve tudatosodik bennük, miként és mit tehetnek annak érdekében, hogy az európai normákkal összhangban enyhítsenek problémáikon. Másrészt annak a hangsúlyozása, hogy a nyelvi kölcsönzés és a nyelvi kontaktusváltozatok használata nem elítélendő, megbélyegzést érdemlő jelenségek, nagyban növeli nyelvi önbizalmukat, javítja közérzetüket, szellemi erőket szabadít fel. A Kontra Miklós részéről oly gyakran megtapasztalt konkrét segítőkészség, a napi gondjaikra való odafigyelés, a helyzetükkel való állandó törődés, az, ahogyan megosztja velük tudását, komoly, megbecsülendő támaszt jelent.

CSATÁRI BÁLINT

AZ EGYETEMES TUDÁS ÉS AZ ÖRÖK BARÁTSÁG

Vannak a címben szereplő, különlegesen fontos, összetartozó jelzős szerkezetek, amelyeket szinte ösztönösen használunk. Aztán, ha nagy ritkán alaposan utána gondolunk, akkor kiderül, ezek „valódi tartalma” is bennünk él, csak ritkán öntjük írásba azt. Inkább csak sajátos élményként élnek bennünk, gyakran, valahol a legtitkosabb memóriánkban, emlékeink, időnként felvillanó gondolataink között. Ez a kis írás ennek a ténynek a rövid cáfolata.

Akadémiai intézeti kutatóként, – amikor még ez a státusz csaknem három évtizede talán ritka és kivételes lehetőségként adatott meg számomra, – mindig lenyűgözött egy-egy nagyobb tudományos fórum, ahol a legkülönbözőbb diszciplínákon átívelő, pazar, gondolatgazdag előadások hangzottak el. Jóval a Mindentudás Egyetemét megelőzve. Talán sohasem felejttem el Szentágothai János professzor leköszönő akadémiai elnöki beszédét, vagy Kosáry Domokos akadémikus egészen különleges előadását egy Klebelsberg Kuno emlékkonferencián. Fiatal kutatóként ezek az élmények jelentették számomra az egyetemes tudást. Érett kutatóként akkor éltem át magam is hasonló pillanatot, amikor az Akadémia Elnöksége csaknem egy órán át érdemben vitatkozott az 1990-es rendszerváltozás után indult Alföld kutatási eredményeinkről és állást foglalt a sok szempontú – az egyetemes tudást is szolgáló – regionális kutatások szükségességéről és fontosságáról. Mindezek a példák azonban csak igazán kitüntetett pillanatok voltak pályámon a bolognai – az egyetemes gondolkodáshoz való hozzáférést biztosítani akaró – reform „előtti” időkből.

Az „egyetemes tudás” mindennapjai számomra egészen másként, és úgy gondolom, igen sajátosan nyilvánultak meg. Éveken át hetente, minden szerdán reggel együtt utaztam kiváló bölcész, irodalmár, nyelvész, kultúrtörténész, régész kollegákkal Kecskemétre Szedre. Az újjászervezett „universitas”-ra, tanítani. Bár az ún. InterCity tanárságról, mint sajátos magyar pedagógiai fogalomról, általában csak elítélő véleményeket olvashatunk évek óta, a velem történtek ennek abszolút cáfolatát adják. Alig vártam, hogy befusson a reggeli, 8 órás gyorsvonat. Utána – a megadott kupéban – hamarosan elkezdődtek azok a mai, modern szóhasználattal élve innovatív beszélgetések, amelyek középpontjában hol a tudományterületek és a felsőoktatás egyes kérdései, hol az állandóan átalakulni szándékozó akadémiai intézeti struktúrák, hol a határon túli magyarok legkülönbözőbb problémái, a beszélt nyelv és a társadalom viszonyának egyes tényezői, a szociolingvisztika hallatlanul érdekes felvetései, a nyelvhasználat és a magyarok által (alig) beszélt idegen nyelvek kerültek elő.

Számomra az – e kis köszöntő írásnak a címében jelzős szerkezettel szereplő – „egyetemes tudás” különös iskoláját a Kontra Miklós tanár úrral való utazásaim jelentették. Ő egy igazán nyitott, fegyelmetten és keményen dolgozó, széles látókörű, a világ dolgait szinte a maga teljességében befogadni képes tudós és tanár. Aki pontosan tudja, hogy a „bárki” által megfogalmazott gondolatok nyelvi tisztasága, az eszmék cseréje, s azok várható hatása nagyon bonyolult módon, de az egész társadalom (sőt talán az egész emberiség) jövőjére, az élet minőségére is kiható tényezőt jelenthetnek.

Világos beszéd csak tiszta gondolatokból születhet – szól az első „közösen elfogadott” tézisünk. És szinte vég nélkül folytak mindezekről a beszélgetéseink, vitáink a vonaton. Arról, hogy tulajdonképpen a társadalom változásait követő, azzal együtt járó „élő nyelvi” átalakulás mekkora zűrzavart okozhat a közéletben, ha nem pontosak a használt új fogalmaink.

A formálódó demokráciánkkal is összefüggésbe hozhatóan vitatkoztunk gyakran a társadalmi diszkrimináció új – nyelvi – formájáról, a magyar lingvicizmusról. Arról, hogy a hazánkban egyre növekedő területi-társadalmi egyenlőtlenségeknek¹ világosan érzékelhető – sőt Kontra Miklós által tudományosan is igazolt – nyelvi kirekesztő jellege is van.

De ezek csak a barátom – mondhatni – szűkebb szakterületéből kiinduló viták, beszélgetések voltak. Az egyetemes tudás-világ nyelvészeti rejtelseibe egészen másképpen vezetett be engem Kontra Miklós. Amikor arról mesélt, hogy amerikai tanulmányútjai során milyen „geográfiai jellegű” ismereteket szerzett. Hogy az egykori indián törzsek nyelvhasználatára alapján hogyan határoltak el ott markánsan és nagy pontossággal földrajzi tájegységeket. Vagy, hogy az amerikai magyarok nyelvi világa és gondolkodása mennyire érdekes a második vagy a harmadik generáció esetében. Sőt arról is többször beszélgettünk, hogy „a történelem és az irodalomtudomány” hogyan jelent meg például a szótárkészítésben a proletárdiktatúra cenzúrájának ostoba világában.² De rendre szóba jött társalgásainkban a „politika és politológia”, úgy is, mint a határokon túl élő magyar (és a határokon belüli cigány) kisebbség anyanyelvi iskolai képzésének elképesztően fontos nemzetpolitikai ügye. A „jogtudomány” egyik vonulatáról is beszélünk akkor, amikor a nyelvvédő törvények furcsaságai jöttek szóba éppúgy, mint – az egyre inkább bábeli – európai nyelvi kultúra visszasságai, vagy a sokféle anyanyelvű ember által használt „hivatalos euro-bürokrata” angol.

Az egyetemes tudásom e fenti témákban – és időnként vehemens vitákon történő – „bővítése” szegedi oktatói pályafutásom legemlékezetesebb időszaka volt. Együtt vallottuk: „hogy amikor a magyar nyelvészek (*társadalom- vagy területi kutatók*)³ valamilyen érdemnek látszó vagy valóban érdemi kapcsolatba kerülnek politikusainkkal, sokszor nem is értik a megoldandó társadalmi, politikai problémák nyelvi (*illetve társadalmi – területi*) relevanciáját. A nyelvészeti (*társadalom- és területi kutatói*) elefántcsonttorony magasából ezek a kérdések nemigen látszanak.” Így jutunk el oda, legalábbis kis hazánkban, hogy az egyetemes tudomány és a különböző tudományterületek hasznosságának a kérdése – kellő köz- és politikai érdeklődés hiányában, – örökösen felmerül. S ezért „mindkét oldal” egyaránt felelős. Talán ezért is voltam immár igazán „büszke barát”, amikor Kontra Miklós egyik cikkében lábjegyzet lettem: „Nagyon összecseng ezzel az, ahogyan Csatóri Bálint vélekedik a magyar vidékfejlesztésről: „[az a meggyőződésem], hogy a magyar társadalom számára jól használható közös vidék fogalom, szisztematikus, megvalósítható és ellenőrizhető vidéktervezés és vidékfejlesztő programozás nélkül nem lehet a jelen helyzetet változtatni” (Csatóri, 2009: 66).⁴

Így – évről évre – egy bő évtized alatt a tudományosságról felelősen vitatkozó értelmi-ségi kapcsolatunk fokozatosan mélyülő, örök barátsággá formálódott.

¹ Ez az én egyik szűkebb geográfiai szakterületem.

² Újra megjelent: Kontra Miklós (2010) *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.

³ A *Hasznos nyelvészet* 145. oldalán a szerző „magyar nyelvész” szóhasználatát, önkényesen „*magyar társadalom- és területi kutató*”-val is behelyettesíthetőnek találtam.

⁴ Csatóri Bálint (2009) Kistérségi – vidéki kételyek két évtized elteltével. *A falu* XXIV. évf. 4. szám: 61–66.

Mert Miklós minden tekintetben olyan kollegává és barátá vált számomra, ahogyan általában a barátságról szóló bölcs mondások valódi tartalmi értelmezhetőek. Olyan férfi-baráttá, mint akiről Márai Sándor a következőket írta: „Férfi csak az, aki nem cselekszik jelleme ellenére”.

S az örök barátságunk is úgy formálódott, ahogy Márai másik bölcsessége szól: „A legérdekesebb tünemény, mellyel az emberi életben találkozhatunk, az emberi jellem. Semmi nem olyan érdekes, kiszámíthatatlan, mint a folyamat, melynek során egy ember elárulja jellembeli sajátságait.”

Azt hiszem, ez tekinthető – általában és konkrétan a mi esetünkben is – az örök barátság alapkritériumának. Ahogy már az ókori bölcsök is megmondták: „A jó barát a lelkelem fele”⁵ vagy „A barát a második énünk!”⁶

Válassz Miklós valamelyikből az elkövetkező hatvanas éveinkre! És aztán jöhet a „re-Kontra!”

---

⁵ Horatius.

⁶ Cicero.

NYELV ÉS ERKÖLCS

KONTRA FERENC

TRIKOLÓR

Kontra Miklósnak, egy családfa apokrif drávaszögi ágáról

Az egész család egy utcában lakott, egy nagyon hosszú, kanyargós, mesebeli utcában. Felnőttként sem jöttem rá, miért cövekeltek bele útközben egy falunévtáblát, hiszen itt minden mindmáig összetartozott. Mindenesetre, ha a nagynénémhez, Kontra Juliánához mentünk, akkor úgy mondtuk, hogy az alvőre megyünk, nem is Csúzára, ami a másik falu neve volt. Ehhez képest az úkapám, II. Kontra Ferenc, aki a családi házunkat építette, a Várhegyen lakott, még mindig ugyanabban az utcában, de már Vörösmarton, és annak is a legvégén. Ha a két helyet képzeletben összeköttem, annak éppen a felénél helyezkedett el a vasútállomás.

Biztosnak látszott, hogy minden így marad örökre, ahol az emlékezés csak akkor szakad félbe, amikor a viharban a szélrohamok miatt kialszik a villany. Vörösmarton, ahol valamikor a tízes években megállt az óra a peron fölött, és utána sohasem javították meg, csak régi családi legendák keringtek arról a mesés gazdagságról, amely igazi polgári házakat teremtett, szecessziós gipszrózsákkal a homlokzatukon, vaskos és magas falakkal, közöttük kóválygó Krúdy-figurákkal és nemzedékeken át hagyományozódó részegséggel. A Ronczky keresztapa meg a Hajós különvonattal jöttek haza Pécsről, mert lekésték a rendes járatot. Minden születésnapon, keresztelőn elmesélték a család messze földön híres anekdotáját. Táviróval jelezték, hogy különvonat érkezik Vörösmarttra, ezért sebtében összetrombitálták a tűzoltó-zenekart, mint mindig, amikor hasonló szerelvény közeledett. Még ha nem is tudták pontosan, ki miért jön, azért a rezesbanda és a kíváncsiskodók tömege nem ártott. A gyerekek a levegőbe dobálták a sapkájukat. Az induló közepén letette a harsonát a tűzoltóparancsnok, és döbbsen hápogta, hogy ez csak az öreg Ronczky, aki reumás lábával szokás szerint négykézláb ereszkedett lefelé a vonat magas lépcsőjéről a földre.

„Nézzétek ezeket a felhőket, hogy kotródnak innen! Megmondtam, hogy mire hazazárunk, az eső is eláll”, tárta szét a karját a peronon, bámulta az eget, mint egy kisgyerek, aki először látott szivárványt. Ekkor ért véget a legenda.

A három színt külön-külön vásárolták, még csak nem is ugyanazon a napon, hogy ne legyen feltűnő. A Ronczkyékkal és a Hajósékkal közösen vették, mert ez a három család összetartott jobban és rosszban abban a hosszú, mesebeli utcában. Nagyanyám hosszasan mesélte azt a délutánt, amikor elment a rőfösüzletbe: Ármin bácsi a pulton elé terítette egymás után a bálákat, szabadjára eresztve a százszorosán összegöngyölt, bolyhos sötétséget, mintha a tízes évek óta elfekvő, kiszabaduló filcfelhő egy másik idő szagával árasztotta volna el a fáburkolatú helyiséget, töprengő évek illatával, melyek megszámlálhatatlan rétegekben türelmesen rakódtak egymásra a hajdani tavaszok során; molyok rajzottak ki a várakozásteli levegőbe, az egész boltban gyapjúpíhék kavargtak a félhomályban, nagyanyám tétován simította végig a kezét a hamvas bársonyokon, végül keményen és határozottan kijelentette, hogy vörös selymet kér, mert az illik a húsvéhoz. A magyarok bejövetelét feltétlenül zászlóval akarták megünnepelni.

A nagynéném, aki akkoriban varrni tanult, fél éjszaka alatt bejárta biciklivel a falut, hogy a kelméket összegyűjtse, hazavigye a csomagtartóján, gondolatban kitarja az egymásba nyíló szobák ajtaját a hatalmas házban, végigterítse a padlón a színeket, mint valami hosszú, kéjesen hívogató lepedőt, mely a testhez érve megelevenedik, hosszú és élvezetes síkosság lesz belőle, mellyel a szél játszik húsvét reggelén, a padláslyukakon kidugott lobogók a házak homlokzatán a bevonuló magyar bakákat köszöntötték. A várakozás apám nővéreire különösen érzékletes hatást gyakorolt, mert még ugyanazon az ősön feleségül ment az egyik magyar bakához, díszmagyarban esküdtek; a Sógor Karády-lemezeket hozott Mohácsról. Annyi bor termett abban az évben, mint a mesében, a lakodalom is hetedhét országra szólt. Másnap délig játszott a kertben a tűzoltó-zenekar a dáiák között.

A vörösmarti szomszédok azért megjegyezték:

„Nem nekünk örülnek ezek ennyire, hanem a területeinknek.”

Az újonnan érkezett tisztviselők pökhendisége csak alátámasztotta ezt a vélekedést, mert úgy jártak-keltek a faluban, mintha egy távoli gyarmaton lennének. Egymást érték a beidézéses és az újbóli földelosztások, a szőlősgazdák legnagyobb felháborodására.

„Úgy jársz te is, mint Szénakherib”, mondta Ármin bácsi a frissen kinevezett helyi parancsnoknak.

Újra megváltoztak a helységek, az utcák nevei. Elképzeltem egy olyan kiállítást, amely csupa lecsavarozott táblából állna. Olyan lenne, mint egy bélyeggyűjtemény. Mert itt lenne igazán érdemes összeszedni a bélyegzők lila nyomait is, ahol egy évszázad alatt ötször lépett a határ. És a foglalások-csatolások folyton átkeresztelődésekkel kezdődtek, mert előbb a jeleket kellett kirakni, ahogyan a kutyák teszik, legelőször körbevizelik szerzett birodalmukat.

„Ezentúl csak vendég leszel itthon”, olyan tragikus pátosszal mondta a nagyanyám, mint aki régi idők csalódásait dédelgeti lelkének legbelső kamrájában, én pedig ebben nem találtam semmi szomorút, hiszen vendégnek lenni jó. Tele voltam kalandvággyal, mintha a gimnázium a szabadsággal és az elszakadással lenne egyenlő, nem akartam búcsúzkodni, közben végig az volt az érzésem, hogy ő többet tud arról, ami rám vár.

Laskó utca, micsoda véletlen, hogy egy utcát nevezzenek így éppen ebben a városban; mintha csak visszautalna arra, hogy a határ másik oldalán egy ugyanilyen nevű falu központjában áll éppen egy Zsolnay-szobor, egyedi és soha meg nem ismételt alkotása a pécsi zománccsal, „Ősök jussán” felirattal, amit én sohasem címnem tekintettem, hanem befejezetlen mondatnak. Törékeny harcos. Hiányzik a lábából egy rész, és a szobrokat nem szokták kiegészíteni, ami egyszer letört róluk, örökre pótolhatatlan. Milyen nevetséges is lenne, ha a szamothrakéi Nikének feje s karja nőne a Louvre-ban. Mégis gyönyörködni járnak elébe, nem pedig szánakozni rajta. Milyen szörnyen nevetséges lenne, ha magasabb lenne önmagánál, több, mint 2,75. Egy torzó sosem lehet nagyobb önmagánál, bármennyire is gyötri a fantomfájdalom.

A bőrgyár cserzőanyagainak édeskésen rothadó szaga árasztotta el ezt a város széli utcát. Az öles fémcsövek fent a magasban télen-nyáron gőzölögtek. A patakban sűrű barna lé folyt, az apró hidak betonszegélyéről sohasem száradt le az alvadtvérszerű zuzmó. Akinek egyszer is elvitt erre az útja, megjegyezte és felismerte a gyomorpróbáló szagot. Ez a dohosság bevette magát a házakba is, mintha töltött káposztát főztek volna az év minden szakában. Soha el nem párologó, zavaros cseppek ültek a házak elé ágyasozott liliomok levelén. Számomra ilyen is maradt ez a város.

Ez a hely, ahol véget ér a múlt: kiszáradt meggyfa állt a hátsó udvarban, az évek során sűrű hálót szöttek ágbogára a tenyéryi kereszties pókok, a gyártetőről hömpölygő fény-

ben a vékony szálak szivárványosan csillogtak, mint az angyalszárnyak selyme. Itt élt az anyjával Hajós Eszter, csípőficamos volt és enyhén púpos, nem ment férjhez, egy textilforgalmi vállalatnál könyvelt. Gyűjtötte az Agatha Christie-ket, minden magyar kiadás a könyvespolcán sorakozott, egymás után kölcsönkértem a *Ház a világ végén*-t, ebből kiírtam a műfajra legjellemzőbb mondatot: „A gyilkos a bűn elkövetésével megnevezi önmagát.” A falon Vörösmart 20. század eleji képe függött. Az ágyán ormótlan díszpárna állt, hatalmas békára hasonlított, évtizedek beszűrődő napsütése elhomályosította a színét. Amikor a szobába léptem, diadalmasan felemelte, és azt mondta: „a miénk volt a zöld selyem, a fák színe, anyám csempészte át a határon”. Az anyjával sohasem beszéltem, főleg a konyhában ült egy könyvvel a kezében, de nem hiszem, hogy valaha is olvasott volna, csak nézett ki mereven az ablakon a gyár téglafalára.

A híres nagyapáról egy harcias-bajuszos képet láttam az albumban, a Monarchia katonája volt, elképzelve, ahogyan leszáll a különvonatról a vörösmarti állomáson. Magába szippantja a gőzmozdony. A gyengék menedéke.

„Bármit elviselek magam körül, csak a butaságot nem”, mondta a nagyanyám. Innen valamikor zongoraszó hallatszott ki, és megálltak az ablak alatt a férfiak a demizsonnal a pincéből hazafelé menet, hogy megpihenjenek, és hallgassák egy kicsit. Ilonának, az unokatestvéremnek zongorát béreltek, zeneiskolába járt Újvidéken. Ez volt az első szoba, innen nyíltak sorban végig egymásba a szobák, a magas mennyezeteken még látszottak körben az egybefonódó sárgarózsa-bimbók. Körbenéztem, és megértettem, miért mondta drámaian a nagyanyám, hogy most egy korszaknak vége lett; nem kötődött ez történelmi sorsfordulóhoz, hanem valami máshoz: belefáradt a gazdálkodásba, már nem tudta kifizetni az adót a földek után, nem volt, aki dolgozzon, a bérbe adott holdakból csak szűkösen tudott megélni, a hajdani gazdagságból mindössze néhány családi ereklye maradt. Pedig még változtatható volt sok minden, de ott volt a szőlő a Várhegyen, nem lehetett kivágni, mert azt még II. Kontra Ferenc telepítette, az első darabban kereken ezer tőkét a Millennium tiszteletére, és a bora eljutott a császári udvarig, a középső pászta közepén a telepítéskor avar sírokat találtak, megmaradt a hatalmas pince a présházzal, ahova befért az egész felzabádító orosz század. Hangjából keserűség hallatszott:

„Hajósékat rendszeresen meglátogatod?”

Bólintottam, de nem nagyon hitt nekem.

„Ők még idejében elmentek Pécsre. Minél idősebb lesz az ember, annál inkább elhanyagolják, a mai fiatalokból hiányzik a kötelességtudat, hogy törődjenek az idősebbekkel, pedig egy jó szó is hetekkel meghosszabbíthatja az életüket. Egyedül hagyatok mind, sohasem gondoltam, hogy egy ekkora család elúszhat, széthullhat, a világ minden részére szakadhat: Ilonáék Ausztráliában, a lányom Németországban, a Gálék Kanadában; te nem tudod, milyen érzés az, hogy ha valakit soha többé nem láthatsz, pedig itt nőttek fel, már te is megváltoztál, mekegsz, mint a magyarországiak, pedig nekünk van saját nyelvünk, ami sokkal szebben hangzik. Te szégyelled a mi régi nyelvünket?”

Átfutott az agyamon, ahogy álltunk a kollégium udvarán nagyság szerint, olyan katonásan igazítottak el bennünket a pokróccal a hónunk alatt, mintha a harmincéves háborúba mennénk, az ösztöneim azt diktálták már az első napokban, hogy ebből a sorból nem érdemes kilógni, a fene sem gyönyörködik az én eredeti drávaszögi kiejtésemben, a nagy magyar szívek hagyományosan egyébként is leginkább Erdélyért dobogtak; nem is a szókincsen kellett változtatnom, hanem az artikuláción, és ezt nagyon tudatosan tettem, semmi kedvem sem volt hozzá, hogy kiszúrjanak és utánozzanak, mihelyt kimondok egy mondatot, gyerekfejjel még könnyű változtatni a beszéden, rövid idő alatt eltűntek a mondataimból a leghalványabb nyelvi jel-

legzetességek is. Amikor hazajöttem, eleinte próbáltam visszaalkalmazkodni, ha a régi barátaimmal beszélgettem, de aztán már nem erőltettem, innen nem volt visszaút, mert olyan lett volna, mint a restaurálás, aminek eredménye a leghívebb igyekezet ellenére sem lesz többé soha ugyanaz, a jó szándék ellenére is úgy érezhették volna, mintha parodizálnám őket; az embernek végül csak egyféle hiteles magyar nyelve lesz, amit beszél, és amit elfogadnak tőle. „Ezentúl csak vendég leszel itthon, megmondtam neked, de nem vettél komolyan. Nemcsak te felejtesz el bennünket, hanem téged is elfelejtenek”, mondta a nagyanyám.

Az alkalmazkodást tapasztaltam egykori általános iskolás osztálytársaim között is, ha hazajöttem a szünidőkben, már horvát akcentussal beszéltek, hiszen idegen nyelvű lett a baráti körük, átültettek számos köznyelvi kifejezést a magyar mondatokba is. Csak egyszer próbáltam szóba hozni, hogy „a nyelv átalatok is hagyományozódik, miért nem figyeltek oda, hogy a magyar szavak ne szoruljanak ki teljesen a beszédelektől”, de a valóság az volt, hogy Eszékre jártak, ahol természetesen kizárólag horvát nyelven tanultak, lassan egymás közt sem beszéltek magyarul, mert folyton elverték őket. A kisebbségek bizonyultak a legalkalmasabbnak a fosztogatásra is, főleg az első szakközépben, tőlük következmények nélkül lehetett elszedni a pénzt, hiszen úgyszemint megnyikkanni, döcögő nyelvtudásukkal esetleg az igazgatóhoz bekapogni. A beolvadás a boldoguláshoz vezető út volt, melynek első parancsolataként elfogadtatták azt a tételt, hogy vannak alacsonyabb rendű nyelvek, melyet a többség lenézett, és eszébe sem volt megtanulni, még a vegyes házasságokban sem. Horvátországból vándoroltak ki a legtöbben. Ha már a boldogulni akartak, nem volt nehéz rájönni, hogy a német vagy az angol elsajátítása sem nehezebb a horvátnál, és a környezet is sokkal biztatóbb.

„Persze hogy elmentek, annyira nyilvánvaló, hogy miért”, magyaráztam a nagyanyámnak, „mert inkább legyenek »nemzetrészek« Kanadában vagy Ausztráliában, ha már választhatnak. Ott vannak az aboriginálok, mindenre lehet példát találni, arra is, hogy maradnak makacs kisebbségben a saját földjükön, vagy angolra váltanak, és nem számít náluk, hogy mi meddig tart. Népi kultúrájuk legjellegzetesebb jegye, hogy a testüket és a köveket ősi minták szerint kenik be különféle színű sárral, a koalaszürkétől a kenguruvörösre, amely sokáig megmarad, mert ritkán esik az eső. Múzeumokba lehetne vinni a köveket, biztosan vizsik is, de nem ez a lényeg. Teljen egy élet esőtől esőig, akkor is megérte. Mindenki maga döntse el, hogy mi éri meg neki.”

„Elmehetsz te is utánuk, de azt ne felejtse el, hogy magyar csak itt lehetsz, mert tudják rólad, hogy az vagy. Azok tudják, akik gondoskodtak róla, hogy az anyakönyvi kivonaton és valamennyi dokumentumodon még a szüleid neve se szerepeljen magyarul, nem-hogy a tiéd. Hogy sohase tudd bizonyítani másutt a világon a származásodat. Bennünket nagyon tudatosan radíroztak. Ez a legalattomosabb barakk, vagy ha így szebben hangzik neked: nemzetiségi lét, mint az aboriginálóké, ahonnan csak fogyni lehet, ennek a tudatát szintén a génjeinkben hordozzuk, éppúgy, mint a tulajdonságainkat, a szorongásainkat, azokat is, amiket a nagyszüleink éltek át. Úgy öröklöd a félelmeiket, ahogyan a szemed színét.”

„De én megtanulok angolul, más ember leszek attól, amit olvasok, a zenétől is változom, amit hallgatok, olyan, mint az óvóhely az ártalmas zajok ellen. Nekem kész tervem van, és nem másokon múlik, hogy sikerül-e.”

„Örökké meglátszik rajtunk, amit átélünk, akárhová is menjünk, hiába gondoljuk magunkról, hogy ha más idők jönnek, csak megrázzuk magunkat, mint a kutyák, ha partot érnek, és olyanok leszünk, mint régen. Nem, nem csak arról beszélek, hogy megöregedtünk... Nem, nem vádolok én a sorsunkért senkit, mert lehet, hogy mi választottunk rosszul. Nem tehetünk úgy, mintha mindig mindennek más lett volna az oka.”

„Miért nem beszéltünk erről soha?”

„Mert még kicsi voltál, úgysem értetted volna meg. És vannak dolgok, amik úgy múlnak el, hogy nem is érdekesek másoknak. Közben »elszáradnak idegeink, elapad a vértünk«. Ilyesmiről nem beszél folyton az ember, csak ha tényleg el akar menni...”

Elővett a fiókból egy családi képet, az volt a legfurcsább rajta, hogy bekeretezve lapult a fiókban, és nem emlékeztem rá, hogy valaha is a falon láttam volna.

„Az üveg majd megvédi, úgy gondoltam, mert én ezt a képet gyakran simogattam titokban, most már beszélhetek róla, nem szégyellem”, mondta a nagyanyám, aki a fotográfián még karon ülő volt, a legendás Ronczky keresztapa pedig fiatal ember, akit Torinóban fogadott Kossuth Lajos, és a látogatást egy kép is megörökítette, Kossuth aggastyánnak látszik rajta, Leonardo da Vinci önarckép-rajzára hasonlít, és a dedikáció a kép alján annak szól, aki őt páratlan vörösmarti borral ajándékozta meg.

„A fehér szín volt az övé, a házán a stukkók hatyúkból álltak, és fehérre festette a szobájában a bútorokat.”

„Azt a házat érte találat...”

„Igen. És nem maradt belőlük semmi. Ezért nem adhatom el a szőlőt a Várhegyen”, ismételte a nagyanyám a bekeretezett képbe feledkezve. Akkor még megvoltak a kert túlsó felén a melléképületek teljes szépségükben, ezek a hófehér, mediterrán boltívek szolgáltatták a háttérrel. A szabályosan beállított családi képen a kor szokásaihoz híven rendezte el a szereplőket a fényképész, tiszta tekintettel néztek a gépbe, ükanyám fonott karoszekben ült, fekete selyemruhájának ráncain látszott, hogy nem kevés időt fordítottak az előkészületekre, a kép tökéletes élessége a legapróbb részleteket is jól kivehetővé tette. A két gyerek a világoskék szemével inkább az anyjára hasonlított, mindössze másfél év választotta el őket egymástól, megilletődöttségükön látszott, hogy nem mindennapi esemény részesei: mintha egy tükörben próbálnák felismerni a saját arcukat. Hasonló képek tucatját láttam már a családomról, ez mégis eltért valamennyitől, egy apró részletben, ami másnak talán sohasem tűnt fel. A családfő a jobb szélen, akinek férfiasan szögletes álla és szigorú, széles homloka volt, valamit tartott a kezében. Ez a messze földön híres borteremelő, a történelmi Baranya megye becsületbírójának ülnöke, akiről sugárzott a jómód és a kiegyensúlyozottság, megengedhetett magának egy szecessziós tűnő gesztust, mintha csak úgy, hanyagul, szándékosan oldani akarná az örökkévalóságnak szánt komolyságot. Egészen közel hajoltam a képhez, hogy meggyőződjem róla, biztosan jól látom-e, hogy néhány szál gyöngyvirágot lógat a kezében.

„Nem marad más hátra, mint hogy kiadjam az első két szobát albérlőknek, én meg elleszek a hátsó háromban.”

Azon a délutánon segítettem kivinni a bútorokat. A szekrényből előkerültek az ükanyám ruhái, némelyik olyan épségben, hogy ki sem kezdte a moly.

„Hasonló tapintású vastag selymet nem is árulnak mostanában, csak a rőfösüzletben lehetett ilyent venni. Ármin bácsinál, kivégezték a családjával együtt a jasenovaci koncentrációs táborban”, mondta.

„Még megvan a zászló is. Mi a fenének őrizgetsz ilyeneket? Az a folyó már nem folyik vissza, te mesélted, hány rokonunkat lőtték itt a Dunába a partizánok, egyszer már belefekettedél a várakozásba, sosem jönnek haza, de megvannak a ruháik, kísérteteket őrzöl a szekrényedben, ahelyett, hogy a cserépkályhába tömnéd a télen!”

Nagyanyám ezen nem sértődött meg, hanem azt mondta, hogy mi elvesztett területeken élünk, és ilyeneként fogadnak bennünket, akár nyavalygunk, akár nem. Az pedig, hogy mit őrizget a szívében vagy a szekrényében, az semmiféle országra nem tartozik.

Harmadnap utaztam vissza, kezdődött a tanév, és a klórszagú szeptemberben megelenedett a folyosók felmosórongyainak foszladozó emléke. Valahányszor nyílt előttem a sorompó, enyhe szorongással vettem tudomásul, hogy folyton egy idegen országba megyek haza. Egy nap váratlanul látogatóm érkezett.

„Tőle örököltem a szemeimet, talán nincs is más rajtam, ami szép, tőle kaptam a torzságomat is. Az ember különösen ilyenkor hajlamos arra, hogy fogyatékoságaiért a szüleit vádolja. Aztán rádöbben, hogy ezért vezekeltek egész életükben. Megírtad azt a novellát arról, hogyan érkezett meg a különvonat Vörösmartra?”

„Elegem van a családi legendárból! Lesz talán, aki majd bennünket megörökít? Érdekel majd bárkit is, hogyan éltünk?”

Megéreztem a jellegzetes szagot, ahogy a bőrt cserzik iszonyú kádakban, melyeket sohasem láttam, csak elképzelttem. Megéreztem, mielőtt közelebb hajolt. Végigfutott a hátamon a hideg.

„Nem te vagy az oka!”

Hajós Eszti jól tudta, hogy tapintatlanság a közelebbi és távolabbi rokonságnak a tanintézményekbe látogatni, mert égés a többiek előtt, hogy rokon, meg ahogy kinéz, az osztálytársaimra a tolerancia volt a legkevésbé jellemző, ezért sohasem keresett fel a kollégiumban vagy gimiben, kivéve ezt az egyetlen alkalmat. És most nem zavartak a nagyszünet uzsonnázói a szalvétás szendvicsekkel meg az iskolatejeikkel. Ültünk a földszinten a porcelánkút szélén, mintha hattyúk is úsztak volna benne, éneklő hattyúk, melyeknek erre a kivételes alkalomra nemesedett énekké a hangjuk; ebben a városban megannyi törékeny büszkeség vert tanyát, csupa szomorú hattyúfosszínú majolika, azt hittem, meg kell vigasztalnom, mert hamarosan zokogásban tör ki. De határozottnak és erősnek látszott. Lazán lógott a vállán a fekete ruha, arca egészen behorpadt, mint a holtaké, azt a benyomást keltette, hogy a csontok kívül vannak a testen, ez a gyerekesen csalódott tekintet, melyet rám emelt, sokat elárult azokból a napokból, melyeket átélt:

„Nem szólt semmit már hónapok óta. Tudtam, hogy elindul egyszer, és nem tudom megállítani. Ő sohasem érezte otthon magát, fél évszázad sem volt elég hozzá. A kötényében találtam ezt a verset, giccses, mint minden, amivel önmagát siratja el az ember; nézd, erre a négybe hajtott kockás papírra írta: »mikor elhagytak, mikor a lelkem roskadozva vittem, csöndesen és váratlanul átölelt az Isten«, így volt neki a legjobb.” Mármint az anyjának, aki felakasztotta magát a hátsó udvarban a kiszáradt meggyfára. Ahova nem láthatott be senki, mert a börgyár ablakai magasan álltak, oldalt pedig csalán nőtt, és mindig meghagyták, mint valami megfoghatatlan szép virágot.

„Emlékeztessen rá a zászló, amit maga köré csavart, és úgy jött át a határon, hogy megőrizzon valamit abból a világból, amit örökre el kellett hagynia.”

„És attól lettem ilyen, mert hason kellett csúsznia egy árokban, akkor pattantak szét a csigolyák.”

„Kész csoda, hogy egyáltalán életben maradtál. Ez nem érték!?! Gondolj arra, hogy téged is meg akart őrizni!”

Átkaroltam, ilyenkor az ember ösztönösen próbál vigasztalni, és a maga módján kifejezni részvétét, ahogyan abban a pillanatban eszébe jut, végigsimítottam a hátát, ahol a gerince kifordult saját tengelyéből, és olyan természetességgel öleltem magamhoz, mintha ettől kiegyenesedett volna. Ahogy ment kifelé az ajtón, mintha egyenesen járna újra, láttam az arcán, hogy mosolyba rendeződik rajta az a döbrent horpadás, mintha egy érintésnyi gesztus elég lett volna hozzá, hogy az izmok és szövetek visszanyerjenek valamit régi bátorságukból, öröklött erejükből.

SZABÓ T. ATTILA

GONDOLATOK A NYELVI MIKROEVOLÚCIÓ KUTATÁSÁRÓL KONTRA GYÖRGY ÉS KONTRA MIKLÓS MUNKÁSSÁGA TÜKRÉBEN

A nyelvész Kontra Miklósnak, 60. születésnapjára, „ismeretlenül”

1. Motiváció

Kontra Miklós édesapja, Kontra György biológus volt. A fia nyelvész lett.

E sorok írója biológus, édesapja viszont nyelvész volt.

Kontra György alkotó életidejében – a 20. században – jórészt ismeretlen volt a lingvizmus fogalma, de ebben a korban vált általánossá a sovinizmus tobzódása elsősorban a nemzeti szocialista, majd (a proletár internacionalizmus leple alatt) a kommunista hatalmi zónában... ide értve a teljes magyar nyelvterületet is.

Kontra György utolsó megjelent írása annak a felismerés-története, hogy minden nevelés – a szakmai nevelés is – valójában nyelvi nevelés (Kontra Gy., 2008). Talán nem véletlen, hogy fia, Kontra Miklós életében fokozatosan központi szerepet kapott a lingvizmusnak – eme társadalmi és nyelvi torzszüleménynek – a kutatása (Kontra M., 2005a, 2005b, 2006a, 2006b, 2006c, 2006f, 2008b, 2009a, 2009b, 2009c).

Idősb Szabó T. Attila nyelvtörténészként egy életet szentelt az erdélyi magyar nyelvfejlődés kutatásának úgy, hogy vélhetőleg soha le nem írta ezt a fogalmat: „nyelvi evolúció” (Szabó [sen.], 1970–1988; 1976–2009). Fia és az 1970-es 1980-as években az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár növény- és állattani szaknyelvi munkatársa – e sorok írója – közel fél évszázada foglalkozik a biológiai evolúcióval (ide értve a kultúrnövény-evolúció, a kulturális evolúció és a „digitális evolúció” egyes jelenségeit is), anélkül hogy alaposan végiggondolta volna a biológiai, a nyelvi és a kulturális evolúció közötti kapcsolatokat (Szabó jun., 1971, 1985, 1994, 2009, 2010; Szabó [jun.] és Biró 1990).

Ezek a keresztviszonyok indokolták, hogy elkészült ez a tanulmány.

2. Kaptáció

Valamikor 1987 kora tavaszán történt Kolozsvárott. Késő délután jött a kétségbeesett telefonhívás: „Gyere sürgősen haza! Most derült ki, hogy holnap fiunk dolgozatot ír Románia történelméből.” Ádám fiunk akkor harmadik elemibe járt, magyar iskolába, de a történelmet már románul kellett tanulnia. A képlet világos volt: vagy együtt tanulunk a dolgozatra, vagy... bukik a gyerek. Mindketten vért izzadtunk. Ádám olvasta a román gyermeknek is nehéz szöveget, én memotechnikai trükkökkel próbáltam agyában rögzíteni az olvasottakat.

Későre járt az idő, mire eljutottunk a Budai Nagy Antal (azaz a könyv szerint: Anton cel Mare dela Buda) vezetete felkelésig, illetve abban két szőig: „iobagi maghiari” (magyar jobbágyok). A gyermek kétkedő csodálkozással ingatta a fejét: „voltak Erdélyben magyar jobbágyok is?”. Gyorsan, de óvatosan – mert nem a dolgozatba való – tisztáztuk a kérdést, hogy 1437-ben Erdélyben az urak és a jobbágyok is inkább magyarok voltak.

– Olvasd tovább, fiam!

A fiú leszegte a fejét:

– Nem olvasom!

– Mit nem olvasol?

– Ezt! (és rábök a „maghiari” szóra).

– Miért nem olvasod, fiam?

– Mert ez egy csúnya szó!

Ekkor döbbsentem rá, hogy Románia céltudatosan torzító történelme fél év alatt képes volt szégyenletessé tenni egy magyar kisiskolás számára saját felderengő identitását. És világgossá vált az is: ha ennek a komplexumnak a kialakulását el akarom kerülni, sürgősen el kell hagyni a nemzeti-kommunista diktatúraban szenvedő országot. Ebben az évben – hirtelen elhatározástól vezérelve és még szerencsés körülmények között – át is települtünk Kolozsvárról Szombathelyre.

Anna lányom – ma „koszorús költő” – ez időben már szinte kialakult egyéniség volt: rajta az általam akkor rózsásnak gondolt magyar oktatásügy (hála elsősorban az Eötvös Kollégiumnak) inkább javított, mint rontott.

Ádám fiam még elemista volt: számára, akárcsak nemzedéktársainak a többsége számára, az áttelepülés és a magyar iskolarendszer – minden saját gyökerű és szovjet gyarmati kényszer-nyavalyája, majd a rendszerváltáskor bekövetkező zűrzavar miatt – akár tragikus következményekkel is járhatott volna.

A történet annyiban tartozik ide, amennyiben ez szűkebb családom nyelvi, etnikai és kulturális (mikro)evolúciójának egyik igencsak meghatározó, elemi eseménye volt. És annyiban is, hogy tudván tudjuk: egy nyelvi közösség kulturális evolúciója számtalan ilyen elemi esemény összefonódásának eredője.

3. Célkitűzés

Ennek az írásnak egy orvos-biológus apa és társadalom-nyelvész fia közötti „evolúciós-memetikai” kapcsolatok áttekintése a célja. A korlátolt terjedelem, szoros határidő, váratlan betegségek stb. többszörös szorításában csak arra volt most itt lehetőség, hogy felvessen kérdéseket. A válaszok keresése többnyire az olvasóra, illetve a jövőre marad – különös tekintettel a részletkérdések alaposabb elemzésére.

Eredetileg a nyelvkeletkezéstől a nyelvvelhalásig (lingvogenézistől a lingvolízisig) szerettük volna – elsősorban evolúciós-biológiai szempontokat érvényesítve – áttekinteni a nyelvi evolúció szerepét a magyar kulturális evolúcióban a mai magyar nyelvfejlődés három egymástól lényegileg is eltérő helyzetében (spóra, perispóra, diaszpóra cf. Szabó, 2008, 2010). Ez azonban túl tág közelítésnek bizonyult a szűk keretekben.

Ezért most a vizsgált munkák tükrében csak azt próbáljuk érzékeltetni, hogy miként alakult az igencsak hektikus társadalmi környezetekben nevelkedő és alkotó apának és fiának nyelvi-evolúciós érdeklődése a két nemzedék életművében – a magyar kulturális evolúció egy nagyon kritikus (jelenkori) szakaszában.

4. Anyag és módszer

Kontra György evolúciós-biológiai munkásságát a róla 2008-ban Franyó István szerkesztésében megjelent kötet alapján tekintettük át (Franyó, 2008).

Kontra Miklósnak az eddigi nyelvi sokféleségre és változatosságra vonatkozó írásait a Szegedi Tudományegyetem honlapján szereplő címek közül válogattuk ki (http://www.arts.u-szeged.hu/elteal/staff_mikloskontra.html).

Az elsődleges forrásokat (magukat a műveket) az esetek egy részében csak akkor használtuk, amikor ezek digitális formában is hozzáférhetőek voltak.

5. A lingvicizmus mint memetikai szelekciós tényező

Kontra Miklós írta 2005-ben a Szabadkán (Subotica, Szerbia) megjelent *Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni* című tanulmányában (Kontra M., 2005a):

„A nyelvi alapon meghatározott embercsoportok közötti diszkriminációt a nyelvészetben *lingvicizmus*-nak nevezik. A szakkifejezést Tove Skutnabb-Kangas alkotta 1988-ban, a *rasszizmus*, *szexizmus* és hasonló „izmusok” analógiájára. Skutnabb-Kangas (1997: 20) a faji megkülönböztetést (a rasszizmust), az etnicizmust és a lingvicizmust a következőképp definiálja: „A ’faj’, etnicitás/kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasznált ideológiák, struktúrák és gyakorlat [...]. A lingvicizmus szakkifejezést általában a különböző nyelveket beszélő embercsoportok közötti társadalmi diszkriminációra használják, de nyilvánvaló, hogy egyetlen nyelv különböző változatait beszélő csoportok között is előfordul diszkrimináció. [...] A lingvicizmust olyan ideológiákként és struktúrákként határozhatjuk meg, amelyeket a hatalomnak és a (mind materiális, mind nemmateriális) forrásoknak nyelvi alapon (az anyanyelv alapján) meghatározott csoportok közti egyenlőtlen elosztását” (Skutnabb-Kangas, 1988: 13; cit. és ford. Kontra M., 2006f).

A 83 évet megélt Kontra György – a magyar biológiai oktatás és nevelés egyik nagyhatású egyénisége, a protestáns nyelvész Karácsony Sándor tanítványa – nem sokkal a halála előtt írt egy tanulmányt a következő címmel: „*Miként vált meggyőződésemmé, hogy az egész didaxis nyelvi nevelés?*” (Kontra Gy., 2008).

Az orvos-biológus és pedagógus apa Kontra György (1925–2007) és a társas-, illetve társadalom-nyelvészeti érdeklődésű (szociolingvista) fiú, Kontra Miklós (sz. 1950) – két látszólag szétartó életpályája a nyelvi nevelés terén végül összefonódott és kiteljesedett.

Az első kérdés tehát ez volna: melyek azok az írások – „szellemi mikroevolúciós események” –, ahol az evolúciós biológia, a pedagógia és a szociolingvisztika összefonódása a két életműben tetten érhető?

6. Kontra György (1925–2007) evolúciós és nyelvi érdeklődése

Az orvos-biológus pedagógus Kontra György szakmai életútja és munkássága a Franyó István által szerkesztett és az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, valamint az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum *Mesterek és Tanítványok* sorozatában kiadott hasznos kötete alapján jól követhető (Franyó, 2008, 2008a, 2008b; Franyó és Kövendi, 2008). Életrajzát a kötet számára az életút egyik legközelebbi tanúja, fia állította össze; szakmai életútját egykori tanszéki kollégája, Eiben Otto írása nyomán a kötet szerkesztője, Franyó István

tekintette át (Kontra M., 2008; Eiben és Franyó, 2008). Az ebben a kötetben sorakozó tanulmányok közül itt most az írások szerzőinek betürendjében válogatva emelünk ki néhányat:

Az orvos-biológus Ádám György (2008) „egy rendkívüli egyéniség rendhagyó pályafutását” tekinti át egy közeli pályatárs, kolléga és szemtanú szemével; a pszichológus Buda Béla (2008) a pedagógus tudósra és a hiteles/hites emberre emlékezik, a pedagógus Deme Tamás (2008) viszont arra a pedagógusműhelyre, melynek Kontra György keresztapja és mentora, maga pedig neveltje volt.¹ Fazekas György (2008) a kutató-pedagógus szemével Kontra Györgynek a magyar iskolai teljesítményértékelés kialakításában játszott szerepét tekintette át, az antropológus Gyenis Gyula (2008) viszont arra emlékezett a kötetben, hogy egykori tanszéki kollégája miként látta mindig egységben a nemzedékek láncában az öröklődést, valamint az alkati és a testi-szellemi fejlődést. Erdélyi ember számára több szempontból is érdekes olvasmány a marosvásárhelyi orvosképzés egyik meghatározó egyéniség, Obál Ferenc (2008) személyes visszaemlékezése egykori munkatársára, Kontra Györgyre. Szépe György (2008) Kontra Györgyről mint az akadémiai közoktatási reform egyik fő mozgatójáról és mint Karácsony Sándor, a nyelvészeti megalapozottságú pedagógus kutató egyik legeredményesebb tanítványáról írt (lásd még: Szépe és Terts, 2002). Vekkerdi László úgy emlékezett Kontra Györgyre, mint a világháború utáni orvosi megújulás egyik reményteljes fórumának, a Pápai Páriz Ferenc Népi Kollégiumnak egyik örökmozgó tagjára (Vekkerdi, 2008). Valamennyi írásból sugárzik annak az embernek a személyes varázsa is, akiről az emlékezők emlékeznek.

Kontra György ezt a személyes varázst a leánygimnáziumban, ahol kísérletező pedagógusként és gyakorló tankönyvíróként tanított – a legjobb értelemben – ki is használhatta. Ez visszhangzik egykori női munkatársainak, Biczóné Erdei Magdolnának, V. Bálint Évának, Nádainé Magdának és Budané Juhász Katalinnak, vagy Szepes Erikának a visszaemlékezéseiből (Szepes, 2008, illetve az idézett szerzőket in Franyó, 2008).

Ami a protestáns hitben nevelkedett Kontra György evolúciós érdeklődését illeti (Kontra Gy., 2003), arra az első jelzés 1948-ból bukkan fel az életműben: egy recenzió Marcell Prenant Charles Darwinról írott munkájáról (Kontra Gy., 1948). Ne feledjük: ez év július-augusztusában zajlik Moszkvában a Szovjetunió Leninről elnevezett Mezőgazdasági Akadémiájának hírhedt tanácskozása *A biológiai tudományok helyzetéről*, mely a tudományok történetében páratlanul kegyetlen személyes tragédiákba torkolló, mai szemmel nézve hihetetlenül abszurd lizenkoista fordulatot hozott az egész „szocialista táborban” ([Lyssenko T. D., név nélkül, szerk. 1949], Szabó szerk. 1994). Ennek a minden szempontból elképesztően durva politikai fordulatnak a hatása Kontra György életművében egészen az 1960-as évek végéig, az 1970-es évek elejéig nyomon követhető (Kontra Gy., 1950, 1951, 1959, 1960, 1962, 1967, 1971).

Az életmű kimondottan evolúciós vonulatának első nagyobb állomása *Az evolúció*, illetve *Az evolúció. Az ember származása* című terjedelmes fejezetek megírása volt a Törő Imre szerkesztésében készülő nagyhatású, különböző címenek (*Általános biológia*, *Biológia*) több kiadási is megért kötetekben (Kontra Gy., 1962, 1966), valamint egy rövid, de fontos tanulmány *A mikroevolúció*-ról (Kontra Gy., 1964). Az ebben a szakmai vonulatban írott Kontra-cikkek egyik utolsó képviselője az a húsz évvel később *A fajok eredete és a magyar*

¹ E sorok írása közben derült ki például számomra, hogy Kontra György volt a keresztapja annak a – jobb sorsra érdemes – *Növekedve nevelünk* könyvsorozatnak is, melyben az első magyar etnobotanikai útmutató, a Péntek Jánossal közösen írt *Ezerjófű* második kiadása Magyarországon is megjelent – 20 évvel a bukaresti első kiadás után (Szabó és Péntek, 1976, 1996).

iskolák cím alatt közölt írás, mely a darwini gondolat legfontosabb művének a magyarországi (és sajnos csak a magyarországi) magyar oktatásban játszott szerepét tekintette át (Kontra Gy., 1984).

Ebben az időszakban fordul érdeklődése egy nemzetközi előadás szintjén a nyelvi jelzések valódi értelme és az értelmezések társadalmi összefüggései felé, ami némiképpen már előre vetíti a következő nemzedék – Kontra Miklós – útján világító fényeket is (Fabrius-Kovács és Kontra Gy., 1962/1964).

Még két szakmai vonulat – korántsem teljeségre törekvő – áttekintése látszik szükségesnek Kontra György evolúciós szemléletének alakulását, evolúcióját vizsgálva. Az egyik az, amelyik a liszenkoista irányzat teljes csődjével párhuzamosan a modern genetika térhódítását jelzi a magyar biológiában, különös tekintettel az 1966-ban a *Család és Iskola* folyóiratban közölt 12 részes cikksorozatra, melynek címe a *Kitől örökölte?* volt, és kibővítve, átdolgozva külön kiadványban is megjelent *Öröklés, alkat, fejlődés* címen (Kontra Gy., 1966a, 1966b: 1–12; 1970). A másik a magyar biológiai műveltség fejlődésével kapcsolatos munkák sora, mely végül *A biológiatanítás távlati fejlesztése* iránti érdeklődésének egyik meghatározó vonulata lett (Kontra Gy., 1971, 1972a, 1972, 2003, 2008).

A legutóbbi Darwin Emlékévek nyomán igencsak felfokozott érdeklődésre való tekintettel is érdekes lett volna annak a vizsgálata is, miként egyeztette össze életének különböző időszakaiban Kontra György hagyományos Isten-hitét tudományos (evolucionista) meggyőződésével – különös tekintettel a két memetikai vonal jelenkori és jövőbeni alakulására –, de ez már messze meghaladta volna egy ilyen megemlékezés kereteit (Kardong, 2010; Szabó 1910).

7. Kontra Miklós szociolingvisztikai munkássága – egy biológus szemével

Az orvos-biológus apa és nyelvész fia szakmai érdeklődésének egyik első találkozási pontja Kontra Miklósnak *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre* címmel írt, és máig is gyakran idézett cikke volt. Ez elsősorban a magyar szakmai nyelvnek az angol nyelvi dominancia árnyékában történő fejlődését vizsgálta. Az 1990-es években fordult figyelme a magyar nyelv társadalmi és területei változatosságának, illetve a Magyarország politikai határain túl a 20. században kialakult – meglehetősen aszimmetrikus (azaz szinte csak magyar) – kétnyelvűség vizsgálata felé (Kontra M., 1981, 1991, 1992).

A 21. században előadásainak, cikkeinek és tanulmányainak gerincét már a társasnyelvészet, a szociolingvisztika, illetőleg főként a nemzetközi politikai változások okozta nyelvi szétfejlődés, a divergens nyelvi evolúció elemi eseményeinek vizsgálata jelentette. Az ebben a témakörben tartott előadások címei önmagukért beszélnek: *Changing mental maps and morphology: Divergence caused by international border changes; Should a National Minority Subsidize the Education of a Majority? (Remarks on the Cost and Medium of Education for National Minorities)* (Kontra M., 2003a, 2003b); *Mi a lingvicizmus, és mit lehet ellene tenni?, Sustainable linguisticism, Félreértések a magyar lingvicizmus körül, A magyar lingvicizmus és ami körülveszi; Szociolingvisztika Magyarországon, a Cseh Köztársaságban és Lengyelországban* (Kontra M., 2005a, 2005b, 2006c, 2006f, 2010). Ebben az értelemben (is) foglalkozott a Magyarországon belüli és a magyar határok mentén zajló nyelvi szétfejlődéssel, a határokon kívüli magyar nyelvváltozatok helyzetével és a magyar nyelv „szétfejlődésével” (Kontra M., 2006a, 2006b, 2006d, 2006e, 2006f, 2007, 2008c).

A 21. század végére a nyelvi (mikro)evolúciós jelenségekkel kapcsolatos nézetei fokozatosan radikalizálódtak, és ez a témában tartott előadásainak címeiben és tartalmában is tükröződik – különös tekintettel a „nyelvi genocídium” genetikai-memetikai hibrid-fogalmának használatára (Kontra M., 2008b, 2009a, 2009b, 2009c).²

Az életműnek ezt a szegmensét – biológusként – csak úgy lehet értelmezni, hogy az, ami Kontra György életművében a nyelvi (és nem csak a magyar nyelvi, hiszen K. Gy. tanműveit a magyarországi nemzeti kisebbségek nyelvein, szerbül, románul, horvátul stb. is megjelentek) nevelés elsőbbségének a hangsúlyozásával zárult, az Kontra Miklós életében, és különösen annak utóbbi évtizedében a nyelvi alapon zajló társadalmi szelekció és az ezzel párhuzamosan zajló nyelvi mikroevolúció (pontosabban inkább nyelvi erózió, nyelvpusztulás, lingvolízis) vizsgálatával folytatódik.

A retikuláris nyelvi evolúció, a kölcsönzéseken alapuló hálózatos nyelvfejlődés vizsgálatának – a magyar nyelvi evolúció sajátosságaiból adódóan – a magyar tudományban nagy hagyománya van. Még mélyebbre tekintve az embertani értelemben vett humánevolúció és az emberi lélek és a korai nyelvi evolúció kérdéseihez is eredményesen közelítettek a magyar kutatók (Maynard Smith és Szathmáry, 1995, 1997; Pléh 2009; Sándor és Kampis, 2000).

Az egyetemes magyar tudomány, sőt az egyetemes tudomány számára sem lényegtelen, hogy azok a szellemi energiák, melyek a nyelvi evolúció egyetemes (emberi) és egyedi (magyar) jelenségeinek a jobb megismerése felé vezethettek volna, mennyiben szegényedtek, illetve gazdagodtak azoknak a keserves (szakmai és politikai) küzdelmeknek a révén, melyeket a 20. században a két világháborút lezáró európai békediktátumok nyomán a „szigorúan szelektív lingvicizmus” körülményei közé került magyarság „a megmaradás esélyeit” kihasználandó folytatott, folytat és fog még folytatni egy régi-új európai környezetben, időben és térben változó hatékonysággal (Péntek, 1999, 2001; Szilágyi, 2002).

8. (Megválaszolatlan) kérdések és (bizonytalan) következtetések

1. Négy (megválaszolatlan) kérdés:
  - a) Mennyiben tekinthető Kontra György magyar élettudományi szaknyelv fejlődését érintő munkássága Karácsony Sándor nyelvpedagógiai munkássága folytatásának?
  - b) Mivel magyarázható az, hogy ez a folytonosság – amennyiben létezik – jószereivel ismeretlen a spóra, perispóra és diaszpóra új magyar biológus-nemzedékei előtt?
  - c) Mely pontokon kapcsolódik még Kontra Miklós szociolingvisztikai munkássága Kontra György (szak)nyelvészeti, nyelvi neveléssel kapcsolatos nézeteivel?
  - d) Az előző kérdéseket általánosítva: hozzájárulhatnak-e az ilyen típusú elemzések az öröklődés és nevelés vitájában felbukkanó tények és tévhitek megértéséhez – különös tekintettel a magyar evolúciós pedagógiai hagyományokra (vö. Dobzhansky, 1973/1985; Szabó 1985)?
2. Két (bizonytalan) következtetés:
  - a) Kontra György (apa) és Kontra Miklós (fia) szakmailag széttartó életútja a nyelvi (mikro)evolúció kutatásában folytonosságot mutat, de legalábbis összefonódott;
  - b) A magyar tudománytörténet ezeket az – egy nemzet kulturális evolúciója szempontjából esetleg fontos – összefonódási folyamatokat talán még mindig „osztályharcos óvatossággal” kezeli..., de legalábbis elhanyagolja.

² Itt talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a helyes fogalom – Richard Dawkinst parafrázálva – inkább a „nyelvi memocídium” volna.

Irodalom

- Ádám György (2008) Egy rendkívüli egyéniség rendhagyó pályafutása egy közeli pályatárs és szemtanú tükrében (Emlékezés Kontra Györgyre). In: Franyó István (szerk.) (2008) 92–97.
- Buda Béla (2008) Kontra György [a] pedagógus, tudós, hites ember. In: Franyó István (szerk.) (2008) 17–23; illetve: *Magyar Szemle*, 2007. december: 161–167.
- Deme Tamás (2008) Egy pedagógusműhely keresztapja, mentora [Kontra György: Növekedve nevelünk]. In: Franyó István (szerk.) (2008) 114–118.
- Dobzhansky, Theodosius (1973) *Genetic Diversity and Human Equality. The facts and fallacies in the explosive genetics and education controversy*. The John Dewey Society for the Study of Education and Culture. Basic Books, Inc. Publ., New York. Magyarul: lásd Szabó (1985).
- Eiben Ottó, Franyó István (2008) [Kontra György] szakmai életútja. In: Franyó István (szerk.) (2008) 12–17.
- Fabricius-Kovács Ferenc, Kontra György (1962/1964) *Sign, meaning, society*. Proceedings of the Ninth Intern. Congr. of Linguistics, The Hague. 261–262. Cit. Szépe (2008).
- Fazekas György (2008) Teljesítményértékelés – visszajelentés. In: Franyó István (szerk.) (2008) 58–65.
- Franyó István (szerk.) (2008) *Kontra György [1925–2007]*. Mesterek és Tanítványok sorozat. [Budapest]: OFI – OPKM.
- Franyó István (2008a) [Kontra György] Szakmai életútja (Eiben Ottó nyomán). In: Franyó István (szerk.) (2008) 12–16. (Lásd még: Eiben–Franyó, 2008.)
- Franyó István (2008b) Lépcsőfokok a csúcra (A biológiatanítás megújítása). In: Franyó István (szerk.) (2008) 50–57.
- Franyó István, Kövendi Dénes (2008) Kontra György írásainak bibliográfiája. In: Franyó István (szerk.) (2008) 131–156.
- Gyenis Gyula (2008) Az öröklődés, az alkat és a testi-szellemi fejlődés egysége. In: Franyó István (szerk.) (2008) 103–105.
- Kardong, Kenneth V. (2010) *Beyond God: evolution and the future of religion*. Amherst, N. Y.: Humanity Books.
- Kontra György (1948) Prenant, Marcell: Darwin. *Új Szántás*, 10: 634–636.
- Kontra György (1950) A micsurini biológia tanítása a Szovjetunióban. *Köznevelés*, 17: 527–529.
- Kontra György (1951) A micsurini biológia alapjai (recenzió). *Pedagógiai Szemle*, 1/2: 178–183.
- Kontra György (1956) Az evolúció. In: Törő I. (szerk.) *Általános biológia*. Budapest: Művelt Nép. 335–419.
- Kontra György (1959) A biológiai művelődés fejlődése hazánkban. In: Lányi Gy. (szerk.) *Az 1958. évi Tihanyi Biológus Napok Előadásai*. Budapest: TIT Biológiai Szakoszt. 64–73.
- Kontra György (1960) A biológiatörténet uralkodó áramlatai. *A Természettudományok Tanítása*, 5: 305–309.
- Kontra György (1962) Farkas László: Haeckel és Virchow (recenzió). *A Biológia Tanítása*, 4: 127.
- Kontra György (1964) A mikroevolúció. *A Biológia Tanítása*, 2: 34–36.

- Kontra György (1966) Az evolúció. Az ember származása. In: Törő I. (szerk.) *Biológia*. Budapest: Medicina Kiadó. 631–675; 681–707.
- Kontra György (1966a) Humángenetika a tanárban. *Köznevelés*, 16, 15: 579–581.
- Kontra György (1966b) Kitől örökölte? *Család és Iskola*, 1–12. számok (sorozat).
- Kontra György (1967) A szovjet biológia 50 éve. *A Biológia Tanítása*, 5: 129–132.
- Kontra György (1970) *Öröklés, alkat, fejlődés*. OPKM. 1–176.
- Kontra György (1971) Abstammungslehre und Genetik im ungarischen Schulsystem. In: *Mitteil. Sekt. Schulbiologie der biol. Ges. Der DDR*. 1–9.
- Kontra György (1972a) A biológiai műveltség kérdése. *A Biológia Tanítása*, 1: 1–5.
- Kontra György (1972b) *Biológia és kommunikáció. A biológiatanítás problémái 1960–1970*. Budapest: Tankönyvkiadó. 1–240.
- Kontra György (1983) Ádám György, Csányi Vilmos, Hámori József: A biológiatanítás távlati fejlesztése (recenzió). *A Biológia Tanítása*, 5: 129–131.
- Kontra György (1984) A fajok eredete és a magyar iskolák. *Köznevelés*, 40: 9–10.
- Kontra György (2003) Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor. BIP, Budapest, 1–213.
- Kontra György (2008) Miként vált meggyőződésemmé, hogy az egész didaxis nyelvi nevelés? In: Medve A., Szépe Gy. (szerk.) *Anyanyelvi nevelési tanulmányok III*. Iskolakultúra, Budapest. 97–106.
- Kontra Miklós (1981) *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. (Nyelvtudományi Értekezések 109. sz.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós (szerk.) (1992) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica, Series A, 9. Budapest: Institutum Linguisticum Academiae Scientiarum Hungaricae.
- Kontra Miklós (szerk.) (1991) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarágkutató Intézet.
- Kontra Miklós (2003) *Changing mental maps and morphology: Divergence caused by international border changes*. „Directions in Social Dialectology” conference, University of Murcia, Spain, 5–7 November.
- Kontra Miklós (2003b) *Should a National Minority Subsidize the Education of a Majority? (Remarks on the Cost and Medium of Education for National Minorities)*. Invited lecture at the „Focus on linguistic diversity in the new Europe” conference organized by the European Bureau for Lesser-Used Languages, European Parliament, Brussels, 13 October.
- Kontra Miklós (2005a) Mi a lingvicizmus, és mit lehet ellene tenni? In: Gábrity Molnár I., Mirmics Zs. (szerk.) *Közéleti barangoló*. Szabadka: Magyarágkutató Tudományos Társaság. 175–202. http://dragon.klte.hu/~tkis/kontra_lingvicizmus.htm
- Kontra Miklós (2005b) *Sustainable linguisticism*. Invited keynote paper at the International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE3), Amsterdam, 25 June.
- Kontra Miklós (2006a) Hungary: Language Situation. In: Brown K. (editor-in-chief) *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second Edition. Volume V. Oxford: Elsevier. 440–441.
- Kontra Miklós (2006b) A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: Kiefer F. (főszerk.) *Magyar nyelv*. (Akadémiai kézikönyvek.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 549–576.
- Kontra Miklós (2006c) *Félreértések a magyar lingvicizmus körül*. Plenáris előadás a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok (MANYE) 16. kongresszusán, Gödöllő, április 12.

- Kontra Miklós (2006d) A tankönyvek nyelve és a magyarigazolvány. *Új Kép*, április–május: 3–11. [Szabadka] <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=4289>
- Kontra Miklós (2006e) Hungarian In- and Outside Hungary. In: Ulrich A. et al, eds, *Sociolinguistics/Sociolinguistik*, 2nd completely revised and extended edition, Volume 3: 1811–1818. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Kontra Miklós (2006f) A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz K., Szeverényi S. (szerk.) *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről: Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: SzTE, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 83–106. http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/angol-amerikai/elteal/kontra/staff_mikloskontra_2006j.pdf
- Kontra Miklós (2007) Van mit tennünk, bőven... In: Benő A., Fazakas E., Szilágyi N. S. (szerk.) *Nyelvek és nyelvváltozatok: Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Második kötet. Kolozsvár: Anyanyelv- és Erdélyi Szövetség Kiadó. 7–10.
- Kontra Miklós (2008a) Kontra György életrajza. Különböző dokumentumok alapján írta Kontra Miklós. In: Franyó István (szerk.) (2008) 6–11.
- Kontra Miklós (2008b) *A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai/ megvalósításai*. Előadás a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2008. október 10-én rendezett „Az emberi jogok és a nyelvek” című szimpóziumon. (Lásd még 2009c)
- Kontra Miklós (2008c) Csernicskó István, Kontra Miklós (szerk.) *Az Üveghegyen innen: Anyanyelv-változatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. Ungvár: PoliPrint.
- Kontra Miklós (2009a) *Language-based educational discrimination in the Carpathian Basin*. In: The Seventh Annual Lecture on Language and Human Rights, University of Essex, UK, 11 June.
- Kontra Miklós (2009b) *Globalizáció, magyar nyelvi kisebbségek és nyelvpolitika*. Plenáris nyitó előadás a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Kolozsvár) és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem „Nyelv, identitás, többnyelvű lét és oktatáspolitikák” című konferenciáján, Csíkszereda (Csíksomlyó), június 19.
- Kontra Miklós (2009c) *Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében*. Előadás a „Nyelvhasználat és jogi szabályozás a tudomány tükrében” c. konferencián az MTA székházában, augusztus 19. (vö. 2008b és: *A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai/ megvalósításai. Kritika*, május: 22–25.) http://www.kritikaonline.hu/kritika_09majus_kontra.html:
- Kontra Miklós (2010) *Sociolinguistics in Hungary, the Czech Republic and Poland* (co-authored with Agnieszka Kielkiewicz-Janowiak and Jiří Nekvapil). In: Ball, Martin J. (ed.) *The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World*. London/New York: Routledge. 359–371.
- Lyssenko T. (1949) *Die Lage in der biologischen Wissenschaften. Tagung der Lenin-Akademie der Landwirtschaftlichen Wissenschaften der UdSSR* (31. Juli – 7. August 1948). Stenographischer Bericht. Verlag für Fremdsprachigen Literatur. Moskau. 1–792.
- Maynard, Smith J. – Szathmáry Eörs (1995) *The Major Transitions in Evolution*. W. H. Freeman & Spektrum, Oxford. Magyar kiadás: (1997) *Az evolúció nagy lépései*. Budapest: Scientia.
- Obál Ferenc (2008) Személyes emlékeim egykori munkatársamról, Kontra Györgyről. In: Franyó István (szerk.) (2008) 98–102.
- Péntek János (1999) *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben*. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.

- Péntek János (2001) *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság.
- Pléh Csaba (2009) Darwin és a modern pszichológia funkionalista megközelítése. *Magyar Tudomány*, 2009: 4. sz. <http://www.matud.iif/2009/09apr/01.htm>
- Sándor Klára, Kampis György (2000) Nyelv és evolúció. *Replika*, 40: 125–143. <http://mnytud.arts.klte.hu/tananyag/nyelv-ev.htm>
- Szabó T. Attila sen. (1970–1988) *Válogatott tanulmányok, cikkek*. I–VII: I. Anyanyelvünk életéből (1970); II. A szó és az ember (1971); III. Nyelv és múlt (1972); IV. Nép és nyelv (1980); V. Nyelv és irodalom (1981); VI. Tallózás a múltban (1985); VII. Nyelv és település (1988). I–VI.: Bukarest: Kriterion Könyvkiadó; VII.: Budapest: Európa Könyvkiadó (szerk. Szabó T. Ádám).
- Szabó T. Attila sen. és mts. (szerk.) (1976–2009) *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XIII. (Te-Var) Bukarest: Kriterion Könyvkiadó (I–IV); Bukarest – Budapest: Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Könyvkiadó (V–VIII.); Budapest – Kolozsvár: Akadémiai Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület (IX–XII.); Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület (XIII.); XIV. kötet és a mutatók – megjelenés alatt. I–XII. k.: <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>
- Szabó [T.] Attila jun. (1971) *A darwini gondolat*. Válogatta, a kísérőtanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította ifj. Szabó T. Attila. Téka sorozat. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Szabó [T.] Attila jun. (szerk., ford.) (1985) *Theodosius Dobzhansky: Örökletes változatosság és emberi egyenlőség. Tények és tévhitek az öröklődés és nevelés vitájában*. Téka Sorozat. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. Angolul: lásd Dobzhansky.
- Szabó T. Attila jun. (szerk.) (1994) *J. G. Hawkes: Vavilov Lectures 1994*. BioTár, Collecta Clusiana 4. Universities of Western Hungary, Mosonmagyaróvár, Sopron, Szombathely. 1–134.
- Szabó T. Attila (2008 [2009]) Aazonosság, változatosság, sokféleség (identitás, variabilitás, diverzitás). A kulturális evolúció biológiai megértéséről. [Festetics-Darwin Emlékelőadások 1.]. In: Dávid Gyula, Veress Zoltán (szerk.) (2008/2009) *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról*. Határtalan Hazában sorozat, 6. kötet. Stockholm – Kolozsvár: Erdélyi Könyv Egylet. 15–49. www.transsylvania.org
- Szabó T. Attila (2010) *Evolúciós kultúránk a Darwin Emlékévek (2008/2009) fényében*. (Festetics – Darwin Emlékelőadások 6.) Folia Anthropologica (Nyugat-Magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, Szombathely) Megjelenés alatt.
- Szabó T. Attila, Biró Zsolt (szerk.) (1990) *Minta SzTár. Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–IV. kötetéből*. BioTár Electronic, Tudorg Kiadó, Budapest – Szombathely. Lásd Erdélyi Magyar Elektronikus Szótörténeti Tár: <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>
- Szabó T. Attila, Péntek János (1976, 1996) *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó (1976); „Növekedve nevelünk” sorozat, Deme László (szerk.) Budapest: Tankönyvkiadó (1996).
- Szépe György, Terts István (2002) Karácsony Sándor, a nyelvészeti megalapozottságú pedagógus kutató. In: Lénárd Gábor (szerk.) *Gyökerek és gyümölcsök: a Karácsony Sándor Tudományos Konferencia előadásai*. Kossuth Lajos Tudományegyetem 1999. szeptember 29. (Acta paedagogica Debrecina, 100.) Debrecen: DE Neveléstudományi Tansz. 43–58.
- Szépe György (2008) [Kontra György] Az akadémiai közoktatási reform mozgatója. In: Franyó István (szerk.) (2008) 66–75.

- Szepes Erika (2008) Ignoramus – ignoramibus (Kontra György és a teljes ember). In: Franyó István (szerk.) (2008) 39–45.
- Szilágyi N. Sándor (2002) A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. Közgyűlési előadás az MTA I. osztályának konferenciáján, Budapest, május 2. <http://www.mta.hu/nytud/Szilagyi.rtf>
- Vekerdi László (2008) Kontra Gyuri és a Pápai Páriz Ferenc Népi Kollégium. In: Franyó István (szerk.) (2008) 24–35.
- Victor András (2008) [Kontra György] A környezeti nevelő. In: Franyó István (szerk.) (2008) 76–82.

SZILÁGYI N. SÁNDOR

BÁBEL ÁTKA? NEM INKÁBB ÁLDÁSA?

A bibliai Babel története több szempontból is érdekes történet. Érdekes önmagában, és csak csodálni lehet, hogy abban a korban, mikor a mai értelemben vett diszkurzív tudomány még sehol sem volt, az intuitív tudás szimbolikus eszközeivel milyen bölcs választ tudtak adni egy olyan kérdésre, ami a mai szociolingvisztikában is lépten-nyomon előkerül: arra tudni-illik, hogy miért is jó az, ha sok nyelv van a világon, és miért olyan fontos nekünk a nyelvi diverzitás. Érdekes azért is, mert kevés olyan történet van még, amit évszázadokon át olyan kitartóan és következetesen olvastak és magyaráztak volna félre, mint ezt. Ebben persze főleg a teológia a ludas, de azon nincs mit csodálkozni: egyházi emberek könnyen beleesnek abba, hogy mindenütt és mindenben csak a bűnt meg az isteni büntetést lássák, még ott is, ahol pedig egész másról van szó. Így magyarázták sok nemzedéknek a Babel-történetet is, úgyannyira, hogy ma már szinte közhelyszerű tudásként van elterjedve az a hiedelem, hogy az emberiség soknyelvűsége Isten büntetése rajtunk, mert elbizakodottságában az ember égig érő tornyot akart építeni, és azzal kihívta maga ellen az Isten haragját. Pedig az a történet annyira nem erről szól, hogy most csak találgathatom, hogy vajon az utóbbi jó néhány száz évben elolvasta-e azt valaki egyáltalán figyelmesen, vagy mindenki csak ráhagyatkozott arra, amit másoktól hallott erről.

Érdekes továbbá azért is, mert ez a történet mai tudományos munkákban is viszonylag gyakran szóba kerül, főleg természetesen a nyelvészetben, de ott is mindig félreértve, illetve olyan értelemben: vagy úgy, mint a soknyelvűség eredetéről szóló mitikus (és persze gyengébbek kedvéért hozzátéve, hogy tudományosan nem alátámasztható) magyarázat, vagy pedig arra felhozott érvként, hogy a nyelvi diverzitás fenntartására kár lenne pénzt és energiát pazarolni, hiszen azt már a régiek is tudták, hogy az egy átok rajtunk, egy istencsapása. A szokott módon értelmezett Babel-történetnek (legalábbis az európai fajta kultúrákban) nem elhanyagolható szemléletalakító hatása is lett, amihez valamilyen módon sokszor a nyelvésznek is viszonyulnia kell. Hogy csak egy példát mondjak: Einar Haugen 1973-ban közölt egy esszét *The Curse of Babel* ('Babel átka') címmel (*Daedalus* 102, 47–57), majd 1987-ben könyve jelent meg, aminek már az a címe, hogy *Blessings of Babel* ('Babel áldásai', Berlin, Mouton de Gruyter).

De lássuk már, miről is szól igazából ez a történet, amint az írva található Mózes első könyvének 11. részében, az 1–9. versben ekképpen:

„1. Mind az egész földnek pedig egy nyelve és egyféle beszéde vala.

2. És lőn mikor kelet felől elindultak vala, Sineár földén egy síkságot találának és ott letelepedének.

3. És mondának egymásnak: Jertek, vessünk téglát és égessük ki jól; és lőn nekik a téglakő gyanánt, a szurok pedig ragasztó gyanánt.

4. És mondának: Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész földnek színén.

5. Az Úr pedig leszálla, hogy lássa a várost és a tornyot, melyet építenek vala az emberek fiai.

6. És monda az Úr: Ímé e nép egy, s az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez a kezdete; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, a mit elgondolnak magukban.

7. Nosza szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét.

8. És elszéleszté őket onnan az Úr az egész földnek színére; és megszűnének építeni a várost.

9. Ezért nevezék annak nevét Babelnek; mert ott zavará össze az Úr az egész föld nyelvét, és onnan széleszté el őket az Úr az egész földnek színére.”

Az 1–2. vers világos: itt az akkori emberiségről van szó. Nem lehettek ezek még nagyon sokan, könnyen elfértek kicsi területen is, hiszen nem sokkal az özönvíz után történik mindez. Együtt van tehát az akkori Föld teljes népessége, egy teljesen egynyelvű társaság, és együtt vándorolnak jó szálláshelyet keresni maguknak.

És akkor történik a baj. Nem a 3. versben, hiszen abban, hogy téglát vetnek lakóhelyük felépítéshez, még nincsen semmi rossz. Hanem a 4. vers, az már nagyon érdekes: némely okosok kitalálják nagy bölcsen, hogy építsenek egy nagy tornyot, „melynek teteje az eget érje”. Mondjuk a nagysággal nem lett volna baj, és nem is lett volna azt lehetetlenség megcsinálni (ezt egyébként maga az Isten is mondja a 6. versben: „bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, a mit elgondolnak magukban”), hiszen akkoriban az ég még sokkal közelebb volt, mint most nekünk, én emlékszem rá, hogy még gyermekkoromban is a nagy nyárfa teteje az égig ért; igazából nem volt ez nagyobb projekt, mint mikor manapság akkora felhőkarcolót akarnak építeni, amilyen magas emberi építmény még sehol sincs a világon, és nekik akkor ebben még konkurenciájuk sem volt, úgyhogy a maiaknál sokkal kisebbel is beérhették.

A gond nem ez, hanem az, hogy mi szükség van arra? Mire lesz az nekik jó? Miért olyan életbevágóan fontos azt felépíteni? Az első indoklás a jellegzetesen politikusi beszédnek is egy nagyon korai dokumentuma: azért, hogy „szerezzünk magunknak nevet”. Ez gyönyörűen hangzik egy hordó tetejéről, politikusnak pedig ennyi bőven elég, és könnyen lehet belőle összemzeti program is, hiszen azt már nem szükséges megkérdezni, hogy de ki előtt mégis, mikor ők az egész emberiség. A második indoklás pedig ez: „hogy el ne széledjünk az egész földnek színén”. Ez is politikusi észjárásra vall: építsünk egy nagy tornyot, és ülünk itt alatta szépen egy kupacban, mert egységben az erő, és arra az erőre a politikusnak nagy szüksége van. Mikor pedig addigra az Isten már háromszor is megmondta, először kétszer is minden teremtetett élőlénynek (1 Móz 1: 22, 28), majd aztán Noénak is külön: „Azután megáldá Isten Noét és az ő fiait, és azt mondá nékik: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsetek be a földet” (1 Móz 9: 1), használjátok ki az erőforrásokat, szóródjatok szét, mert ha egy helyben maradtok mindnyájan, akkor rövid idő alatt elhasználtok mindent, ami ott a közeletekben elérhető, és éhen fogtok halni mind egy szálig. (Teológusok figyelmébe: ezt most nehogy úgy értse már valaki, hogy ez volt hát az az isteni parancs, amit az emberek meg akartak szegni, és erre jött a büntetés. Mert ezt nem lehetett megszegni, hiszen ez *nem parancsként*, hanem egyértelműen, explicit módon is megnevezve *áldásként* volt mondva mind a három hivatkozott helyen: ott a lehetőség előttetek, élhettek vele, tettek a világ, örüljetek neki.)

Ők pedig erre most nekifognak égisz érő tornyot építeni. Ha végiggondoljuk, mi lehetett volna ebből, nem kétséges: minden energiájukat a toronyépítés emésztette volna fel, minden erőforrásukat erre pocskolták volna, és az sohasem térülhetett volna meg semmiben, ami

az ő jólétüket is szolgálhatta volna. (És mindezt önerőből kellett volna megcsinálni, uniós és világbanki támogatás nélkül!) Világos, hogy ez a kultúra nem maradhatott volna fenn sokáig.

És most értünk el a dolog velejéhez: ha ez ilyen eszméletlen ostobaság, akkor meg hogy lehet az, hogy mégis mindnyájan ezt akarják? Mi teszi ezt lehetővé? A magyarázat ott van a szövegben: az, hogy ez egy egynyelvű monokultúra. Nincs ott vele egy másik, nincs konkurencia, nincs egy másik nézőpont, és ezért nincs a közösség sorsát is meghatározó döntéseknek egy egészséges szelekciója. Evolúciós szempontból nézve ez az egynyelvű népség egyetlen egység, és nincs versengés, nincs szelekció, és nincs külső evolúciós nyomás az előnyös, túlélést biztosító alternatívák megtalálására. Egy ilyen monokultúrában tulajdonképpen nincsen is igazi értelmében vett kulturális evolúció, a monokultúra legfeljebb csak belterjesen tud változni, és nincs olyan külső nyomás, ami a változást a célszerűség és eredményesség irányába terelhetné, ezért a monokultúra bármiféle ostobaságra képes, akár olyanra is, ami végzetes lehet számára.

És hogy ez nem is csak elméleti spekuláció, azt jól mutatja a Húsvét-sziget (Rapa Nui) példája. Négyszáz évvel ezelőtt ott még tízezernél több ember élt, a jelek szerint nem is rosszul, volt egy érdekes kultúrájuk, amihez még egy sajátos, eredeti írásrendszert is kifejlesztettek, a rongó-rongó írást. De az is monokultúra volt, és egyszer csak olyan irányt vett, ami a vesztét okozta. Azt találták ki Babel tornya gyanánt, hogy állítsanak hatalmas kőszobrokat a partra, némelyik 21 méter magas (kb. mint egy 4–5 emeletes ház), és 270 tonnás. A klánok közt versengés alakult ki: mindegyik fel akarta állítani a maga – hacsak lehet, mindenki másénál nagyobb – kőkolosszusát, a végén ezek száma a százat is meghaladta. A munkához és a szállításhoz azonban nagyon sok fa kellett, az erdőirtásnak pedig az lett az eredménye, hogy a más, természeti okok miatt amúgy is nagyon sérülékeny erdők teljesen eltűntek. Ez volt a világ első olyan ismert ökológiai katasztrófája, amelyben az emberi közreműködésnek is meghatározó szerepe volt. A megélhetés nagyon nehéz lett, fa nélkül már csónakot sem tudtak csinálni, ami pedig nagyon kellett volna a halászatához, de elmenni sem tudhattak onnan sehová, hiszen körös-körül csak a végtelen óceán van. Ma már csak nem egészen 4000 ember él ott.

De ma sincs ez másképp a monokultúrák gondolkozással, mert annak valahogy a természetéhez tartozik az ilyenfajta ostobaságra való hajlam. Elég sokat mond erről az, hogy Kanadában spontán módon, népi megfigyelés eredményeként született meg az a kifejezés, amellyel az ottani kétnyelvűek az egynyelvűek észjárását jellemzik: *monolingual stupidity*. Hogy ez hogyan nyilvánulhat meg, arra elég jó, bár kissé ijesztő példa az, amit magam hallottam a CNN-en az iraki háború kitérésének másod- vagy harmadnapján, nem kevésbé jelentős személyiség szájából, mint George Bush: itt most az a legnagyobb probléma, hogy az irakiak nem tudnak racionálisan gondolkodni. Hát ez nem semmi az Amerikai Egyesült Államok elnökétől, de az amerikaiak többségének monokultúrák szemléletéről is mond valamit, hogy ezt Bush simán túlélte, és nem kellett másnap lemondania. Nem nagyon megnyugtató, hogy a világ irányításában éppen egy ilyen kultúrának van a legnagyobb szava, hiszen az sem egészen véletlen ám, hogy a világ elérendő egynyelvűségét mint ideális megoldást lelkesen propagálók is főleg amerikaiak közül kerülnek ki.

De ne menjünk olyan messzire. Nem én vagyok az egyetlen, aki úgy látja, hogy a közélettel, közbeszéddel és főleg a politikai viselkedéssel Magyarországon is nagy bajok vannak, ezt eléggé tapasztaljuk mindnyájan. Szerintem ez nagyon is összefügghet azzal, hogy általánosan tekintve Magyarország is eléggé monokultúrák jellegű ország. Ezzel kapcsolatban jut eszembe, hogy évekkor ezelőtt egyszer azt mondta nekem Budapesten valaki (nem ő volt amúgy az első), hogy Magyarország talán sohasem fogja kiheverni a trianoni traumát

meg azt, hogy akkor elveszítette a határon túli magyarokat. Aztán egy kicsit még furcsán is nézett rám, mikor azt mondtam erre: szerintem nem az nektek a legnagyobb bajotok, hogy azokat a magyarokat elveszítettétek, azok nem hiányoznak nektek annyira, és különben sem érnétek velük sokat, hiszen azok is magyarok. A ti nagy bajotok az, hogy elveszítettétek a szlovákokat, a románokat, a szerbeket, horvátokat és a többieket, és itt maradtatok magyarokul, és most nem tudjátok, mit kezdjetek magatokkal, mert csak a magatok eszére vagytok utalva. És én ezt igazából valahogy így látom most is.

Na de térjünk vissza Bábelhez. A történetből tudjuk, hogy ezt a nagy készülődést az Isten is látja, de szinte nem jön, hogy elhiggye, hogy ezeknek tényleg ennyire elment az eszük. Onnan lehet ezt tudni, hogy a szöveg azzal folytatódik: „Az Úr pedig *leszálla, hogy lássa* a várost és a tornyot, melyet építenek vala az emberek fiai.” Ez egy sokatmondó mondat. Hiszen ahhoz, hogy tényleg lássa, nem kellene le is szállnia, onnan is jól lát mindent, ahol van. De nem is erről szól ez, hanem éppen olyan, mint amit ma úgy mondanánk: „Hát ez nem lehet igaz! Ezt látni kell!” És látja, hogy csakugyan úgy van, de nem lép közbe azonnal, mert ezen most előbb gondolkozni kell. Visszamegy tehát (ez nincs a szövegben, de alább ott van, hogy mikor már tudja, mit is kell ezekkel csinálni, azt mondja: „Nosza szálljunk alá”), és végiggondolja, miért is tudhatnak ezek a szerencsétlenek ennyire ostoba döntést hozni. (Teológusok figyelmébe: tessék észrevenni, hogy egy szó sincs itt arról, hogy az Isten most egy kicsit is haragudna ezekre az emberekre. Mikor megharagszik valamiért, azt mindig meg szokta mondani, ritkábban személyesen, általában inkább úgy, hogy megüzeni nekik a prófétájával. De itt még annyi sincs, hogy azt mondaná – legalább magában –, hogy ez az elbizakodottság túrhetetlen, és ezt nem szabad annyiban hagyni.)

És hamar meg is találja ennek az okát: ez csak azért lehetséges, mert: „e nép egy, s az egésznek egy a nyelve”. És ez lesz abból, ha nincs nyelvi és kulturális diverzitás. De nemcsak ez lesz, hanem elgondolja azt is nagyobb távlatokban, hogy miféle jövőnek nézhet így elébe az emberiség, hiszen az ostobaság most még kicsi, de aztán fog az még nagyobbra is nőni: „munkájának *ez a kezdete*; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent [úgy érve: minden esztelenséget], a mit elgondolnak magukban.” És mikor végiggondolja, hogy most mit is lehetne ezekkel csinálni, rögtön látja, hogy itt hiába is próbálkozna azzal, hogy olyan parancsolatokkal tiltsa meg nekik az ilyesmit, amelyeneket később a Tízparancsolatban adott az embereknek. Hiszen a „Ne lopj!” vagy a „Ne ölj!” egy betartható parancs, ahhoz csak istenfélelem, jóakarát és egy kis önfegyelem kell. De azt hiába is parancsolná nekik, hogy „Máskor ne legyetek hülyék!”, mert az betarthatatlan. Ha tehát azt akarja, hogy az emberiség ne pusztuljon ki, hanem kezdjen el fejlődni és gyarapodni, itt csak a drasztikus beavatkozás segíthet: az okot kell megszüntetni.

És akkor már meg is van a megoldás: „Nosza szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét. És elszéleszté őket onnan az Úr az egész földnek színe; és megszűnének építeni a várost.” Maguktól hagytak fel vele, és maguktól indultak el, hogy töltsék be a földet, anélkül hogy bármit is parancsolni kellett volna nekik. Ez különben ennek a másik érdekessége: az egész Ószövetségben ez az egyetlen történet, ahol az Isten határozottan beavatkozik az emberek életébe, de nekik nem mond erről egy árva szót sem. Máskor mindig figyelmezteti őket, hogy ezt vagy azt ne tegyék, mert különben nagy baj lesz, itt viszont valahogy úgy veszi, hogy ezekkel nincs mit tárgyalni, hanem sürgősen közbe kell lépni, meg kell őket menteni a pusztulástól, akár akaratuk ellenére is. És mikor megszűnt a baj legfőbb oka, az egynyelvűség és a monokultúra, és lett helyette nyelvi és kulturális diverzitás, akkor ezzel meglettek a kulturális evolúció elengedhetetlen feltételei is, aminek egyben szabályozó szerepe is lett rögtön, hiszen ha különböző nyelvek és kultúrák vannak, akkor már

nagyon meg kell ám gondolni, mit határozunk el, és mit tűzünk ki magunk elé célul, mert ha mi ostoba, veszteséges stratégiát választunk, a többiek meg nem, akkor ők előnybe kerülnek, és a végén még ki találnak bennünket szorítani a világból. (Jusson eszünkbe, hogy éppen ennek a szabályozónak a hiányát látta az Isten is minden baj fő okának: ha „e nép egy, s az egésznek egy a nyelve”, akkor „bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, a mit elgondolnak magukban”, és éppen azért kellett a diverzitásra átállítania a világot, hogy legyen benne egy olyan szabályozás, ami az ostobaságnak gátat vethet.)

Csak hogy félre ne értse már ezt is valaki: abban, hogy „zavarjuk ott össze nyelvöket, *hogy* meg ne értsék egymás beszédét”, a *hogy* nem úgy értendő, hogy ’azért/avégett, hogy’, hanem így: ’úgyannyira, hogy’. (Ilyen értelme van a Jakab király/King James-féle angol fordításnak is: „Go to, let us go down, and there confound their language, *that* they may not understand one another’s speech”, és ez a *hogy* héber eredetijének is megfelel: az אֲשֶׁר *asher* szónak több jelentése is van, az egyik az, hogy ’amíg; annyira, hogy’.) A nyelvek összezavarásának nem a viszálykeltés volt a célja, viszályt nem az Isten szokott kelteni, hanem a Sátán, az Isten pedig jól tudja, hogy a cél nem szentesíti az eszközt, és még szent cél érdekében sem nyúl soha sátáni módszerekhez. Nem viszályt akart kelteni, hanem nyelvi/kulturális diverzitást akart létrehozni, mert arra a helyzetre ez volt az egyedüli jó megoldás. Viszálykeltéshez nem is lett volna szükség arra a sok nyelvre, hiszen a mi tájainkon azt már igazán nem kell hosszasan bizonygatni, hogy egyetlen nyelv is mennyire elég tud lenni ahhoz, hogy az emberek ne értsék meg egymást.

És a fő célja sem az volt, hogy magát a toronyépítést megakadályozza, hanem hogy megmentse az emberiséget, amely végzetesen rossz irányba akart elindulni. Ha csak a toronyépítést akarta volna ellehetetleníteni, azt sokkal egyszerűbben is elérhette volna. (Mondjuk akkor még nem látszott igazán, hogy az mennyire hatékony lehet, mi már nagyon is láthatjuk.) Elég lett volna nem sok nyelvet, hanem két politikai pártot létrehozni, nagyjából egyforma támogatottsággal, és négyévenkénti kormányváltásokkal. Mert akkor építették volna a toronyt nagy befektetéssel és erőbedobással minden kormányzati ciklusban, de mikor a következő hatalomra került volna, mindennél sokkal fontosabb lett volna neki, még a toronynál is, hogy bebizonyítsa, hogy az előző kormány teljesen inkompetens volt, mindent rosszul csinált, és azzal kezdte volna, hogy amit az előző épített, azt mindet le kell bontani, és újra kell kezdeni. A torony persze sohasem készült volna el, és csak azért nem építenék még ma is, valahol az elejénél tartva még mindig, mert a monokultúrás ostobaságuk folytán már rég eltűntek volna a föld színéről.

Hát erről szól valójában a Babel-történet. Nemcsak azért mondtam most el, hogy egy sok évszázados félreértést próbáljak vele korigálni, hanem azért is, mert van abban valami lehangoló, mikor azt nézem, hogy a szociolingvisztikában a nyelvi diverzitás támogatói milyen érvekkel próbálják alátámasztani igazukat (mert amúgy szerintem is nekik van igazuk). Gondoljuk csak el, hogy mikor jön a racionális paradigmában mozgó pragmatista a maga betonkemény racionális érveivel és matematikai kalkulusaival (amerikai dollárban számítva), hogy mennyire célszerűtlen és költséges ez a sok nyelv a világon, és kiszámítja, hogy mennyibe kerül az nekünk évente, hogy fordítást fizessünk, tolmácsokat fizessünk, idegen nyelveket tanuljunk ahelyett, hogy azt az időt és energiát valami tényleg felhasználható gyakorlati tudás és készség („skills and drills”) megszerzésére fordítanánk, ami a személyes előmenetelünket is biztosíthatná, akkor vajon mennyire lehet az az ő számára meggyőző, ha a másik oldal olyan érvekkel jön, hogy ez mind igaz lehet, de milyen szép a virágoskert, ahol sokféle virág van! Nehezen hinném, hogy a racionalista egynyelvűség-pártoló ettől nagyon meg fog hatódni. Mert ő azt nem tudja (de még ha tudja is, nemigen bírja fel-

fogni, mert ő nem olyan rendszerben szokott mozogni), amit Albert Einstein úgy mondott, hogy: „Not everything that can be counted counts, and not everything that counts can be counted.” Azaz: nem minden számít, ami kiszámítható, és nem minden kiszámítható, ami számít. (Lehet ugyan, hogy ezt nem Einstein találta ki, de annyira igaznak tartotta, hogy még a szobája falára is kifüggesztette.)

Vannak persze más érvek is a virágoskert mellett. Azokat, amelyek arról szólnak, hogy minden nyelvet meg kell őrizni, mert mindegyiknek vannak olyan egyedi sajátosságai, amelyek csak abban vannak meg, és ha azok a nyelvek kipusztulnak, akkor a nyelvész azokat már sohasem tudhatja megismerni, én inkább mellőzném, mert ebből óhatatlanul olyasmi jön ki, hogy a nyelvi diverzitást azért kell megőrizni, hogy a nyelvészek legyen, amit vizsgáljon, hiszen különben tárgytalanná válik az egész munkája. Ez lehet, hogy így van, de én valahogy akkor sem tudok hinni abban, hogy a nyelvek a nyelvészekért vannak, és az ő kedvükért kell őket megőrizni. Valamivel komolyabban tudom venni az olyan érveket, amelyek arra alapoznak, hogy a biológusok már bebizonyították a biológiai diverzitás fontosságát, és akkor ez a nyelvi diverzitásra is érvényes kell legyen, de be kell vallanom, hogy azt nem egészen tudom belátni, miért kellene a másodiknak szükségszerűen következnie az elsőből, mikor itt azért eléggé más természetű dolgokról van szó.

Ha jól meggondolom, a nyelvi diverzitás életbevágó fontossága mellett az eddigi legjobb érv még mindig az, ami már ősidők óta ott van a Bábel-történetben, mert az a leglényegét érinti a dolognak, és nem valami sajátos (nyelv-)ideológia mentén fogalmazódik meg, hanem az emberi természet örök igazságaira alapoz. Tiszta kár érte, hogy folyton olyan kontextusban idézik, ahová pedig az a legkevésbé sem talál.

Kedves Miklós, hát ennyi telt most tőlem. Szóval te is 60! Isten éltesen sokáig, mindnyájunk javára és örömére! De azért ne siess nagyon: engem úgysem tudhatsz utolérni.

LANSTYÁK ISTVÁN

A MORALIZMUS MINT NYELVHELYESSÉGI IDEOLÓGIA*

Írásomban a magyar nyelvvelés nyelvhelyességi döntéseit meghatározó egyik nyelvhelyességi ideológiát, a nyelvi moralizmust jellemzem a *Nyelvművelő* kézikönyvben (NyKk. I–II. 1980–1985) és a *Nyelvművelő kézikönyvtár* második, javított és bővített kiadásában (NymKsz. 2005) található idézetek alapján. E két kiadvány bizonyára jól reprezentálja a létező magyar nyelvvelést, hiszen a kézikönyv összefoglalja a második világháború utáni nyelvvelés legfontosabb eredményeit, a kézikönyvtár pedig ezeket népszerűsíti tömörebb formában a nyelvvelő javakat fogyasztó magyar lakosság körében. A két kiadványban található nyelvi ideológiákat a szokásos módszerrel, szövegek tartalmi elemzésével tártam fel. Témámból következően főként az elméleti igényű szócikkeket (kiadványonként több mint harmincat), valamint azokat a tárgyi és nyelvi szócikkeket, szócikkreszleteket tekintetem át, amelyekben nyelvhelyességi ítéletek találhatók (kiadványonként több mint százötvenet).

A *nyelvhelyességi ideológiák* olyan nyelvi ideológiák,¹ amelyek konkrét nyelvhelyességi ítéletek indoklásául szolgálnak; kutatásaim során a moralizmuson kívül további 19 nyelvhelyességi ideológiát tártam fel (ezekre a kutatásokra l. Lanstyák, 2010a, 2010b). Az ilyen értelemben vett nyelvhelyességi ideológiák mellett olyan nyelvi ideológiákat is találtam, amelyek nem feltétlenül szolgálnak konkrét nyelvhelyességi döntések indoklásául, viszont több nyelvhelyességi ideológia ezekből vezethető le; ezeket jobb híján *nyelvhelyességi segédideológiáknak* neveztem el.

A létező magyar nyelvvelésben a *nyelvhelyesség* fogalma azon a felfogáson alapul, hogy „a” nyelvben – valójában annak különféle változataiban – (a nyelvbotlásokon kívül is) léteznek olyan nyelvi formák (szavak, szókapcsolatok, nyelvtani szerkezetek, szórendi megoldások, nyelvtani és hangtani szabályok, hangszínárnyalatok stb.), amelyek eredendően, a használat kontextusától függetlenül jobbak vagy rosszabbak másoknál. E felfogás téves volta a mai nyelvtudományban nem vitatható; nyilvánvaló, hogy ugyanannak a nyelvi elemnek a „hasznossága” vagy „helyessége”² különféle kontextusokban nagyon eltérő lehet, hiszen a nyelvnek több funkciója is van, s más-más helyzetekben más-más funkciók

* A jelen írás alapjául szolgáló kutatások az 1/0791/08 számú Vega-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Itt köszönöm meg Kitlei Ibolyának a szöveg elolvasását, a tipográfiai hibák, elírások stb. kigyomlálását, valamint Kolláth Anna és Petteri Laihonen észrevételeit.

¹ Az általában vett nyelvi ideológiákra l. L. pl. Woolard–Schieffelin, 1994: 58 és *passim*; Kroskirty, 2000: 5–6 és *passim*; Gal, 2006a: 163, 2006b: 178; Laihonen, 2009a: 25–27; magyarul Laihonen, 2009b: 48–49, 2009c: 323–324; Lanstyák, 2009: 77–90.

² A „helyes” szóba itt és máshol bele kell érteni más pozitív minősítéseket is, pl. „jó”, „szép”, „stílusos”, „megfelelő”; hasonlóképpen a „helytelen”-be az olyan negatív minősítéseket kell beleérteni, mint pl. „rossz”, „csúnya”, „nem megfelelő”, „pongyola” stb. A „helyes” szóba továbbá bele kell érteni a „helyesebb”, a „helytelen”-be pedig a „kevésbé helyes” kifejezéseket is.

kerülnek előtérbe (vö. Dahlstedt, 1976: 20; Domonkosi, 2007a: 42; a helyesség laikusi felfogására l. Domonkosi, 2007b: 143–149).

A *nyelvi moralizmus* mint nyelvi ideológia azon a meggyőződésen alapul, hogy a nyelvi eszköztárból való választás a mondanivaló tartalmától és morális töltetétől függetlenül is morális értékkel bír, azaz léteznek olyan nyelvi formák, melyeknek a választása erkölcsi szempontból pozitívabban értékelhető, mint más nyelvi formáké. Negatív oldalról ez azt jelenti, hogy nyelvi formák nem megfelelő kiválasztásával etikai vétséget követhetünk el. Nyelvhelyességi viszonylatban a moralizmus az a meggyőződés, hogy a pozitív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma helyesebb, mint a negatív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma. Nyelvhelyességi segédideológiaként a moralizmus ok-okozati viszonyt tételez a beszélők erkölcsisége és a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata közt (l. még írásom mellékletét).

1. A nyelvművelés feladatai és a moralizmus

A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia jól levezethető a nyelvművelés egyik feladatköréből. A Nyelvművelő kézikönyv bevezető fejezete kétféle feladatkört tulajdonít a nyelvőröknek:

A nyelvművelő tehát egyrészt vizsgál, mérlegel és ítélkezik, másrészt irányít, tanít és nevel is. Ez utóbbi hármass szerep főként a nyelvi közösség számára fontos, az előbbi pedig a nyelvtudomány szempontjából az, mégpedig azáltal, hogy a nyelvművelő számba veszi az új jelenségeket, anyagot gyűjt és „készletez” a tudományos vizsgálat, a nyelvtani rendszerezés és a nyelvtörténet számára. A fejlődési irányzatok megállapításával, értékelő javaslataival és tudatosító szerepével pedig a jövőt is szolgálja: irányelveket ad a nyelvi tervezésnek (NyKk. I. 1980: 19).

Mindkét feladatkörből, de különösen a másodikból átsüt a magyar nyelvművelés messianizmusa és moralizmusa. A nyelvőr, nemzetének váteszeként, aki „tudja a titit”, nemcsak arra érzi feljogosítva magát, hogy egy nyelvi közösségben bekövetkező nyelvi változásokat megítéljen, hasznosnak vagy fölöslegesnek, nyereségnek vagy nyelvromlásnak minősítse őket, hanem arra is, hogy irányítsa a közösséget (!), valamint tanítsa és nevelje. Nyelvőreink nemcsak szakmailag érzik magukat alkalmasnak az ítélethozatalra, hanem morálisan is. Nem egészen világos, hogy a nyelvművelésnek ez a messianisztikus küldetéstudata miből táplálkozik, s az sem, hogy kitől kapott e nemes feladatok végzésére felhatalmazást (netán Istentől?), következésképpen kinek tartozik elszámolással. Mindenesetre abból, ahogy a nyelvművelés képviselői a nyelvtudomány részéről tevékenységüket ért kritikát fogadják, arra következtethetünk, hogy valamiképpen fölötte állnak a közösségnek, amelyet szolgálnak.

A messianizmusból fakadó moralizmus megjelenik a nyelvművelés egyik fontosnak tartott területén, az anyanyelvi ismeretterjesztésben, nyelvi nevelésben is, melynek célja „a helyes nyelvhasználat megtanítása, széles körű népszerűsítése” (NyKk. II. 1985: 357). A nyelvőrnek a „helyes, példaadó nyelvhasználat” állandó gyakoroltatásával nemcsak nyelvi, hanem nyelven kívüli, morális céljai is vannak. Ez a gyakoroltatás ugyanis a kézikönyv szerint „[a] nyelvi ízlés, a nyelvi tudat és öntudat, sőt lelkiismeret kialakításának fontos tényezője” (NyKk. II. 1985: 357–358). Vagyis a nyelvőr nemcsak az emberek nyelvi ízlését, nyelvi tudatát és öntudatát szeretné alakítani, hanem még a lelkiismeretét is.

2. Moralizmus a nyelvhelyességi ítéletekben

A nyelvművelésnek ez a beszélők lelkiismeretét alakító szándéka több helyen is megjelenik a nyelvhelyességi ítéletekben. Természetesen a nyelvi jelenségek legtöbbször nem olyan jellegű, hogy etikai értékítéletet lehetne ráakasztani, de ahol erre a nyelvőrök látnak lehetőséget, ott ezt megteszik. Erre nézünk meg a következőkben három nagyobb hatókörű és öt egyedi jelenséget példaként.

3. Idegen szavak és a nyelvi moralizmus

Az egyik legfontosabb terület, ahol a nyelvművelők a lelkiismeret manipulálásával, konkrétan: büntudatkeltéssel kívánják elérni a számukra nem tetsző nyelvi formák kerülését, az idegen szavak és más idegenszerűségek „öncélú” használata. A kézikönyv *Idegen szavak* c. fejezete valóságos vádirat azok ellen, akik nem a nyelvművelők ízlésének és elképzelésének megfelelően használják az idegen szavakat:

Az idegen szavak fölösleges, öncélú használatának oka gyakran nem a szükség, hanem a kényelemszeretet, a divatosság vagy a szakmai tudálékoskodás. Kényelemszeretet, amikor például a politikai, a gazdasági élet vagy a művészetek nemzetközi kifejezéseivel élünk, s nem keressük a velük azonos értékű, megfelelő, meglevő magyar szavakat. Divatozás, amikor jó magyar szavak helyett az újonnan felkapott idegen szót használják minduntalan, beszédben és írásban, mert az mutatósabbnak tetszik, a jól értesültség látszatát kelti. Szakmai tudálékoskodásból pedig sokan erőltetik, halmozzák az idegen szók használatát, még akkor is, ha a megfelelő magyar műszóknak nagy hagyományuk van. Ennek oka nemcsak a beavatottság fitogtatása, a modernkedő tudományossággal való tetszelgés, hanem a szakzsargon kötelezőnek vélt túlhajtása is (NyKk. I. 1980: 928).

Amint látjuk, a kézikönyv szerzői ebben a szövegrészletben feltárják az „öncélú” idegenszó-használók néhány helytelen, morálisan elítélendő indítékát és célját (kényelemszeretet, jólértesültség látszatának keltése, szakmai tudálékoskodás, beavatottság fitogtatása, modernkedő tudományossággal való tetszelgés),³ valamint az ilyen magatartás következményeit (szakzsargon kötelezőnek vélt túlhajtása). A probléma ezzel a megközelítéssel kettős. Egyrészt az etikátlanként beállított indítékok és célok egy része valójában morális szempontból semleges, nem indokolt őket negatívan megítélni, másrészt az egyes nyelvi formák használatát kiváltó esetleges etikátlan indítékok csak a moralista nyelvi ideológia fényében szolgálhatnak ezek helytelenségének bizonyítékául.

Nem tekinthető etikátlannak a „kényelemszeretet”, az, hogy a beszélő számos élethelyzetben igyekszik minél kisebb mentális erőfeszítést kifejteni gondolatainak megfogalmazásához (természetesen azokban az élethelyzetekben, ahol annak *van* jelentősége, mindenki jobban odafigyel a szavak és más nyelvi eszközök megfelelő kiválogatására). Ennek részeként senki se róható meg, ha a szóválasztásban nem purista⁴ szempontok vezérlik, azaz nem

³ Sajátos ellentmondás, hogy miközben a szerzők ebben a szövegrészletben „fölszemes” és „öncélú” idegenszó-használatról beszélnek, többnyire nem is indítékokat, hanem sokkal inkább célokat fogalmaznak meg, amiket a beszélő az idegen szó választásával követhet.

⁴ A purizmus és az összes többi említett nyelvi ideológia rövid meghatározása megtalálható írásom mellékletében.

kerüli tudatosan a nyelvművelők által elmarasztalt idegen szavakat, nem mérlegeli, hogy az idegen szónak, ami eszébe jutott, van-e „vele azonos értékű” magyar megfelelője. Szintén nem lehet etikai kategóriákkal illetni a divatkövetést, melynek nem feltétlenül célja a kérdés, mint ahogyan azt a kézikönyv rosszhiszeműen feltételezi.

Aki nem hisz a moralista ideológiában, az úgy gondolja, hogy a nyelv morális szempontból semleges eszköz, amely mindenfajta embert és emberi szándékot ki kell szolgáljon, a legnemesebbtől a legaljasabbig. Ilyen módon az, hogy a nyelv a szajhák, apagyilkosok, pedofilek, pénzhamisítók, adócsalók, nemzetgyalázók, szociolingvisták stb. sajátos igényeit is kiszolgálja, nem fogyatékosága, hanem éppenséggel erénye, polifunkcionalizmusának, rugalmasságának bizonyítéka. A társadalomnak joga van a maga eszközeivel szankcionálni a deviánsnak tartott magatartást, ahhoz azonban nincs joga, hogy megvonja ezektől az emberektől a nyelv (számukra) hatékony használatának jogát.

A fenti idézetből azt is látjuk, hogy a moralizmus kéz a kézben jár más ideológiákkal. Ahhoz például, hogy vádként lehessen „eladni” a „kényelemszeretetet”, azt a tényt, hogy nem keressük az idegenekkel „azonos értékű, megfelelő, meglevő magyar szavakat”, szükség van arra is, hogy az emberek higgyenek a konzervativista és purista ideológiában, abban ti., hogy *érdemes* keresni ezeket a magyar szavakat, mert ezek – hagyományos voltuknál vagy magyar eredetüknél fogva – eleve jobbak, mint később bekerült vagy idegen eredetű megfelelőik. (Mert ha nem lennének jobbak, miért lenne erkölcsi vétség nem keresni őket?) Szintén benne rejlik a megfogalmazásban a necesszizmus ideológiáján alapuló azon feltételezés, hogy az érintett idegen szónak *van* „azonos értékű” magyar megfelelője. Ez a legritkább esetben van így, a szinonimák ritkán teljes szinonimák, nem beszélve arról, hogy a szavakhoz egyéni képzetek is társulnak, így a beszélő számára az idegen szó használatának személyes indítéka is lehet.

A moralizmus olykor megjelenik a konkrét idegen szavakat tárgyaló szócikkekben is. Pl. a kézikönyv meglehetősen csalódottan veszi tudomásul, hogy a *grapefruit* „jó magyar megfelelője”, a *citrancs* nem terjedt el. Ennek egyik okát abban látja, hogy a *grapefruit* elnevezést „előkelőbbnek vélik a *citrancs*-nál” (NyKk. I. 1980: 725).

4. „Terpeszkedő kifejezések” és a nyelvi moralizmus

Egy másik jelenség, melyre a nyelvművelők részéről moralista ösztűz zúdul, a „terpeszkedő”-nek vagy „terjengős”-nek bélyegzett funkcióigés szerkezetek:

A terjengős kifejezések többnyire szükségtelenül hivataloskodnak; a tudományos és szakmai zsargon eszközeiként pedig köntörfalaznak, fontoskodnak. Gyakori használatuk gondolati önállótlanagra, sablonosságra, olykor a személyes felelősségvállalás kerülésére vall. A terjengős kifejezések, mivel általában pontatlanok, őszintétlenek, rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben is. Egy részük ráadásul idegenszerűség (általában germanizmus, ritkábban latinizmus) (NymKsz. 2005: 555).

Sajátos stíluselemként a nyelvművelők magukat a lexémákat vádolják mindazokkal a gonosz dolgokkal, amiket használóik követnek el, amelyek alapvetően a hazugság (köntörfalazás, őszintétlenség) és a kérdés (fontoskodás) kategóriájába tartoznak. Maguk a használók is megkapják azonban a magukét, a nyelvművelők váteszi mivoltukból kifolyólag megengedik maguknak, hogy a funkcióigés szerkezetek használatából a beszélőknek immár nemcsak jellembeli (személyes felelősségvállalás kerülése), hanem mentális fogya-

tékosságaira is következtessenek (gondolati önállótlan, sablonosság); ez utóbbi nem más, mint nyelvi mentalizmus.⁵ Van egy jelző, amely nem vonatkozhat a használókra, csak a nyelvi formákra: a *pontatlan*, ám az egzaktizmus ideológiájának bűvköréből kilépve ez is értelmetlen, hiszen egy szó önmagában nem lehet pontos vagy pontatlan, csak valamilyen konkrét diskurzusban lehet pontosan vagy pontatlanul használni.

A vádirat legsúlyosabb pontja talán az, hogy a funkcióigés szerkezetek „rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben”. Úgy tűnik, a nyelvőrök itt egy etikailag erősen kifogásolható magatartást bírálnak, de azt úgy, hogy a funkcióigés szerkezetek „vigyék el a balhét”, holott e magatartás kifejeződéséhez számtalan más nyelvi eszköz is igénybe vehető, ezzel szemben pedig a funkcióigés szerkezeteknek nagyon sok, még nyelv művelői szemmel nézve is hasznos és szükséges nyelvi szerepük van (erre l. pl. Zeman, 1988). A funkcióigés szerkezetekkel szembeni vádak közt megjelenik idegen eredetük is, amiben az a feltételezés rejlik, hogy az idegen eredetű elemek eleve rosszabbak azoknál, melyeknek a keletkezésében más nyelv nem játszott szerepet, vagyis a purizmus.

5. Felszólítás főnévi igenévvel és a nyelvi moralizmus

Utolsó példánk ebben a fejezetben a főnévi igenév használata felszólítás, parancs kifejezésére, amiről a kéziszótár így vélekedik:

Felszólítás, parancs kifejezésére sokszor idegenszerű, ill. udvariatlan, rideg: *felállni!*, *leülni!*, *beszállni!* stb. Általában magyarosabb helyette a megfelelő felszólító módú igealak: *álljanak v. álljatok fel!*; *üljenek v. üljetek le!*; *szálljanak v. szálljatok be!* Egy fokkal még az ilyen értelmű, mondatszói értékű főnév is jobb: *beszállás!* (NymKsz. 2005: 200).

Amint látjuk, a purista („idegenszerű”) és az idiomista („magyarosabb”) ideológia mellett a felszólító mód illetően használata ellen szót kap a moralizmus is („udvariatlan”, „rideg”; mintha nem léteznének olyan élethelyzetek, amikor a valakihez felszólítást intéző személy udvariatlan, rideg akarna lenni). A minősítés helytállósága felől némi kétségünk támad, amikor a következőket olvassuk: „Nem germanizmus, hanem belső fejlemény az efféle kihagyásos szerkesztésmód: *fiúk, reggelizni!* (Tulajdonképp: ...'gyertek reggelizni!' i. h.) Ez tehát nem kifogásolható.” Nehéz elhinni, hogy a felszólító funkciójú főnévi igenév csak akkor volna udvariatlan és rideg, amikor német eredetű.⁶

6. Egyedi jelenségek

Néhány kisebb jelentőségű, egyedi nyelvi jelenség tárgyalásában is megjelenik a moralista ideológia; nézzük meg ezeket is!

A *fvér* és *nővér* szavakat elfogadja ugyan a kézikönyv, annak ellenére, hogy német mintára keletkeztek (purizmus), mert „rég meggyökereztek” (uzualizmus), és „alkalomadtán szükség van rájuk” (necesszizmus), ezenkívül „tömörebbek is, mint a hosszadalmas, nehézkes *fitestvér*, *fútestvér*, *nőtestvér* vagy *lánytestvér*” (effektivizmus) (NyKk. I. 1980:

⁵ A nyelvi mentalizmusra l. Lanstyák, 2010a, 2010b. A nyelvhasználat és értelmi képességek ilyen jellegű összekapcsolásának újabb bírálatára l. Lanstyák, 2009: 88–89; Kontra, 2010: 71.

⁶ Annak oka, hogy a *fiúk, reggelizni!* példában a felszólítás nem tűnik olyan ridegnek, mint a *felállni!*, *leülni!*, *beszállni!* példákban, nyilvánvalóan az, hogy az előbbinél megszólítás kapcsolódik a felszólításhoz.

645). „Helytelen volt azonban, hogy német mintára általános megjelölésként kezdték őket használni olyankor is, amikor mód és szükség van a korviszonyításra, és semmi ok ennek elködösítésére” (i. h.). Nyelvművelőink a megmondhatóinak, mikor van okom nekem mint magánembernek elködösíteni öcsémnek a hozzám viszonyított életkorát, *fivéremnek* nevezve őt, és mikor nincs.

A kéziszótár a *nem igazán tudom, értem, kedvelem* kifejezéseket a tagadás „finomkodó, óvatoskodó formájá”-nak titulálja, s megjegyzi, hogy bár kialakulásában az angol *not really...* is közrejátszhatott, mégis „a fő ok bizonyára a határozott állásfoglalástól való ózdkodás (pl. rádió- vagy tévényilatkozatban)”. A nyelvművelő – váteszszerepéből kifolyólag – arra biztat: legyünk egyenesek, ne ködösítsünk: „Rövidebben és őszintébben hangzik ilyenkor az egyszerű tagadás: *nem tudom, nem értem, nem kedvelem.*” (NymKsz. 2005: 400). Az pedig, hogy rövidnek is kell lennünk, holott esetleg mi éppenséggel hosszúak szeretnénk lenni, egy másik ideológia befolyását mutatja, az egzaktizmusét.

A valósággal való őszintébb, karakánabb szembenézésre sarkallja olvasóit a kéziszótárnak a *megfelel az igazságnak, nem felel meg a tényeknek* kifejezésekkel kapcsolatos állásfoglalása. Ezeket a kéziszótár nyíltan nem minősíti, csak annyit mond róluk, hogy „különösen a sajtónyelv kedveli” őket, viszont moralista tanácsából jól látszik, mi róluk a véleménye: „Szókimondó tömörséggel: *igaz vagy nem igaz*” (NymKsz. 2005: 358). Érdemes megemlíteni, hogy szemben a kéziszótárral a kézikönyv még nem moralizál, hanem szimplicista alapon támogatja az egyszerűbb kifejezéseket: a *megfelel valaminek* kifejezés „[n]émely sajtónyelvi szókapcsolata egyszerű névszói állítmánnyal is kifejezhető: *megfelel az igazságnak, a tényeknek, a valóságnak: igaz, való tény (, hogy...)*” (NyKk. II. 1985: 119).

A hozzáállás a kéziszótár megítélése szerint „közéleti és sajtónyelvi divatszó”, pl. az ilyen kifejezésekben: *a kérdéshez, az ügghöz való hozzáállása; (nem) jó a hozzáállása a munkához.* A nyelvművelői tanács egyik része lényegét tekintve necesszista: „Semmitmondó volta miatt kerüljük!” A tanács súlyponti része egzaktista és moralista: „Helyette fogalmazzuk meg világosan, miféle magatartásról, kapcsolatáról van szó: *a kérdésről való véleménye, a kérdésben elfoglalt álláspontja; az ügy iránti rokonszenve, az ügygel szembeni ellenszenve; jó vagy rossz a munkaerkölcse*” (NymKsz. 2005: 243).

A nyelvművelés-tudomány fejlődése folytán a nyelvművelők moralista elkötelezettsége és erkölcsjobbító szigora is növekszik. Erre már föntebb is láttunk példát (a *megfelel az igazságnak, nem felel meg a tényeknek* kifejezések megítélésében); még jobban meggyőződhetünk az előrelépésről, ha összehasonlítjuk a két vizsgált munkának a *naná*, ill. *noná* és *nüná* mondatszókra vonatkozó fejtegetéseit. Míg a kézikönyv a bizalmas társalgás nyelvben elfogadta ezeket az indulatszókat, addig a kéziszótár elutasítja az ilyen megalkuvó engedékenységet:

Bár a *naná* a többinél egy fokkal kevésbé nyegle és kevésbé gúnyos színezetű forma, mindegyik változat csak a bizalmas társalgási nyelvben használatos. Ilyen szerepben a szépirodalomban sem ritka (NyKk. II. 1985: 250).

Igenlő értelmű, bizalmas-pongyola stílusú mondatszó. Nyeglesége, udvariatlansága miatt még a társalgási nyelvben is kerülünk kell, csakúgy, mint – még kevésbé választékos – alakváltozatait: *noná, nüná* (NymKsz. 2005: 394).

A kézikönyv az idézetteken kívül még utal a tollhegyre tűzött indulatszók valószínű jiddis eredetére is (i. h.), ám ennek a ténynek nyilván semmilyen szerepe sincs a nyelvhelyességi megítélésben.

7. Moralista tanácsok

A nyelvművelés irányító-tanító-nevelő feladatkörének megfelelően a moralizmus nevelő jellegű tanácsokban is megjelenik a kézikönyvben. Ennek hagyományos és hálás terepe a trágárságok elleni harc. Az a meggyőződés, hogy a trágár szavak használatának bármi köze lenne a nyelvhelyességhez, eleve moralizmus, hiszen a trágár szavak a legtöbb esetben pontosan fejezik ki a beszélő szándékát, indulatát. Az, hogy a megnyilatkozó embernek milyen a lelke, nyilvánvalóan nem nyelvi kérdés. Viszont a nyelvművelés fent említett nevelő célzatából természetesen adódik a trágárságok elleni harc. Erről a következőket olvashatjuk a kéziszótarban:

A nyelvművelőnek ebben a kérdésben tudatosan össze kell fognia a pszichológussal, az ideggyógyással, a nevelővel, a szülővel, hogy a magatartási értékeket terjesztve, szoros egységben az erkölcsi (netán a vallási, világnézeti) neveléssel, úgy szorítsuk vissza a terjedő trágárságot, hogy eközben a közönségnek ne csupán nyelvi igényessége, műveltsége emelkedjék, hanem viselkedési, magatartási szintje is (NymKsz. 2005: 568).

Inkább kínosak, mint nevetségesek a trágárságokkal kapcsolatos alábbi nyelvművelői eszmefuttatások:

Indulataink egy része oktan; ráadásul megbotránkoztatja az embereket, különösen a vallásosakat, ha sorsunkat, balszerencsénket, még a kisebb kellemetlenségeket is így átkozzuk: *a kurva istenit!; az isten b...a meg!* Az indulatok más része jogosnak, érthetőnek tetszik, ám kérdéses, hogy így, ilyen trágárságokkal kell-e levezetnünk őket: *eredj a p...ba!; le van szarva!; addig hergelsz, amíg jól valagba rúglak!; ezt a seggfejt!; maga balf...!;* stb. A trágár nyelvi kifejezés többnyire pótcselekvés, nem old meg semmit sem (NymKsz. 2005: 568).

A szócikkben nyelvészeti vonatkozású kérdés is megjelenik, a trágár elemek egy részének deszematizálódása bizonyos kontextusokban. Ezt a következő módon tárgyalja a kézikönyv:

Nem vigasztalhat bennünket, hogy szinte már semmit sem jelent a mondatokat, szövegeket tagoló, immár *bazmeg*-gé kopott beszédötletlék. Bár kiüresedett, ma is minősíti – többnyire éretlen, ifjú – használóját, mégpedig igen kedvezőtlenül! Hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy trágár, istenkáromló kifejezésnek annyira megváltozzék az alakja, hogy már nem is lehet ráismerni, s ezáltal elveszíti eredeti, megbotránkozást keltő értelmét (pl.: *a kutyafáját!; az iskoláját!; a teremését!; teringettét!*) (NymKsz. 2005: 569).

Erkölcsembójtó szándék jelenik meg a kéziszótarban a *kegytárgy*, ill. *emléktárgy* szavakról írott szócikkében is:

A sportsajtó a híres labdarúgó-egyesületekkel kapcsolatos emléktárgyak (zászló, jelvény, sál, mez stb.) gyűjtőneveként olykor a *kegytárgy* szót használja. Ez jól kifejezi a szurkolóknak csapatukhoz való már-már vallásos ragaszkodását, de sértheti a hívők vallási meggyőződését, mert a *kegytárgy* valójában a vallási szertartások során használt, ill. a vallási étellel kapcsolatos tárgyat jelöl. Ezért a sportjelvényre stb. lehetőleg ne alkalmazzuk! (NymKsz. 2005: 287–288).

Ez az intelem talán nem is annyira a nyelvművelő váteszszerepére, hanem inkább az olvasó kiskorúsítására szomorú-groteszk példa.

8. Összegzés

Írásomban a nyelvhelyességi ideológiák egyikét, a nyelvi moralizmust vizsgáltam meg, szigorúan a *Nyelvművelő kézikönyv* és „kisöccse”, a *Nyelvművelő kéziszótár* válogatott szócikkei alapján. Bár a nyelvi moralizmus más nyelvhelyességi ideológiákhoz képest ritkán jelenik meg a nyelvhelyességi ítéletek indoklásául, mégis meghatározó fontosságú nyelvi ideológiának kell tartanunk, mivel szorosan összefügg a nyelvművelés egyik hivatalosan vallott feladatkörével, az „irányítással”, „tanítással” és „neveléssel”. Ennek egyik jellegzetes területe a trágárságok elleni harc. A nyelvi moralizmus fontosságát mutatja az is, hogy olyan nagy jelentőségű, sok nyelvi elemet érintő nyelvhelyességi jelenségek megítélésében játszik szerepet, mint amilyen az idegen szavak és a funkcióiágis szerkezetek használata. A vallásos érzületet sértő szavak elleni föllépés pedig már korunk egyik jellegzetes nyelvi vonatkozású mozgalmát, a „politikailag korrekt” beszédmódra való törekvést juttatja eszünkbe.

Irodalom

- Dahlstedt, Karl-Hampus (1976) Societal Ideology and Language Cultivation: The Case of Swedish. *International Journal of the Sociology of Language*, 10: 17–50.
- Domonkosi Ágnes (2007a) Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 38–51.
- Domonkosi Ágnes (2007b) Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- Gal, Susan (2006a) Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology*, 14: 163–181.
- Gal, Susan (2006b) Linguistic Anthropology. In: Brown, Keith (főszerk.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 7. kötet. Oxford: Elsevier Publishers. (2. kiadás.) 171–185.
- Kontra Miklós (2010) *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kroskirty, Paul V. (2000) Regimenting languages. In: Kroskirty, Paul V. (szerk.) *Regimes of Language*. Santa Fe: Santa Fe School of American Research Press. 1–34.
- Laihonen, Petteri (2009a) *Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Laihonen, Petteri (2009b) A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabómihály Gizella (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*, 47–77.
- Laihonen, Petteri (2009c) Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Könyvkiadó. 321–329.
- Lanstyák István (2009) *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*. Pozsony – Bratislava: Stimul. http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Nyelvalakitas.pdf

- Lanstyák István (2010a) *Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia*. Kézirat.
- Lanstyák István (2010b) *Nyelvhelyességi ideológiák*. Kézirat.
- NyKk. I–II. 1980–1985. Kovalovszky Miklós – Grétsy László (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. 2005. Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. (Második, javított és bővített kiadás.)
- Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. (1994) *Language Ideology*. *Annual Review of Anthropology*, 23: 55–82.
- Zeman László (1988) *Jegyzet a szaknyelvi nominalizáltságról*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1040–1053.

Melléklet

A szövegben említett nyelvhelyességi ideológiák betűrendes jegyzéke

Az alábbi jegyzékben az írásomban említett nyelvhelyességi ideológiák rövid meghatározása található. A könnyebb áttekinthetőség és összehasonlíthatóság, valamint a rövideg kedvéért arra törekszem, hogy az egyes nyelvi ideológiák meghatározása minél egyszerűbb legyen. Ennek az az ára, hogy a meghatározások önmagukban nem teljesen állják meg a helyüket. Az egyik leegyszerűsítés a „helyes” és „helytelen” szavak használata számos más jelző helyett (l. föntebb). A másik az „eredendően” határozó, amely minden esetben azt jelenti, hogy az érintett nyelvi formát a nyelvművelők a használat kontextusától függetlenül minősítik helyesnek vagy helytelennek, ill. helyesebbnek vagy kevésbé helyesnek, azaz attól függetlenül, hogy kik használják, milyen körülmények között, mi a céljuk az adott forma használatával stb. Szintén a rövideg és az egyszerűség kedvéért a szorosabban vett ideológiák helyett azt a meggyőződést, felfogást határozom meg, melynek indoklását szolgálja az adott ideológia.

1. **Nyelvi effektivizmus** – az a meggyőződés, hogy a gazdaságos, rövidebb közlés abszolút érték, és a rövidebb nyelvi formák eredendően helyesebbek a hosszabb nyelvi formáknál.
2. **Nyelvi egzaktizmus** – az a meggyőződés, hogy a tartalmilag pontos, félreérthetetlen közlés abszolút érték, a denotáció szempontjából pontosabb, egyértelműbb, félreérthetetlen nyelvi forma eredendően helyesebb, mint az, amely kevésbé pontosan, elnagyoltan, homályosan, félreérthetően utal a denotátumra.
3. **Nyelvi idiomizmus** – az a meggyőződés, hogy az adott nyelvre sajátosan jellemző nyelvi formák eredendően helyesebbek azoknál a formáknál, amelyek sok más nyelvben is megvannak, különösen pedig azoknál, amelyek idegen nyelvek hatására jöttek létre.
4. **Nyelvi konzervativizmus** – az a meggyőződés, hogy a hagyományos, a nyelvben régebb óta meglévő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az újabban létrejötték vagy bekerültek.
5. **Nyelvi mentalizmus** – az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők értelmi képessége között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata alacsonyabb intelligenciára vall.

6. **Nyelvi moralizmus** – *mint nyelvhelyességi ideológia* az a meggyőződés, hogy a pozitív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma helyesebb, mint a negatív morális értékkel bírónak láttatott nyelvi forma.
7. **Nyelvi moralizmus** – *mint nyelvhelyességi segédideológia* az a meggyőződés, hogy ok-okozati viszony van a beszélők erkölcsisége és a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata közt, azaz a helytelennek tartott formák használata etikailag is kifogásolható cselekedet, s akik rendszeresen élnek ilyen eszközökkel, ezzel erkölcsi deficitről tesznek tanúbizonyságot.
8. **Nyelvi necesszizmus** – az a meggyőződés, hogy a nyelvben vannak szükségtelen és emiatt helytelen nyelvi formák; az azonos denotatív jelentésű változatok közül nem mindegyik szükséges, egy vagy több közülük lehet fölösleges is.
9. **Nyelvi purizmus** – az a meggyőződés, hogy a hagyományos, nem idegen eredetű nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az idegen eredetű nyelvi formák.
10. **Nyelvi szimplicizmus** – az a meggyőződés, hogy a közlés egyszerűsége abszolút érték, az egyszerűbb szerkezeti felépítésű nyelvi formák eredendően helyesebbek a bonyolultabbaknál.
11. **Nyelvi uzualizmus** – az a meggyőződés, mely szerint az elterjedtebb (azaz nagyobb földrajzi területen, több társadalmi rétegben, több beszédhelyzetben, többfajta nyelvi kontextusban stb. használt), ill. a nyelvhasználatban gyakrabban előforduló nyelvi forma eredendően helyesebb a kevésbé elterjedtnél, ill. ritkábban előfordulónál.

DENNIS R. PRESTON

FENNTARTHATÓ DIALEKTIZMUS^{s*1}

Kontra Miklós *Fenntartható lingvicizmus* (Kontra, 2006) című cikkében Skutnabb-Kangast idézi: „A lingvicizmust úgy határozhatjuk meg, mint olyan ideológiák és struktúrák összességét, melyeket a nyelv (az anyanyelv) alapján meghatározott csoportok között, a hatalom valamint az (anyag és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására használnak fel.” (Skutnabb-Kangas, 1988: 13).

Kontra megjegyzi, hogy ha az anyanyelvre vonatkozó zárójelet töröljük, „... a meghatározás a nyelven belüli diszkriminációra is vonatkozik” (Kontra, 2006: 97).² Ugyan ebben a tanulmányában mutatja be Kontra azt, hogy a standard nyelv ideológiája (Lippi Green, 1997) hatalmas erővel bír a magyar társadalomban, mégis nagy a száma az olyan átlagos, művelt magyar embereknek, akik számos megbélyegzett elemet nem tudnak azonosítani. Ezt az 1988 májusában készült Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat alapján állapítja meg, melynek során efféle szerkezetekkel szembesítette őket. Az adatközlőket

* A tanulmányt angolból fordította: Ferenc Viktória. A fordítást ellenőrizte: Ódry Ágnes.

¹ A *lingvicizmus* (*linguicism*) analógiájára itt *dialekticizmus*ról (*dialecticism*) kellene beszélnünk, de a klasszicista (nem a *klasszista*) bennem azt követeli, hogy kerüljem a etimológiailag meghatározhatatlan „c” használatát, ami nyilvánvaló átvétel a *racism* [rasszizmus] szóból. Úgy hiszem, hogy a *dialect* + *-ist*, *-cist*, *-ism*, *-cism* bármely formáját elsőként jómagam használtam, amikor Lippi-Green könyve (1997) hátsó borítójának fülszövegében a *dialectists* szót írtam le. Akkor ellenálltam a *dialecticists* alak csábításának, de elmondhatom, hogy etimológiailag indokoltan, hiszen a *dialectist* nem fedi a *dialectologist* [nyelvjárásutató, dialektológus] fogalmát. Kínos tudatában vagyok annak, hogy ha valaki alkalmazná az etimológiailag indokolt *linguism* alakot, akkor annak gyakorlói *linguist-ek* lennének, létrehozva ezzel egy zavaró homofóniát, habár igaz lehet, hogy néhány *linguist*_(a) egyszerre *linguist*_(b) (értsd: *linguisticist*) is. Talán azzal, hogy a *linguist-ek*_(a) elnevezésére a *linguister-t* használnánk, minden megoldódna, és kétségtelenné válna, hogy a *linguist-ek* a rossz fiúk.

Egy másik alternatíva, hogy fogadjuk el az *-ism* és *-ist* elemeket semlegesnek, a *-cism* és *-cist* pedig mint az ördögtől valókat, habár az alakváltozások illeszkedési szabályok homofónokat teremtenek, ahol a jelentés azon alapszik majd, hogy ki ér oda hamarabb. Például, amikor a *sex* [sɛks] szó megkapja a *-cism* [stizm] toldalékot (a rosszabbikat), a [sɛks]+[stizm] kombinációjában a szomszédos [s]-ek összeolvadnak. Ha az angol nyelv hagyományosan használna kettőzött mássalhangzókat, akkor semleges olvasatban [sɛkssizm] keletkezne, míg a rossz értelemben [sɛkssstizm]. De mivel az angol nem ilyen nyelv, a rossz értelmű olvasat jön elsőként, és senki sem értelmezi a *sexist*-et [szexista] semlegesnek. A *-cist* és *-cism* denotációinak és konnotációinak további elemzését azonban egy korpusznyelvészre (*corpist*), és nem egy testgyűlölő boncnokra (*corpist*) hagynám; egy kis, fejlődésben lévő internetes szótár nagyon sok negatív elemet keresett ki (pl. *ostracism*, *fanaticism*, *criticism*, *skepticism*, *fascism*, *racism*), de tartalmazta a *Catholicism*, *Gothicism*, *asceticism*, *athleticism*, *exorcism* szavakat is. A szakmák gyakorlóit egyformán megosztották – *fascists*, *racist* és *semanticists* szembeállítva a nem rossz értelmű *empiricists* és *physicists* megnevezésekkel.

² Nem fogok vitatkozni Miklós barátommal a nyelv–nyelvjárás határát illetően, de mivel az *anyanyelvet* csak nyelvjárásként értelmezhetjük, a zárójel törlését feleslegesnek tartom.

a nyelvtani helyesség megítélésére, mondatok hiányzó részeinek szóbeli kiegészítésére, egy írott szövegrész hibáinak megtalálására és egy írott szövegben több választási lehetőségből a helyes kiválasztására kérték. Kontra 2006-os tanulmányában kilenc változóról számolt be: az alábbi kettő tipikus (valójában a legritkábban és a leggyakrabban felismert nem standard alakot láthatjuk):

(bVn): főnevek inessivus esetű végződése, ahogyan a *ház-ban* vagy a *víz-ben* esetében, a magánhangzó-harmóniától függően.

A (bVn) változónak két változata létezik: a kodifikált standard magyar [bVn] és a nem standard [bV].

(bV): a főnevek illativus esetű végződése, ahogyan a *ház-ba* vagy a *víz-be* esetében. Két változata a következő: a [bV] és a hiperkorrekt [bVn] (amelyik egybeesik a (bVn) változó standard változatával).

(Kontra, 2006: 100)

Ami a fenti két változót illeti, az összesen megkérdezett 832 fős csoportból csak 332 (40%) ismerte fel a nem standard (bVn) változót (azaz [bV]), és csak 64 (nem egész 8%) azonosította a (bV) változó nem standard (hiperkorrekt) formáját (bVn) (Kontra, 2006: 103). Az ország standard nyelvi ideológiája ellenére a magyarok többsége nyilvánvalóan hiányos tudással rendelkezik sok olyan tulajdonság tekintetében, amit Kontra „kodifikált standard magyar”-nak nevez.

Kontra a magyarok nyelvi bizonytalanságáról is nyilatkozik:

Mindazonáltal a nyelvi bizonytalanság dominál. Azon válaszadók helyesírási ítéletei, akik értékelték a helyes beszéd fontosságát abban, hogy „az egyén mennyire lesz sikeres az életben”, azt mutatja, hogy a nem standard mondatokat helyesnek ítézők aránya szignifikánsan magasabb azok között, akik szerint a helyes beszéd fontos, mint azok között, akik szerint nem az (lásd Kontra szerk., 2003: 226–228). Magyarország felnőtt lakosságának közel fele úgy gondolja, hogy a helyes beszéd fontos az életben való boldogulás szempontjából, de nem igazán tudják, hogy mi helyes és mi nem az (Kontra, 2006: 99).

Labov egy 1966-os cikkében mutatott be egy, a nyelvi bizonytalanság kiszámítására szolgáló módszert, amely során a résztvevőknek tizennyolc szó különböző kiejtését adták meg, és arra kérték őket, hogy mindegyik esetében állapítsák meg, hogy melyik a helyes, és hogy ők személy szerint használják-e helyesnek ítélt formát. Labov például olyan párokat mutatott adatközlőinek, mint az [æ] szemben az [ɛ] kiejtésű magánhangzóval a *cats* szóban, vagy az alveoláris ellenében a veláris orrhangzó a *length*-ben (azaz [lɛnθ] vagy [lɛŋθ]). Ha a megkérdezett azt felelte, hogy az adott alak helyes, és ő maga is ezt használja, 0 pontot kapott, ha azt felelte, hogy az alak helyes, de ő maga egy másikat használ, akkor 1-et kapott. Labov az alábbi kategóriákba sorolta a pontokat: 0 = nincs nyelvi bizonytalanság, 1-2 = enyhe nyelvi bizonytalanság, 3-7 = közepes nyelvi bizonytalanság, 8-13 = erős nyelvi bizonytalanság. A munka eredményei az 1. táblázatban láthatók.

**1. táblázat. NYBI (Nyelvi bizonytalansági Index) pontszámok
New York City adatközlőinél (Labov, 1966: 334)**

<i>NYBI pontok</i>	<i>Alsó munkásosztály</i>	<i>Felső munkásosztály</i>	<i>Alsó középosztály</i>	<i>Felső középosztály</i>	<i>Összes</i>
0	44%	50%	16%	20%	36%
1-2	25%	21%	16%	70%	27%
3-7	12%	25%	58%	10%	29%
8-13	19%	0,4%	10%	0%	0,8%
N=	16	28	19	10	73

Világos, hogy a legnagyobb nyelvi bizonytalanságot az alsó középosztály mutatta, ez pedig összhangban van Labov New York Cityben végzett kutatásának több más általánosításával is.

Habár Kontra eredményei nem szembeeszköken ellentétesek Labov eredményeivel, ez a kutatás azonban a világ egy más részére kalauzol bennünket és egy másféle módszertani megközelítést alkalmaz. Vajon a nyelvi bizonytalanság ugyanúgy felszínre tör másféle körülmények között is? Lássuk Michigan esetét. Hogy miért? A magyar esetben olyan adatközlőink vannak, akik hiszik, hogy a helyes magyar nyelvet beszélik (valahol) körülöttük (és nagyon szeretnék, ha ők maguk is ezt a változatot beszélnék); a nem standard alakok azonosításában azonban kudarcot vallanak. Másrészt a New York-iak tudják, hogy a körülöttük beszélt angol (New York City English) nem jó (pl. Labov, 1966: 13. fejezet), de ahogyan az *1. táblázat* is mutatja, ők nem annyira bizonytalanok. A michiganiek egyértelműen tudatában vannak annak, hogy a Michiganben beszélt angol nyelv kitűnő. Egy értékelés során, ahol nyíltan rákérdeztek, hogy hol beszélik a „leghelyesebben” az angolt az Egyesült Államokban, a michiganiek hűségesen sorolták saját államukat a legelső helyre (pl. Preston, 1996: 312). Ebben a közösségben bizonyára nincs nyelvi bizonytalanság – védett otthonukban az Egyesült Államok középnagyati részének északi felében, távol a New York-iak durva, gengszter morgásától, a déli írástudatlan hegylakók orrhangjaitól és vontatottságától, és a kaliforniai szörfösök droghatotta zsargonjától.

2007-ben Michigan egy nagy állami egyetemén 766 egyetemi hallgató kapott egy huszonegy kérdésből álló tesztet. Az alábbiakban három kérdéstípust mutatunk be:

catch	A a „batch”-re rímmel B a „fletch”-re rímmel
diapers	A három szótagból áll — die - uh - purrs B két szótagból áll — die - purrs
often	A „t” nélkül ejtjük B „t”-vel ejtjük

Labov kutatásához hasonlóan, az adatközlőket itt is arra kérték, hogy mondják meg, A vagy B a „helyes”, és melyik változatot használják ők maguk. Természetesen nem az számított, hogy a válaszadó melyik változatot jelölte meg helyesként; akkor ítélték őket „bizonytalannak”, ha azt válaszolták, hogy nem használják az általuk „helyesként” kiválasztott formát. Az összesített eredmény a *2. táblázatban* látható.

2. táblázat. NYBI (Nyelvi bizonytalansági Index) pontszámok Michigan adatközlőinél

<i>NYBI pontszám</i>	<i>Összes</i>
0	214 (28%)
1-2	158 (21%)
3-7	331 (43%)
8-	63 (8%)
N=	766

Labov New York-i adatközlőinek legmagasabb százaléka (36%) nyelvileg nem bizonytalan, és ha hozzávesszük azokat, akik enyhe nyelvi bizonytalansággal rendelkeznek, arányuk 63%-ot tesz ki. Ellentétben ezzel, a michigani válaszadók legnagyobb része (43%) közepes nyelvi bizonytalansággal rendelkezik, és ha ezt összevonjuk azokkal, akiknek erős a nyelvi bizonytalanságuk, a megvizsgált emberek több mint felét (51%) teszik ki. Azáltal, hogy csak 49%-uknak nincs vagy csak enyhe nyelvi bizonytalansága van, a michiganiek sokkal inkább bizonytalanok, mint Labov New York-ijai.

Bármilyen valószínűtlennek is tűnnek ezek az eredmények a michiganiekre nézve, bízom benne, hogy a jelen kultúraközi bizonytalanság-vizsgálat rámutat egy nyilvánvaló melléktermékére annak a rendkívül magas nyelvi „biztonságnak” amelyet szinte minden olyan eddigi felmérésben tetten érhetünk, amely a michiganiek saját nyelvváltozatukhoz fűződő presztízsét vizsgálta (pl. Preston, 1996; Niedzielski és Preston, 2003). Úgy tűnhet, hogy a helyi beszéd ilyen magas fokú elismerése arra utal, hogy saját beszédükkel kapcsolatban kétségeik lehetnek. Habár a michigani adatközlők társadalmi helyzetére vonatkozó adatunk nincs, láthattuk, hogy Labovnál a munkásosztálybeliek voltak a leginkább magabiztos beszélők. Ez számomra azt sugallja, hogy a nyelvi bizonytalanság azok között jelentkezik, akik számára a nyelvtani helyesség fontos szempont, és a Michiganben készült összes nyelvi attitűdvizsgálat azt sejteti, hogy osztályhelyzettől függetlenül a michiganiek mindegyike, ellentétben Labov New York-ijaival, rendelkezik ezzel a tulajdonsággal. Ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy amikor a személyes viselkedésükre vonatkozó tesztkérdésekre felelnek, megjelenhet a bizonytalanságuk. Talán kételkednek magukban, de a michigani jó angolban nem kételkednek, és ironikusan, de úgy tűnik, pont ez az, ami saját bizonytalanságuk egyik forrása.

Ebben a tekintetben a magyarok hasonlítanak a michiganiekhez; telve vannak azzal a bizonyossággal, hogy a jó magyar nyelv létezik valahol (és a „szép” magyar nyelvet Budapesten beszéljük, lásd pl. Kontra, 2002), de abban már nem biztosak, hogy ők személyesen a birtokában vannak-e ennek a nyelvnek, ámbrá Kontra 2006-os munkájában megfogalmazza, hogy mindez abból következik, hogy a magyarok nem képesek azonosítani a megbélyegzett elemeket. Adta magát, hogy ez a hozzáállás elvezessen a fenntartható dialektizmushoz és nincs azon mit csodálkozni, hogy az elmúlt században és az azt megelőző utolsó éveiben olyan sok magyart vonzott Michigan. Talán kiegészíthetjük a magyar közmondások panteonját a következővel: magyar ember nem szívesen megy olyan helyre, ahol csúnyán beszélnek.

Irodalom

- Kontra Miklós (2002) Where is the “most beautiful” and “ugliest” Hungarian spoken? In: Daniel Long and Dennis R. Preston (szerk.) *Handbook of perceptual dialectology*. Volume 2. Amsterdam: Benjamins. 205–217.
- Kontra Miklós (2006) Sustainable linguisticism. In: Frans Hinskens (szerk.) *Language variation – European perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 97–126.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Labov, William (1966) *The social stratification of English in New York City*. Arlington, VA: Center for Applied Linguistics.
- Lippi-Green, Rosina (1997) *English with an accent: Language, ideology, and discrimination in the United States*. London/New York: Routledge.
- Niedzielski, Nancy and Dennis R. Preston (2003) *Folk linguistics*. (Rev. pbk ed.). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Preston, Dennis R. (1996) Where the worst English is spoken. In: Edgar Schneider (ed.) *Focus on the USA*. Amsterdam: Benjamins. 297–360.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1988) Multilingualism and the education of minority children. In: Tove Skutnabb-Kangas and Jim Cummins (szerk.) *Minority education: From shame to struggle*. Clevedon/Philadelphia: Multilingual Matters. 9–44.

TOLDI ÉVA

SZÓGYŰJTŐK ÉS MÁS IDEGENEK

Kontra Miklósnak

Az irodalomban nem ritka a kommunikációs kódról – a nyelvről – való beszéd, amely mint a szövegre irányuló reflexió, az írásmódra vonatkozó önreflexió jelenik meg. Ennek a jelenségnek a háttérben gyakran identitástapasztalatok, válságjelenségek húzódnak. Ilyenkor a nyelvről szóló beszéd valami más – téma, jelentés – helyett áll: a közösséghez való tartozás megerősítését szolgálja vagy éppen annak lehetetlenségét artikulálja.

(*A Másik megértésének stratégiája*) Garaczi László *Arc és hátraarc*¹ című regénye a felnőtté válás tapasztalatát textualizáló regénytrilógiájának harmadik részeként jelent meg. A *Mintha élnél* és a *Pompásan buszozunk!* kamaszvilága után most a katonaelet beavatástörténete az az életszakasz, amelyre rálátásunk nyílik. A regényt azonban nemcsak a referencialitás felől lehet megközelíteni, a nyelv problematizálása is komplex olvasási lehetőséget kínál. A „biotext” (Thomka, 2008: 225) határvidékét érintő regény főhőse szógyűjtő, egy mappába helyezi el a cédulákat az újonnan tanult szavakkal. Ez a szokása még katonai behívója előtt rögződött, s életének kereteit tölti ki értelemmel. A szógyűjtésnek többféle célja van, funkciója és az elbeszélő életének alakulása párhuzamosságokat mutat. A szógyűjtő tevékenységének szinonimái a vadászat és a lepkegyűjtés köré szerveződnek,² ami a gyermekkori játékvilágot és a hadsereg militáns légkörét egyaránt felidézi. A szavak, amelyek úgy sorakoznak egymás mellett, akár a pillangók a rovargyűjteményben, „újak” (Garaczy, 2010: 78), „szépek” (Garaczy, 2010: 28), „különlegesek” (Garaczy, 2010: 69), „erősek” (Garaczy, 2010: 8).

Garaczy László regényében a katonaság idegen világával való azonosulási kísérlet a Másik megértésének igényével válik azonossá. A szavak között akad a csoport-hovatartozás tudatát erősítő szleng, amely a katonák nyelvére jellemző: „Betettem az új szavakat a dossziéba: csecsebogyó, billentyűemelő-rugórögzítő-csavaranyacsap, eszdepéhátétées, hákáeszcsépésészvé, fraktúra, herevere, káká, hikomat, atropin, ciba, szépasszonyvirág. A dosszié tele volt papírcetlivel, a jelentések láthatatlan damilon lógtak a szavakról.” (Garaczy, 2010: 72) Ilyenkor a szógyűjtés szójelentés-tanulássá válik, minek során az elbeszélő kísérletet tesz a beilleszkedésre.

A szó birtoklása, a dolgok megnevezése a traumák feldolgozását áttételessé, elviselhetővé teszi. A szó-szintű jelentésértés domináns helyzetbe kerül a világ-szintű jelentéstanulással szemben. A trauma feldolgozása során pedig egyértelműen dominál a valóság-tapasztalat felett. Ilyenkor az elbeszélői nézőpont külsővé válik: „Nesze, a tápos kurva anyádat! Sós vágja fülön ököllel, erre kellett a legtovább várni, a még felkészületlen testbe

¹ Garaczy László (2010) *Arc és hátraarc*. Budapest: Magvető.

² „talán még lesznek szavak, lehet rájuk vadászni, befogni, rögzíteni őket” (Garaczy, 2010: 78).

tör be a fájdalom, és szinte föllélegzik, ahogy jönnek az újabb ütések, rúgások, mert már nem tudják fokozni a hatást. Fölülről nézi az egészet, élet megvilágításban, egy közömbös tárgyat pofoznak, egy zsákot, figyeli, hogyan dolgozik rajta ez a két fantom. Pontosan tudja, mi történik, meg tudja nevezni, sok szép szava van rá, megruházzák, eltángálják, elagya-bugyálják, szinte vidáman sorolja.” (Garaczy, 2010: 69) A trauma elviselhető, mert a megnevezett dolog nem önmagával, hanem csak nevével, a szóval azonos. Nem hozzánk tartozó, hanem tőlünk eltávolítható entitás.

A Másik megértése a szójelentés regisztrálásával le is zárul, ha nem kíséri világszerű átélés. Az *Arc és hátraarc*ban arra a gondolatra ismerünk, miszerint „nemcsak a világ az, amely nem létezik adottként, hanem éppígy-létünk a világban sem”. (Gadamer, 1991: 9) „Vannak, akik magabiztosan élnek át a fesztelenség élményét, azt az egyszerű érzést, hogy közük van ahhoz, amit csinálnak, ami történik velük. Nekem ez nem ment” (Garaczy, 2010: 10) – fogalmaz az elbeszélő, mintegy magyarázatát adva tevékenységének, mintegy rámutatva életének fragmentáltságára. Ha tudjuk, hogy Garaczy László regénytrilógiájában az elbeszélő önmagát lemúrhoz hasonlítja, a gadameri gondolat még inkább felértékelődik: „Az embert egy az állatvilágba tartozó élőlény és egy veszélyes gondolkodási képességekkel felruházott természeti lény közötti bizonytalan helyzete kiszakította az ösztönök azon pályájáról, melyeken az élőlények egyébként haladnak, vagy inkább: a természet parancsának való engedelmes alávetettségben léteznek.” (Garaczy, 2010: 10)

Az elbeszélő saját identitását keresi a szógyűjtés által, önazonosságát, hogy megszüntesse a távolságot a szavak és a dolgok között. A Másik megértése egyúttal önmegértési kísérletként jelentkezik. A regény végén, miután leszerelik, és a férfiéletbe is beavatják, gondolatban elégeti a mappát. Mintha a felnőtté és férfivá váláshoz a dolgok igazi átélése kellene, a szavak áttételek nélküli birtoklása, az identitás bizonyossága.

(*A bizonytalan szójelentés poétikája*) – A Vajdaságban a legismertebb „szógyűjtő” Tolnai Ottó. A Tolnai-recepció egyik leggyakrabban visszatérő kérdése szövegeinek kompozíciós eljárására vonatkozik, motívumainak „működésmódjára” keres lehetséges magyarázatot. Az értelmezők fontos tényezőnek tartják a versek motívumvilágának összetettségét, s azt is, hogy motívumai, toposzai vándorolnak, variálódnak, s eközben – más-más szövegkörnyezetben – új jelentéseket vonzanak magukhoz.

Versalkotó eljárására kritikusai előszeretettel találnak metaforikus megnevezést, csipkének, pókhálónak, karfiolnak nevezik azt a szövegegyüttest, amelynek elemei sok szállal kapcsolódnak egymáshoz, s amelyeket gyakran a versekben megjelenő önreflexivitás igazol. Az *uralkodó csúcs* című szövegben olvashatjuk a *Vidéki Orfeusz*³ című kötetben: „Egy idős ember enciánt iszik a bárpultnál! Szaladok fel a szobámba. Encián – jegyzem fel a varázsszót, amelyre már napok óta várok. Encián – boldog vagyok, hogy megleltem, de egyelőre még nem tudok mit kezdeni vele.”

Az idézet a szavak tudatos gyűjtésére irányuló törekvést teszi hangsúlyossá. A vers szava a megtalált, a begyűjtött szó. Az idézetből kiderül: a szó jelentése nem egészen világos annak, aki rátalált. De ez a vonatkozás nem is érdekl. Sokkal fontosabbak egyéb elemei: 1. a hangzás különössége, 2. a képiség – ez esetben a szín jelölte látvány – intenzitása, 3. a szó ritka előfordulása a köznapi beszédben, amely egzotikumát, jelentésének bizonytalanságát is előrevetíti.

³ Tolnai Ottó (1983) *Vidéki Orfeusz*. Budapest: Magvető.

A szógyűjtés a magánmitológia kialakulását segíti, s megerősíti a szerző önreflexióját, miszerint szavai és szavak jelölte tárgyai egyfajta naiv szociográfia költői megalkotásához járulnak hozzá.

(*A rontott nyelv – félreértés vagy poétika?*) A vajdasági magyar irodalomban a regionális köznyelv hatása az irodalom nyelvére kezdettől fogva sok vitát kiváltó, kényes kérdéseket felvető téma, mivel nemcsak stiláris elképzelések, alkotói elhatározások mentén fogalmazódik meg, hanem felveti a nyelv kellő ismeretének, birtoklásának meglétét vagy hiányosságát is. A legjellegzetesebb példa Végel László *Egy makró emlékiratai* című regénye, amelynek erősen darabos nyelvezetét Weöres Sándor dicsérte. Végel nemzedéktársa, az *Új Symposion* egykori vezető kritikusa a könyv keletkezése idején a következő sorokat jegyezte le: „Épp a napokban érkezett a hír, miszerint Weöres Sándor azt üzeni, nehogy lektoráljuk a Makrót, mert azzal himporát ráznánk le, közönséges ponyvává nyomorítanánk. Az üzenet, mely nem írásban érkezett, végképp meggyőzött arról, hogy Weöres Sándor tévúton jár a Makróval kapcsolatban. Magyarországon eseményszámba mehet Végel László rákos nyelvezete, hisz odaát eleve lehetetlen így írni, ám számunkra tragikus jelenség, a jugoszláviai magyar nyelv romlásának, szürkülésének egyik irodalmi példája csupán: nem irodalmi bravúrról van szó, legalábbis a regény nagy részében nem, hanem hanyavetiségről, ez lenne a vigasztalóbb, vagy pedig a nyelv teherbírásiának, lehetőségeinek a nem ismeréséről.” (Utasi, 1974: 199)

Hogy miről van szó – a nyelvi normák hiányos ismeretéről vagy tudatos poétikai eljárásról –, csak azok számára lehet kérdéses, akik nem kisebbségi környezetben szocializálódtak. A kellő nyelvi kompetencia hiányát és a kellő nyelvi kompetencia hiányára épülő poétikát nem nehéz megkülönböztetni egymástól. Az utóbbi két évtizedben a vajdasági szerzők egy részének alkotásaiban tudatosan jelennek meg nyelvi kontaktusjelenségek, a kódváltás, a szerb szavak alkalmazása. Az írók egy része – ha szerb szavakat, közmondásokat használ – többnyire ironikusan teszi, vagy reflektál alkotói eljárására. Az idegen nyelvű szövegegyeségek a hatalmi ideológia dominanciájának, sőt agresszivitásának eszközeként jelennek meg.

Jellegzetes példája ennek Tari István *Akarsz egy Jugoszláviát?*⁴ című kötetéből a *Jó voltál!* című novella, amely a „hely–nyelv–én hármasságának függvényében” (Bényei, 1996: 522) meghatározható identitásválságot artikulálja, témája és nyelve egyaránt vizsgálható a posztkolonialista irodalomértés eszközeivel. A novella elbeszélője egy olyan magyar fiatalember, aki megjárta a frontot, a szerbek és a horvátok testvérháborújának színhelyét. A történetírás nyugodtan nevezhetné oral historynak az írásművet, és nem novellának, a szöveget a mikrotörténelmi ábrázolás is hasznosíthatná. A frontvonalon történeteket a szemtanú nézőpontjából beszéli el.

Az elbeszélő egyes szám első személyben mondja el az eseményeket, ami alkalmassá teszi arra, hogy a nyelv is a jellemzés funkcióját lássa el. A nyelv mint az identitásvesztés ábrázolásának eszköze jelenik meg, a beszéd már az első bekezdésben fontos szerepet kap: „Rendes magyar ember a Nagyfőnök [...], nemcsak engem, másokat is többször kimentett a rendőrség karmai közül. [...] Azt mondta a rendőröknek, hogy otthon vagyok. Azok pedig hiába jöttek értem. Akkoriban még több benzinje volt a rendőrségnek; igaz, van neki még most is; több, sokkal több, mint nekünk. Ha neked van, azt egyszerűen elveszik tőled, mert csak az autó tartályában szállíthatsz üzemanyagot.”⁵ Az idézet az idegen nyelvi

⁴ Tari István (2002) *Akarsz egy Jugoszláviát?* Újvidék: Forum Könyvkiadó.

⁵ Tari István: *Jó voltál!* (Tari, 2002: 165)

hatást érzékelteti, ugyanis az egyes szám második személyű ige használata egyes szám első személyű helyett a szerb nyelv tipikus fordulatai közé tartozik.

Másutt az elbeszélőben a nyelvkeverés ténye tudatosul: „Beülünk a kocsmába, hozza a pincér a sört, előttem az a kurva papír, húznám még az időt, mondom zsebeimet tapogatva azt, hogy nincs ceruzám, kapok egy golyóstollat, azonnal zsebre is vágom. – Žučókám, ezt megtartom magamnak, »za dugo sećanje«, hosszú emlékezésbe, fenét hosszú emlékezésbe, már magyarul se tudok rendesen, ezt a tollat »örök emlékke« elteszem, te jutsz majd róla az eszembe.”⁶ Az önkorrekciónak a multikulturalitás elfogadása mellett a kevert nyelv elutasításaként értelmezhető.

A nyelvi identitás elbizonytalanodása azonban csak az egyik mutatója a személyi identitás elvesztésének, a kettő párhuzamosan játszódik le. A főhős már a novella elején elbukik, amikor átveszi a behívót, és bukások, vagyis harci bevetések sorozatán keresztül ér el az erkölcsi megsemmisülésig, amikor is ki kell mondania: „Emberré lettem. Először öltem embert! Gyilkos vagyok, gyilkos lett belőlem.” S hogy az én teljes elvesztése megvalósulhasson, ráadásul a parancsnoka ezért még meg is dicséri. „Jó voltál!” – mondja neki. Riport és novella műfajának ütköztetésével Tari István olyan feszültséget teremt, amely dokumentumként is értékelhető szépirodalmi alkotást eredményez.

A kötet címe úgyszintén olyan jelölő, amely a hely specifikumára utal, és jelentését csak a lokális referenciális ismeretekkel rendelkezők értik. A Jugoszlávia ebben az esetben márkanév, a Filter Jugoszlavija egy cigarettanév volt, tehát a címbeli kérdés így kell érteni: kérsz egy szál cigarettát?

(Az oralitás mint identitásjelző tényező) Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél?* című regényének egyik jelentésrétege is feltételezi a lokális referenciális tudást. Szerb szólások magyar tükörfordításai mint poénok jelennek meg benne. Nem tudom, mit gondolhat az az olvasó, aki nem rendelkezik helyspecifikus ismeretekkel – amihez hozzátartoznak a tipikus nyelvi vétségek ismerete is –, eredetinek tartja-e, ha azt olvassa: „elvitte az ördög a tréfát”. (Balázs, 2008: 56) Érti-e egyáltalán? Pedig csak arról van szó, hogy a ’vrag je odneo šalu’ szólas magyar megfelelőjében nincs ördög, „ennek a fele sem tréfa” – szoktuk mondani. Vagy ha azt olvassa, hogy valaki „utolsó lyuk a furulyán” (poslednja rupa na svirali), vagyis fölösleges, hasznavehetetlen dolog, amolyan zavaró elem, ötödik kerék.⁸ Néha a szerb-magyar etimológia jócskán összekeveredik: Stanoje Bajac nevét értelmezve a narrátor zárójelben fölteszi a kérdést: „a Bajazzóból eredő név?” (Balázs, 2008: 89) Leoncavallo operáját (Bajazzók) viszont szerbül az olasz eredeti alapján (Pagliacci) Pajacinak nevezik.

Régies kifejezéseket épít a szövegébe (legott, vala), népnyelvieket (vonyíkol, momentán, rettent sokáig), olyan szerb szavakat, amelyeket az igénytelenebb regionális köznyelv a magyarhoz idomítva használ: elzsvákálódni (vagyis elragódni), stósz (ötlet), kafityál (kávéházban üldögel), klópázás (evés). A szerb köznyelv szavai, káromkodásai jelennek meg benne, a szerb szleng szavai. És felismerhetővé teszi az újvidéki magyar regionális köznyelv fonetikai deformációját, azt tudniillik, hogy a ty hang a szerb nyelv ty hangjához válik hasonlónak, a magyar ezért inkább cs-nek hallja (és mondja). Ezért állíthatja az elbeszélő, hogy a Tele-

⁶ Uo. 166.

⁷ Balázs Attila (2008) *Kinek Észak, kinek Dél?* Budapest: Palatinus.

⁸ Angyalosi Gergely mondja az ÉS-kvartettben: „Voltak viszont mondatok, amiket nem értettem. Lehet, mert nem ismerek egy nyelvjárási kifejezést, például a »vargát rántott, bevérző füleket« nem értettem.” (<http://www.es.hu/?view=doc;22588>) Megjegyzéséhez annyit fűznék hozzá, hogy akár a szerb, akár a magyar nyelv frazeológiája felől közelítünk a kifejezéshez, nem kerülünk közelebb a jelentéséhez.

pen a kutyából „kucsá” lesz (Picspang tanár úr neve is bizonyára eredetileg Pitypang lenne). De szerzői „neologizmusok” is találhatók benne: Árpád „átverekélte” magát a hágón stb. Nem lehet eldönteni, hogy a hivatkozás a tájegység emberének multietnikus és interkulturális meghatározottságával együtt egyúttal nyelvi igénytelenségre is utal-e.

A nyelv és a burjánzó mondatszerkesztés egyúttal a hagyományos nagy történelmi narratíva deheroizálását is elvégzi. Balázs Attila prózájának megkülönböztető jegye lesz „maga ez a sváda: a nekilendülő s a lendülettel el-elkanyarodó oralitás, amely gyakran locsogássá változik, körbelocsogja az elmesélt történeteket”.⁹ A legkülönbözőbb műfajú és típusú részletek kerülnek egymás mellé a szövegben: mese, anekdota, tréfa, mitikus történet, legenda, történelmi traktátus és irodalomtörténeti kiselőadás. A történetegységeket reflexiók, kommentárok kötik össze, illetve zárják. A történetek közötti átkötésekben a hétköznapi beszéd mesélő fordulatait alkalmazza: „lényeg, hogy...”, „állítólag...”, „tény...”, „mármost...”, „az a nagy büdös helyzet”. Mesei fordulatként fogható fel a „na, akárhogy történt is...”, a „biz’ a”.

A mesélés spontaneitására utal a szabad asszociációs technika kiaknázása, valamint az óriási információmennyiség görgetésének és egymásra következésének gyorsasága, amely nem tűri meg a vissza-visszalapozást. A szöveg mozgatórugója kizárólag a „menni tovább”. (Balázs, 2008: 77) Ezáltal viszont a szöveg nyelvi szintje olyan módon szerveződik, „ahogy valóban mesélünk egymásnak a kocsmaasztalnál”.¹⁰

(Az elkülönülés szándéka, az identitás keresése) Az előző példák a saját és idegen eltérő nyelvi-kulturális kontextusában határozzák meg az önidentitást. Az utóbbi években azonban a vajdasági magyar irodalomban egy sor olyan alkotás keletkezett, amelyek elbeszélői alaphelyzete az önként vállalt vagy kényszerű helyváltoztatás, a társadalmi körülmények kiváltotta migráció, minek folytán új kulturális interakciók jönnek létre, új tapasztalatok alakulnak ki, s egy ezzel éppen ellentétes tematikai és poétikai vonatkozás kerül előtérbe. Felvetődik a kérdés, hogy amit sajátunk gondoltunk, valóban az-e, hol húzódik a határ saját és idegen között, hogyan lehet definiálni az új körülmények között az identitást.

Nagy Abonyi Árpád *Budapest, retour*¹¹ című regényének témája, hogy az elbeszélő a háború elől egy másik országba menekül. Helyváltoztatását ugyanakkor nem emigrációnak fogja föl kezdetben, hiszen úgy véli, Magyarországon a saját kultúrájához tartozók veszik körül. Önmagát és társadalmi csoportját külső és belső nézőpontból egyaránt látatja. A főhős és köre nem etnikailag idegen környezetbe érkezik, mégis a környezet idegenként mutatkozik előtte. Felvetődik a közösséghez tartozás kérdése, amely a saját idegenségérzésének ambivalens helyzeteiben manifesztálódik, s amely a kisebbségi kultúra mindenkori tartozéka. A „földrajzi közelség és a saját nyelvi közeg melege mégis valamelyest enyhítette a távolság és főképp a tehetetlenség maró ízét. Ugyanakkor az újdonság erejével hatott, hogy hogyan lehet vajdasági magyarként, mégis többé-kevésbé idegenként élni a nemzet-társak és az úgynevezett anyaország kebelén.” (Nagy Abonyi, 2008: 35)

A hibrid kultúra meghatározza a „jugó” migránsok identitását, ami az etnikai együvé tartozás ellenére is az elkülönítő jelleget erősíti, a velük szembeni bizalmatlanságot növeli. Viselkedésük az új környezetben kultúraidegennek minősül („hangoskodás”), és nyelvhasználatuk jellegzetességei, valamint környezetük reakciója is másságukat tudatosítja.

⁹ Demény Péter: *A locsogó történelem – Kinek Észak, Kinek Dél*. 2009. jún. 2. <http://kultura.hu/main.php?folderID=1440&articleID=283586&ctag=articlist&iid=1>

¹⁰ ÉS-kvartett. Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című regényéről. Károlyi Csaba megállapítása. <http://www.es.hu/?view=doc;22588>

¹¹ Nagy Abonyi Árpád (2008) *Budapest, retour*. Zenta: zEtna.

A másság mindig irritáló: a sok középzárt e és a furcsa akcentus megkülönbözteti őket a többségtől. Ezenkívül szóhasználatunk is eltérő: időnként „szerb szavakat, kifejezéseket és mondatokat” szőnek beszédükbe. A más kultúrából hozott nyelvi sémák pedig meg nem értéshez vezetnek, idegenség- és másságtudatot eredményeznek, végső soron pedig xenofób reakciót váltanak ki. A többség nem érti a szerbül elhangzó szavakat, legkevésbé pedig, hogy miért káromkodnak magyar létükre szerbül. Az akcentus a közösséghez tartozás természetes, nehezen kiküszöbölhető, ösztönös megnyilvánulása, a szerb szavak beiktatása pedig a homogén környezetben a különálló identitás jeleként, vállalásaként, sőt a vele való hivalkodásként hat. A káromkodás pedig a felvállalt hibrid identitás hártásaként fogható fel: az idegen, a másik nyelvén fejezzük ki magunkat csúnyán, valójában olyankor nem rólnak van szó, hanem elidegenített önmagunkról.

A saját és idegen elkülönülését mutatja, hogy kétféle hely létezik a regényben: a jugó kocsmá és a nem jugó kocsmá. A regényhősök többnyire a sajáttal való találkozásra rendezkednek be, ami azért nem különös, mert a nem jugó kocsmában nem a befogadás, hanem az eltávolítás gesztusaival találkoznak, amelyekre igen érzékenyen reagálnak: „végigmérik őket”, verbális inzultusnak vannak kitéve: „Elegem van a jugókból” – mondja a popénekeső a kocsmában, majd az elutasítás fizikai kontaktusára is sor kerül: a főhőst ok nélkül meglökik, a lökdösődő férfi kopasz, és savószerű szeme van, „mint a ragadozóknak”. Az idegen konfliktusba kerül a környezetével, ami gyakran abból ered, hogy a befogadó kultúra, habár azonos nemzetiségűekből áll, mégis csak minimális információval rendelkezik a bevándorlókról. A média közvetítette háború a maga sematikusságában és tévéhíradószerű képeivel sem képes hitelessé és megismerhetővé tenni az odaérkezőket.

A főhős a nem közvetlenül rá irányuló verbális inzultusra így reagál: „Felkaptam a fejem és ránéztem... Persze, ezzel a mozdulattal elárultam magam, elárultam, hogy én is jugó vagyok.” (Nagy Abonyi, 2008: 68) A tömeggel való azonosulás igénye tehát megvan, a környezet és az egyéni diszpozíciók azonban nem serkentik ezt, inkább agressziót váltanak ki, amely verbalításban nyilvánul meg: durván tudára akarja hozni a rá megjegyzést tevőnek, hogy hallotta, amit mondott. A revans azonban elmarad.

Amíg Nagy Abonyi Árpád a nyelvi kevertséget külső szempontból érzékelteti, hivatkozik rá és leírja, addig Majoros Sándor *Emberrel esik meg*¹² című kötetében novelláinak narrátora szándékosan vegyít beszédébe tájnyelvi kifejezéseket és szerb szavakat, ezzel is identitásának multietnikus és interkulturális eredőit hangoztatva. Ez a nyelvi megoldás azonban nem egyértelmű: a narrátor számára az otthonosságot, az olvasó számára azonban éppenséggel az idegenséget közvetíti. Az anekdota fordulatai és kedélyes emberrajzai naivitást kölcsönöznek a szövegeknek. Szereplői nem küzdenek identitásválsággal, hiszen nem is találkoznak népvándorlással, és maguk sem kényszerülnek elhagyni falujuk határát.

Az identitásválság a *Meghalni Vukovárnánál*¹³ című regényében válik központi gondolattá. Itt már nem a mindentudó, hanem a korlátozott tudatú én-elbeszélő mondja a történetet. A migráció otthontalanságot eredményez. A narrátort otthon kigúnyolják, mert novellákat ír, idegen a sajátjai közt. Budapestet viszont bonyolultnak látja, átláthatatlannak, riasztónak és ridegnek, üresnek, ahol nem találja helyét. Szóhasználatát minduntalan kijavítják, kiderül, hogy beszélni sem tud, nem képes úgy viselkedni, mintha örök életében városi, még hozzá fővárosi lett volna.

¹² Majoros Sándor (2007) *Emberrel esik meg*. Budapest: Timp Kiadó.

¹³ Majoros Sándor (2003) *Meghalni Vukovárnánál*. Budapest: Timp Kiadó. 139.

Az idegenség kívülállása ellenséges stratégiának bizonyul, ezért felszámolására kell törekedni. Az erre irányuló leggyakoribb mód az asszimiláció, amely az egyén és a közösség szempontjából egyaránt jelentőséggel bír. „Az »idegen« a befogadó csoportba kerülve tapasztalja meg, hogy bevett mintái, tájékozódási sémái az asszimilációs helyzetben hasznavehetetlenek, míg az éppen csak adoptált stratégiák és minták ismeretlenségükből következően az integráció, *de facto* kevésbé hatékony eszközei”. (Biczó, 2004: 14) A narrátor ugyanazokat az interperszonális stratégiákat működteti, mint amelyek teljesen idegen környezetben lépnek fel: meg akarja őrizni eredeti identitását, tiltakozik a beilleszkedés és a nyelvi „egyenruha” ellen is, mert beolvadásként, identitása elvesztéseként éli meg.

(*Nyelvi példák, idegenségtapasztalatok*) A szógyűjtés, a nyelvi kontaktusjelenségek, a nyelvváltás az irodalmi művekben identitáskérdéseket indukál, identitásváltozatokat jelenít meg. „A szavak referenciális vonatkozathatósága nem a létező dolgoknak, hanem a mássággal, az idegenséggel létesített viszonyoknak a függvénye.” (Kulcsár Szabó, 1996: 254) A perszonális identitás elbizonytalanodása, a nyelvi kompetencia hiányának artikulálása az identitásvesztéssel párhuzamosan, a multikulturalitás elutasítása, az idegennel való találkozás során a másság artikulálása, az elkülönülési szándék kinyilvánítása, a hibrid identitás vállalása – csak néhány azok közül a példák közül, amelyek nyelvről való beszéd során és a nyelvhasználatban a mai vajdasági magyar irodalomban megjelennek. Egymás mellett élnek látszólag ellentétes stratégiák, eredetük azonban hasonló: az idegenség megtapasztalásában gyökereznek, az idegenségre adott válasz lehetséges formáiként értelmezhetők.

Irodalom

- Balázs Attila (2008) *Kinek Észak, kinek Dél*. Budapest: Palatinus.
- Bényei Tamás (1996) A posztkoloniális irodalom. *Helikon*, 4. szám: 520–527.
- Biczó Gábor (2004) *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont.
- Demény Péter (2009) A locsogó történelem – Kinek Észak, Kinek Dél. *Kultúra.hu*, jún. 2. <http://kultura.hu/main.php?folderID=1440&articleID=283586&ctag=articlelist&iid=1>
- ÉS-kvartett (2009) Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című kötetéről. In: *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 14. szám, április 3. <http://www.es.hu/?view=doc;22588>
- Gadamer, Hans-Georg (1991) *A nyelvek sokfélesége és a világ megértése*. Athenaeum.
- Garaczy László (2010) *Arc és hátraarc*. Budapest: Magvető.
- Kulcsár Szabó Ernő (1996) A másság mint jelenlét. In: Uő. *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Budapest: Argumentum.
- Majoros Sándor (2003) *Meghalni Vukovárnál*. Budapest: Timp Kiadó.
- Majoros Sándor (2007) *Emberrel esik meg*. Budapest: Timp Kiadó.
- Nagy Abonyi Árpád (2008) *Budapest, retour*. Zenta: zEtna.
- Tari István (2002) *Akarsz egy Jugoszláviát?* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Tolnai Ottó (1983) *Vidéki Orfeusz*. Budapest: Magvető.
- Thomka Beáta (2008) Az életrajzi fikció, biotext, a szerző mint metalepszis. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.) *Írott és olvasott identitás*. Budapest: L’Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék.
- Utasi Csaba (1974) Hínárban. In: *Tíz év után*. Újvidék: Forum.

FEKETE KÁROLY

KARÁCSONY SÁNDOR LÉLEKFORMÁLÓ ÉS EGYHÁZFORMÁLÓ TEVÉKENYSÉGE

A Karácsony Sándor örökségét értő és ápoló Kontra Miklósnak

Karácsony Sándor egy válságos korban jelent meg nevelési elveivel, amelyek gyökeret kerestek, és meg is találták az alapokat a 16–17. század nagyhírű református kollégiumaiban gyakorolt nevelésben. Innen ered Karácsony Sándor nevelésügyi ösképe, ez adta számára a prototípust, a mintát.

1. A debreceni Kollégiumban töltött diákévek paradigmái és impulzusai

*Az első mintát a partikularendszer kínálta,*¹ amely magát Karácsony Sándort is hozzásegítette ahhoz 1902 őszén, hogy a debreceni Kollégium földesi partikuláris iskolájából egyenes útja legyen az ősi falak közé. *A magyar észjárás* népiskolai reformmal foglalkozó, 1922-ben íródott tanulmányában pontokba szedve ismerteti a partikula rendszer előnyeit, bemutatja az akadémikus rektor és a szakiskolás tanító felkészültsége közötti szakadékot, majd így vonja meg a mérleget: a partikula szervesen nőtt ki a magyar viszonyokból, igazságosabb szelekciót végez, mert „helyébe megy a tehetségeknek s a legtermészetesebb módon válogatja ki őket a közömbösök közül”,² ráadásul a partikula racionális iskola is, mert a növendékeket nem szakítja ki erőszakosan az eredeti környezetükből. Ezek alapján látta úgy Karácsony Sándor, hogy „Ha a Ratio Educationis és az azóta törvénybe iktatott nevelésügyi intézkedések igazán a magyar iskolát akarták vagy tudták volna reformálni, akkor a partikuláris kollégiumok intézményeit kellett volna reformálniok. [...] ... amíg: a) a magyar partikuláris kollégiumok intézményei modern formában fel nem támadnak és b) a magyar tudomány teljes egészében meg nem szólal bennök a tanulók nyelvén, addig akármi egyéb születik a népoktatási reform körül, csak előmunkálat gyanánt fogadhatjuk”.³

A másik hatás ugyancsak a partikularendszerrel függ össze, amely sajátos *tehetséggondozást* eredményezett. A debreceni Kollégiumban tapasztalta meg Karácsony Sándor azt, hogy „az iskolai jótétemények” (ösztöndíjak, internátusok, alumneumok) valóban lehetővé

---

¹ Kontra György (2003) *Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor*. Budapest: BIP. 9–10. A partikularendszerhez ld. Dankó Imre több tanulmányát, pl.: A Kollégium partikularendszere. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, 1988. 776–810; A tehetségmentő Debreceni Kollégium. In: *Sorsunk*. A Janus Pannonius Társaság Folyóirata. Pécs. 1944/9: 542–544. és legutóbb 1999. szeptember 24-én Földesen tartott előadása: *Karácsony Sándor és a kollégiumi nevelés* – kézirat.

² Karácsony Sándor (1939) *A magyar észjárás*. Budapest: Exodus. 53–54.

³ Uo.: 56.

teszik a szegény sorsú tehetséges ifjak tanulását. Őt magát is *szociális érzékenységre ösztönözte az, amit a „szegények iskolájában” látott.*⁴

*A harmadik impulzust a gimnáziumi önképzőkör adta, amely éppen egyik virágkorát élte a századfordulón. Karácsony Sándor 1906–1910 között volt tagja az önképzőkörnek. „A heti ülések jegyzőkönyvei verseiről, novelláiról, bírálatairól és pedagógiai tárgyú szabadelőadásairól számolnak be. Az önképzőköri munka – egyértelműen debreceni élmények nyomán – későbbi pedagógiai rendszerében is lényeges szerepet játszik. Az 1920-as években szerkesztett ifjúsági lapja, Az Erő tulajdonképpen nem más, mint egy nagy országos önképzőköri fórum, melyben költői hajlamú középiskolás diákok is szép számmal teret kapnak. A lap Csittvári Krónika című állandó rovata a debreceni gyökerek tudatos vállalásáról tanúskodik.”*⁵

Az önképzőkör mint társas-lélektani műhelycsíra egyáltalán nem erőltetett gondolat, hiszen az önképzőkör akkori felügyelő és vezető tanára éppen az a neves stilisztaként is közismert Kulcsár Endre volt, akit Karácsony Sándor többször hálával és tisztelettel emleget. Kulcsár Endre már 1897-ben, *A magyar stílus* c. könyvének II. kötetében figyelemre méltó sorokat írt a nyelverteremtő emberi észjárásról: „Azt a hangot, azt a szót, melyet a szemlélet hatása fakaszt ajkunkról, úgy kell egyúttal tekintenünk, mint lelkünk megnyilatkozásának a jelét s mint annak az iránynak a mutatóját, a honnan a külső hatás ért bennünket, s mint a saját lelkünk visszaverő erejének mértékét.”⁶ A Kulcsár Endre nyelvi és pedagógiai szemléletmódjával való gimnáziumi találkozás volt Karácsony Sándor legkorábbi élménye arról, hogy a nyelvvel való nevelés mennyire megélhető valóság.

A Kulcsár Endre és mások tanári munkáján keresztül kapott benyomások mellett döntő jelentőségű Karácsony Sándor rendszerére nézve az önképzőkör mint tanulási forma is. Innen támadt pedagógiájának kiindulása, a diák és tanár közötti partneri viszony megteremtése a kölcsönösség jegyében.⁷

Karácsony Sándor akkor kóstolt bele az önképzőkörbe és nyert általa sikereket, amikor egyfelől az önképzőkör melletti tanórákon megszilárdult az iskola poroszos, herbarti, szigorú jellege, másfelől viszont ekkor kezdett el hatni a századelő közéletében az erős liberális szellem. Karácsony Sándor belekóstolt abba, hogy a két tanulási mód komplemen-

⁴ Társadalomkritikája számos helyen megszólal, mint pl. a *Nyugati világnézetünk felemás igában* c. könyvében (1933), amely Lendvai L. Ferenc egyik 1982-es tanulmánya szerint: „A keresztyénségben, és sajátlag a calvini protestantizmusban megtestesült, elvont humanisztikus értékekben... Karácsony Sándor elégséges elméleti fogózót talál ahhoz, hogy a valóban a nép érdekében álló, valódi reformokat követelő gyakorlati irányultsága egyre inkább a fasiszta tendenciáktól elhatárolódó, azokkal szembe forduló, mintegy új reformatori gondolatban fejeződjék ki.” Lendvai L. Ferenc (1982) Karácsony Sándor „magyar világnézete”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6: 810.

⁵ Györi L. János (1988) Önképzőköri munka a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában. In: *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1986/87–1987/88. iskolai évről*. Debrecen. 209.

⁶ Kulcsár Endre (1897) *A magyar stílus*. II. kötet. Debrecen. 12–13.

⁷ Jól bizonyítja ezt az az idézet, amely neveléstudományi sorozatának nyitó kötetéből való: „Különösen eleven a nevelő hatás akkor, ha valami módon, ködösen és homályosan, ösztönösen és egyéb elemekkel keverten, de mégis tudatosul valahogy a nyelvi viszony a növendék lelkében spontán, magától. Ilyenkor a fogalmazás talán nem is történik meg, de a hatásoknak kitett és hatások erejétől tétován meginduló növendék rájön, hogy itt valamiképpen nyelv van jelen. Attól kezdve – legtöbbször függetlenül iskolától, szülőktől – a növendék elkezd olvasni és megmenekül. Az iskolának különösen az önképzőkörében jelentkeznek seregesen a nyelvnek ezek az orozvakeltjei, kutyauászói és vadevezősei.” Karácsony Sándor (1938) *Magyar Nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest: Exodus. Bevezetés XV.

tarításban vannak egymással: a szigorú óra feszségét oldotta a nyitott, közvetlen, szabad önképzőkori foglalkozás.⁸ Szintén egy ősi szisztéma továbbéléséről van itt szó, amely a wittenbergi magyar bursa mintájára a debreceni coetusban is kialakult: az önfegyelmzés és az önellátás mellett jelen volt az önképzés is. Csokonai idején a kilenc fős *kollációs csoport* együtt készült fel a következő napi órákra (*collatio* = az együtt tanulók körének neve). Ennek a régi, szabadabb tanulási formának a letéteményese lett az önképzőkör, amely Karácsony Sándor diákkori kibontakozását is elősegítette.

2. A lélekformáló pedagógus egyházformáló tevékenysége

Az 1920–30-as évek helyzetképe elcsüggesztő volt. Ebben a környezetben érlelődik és kristályosodik ki Karácsony Sándorban az 1943-as, híres szárszói előadásában is kitűzött hármas cél: „Nevelésünket, aszerint, amint bajaink diagnózisa diktálja, egyszerre kell modernné, magyarrá és hatékonyá tennünk.”⁹

Karácsony Sándornál a nevelésben az eredmény fontos és az ahhoz segítő gyakorlat. A nevelés folyamatát egy vállalkozáshoz hasonlította, amelynek jogosultsága a sikertől függ: „a nevelő vall, a növendék hisz. ... Az igazi nevelés társaspszichológiai értelemben nem a ‚szép-igaz-jó’-ra tör, hanem arra, ami ‚szent’. Ami nem ‚emberé’, tehát nem ‚emberi’, hanem ‚isteni’, tehát az Istené.”¹⁰

A nevelésnek Karácsony Sándornál az evangélium adja az alapját. Ez mélyíti ki az egész vállalkozás komolyságát és felelősségteljes voltát. A nevelésben minden eset speciális. Nem lehet sablonokkal dolgozni. Éppen ezért a lélekformáló pedagógiai munka rokon a művészi alkotó munkával. A nevelő útja is egyéni út, amit senki nem járhat meg helyette. Tanúsítja ezt a megállapítást magának Karácsony Sándornak a tanári fejlődése, melynek fordulópontjáról sajátos dokumentum áll előttünk *A csucsai front* c. diákregevényben, amely megrajzolja az együtt formálódó tanár és diákság történetét. A döntő esemény a tanár fejlődésében, hogy rájön: a módszerei csődöt mondtak, s el akar indulni a kinevezett tanárságból a választott, a diákok választotta tanárságig. Sok stáció, buktató és kísérletezés juttathatja el addig, amíg megtörténik az átformálódás.¹¹ Az átformálódás legfelsőbb foka: „*Az áldozatot szeretetté hevíteni*, ez volna a nevelés feladata.”¹²

Karácsony Sándornak, a lélekformáló pedagógusnak a társaslélektani rendszerét tanulmányozva szinte önkéntelenül eszébe jut a teológusnak két olyan teológiatörténetileg fontos XX. századi mű, amelyek rokon gondolatokat szólaltatnak meg.

⁸ Természetesen a Karácsony Sándor pedagógiájával kapcsolatban súlyos kérdés az, hogy mi történik ott, ahol felbillen a fent említett komplementaritás a tanórai és az önképzőkori tanulási mód között, illetve amikor kizárólagossá válik az egyik vagy a másik. Karácsony Sándor rendszerében áttevődött a hangsúly az önkéntességre, az érdeklődésre, ami tipikusan az önképzőkori tanulás alapeleme.

⁹ *Confessio* 1985/3: 15.

¹⁰ Karácsony Sándor (1943) *A magyarok Istene*. Budapest: Exodus. 6.

¹¹ „Féltettem ‚kísérleteimtől’ nem annyira a tekintélyemet, mint általában a tekintély elvet, amely abban az időben sokkal inkább féltős portéka volt, mint a történelem folyamán akármikor. Kísérletszámba vettem mindazt, ami elűtött a szokványos tanítási modortól, pedig aki isteni parancsok után igazodik, az nem ütheti meg a lábát semmiféle kőben, mert bizonyosság az útja ott, ahol mások akármilyen bevált szisztéma követése mellett is csak tapogatóznak. ... Főbűnöm az, hogy mindenáron tanítani és nevelni akartam, pedig félreérthetetlen jeleket kaptam arra, hogy szeressem az én kis felebarátaimat, úgy, mint magam.” Karácsony Sándor *A csucsai front*. Az Erő kiadása. 154–155.

¹² Karácsony Sándor (1943) i. m. 9.

Martin Buber 1923-ban jelenteti meg az *Ich und Du* esszéjét, illetve 1955-ben született meg Karl Barth *Mensch und Mitmensch* című könyve a krisztológikus interperszonalitás metafizikai egységéről. Időben éppen a két mű között kezdte el lerakni a neveléstudomány társas-lélektani alapjait 1938-ban Karácsony Sándor (*Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*). A gondolatpárhuzamok közül íme most mutatóban csak egyet-egyét lássunk:

Martin Buber (1923): „A viszony – kölcsönösség. Az, akinek azt mondom: Te, hat rám, ahogyan én is hatok öreá. A tanítványaink formálnak, a műveink építenek minket. A „rossz” megnyilatkoztatóvá lesz, amikor megérinti a szent alapszó. Hogy nevelnek minket a gyermekek, és hogyan az állatok! Kifürkészhetetlenül bennefoglaltatva élünk az egyetemes kölcsönösség áramában.”¹³ „Az ember a Te által lesz Én-né. Az átellenben álló jön és tovatűnik, viszony-történések összesűrűsödnek és szétporladnak, s e váltakozásban, minden fordulatnál növekedve tisztul a mindig azonos partner tudata, az Én-tudat.”¹⁴

Karácsony Sándor (1938): „A nevelés aktusa tehát mindig beáll, valahányszor az egyik ember társas lelki funkció közben nemcsak egyszerűen a maga részét veszi ki a közös lelki munkából, hanem odaad magából valamit s a másik ember is, miközben a maga szerepét végzi, egyúttal el is vesz valamit, nyer, kap valamit (azt, amit az egyik ember odaadott, elvesztett, átengedett).”¹⁵

Karl Barth (1955): „A humanitásnak mint találkozásnak a beszéd képezi az alapját. És a beszéd itt az őszinte beszédet jelenti, a kölcsönösen őszinte beszédet, az őszinte beszéd kölcsönös elfogadását, a kölcsönös megszólítást és a megszólítás kölcsönös elfogadását. ... Az én részéről arról van szó, hogy megnyilatkozik a másoknak. A beszéd az én kimondott szavam, az én neked szóló aktív nyilatkozatom, önmagamról, mellyel átléptem pusztá láthatóságom kénytelen határát feléd, a másik ember felé. Ha szóhoz folyamodom, azzal azt bizonyítom, hogy önmagam értelmezését nem bízom a másokra, hanem segítségére igyekszem lenni, amennyiben önmagam értelmezését megfontolás céljából mindenesetre közlöm vele. Beszédemmel lehetőséget adok a másoknak, hogy rólam alkotott képét a sajátoméval, a magamról magamnak alkotottal összehasonlítsa. Segítek neki választ adni arra a természetes kérdésre, hogy az ő rólam alkotott képe megfelel-e a valóságnak.”¹⁶

Ezek az idézetek afelé mutatnak, hogy Karácsony Sándor rendszerét nem csak a hazai kontextusba állítva lehet szemlélni, hanem abban a komplex európai zsidó-keresztény kultúrkörben és vonulatban, ahol szintén megjelent és jelen van az interperszonalitás kutatása.

A lélekformáló pedagógus azzal lett egyházformáló személyiség, hogy felvállalta a *hitvalló közösségszervezés feladatát, az egyházi egyesületi és mozgalmi tevékenységet*. Különleges alakja volt ő a két világháború közötti magyar egyháztársadalomnak, akinek jellemformáló egyéniségét kitörölhetetlenül örzi a kor egyházi ifjúsági mozgalmainak története is. Karizmatikus egyéniségével sajátosan új színnel és időt álló értékekkel gazdagította az ifjúsági mozgalmak életét. Itt is mint nevelő mozgott, csak sokkal szélesebb tömegeket taníthatott, mint az iskolában.

A cserkészmozgalom hazai profilját ő teremtette meg, amikor az „új fiútípus”-ra irányította a figyelmet: „A tíz törvény, a próbák, a tábor és az egész cserkészélet is, úgy ahogy van, akármerre magyarázzuk, nem más, mint fiúk számára alkalmazott életrendezés, az Evangélium átélése, melynek, mint módszernek egyetlen célja a fiúkat Jézus Krisztus jó vitézeivé

¹³ Martin Buber (1991) *Én és Te*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 20–21.

¹⁴ Uo.: 36.

¹⁵ Karácsony Sándor (1938) i. m. Bevezetés XVI–XVII.

¹⁶ Karl Barth (1990) *Ember és embertárs*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 93–94.

nevelni.”¹⁷ Ezt a nevelést folytatta Karácsony Sándor szóban, írásban, tettben. Magáénak vallhatja a KIE, a MEKDSZ, a Cserkészlet, különösen is az ICHTHÜSZ cserkészlet, amelyet ő „gyakorlati keresztyénségnek” nevezett.¹⁸

3. Karácsony Sándor prófétikus-reformátori életfilozófiája

A lélekformáló pedagógus egyházformáló tevékenysége úgy jelenik meg Karácsony Sándornál, hogy munkásságában a nevelői és az ún. papi funkció egyformán megjelenik. A tanúságtételként gyakorolt nevelői munka éppen a bizonyágtételszerű étellel párosulva teszi őt átütő erejű igemagyarázóvá.

Karácsony Sándor komolyan vette és gyakorlatra váltotta az egyetemes papság elvéről vallott reformátori tanítást, s azt igyekezett megvalósítani a saját életében.¹⁹

Karácsony Sándor élete és munkássága a bizonyág arra, hogy a reformáció egyetemes papságról alkotott elve hogyan rendezheti át egy keresztyén ember értékrendjét, életét, viszonyulásait. Krisztocentrikus szemléletű ember volt, ezért állt elő saját korában is és a későbbiekben is az a fonák helyzet, hogy a pszichológusok és szociológusok szemében társas- lélektana meglepőnek tűnt, pedagógiai elvei minden addigi normát elhagyónak. Elválaszthatatlan személyében egymástól a nevelő és a hívő ember, az ifjúsági munkás és a pedagógus. Karácsony Sándor szemében egy célt szolgált a katedra, az ifjúsági egyesületek előadói emelvénye, a szerkesztőségi íróasztal és a szószék – más-más módon ugyan, de mind az igehirdetés lehetőségei lettek számára. Nem csoda, hogy mint *evangelizátor* is beírta magát a 20. századi kegyességtörténetbe, akit sokszor hívtak az ország különböző tájaira csendes napokra, konferenciákra, zsolnár-hetekre.

A Karácsony Sándor vezette bibliakör nagy hírnévnek örvendett.²⁰ Karácsony Sándor igehirdetési stílusát, bibliaátadásának gyöngyszemeit leginkább *A hegyi beszéd* magyarázatának kiadásai (1937, 1941, 1991) őrzik. Szokták mondani, hogy a Hegyi Beszéd az evangélium szíve, hiszen ebben a beszéd-gyűjteményben maradt ránk Jézus Krisztus legsajátosabb szavai (*ipsissima verba Jesu*), amelyek közül mindegyik hatalmas érték. Karácsony

¹⁷ Karácsony Sándor (1946) *Magyar Ifjúság*. Budapest: Exodus. 135.

¹⁸ Kontra György (2003) i. m. 35–43.

¹⁹ „Fejlődéslélektanilag a szülő, a testvér, az ideál és a barát az igazán papok, s ezt finom érzékű, ifjúsággal bánni tudó, csupaszív és lélek lelkészek érzik meg igen gyakran akkora meggyőződéssel, hogy igazodni is tudnak a megsejtett igazság érvénye szerint s változnak át formaruhás, hivatalos személyekből szűkséglet szerint atyákká, testvérekké, ideálokká, barátokká s nem állva meg a fejlődéstörténet utolsó lépésén — Isten jó kedve szerint való ‚igazi’ papokká is.” Karácsony Sándor (1943) 25.

²⁰ „Aki valaha hallgatója volt Karácsony Sándor bibliáóráinak, az feltétlenül megerdősödik a pedagógia lélekformáló erejébe vetett hitében, és abban, hogy a nevelhetőség határai, lehetőségei nagyobbak, mint gondoljuk. Ezeken az órákon Karácsony páratlan szuggesztív erejű nevelőnek bizonyul, aki az Írás szimbólumerdőjében teljes otthonossággal mozog, virtuóza a nevelés gyakorlatának, s egy gazdag szellem életbölcseiségének minden érvét úgy és abban tudja használni, ahogy és amikor a leglélekformálóbb. Alig képzelhető el, hogy az Írás realitása jelenlegi nevelőink közül valakinek a kezén sokszínűbb, szeresebb képpé alakuljon, mint ezeken az órákon történik, ahol az emberi léleknek úgyszólván egy húrja se marad érintetlenül, s ahol a megrendítő komolyságtól a groteszk humorig minden hang harmóniában egyesül az evangélium nagyszerűségének érzékítésére. Nem sajnálható eléggé, hogy Karácsony életének ez a főműve, ahol képességeinek csúcspontja van, megörökítetlenül marad, bár más oldalról bizonyos, hogy a megörökítés elé éppen e megbeszélések életszerűsége gördít legyőzhetetlen akadályokat.” Fehér Gábor (1938) Karácsony Sándor, a pedagógus. *Protestáns Szemle*, 12: 577.

Sándor szerint „a hegyi beszédben képesíti Krisztus a benne hívőket mindarra, amire a Krisztustól távol élőket nem lehet kötelezni.”²¹

A magyarázat ifjaknak készült, amely miatt a hangneme és a szóhasználat nem a kommentár-irodalom száraz, tárgyilagos stílusát követi, hanem olyan igazi Karácsony Sándoros lendülettel, ötletgazdag szóképzéssel, ízesen, eleven képekkel, népies frissességgel íródott. A fejezetcímek a Jézus Krisztus jó vitézének útját mutatják. A stációk a következők: Verbunk – Parola – Mérték – Regula – Iskola – Parancsolat – Csata előtt – Csata közben – Csata után – Obsit. „Igen. Katonához a vezére így szokott szólni. Hívja, felfogadja, megméri, felesketi, iskolázza, vezeti és búcsúztatja.”²²

Az egyházformálás máig ható eszköze a következetes bibliaolvasásra nevelés. Karácsony Sándor volt az, aki útjára indította az Exodus Bibliaolvasó Kalauzt. A teljes Szentírást három évre osztotta fel, képviselve ezzel a Sola Scriptura válogatás-mentes elvét, amely naponta tartja az Ó- és Újszövetség párhuzamos olvastatásával a lectio continua-t. Az üdv-történeti ünnepek idején a Krisztusra irányuló könyvek kerülnek előtérbe. Ez a módszer máig is gyakorlat egyházunkban. Az Exodus-kalauz találó elnevezés, mert „rámutatott arra, hogy egyházi és nemzeti életünkben új exodusra van szükségünk: a XVI. század hitbéli és etikai, társas-etikai törekvése új folytatására.”²³

Ugyancsak az egyházformáló eszköztár máig ható gazdagítása volt a 150 genfi zsoltár ritmikus kiadásban történő közzététele. Karácsony Sándor zsoltáros kegyességének híre volt, mert Szenci zsoltárjainak mércéjével mérte a tábortüzek és a konferenciák énekanyagát.²⁴

Végül Karácsony Sándor prófétikus-reformatori életfilozófiájának kézzelfogható gyümölcseinek felemlítése után beszélünk kell ennek az életfilozófiának a teológiai központjáról, amely a Soli Deo Gloria elvből táplálkozik. Egyedül Istené a dicsőség – hitte Karácsony Sándor, s ez a kulcsmondat, ami a nyitánya az ő egész habitusának. Teljesen magáévá tette Kálvin tanítását az Isten királyi uralmáról, amelynek summája a Soli Deo Gloria jelmondat is. Ennek jegyében ez a szemléletmód mindenki mástól elvitatja a dicsőséget, a hajbókolást, a hamis abszolút tekintélyt, mert az nem lehet másé, csak Istené. E kulcsmondatból az következik, hogy akinek a térde csak Isten előtt hajlik meg, annak a dereka nem válik hajlongóvá, s a gerince nem lesz gumírozottá. Fel tud egyenesedni, felfelé tud tekinteni még a nyomorúságok, a bajok, a hátratételek és a történelmi buktatók között is, tudva azt, hogy „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?!” Szembe tud nézni önmagával és saját korával. Ilyen szemléletmóddal élve nem lehetséges semmilyen politikai és gazdasági, egyházi és kulturális diktatúra igénye. Ez az a lealkudhatatlan alapelv, amelyet Karácsony Sándor is a magáévá tett, és sokszor fogant benne éles társadalom-, gazdaság-, egyház- és kultúrkritika. Megszívlelte Kálvin mondását: „A földön minden uralomnak olyannak kell lennie, mint Jézus Krisztus királyi uralma másolatának.”

Teológus szemmel Karácsony Sándor életével és munkásságával szemléletesen és vonzó módon élte meg azt a koncentrikus körrendszerben való részvételt, amelyet Karl

²¹ Karácsony Sándor (1941) *A hegyi beszéd*. II. kiadás. Budapest: Exodus. 10.

²² Uo.: 7.

²³ Studia et Acta Ecclesiastica 5. kötet. *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Bp. 1983. 405.

²⁴ A hymnologia reformatori énekkincsének közreadásában 1939-ben a Jugoszláviai Énekeskönyv játszott nagy szerepet, amelyet Ágoston Sándor püspökkel és Árokháty Béla zenetudóssal szerkesztettek, aminek alapján 1948-ban elkészült a hazai református énekeskönyv, természetesen Karácsony Sándor is tagja volt a szerkesztőbizottságnak.

Barth a *Christengemeinde und Bürgergemeinde*²⁵ c. klasszikus tanulmányában Kálvin nyomán továbbépített. Minden életkör és élettér centruma Jézus Krisztus, akit követ a keresztyén ember is, a keresztyén közösség is, és mivel a keresztyén gyülekezet benne él a polgári közösségben is, ezért élete centrumát magával viszi társadalmi felelősségében ebbe a világba, azaz a keresztyén ember és közösség Istent reprezentálja ebben a világban. Barth szerint a világi társadalomban vissza kell tükröződnie az Isten országáról beszédnek és cselekedetnek, mert az Isten embere hatással kell legyen a környezetére.

Karácsony Sándor ebben a viszonyrendszerben megtalálta a helyét és ennek a viszonyrendszernek a felmutatásával, pedagógiai rendszerbe foglalásával vált lélekformáló pedagógusként társadalomformáló tudóssá. A közélet és az egyházi élet tengely-embere lett. Életműve példa a közéletben megélhető egyháziasságra, a profán világ megszenteléséért való egyetemes igyekezetre.

---

²⁵ Karl Barth (1946) *Christengemeinde und Bürgergemeinde*. Theologische Studien. Heft 20. EVZ. Zürich.

LABOVIÁNUS SZOCIOLINGVIS(Z)T(IK)A

KISS JENŐ

A MAGYAR SZOCIOLINGVISZTIKA TÖRTÉNETÉNEK ELSŐ SZAKASZÁRÓL

1. Kontra Miklós írja: Herman József, a Nyelvtudományi Intézet néhai igazgatója „1985-ben meghívott az Intézet munkatársának, azzal, hogy »teremtsd meg, teremtsük meg a magyar szociolingvisztikát!«. Merthogy nem volt ilyesmi Magyarországon, még 1985-ben sem. S aztán lett. Megszületett a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú és a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat” (2006: 119).

A tudománytörténet arról vall, hogy egy-egy új szemléletmód létrejötteinek bizonyos előzményei szoktak lenni. Megjelennek olyan kérdésfelvetések, elemzések, amelyek új irányba mutatnak. S idővel ezek a meglévő kereteket tágító próbálkozások segítik szakmai körökben megérlelni a minőségi fordulatot. A nyelvtudomány, illetőleg a nyelvudomány első professzionális ága, a történeti összehasonlító nyelvészet is így indult: „A modern korszak irányváltoztatásának szükségérzete nem váratlanul, előkészítők munkája nélkül pattant ki Bopp és Grimm agyából” (Zsirai Miklós, 1952: 3). Sebestyén Árpád a szociolingvisztikát szem előtt tartva fogalmazott ekként: „A határterületi tudományok kialakulásakor sohasem teljesen érintetlen, szűz területeken formálódik új, teljesen eltérő tudomány, hanem már meglévő, több oldalról is »becserkészett« területek kapnak autonómiát egy új szerveződés eredményeként” (1990: 48). Szende szerint a szociolingvisztika is „kétségtelesen a ma élő nyelvészeti irányzatok, iskolák háttéréből bontakozott ki” (1975: 205). De mi a helyzet azon országok nyelvudományában (s a túlnyomó többség ebbe a kategóriába tartozik), amelyek követők, másolók, jobb esetben adaptálók? Mi a helyzet például a magyar szociolingvisztikával? Ami a magyar nyelvudományban történt, nem speciális eset, hanem az újabb kor nyelvudományában mondhatni meglehetősen általános jelenség. Azon országokban, amelyekben a nyelvudomány több ágát is viszonylag magas színvonalon művelték (Magyarország is ezek közé tartozik), a szociolingvisztika esetében sem arról van szó, hogy a nyelvudományban nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, megállapításoknak, elemzéseknek, amelyek a szociolingvisztika irányába mutatnak. Ha pedig vannak korábbi előremutató próbálkozások, tehát – a későbbiek szempontjából nézve – előzmények, akkor illendő a tudománytörténetnek számon tartani őket. S ez még akkor is így van, ha az új szemlélet, módszer, irányzat, tudományág közvetlen meghonosítói adott esetben nem vagy alig támaszkodtak ezekre az előzményekre. Amikor az idézett mondat elhangzott, akkor az azt közlő Herman József – akinek a szociolingvisztikában való jártasságáról egyebek mellett egy társasági közgyűlési előadásának (Herman, 1982) hallgatói, illetőleg olvasói és az ELTE-n akkortájt tartott (1983–1984) szociolingvisztikai kurzusának résztvevői bőven meggyőződhetek – minden bizonnyal az akkori, már a kezdet nehézségein túljutott, a beszélt nyelv vizsgálatát fókuszba állító, nemzetközileg is elismert és elfogadott – „modern” amerikai – szociolingvisztikára gondolt (l. még Kiss Lajos, 2001: 12). Ez a fajta (labovianus) szociolingvisztika a maga elvi következetességével és módszertani szigorával nálunk való-

ban a Nyelvtudományi Intézet Kontra Miklóstól vezetett (s az idézetben említett) két nagy programjával indulva vált a magyar nyelvtudományban széles körben ismertté.

2. Előtte azonban történt egy és más a magyar nyelvtudományban is. A nyolcvanas évek közepét közvetlenül megelőző majdnem húsz esztendőről van szó, amely már a hazai szociolingvisztika (külföldi minták nyomán) induló szakasza volt, s már akkor ezen az – akkor még egy ideig szokatlan, a *nyelvszociológia*-val versenyző – új néven futott: a *szociolingvisztika* műszó 1969-ben bukkant föl Szépe Györgynek a tanulmányában („csak mostanában kezdenek különbséget tenni a szociológia nyelvvel kapcsolatos problematikája (nyelvszociológia), valamint a nyelvi és társadalmi struktúrák viszonyának vizsgálata (szociolingvisztika) között”, Szecskő–Szépe 139). A Nyelvtudományi Intézetben 1969 és 1971 között ún. témaelőkészítési munkálatok folytak azzal a céllal, hogy fölmérjék a hazai erőforrásokat és a külföldi tapasztalatokat. 1970-ben a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság fölmérést készített az egyetemek és főiskolák nyelvészeti kutatási terveiről. Deme az összefoglalásban „Szociolingvisztika” címmel külön alpontban foglalkozott a szociolingvisztikával (1974: 36). 1970-ben az Akadémián 3 új komplex kutatási téma indult, amelyekben szerepelt a nyelv és társadalom kapcsolatának vizsgálata (Telegdi–Szépe, 1972: 7). 1972-ben jelent meg az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8. kötete, amely a Nyelv és társadalom címet viseli, s amelynek szerkesztői bevezetése szól a hazai előzményekről, s amelyben már kijelentetik: „A szociolingvisztika fontossága ma már egyre nyilvánvalóbb” (Telegdi–Szépe, 1972: 8; l. még Temesi, 1980: 57; Kiss, 1995: 26, Máté Jakab, 1998: 293–295). A bernsteini hipotézis magyarországi alkalmazása Pap Mária és Pléh Csaba nevéhez kötődik (1972a. és 1972b.), de sajnos hamar abba is maradt (Harlig, 1993; Pléh in: Harlig–Pléh, 1995). 1973-ban rendezték meg az első magyarországi szociolingvisztikai konferenciát. 1975-ben látott napvilágot a Társadalom és nyelv című kötet (Pap–Szépe szerk.), amely nemcsak neves külföldi nyelvészek fontos szociolingvisztikai tanulmányait közli magyarul (Bernstein, Ferguson, Hymes, Labov, Lawton, M. Weinreich stb.), hanem egy fontos bevezető tanulmányt is Szépétől. Szépe egy fontos nyelvelméleti kérdést is közvetít: „Csupán a legutóbbi tizenöt-húsz évben vált kétségesé, hogy elfogadható-e egy olyan nyelvelmélet, amely nem képes számot adni a nyelvi változásról és a nyelvhasználat tényeiről” (11), illetőleg: a szociolingvisztika létrejöttének egyik oka „a nyelvészet adott keretein belül nem oldható meg a nyelvi állapot s a nyelvi változás egységes magyarázata” (13), valamint hogy „egy elfogadható általános nyelvelméletnek tartalmaznia kell a nyelv társadalmilag kondicionált használatának és változásának leírását és magyarázatát, s a szociolingvisztikát leginkább egy történeti út nevének tekintjük, amely egy ilyen nyelvelmélet kialakításhoz vezet” (17). A követő években nálunk is fontos tanulmányok jelentek meg központi nyelvtudományi orgánumokban, amelyeknek címében is megjelenik a „szociolingvisztika” (sorrendben Voigt, 1972; Szende, 1975; Balogh, 1978; Herman, 1982). Tudománytörténeti munkákból idézve: Máté szerint is „Magyarországon a rendszeres és módszeres szociolingvisztikai kutatások a hetvenes évek elején kezdődtek az MTA Nyelvtudományi Intézetének a kezdeményezésére” (1998: 294). Egybecseng ezzel az 1992-es bloomingtoni konferencián elhangzott azon vélemény, hogy „A 60-as évek végén és a hetvenes évek kezdetén az újnak és hatékonynak tekintett nyugati szociolingvisztikai módszerek fokozatosan kerültek be a [...] magyar [...] nyelvészetbe” (Harlig, 1993: 111). Kontra és Pléh így fogalmazott: „’modern’ sociolinguistics started in Hungary in the early 1970s. By ’modern’ we mean an approach that does not treat the social aspect of language as incidental and external to the use of language. Rather, it attempts to find a systematic way of including the social in language [...] The new,

self-conscious sociolinguistics of the 1970s was born in a structure-and-rule-centered frame of mind” (Kontra–Pléh, 1995: 5–6). Az 1970-es évek közepén azonban megtorpanás következett be (az okokra Harlig i. h.). Ahogy lenni szokott, az út nem volt zökkenőmentes (vö. ehhez is: „a Kuhn-féle paradigmaváltozás elméletének megfelelően, az újításokat nem mindenki fogadja el egyszerre, hanem elsősorban a fiatalabb generáció, míg az idősebbek a régóta megszokott mederben folytatják munkájukat”: Szemerényi, 1992: 12). Deme 1974-ben írta: „nyelv és nyelvhasználat társadalmisága igazság szerint nem is lehetne külön stúdium tárgya: ideális körülmények között ennek a tételnek alapállásnak és szemléletnek kellene lennie a nyelvészeti, különösen a leíró nyelvészeti vizsgálódásban. De körülményeink nem ideálisak, hagyományaink nem ilyen természetűek” (1974: 36). Temesi is úgy véli, hogy a magyar nyelvtudomány szemléletében nincsen jelen „kellő súllyal a nyelvi tények mögött lévő, azt meghatározó társadalmi problematika, de nemcsak nyelvszemléletünkől, hanem vizsgálati eljárásainkból is többé-kevésbé hiányzik a nyelvi és a társadalmi magatartás kölcsönös összefüggésének, meghatározottságának figyelembevétele” (1980: 57). A közvetlenül érintettekre l. Kontra és Pléh 1992-es bloomingtoni előadását (in: Harlig–Pléh, 1995; Kontra–Pléh, 1995: 5–7). Ennek a tudománytörténeti szakasznak külön említendő szereplője volt Szépe György, aki kezdeményező, inspiráló, közvetítő tevékenységével fontos szerepet játszott a szociolingvisztika magyarországi megismertetésében és szemléletének terjesztésében (vö. Kiss Lajos, 2001: 11; Kontra, 2009).

3. Vannak a magyar nyelvtudományban is olyan előzmények, amelyeket az intézményesült szociolingvisztika előfutáraként kell figyelembe vennünk – ahogy figyelembe vette ezt az amerikai szociolingvisztika előzményeiről szólva Shuy (1990), ahogy tették német nyelvészek a maguk területén (vö. Kiss, 1990: 231), nálunk pedig Sebestyén Árpád Csűry Bálint dialektológiai munkásságát áttekintve (1990). Tény ugyanis, hogy különösen Európában az amerikai szociolingvisztikai kutatásokat megelőzően születtek már olyan tanulmányok, leírások, megfogalmazódottak olyan tapasztalatok és elvégzendő feladatok is, amelyek a szociolingvisztika előzményeinek tekinthetők. Pléh szerint (in: Harlig–Pléh, 1995) a nyelvhasználat társadalmi rétegződésével összefüggő korábbi szórványos vizsgálatok, amelyek a szociolingvisztika útját egyengették, ekként csoportosíthatók: a nyelvjáráskutatás szociológiai szempontokat is érvényesítő elemzése, tapasztalatai, a társadalomtörténetnek és a nyelvnek a kapcsolatát is boncolgató nyelvtörténeti tanulmányok, a nyelvművelés, amelynek mindig erős társadalmi és szociolingvisztikai aspektusa volt; vö. Gombocz véleményét: „A nyelv-helyesség [...] a nyelvszociológia problémája” (1931: 11), valamint a nyelv és a társadalmi élet kapcsolatáról való elméleti spekulációk (Karácsony Sándor vonatkozó munkásságáról van szó; Pléh Karácsonyt Bernstein hazai előfutárának tekinti). (A Kárpát-medence bizonyos magyar kisebbségei nyelvi helyzetének vizsgálatára vonatkozó, titkosított elemzésekre l. Kis Tamás, 1993: 145–146.)

A legtöbb idetartozó előzményt a nyelvjáráskutatás mutatja föl nálunk is. Minthogy a nyelvjáráskutatás az élőnyelv – területi, de társadalmi tényezőkkel is összefüggő – variációjával foglalkozik, nem csodálkozhatunk azon, hogy Európa több országában már a 19. század elején fölfigyeltek a társadalmi tényezőknek a nyelvjárások életében való fontosságára (l. Sebestyén, 1990; Kiss, 1990: 231). A magyar előzményekre vonatkozóan l. még Telegdi–Szépe, 1972: 8; Balogh, 1978; Sebestyén 1990; a dialektológia és a szociolingvisztika sok szálon való kapcsolatára pedig: Goossens, 1981. Érthető tehát, hogy nálunk (is) az egyetemeken „számos kötelező és speciális nyelvészeti órán – leginkább a magyar és a német nyelvjáráskutatás keretében – régebb óta előtérbe került számos kérdés a nyelv

és a társadalom témájából” (Telegdi–Szépe, i. h.). Balogh Lajos okkal írta, hogy „a nyelvtudományon belül éppen a nyelvjáráskutatás volt az, amely a mai [ti. szociolingvisztikai] szemléletmódot jóval megelőzve, szinte kezdettől fogva eléggé szociális kötöttségű, mondhatnánk úgy is, nyelvészociológiai vizsgálatokat végzett” (1978: 45). A magyar nyelvjárási atlasz adatait például 1949 és 1960/1964 között négy nemzedék (10–25, 26–40, 41–60, 61<) női és férfi tagjaitól gyűjtötték (pontos adatokkal l. Balogh, 1975: 302–310). A nagyatlasz gyűjtési szakaszában vált világossá, hogy a nyelvjárásokban társadalmi okok következtében gyorsultak föl a változások, illetőleg a regionális köznyelviség térnyerése. A figyelem tehát a hagyományos dialektológiai feladatok elvégzése mellett fokozatosan a folyamatban lévő nyelvi változások kutatása, egyszersmind e változások társadalmi okai vizsgálata felé fordult (Deme, 1973; Imre, 1972, 1973); vö. „a figyelem ... a valóság tényeinek egyre nagyobb teljessége felé fordul, érnek a megújulás feltételei” (Szende, 1975: 206). 1968-ban jelent meg G. Varga Györgyinek a budapesti beszélt köznyelv bizonyos hangtani jelenségeit elemző leírása, amelyben „a szociális rétegek nyelvhasználatáról az egyes nyelvi jelenségekhez igazodó, mozaikszerű képet” rajzolt meg (1972: 213). Benkő Loránd aspiránsvezetőként javasolta feldolgozandó témául a fővárosi beszélt köznyelv ilyen vizsgálatát, s G. Varga a nagyatlaszos tapasztalatokra is támaszkodva, azoktól is ösztönözve készítette el munkáját, hangsúlyozva, hogy a nyelvtudomány „egyre sürgetőbben igényli a köznyelvi normának széles körű anyaggyűjtésen alapuló módszeres vizsgálatát” (1968: 9). G. Varga munkája kérdőíves gyűjtésen alapuló beszélt nyelvi vizsgálat volt. A korpusz adatait a szerző az akkor szokásos statisztikai módon meg is szólaltatta, adatközlőit előre meghatározott szociológiai csoportok szerint válogatta (30 évnél fiatalabbak és idősebbek, általános iskolát, ill. egyetemet végzettek), s foglalkozott már az adatközlők metanyelvi tudásával is (1972: 225–227).

A szociolingvisztika és a dialektológia természetes kapcsolatának egyik következménye a dialektológia szociolingvisztizálódása és a szociodialektológiai kutatások elterjedése (l. Goossens, 1981-et is). (Európa standardizált nyelveiben jó ideje már a nyelvhasználat területi és társadalmi tagolódásának együttes, összefonódott jelenléte jellemző, ezért szinoptikus vizsgálatokra van szükség – ha tehát a regionális nyelvhasználat a kutatás tárgya, akkor a szociodialektológiai megközelítés a követendő út.) Temesi a hazai nyelvészociológiai kutatások előzményeiről szólva említi, hogy Bárczi, Deme, Imre és mások „a magyar nyelvjárások változásairól szóló tanulmányaikban már az ötvenes évektől kezdve többször hangsúlyozták, hogy a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most könnyen kitapintható összefüggéseinek a leírására mindent el kell követnünk” (1980: 249). Ugyanő okkal írja, hogy „Szociolingvisztikai irodalmunkban ehhez [a hátrányos nyelvi helyzethez] kötődően külön létjogosultsága van a szociális dialektológiának” (i. m. 18). Egy 1975-ös kongresszusi előadásnak tárgya volt, hogyan lehet alkalmazni nyelvészociológiai szempontokat a nyelvjárási monográfiákban (Kiss, 1981).

Elismerve és méltányolva a szóban forgó előzmények fontosságát, előremutató voltát, tudománytörténeti tény, hogy mindezekből nem fejlődött ki a nyelvhasználati és a társadalmi variáció összefüggésének elvszerű következetességet felmutató kutatásmódszertana és a nemzetközi érvényű elméleti tapasztalatokat ötvöző kutatási ága sem nálunk, sem Európa más országaiban. Ezért szociolingvisztikáról csak a 20. század hatvanas évei, nálunk – mint láttuk – hetvenes éveinek eleje óta szokás beszélni. Tény az is, hogy a magyar szociolingvisztika a hazai előzményektől lényegében függetlenül, nyugati minták követésével jött létre. Így történhetett, hogy az első magyarországi szociolingvisztikai konferencián (1973, Nyíregyháza) ugyan több téma is szóba került, de olyan, amely akár csak érintőlegesen is

kapcsolatban lett volna a területi nyelvváltozatokkal és beszélőik nyelvhasználatával, illetőleg az e területeken jelentkező s előremutató vizsgálati tapasztalatokkal (l. például a nyelvjárási anyanyelvűségből következő hátrányok, a diglosszia/kettősnyelvűség és a nyelvi változások kérdéskörét), egy sem (vö. Szabolcsi, 1973; Szende, 1975: 205–218).

4. Az utóbbi évtizedek magyar nyelvtudományának a történetét nézve kijelenthető, hogy a szociolingvisztika látványosnak mondható utat járt be: mind az intézményes, professzionális kutatási lehetőségek (beleértve a pályázati sikerességet is) megteremtésének, új kutatási programok elindításának, fiatal kutatók sorompóba állításának, a kutatási tematika bővülésének, a vizsgálati módszerek finomodásának, a kutatási eredmények nyilvánossá tételének, külföldiek számára való, tehát idegen (elsősorban angol) nyelven való hozzáférhetővé tételének, mind az egyetemi és főiskolai oktatásnak, a szociolingvisztikai szemlélet terjesztésének, mind pedig a szociolingvisztikai kutatások társadalmi hasznossága elismerésének a tekintetében. Abban a tekintetben is, hogy a kezdetben Magyarországból (össz) magyarrá terebélyesedett, terebélyesedhetett – a közben bekövetkezett politikai változásoknak köszönhetően. Ami nálunk e téren történt és történik, természetesen szorosan összefügg azzal, ami a világ szociolingvisztikájában történt és történik. Arról az újabb szociolingvisztikáról van szó, amelyről Szépe György írja, hogy a szociolingvisztikának „a nyolcvanas évektől kialakult nemzetközi konszenzusos változata” (1998: 7). S ebben a folyamatban nálunk Kontra Miklósnak vezető szerepe van.

Minden tudománytörténeti összefoglalás, áttekintés, elemzés esetében magától értő követelmény, hogy megismerjük vizsgálatunk tárgyát. Igaz, a nyelvtudomány ma már oly mértékben differenciálódott, sokszínű, hogy nincs az a kutató, aki akárcsak viszonylagosan át tudná látni és fogni az egészet. Ezért van szükség legalább hozzávetőleges tájékozódásra, ha bármely nyelvészeti területről véleményt nyilvánítunk. Emlékezetembe villant, s zárásul említem: egy 2000-ben megjelent hazai tudománytörténeti munkában a szociolingvisták között nincs említve Kontra Miklós (Terts, 2000: 228), csupán egy nem szociolingvisztikai kötet társszerkesztőjeként (233), de említetlen a bevezetőben idézett két nagy szociolingvisztikai vállalkozás is.

Irodalom

- Balogh Lajos (1978) Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv*, 74: 44–55.
- Balogh Lajos (1975) Adatok A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: Deme László és Imre Samu (szerk.) *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 263–345.
- Deme László (1973) A regionális köznyelvi kutatások kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 69: 260–266.
- Deme László (1974) *Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 137. sz. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Driussi, Paolo (2009) Sociolinguistica oggi in Ungheria. In: Bombi, Raffaella – Fusco, Fabiana (ed.) „Sand carried by a stream...” *Scritti in onore di Vincenzo Orioles*. Udine: Forum. 73–80.
- Fenyvesi, Anna (ed.) (2005) *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Gombocz Zoltán (1931) Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv*, 27: 1–11.
- Goossens, Jan (1981) *Zum Verhältnis von Dialektologie und Soziolinguistik*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. 299–311.
- Harling [helyesen: Harlig], Jeffrey (1993) A kelet-európai szociolingvisztika története és perspektívái. *Magyar Nyelvőr*, 109–112.
- Harlig, Jeffrey – Pléh, Csaba (eds.) (1995.) *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter.
- Herman József (1982) Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv*, 78: 1–8.
- Imre Samu (1972) *Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. 85–104.
- Imre Samu (1973) A regionális köznyelvi kutatásokról. *Magyar Nyelv*, 69: 257–260.
- Kiss Jenő (1981) *Dialektmonographien und sprachsoziologische Aspekte*. Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars III, 50–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő (1990) Az európai szociolingvisztika felé. *Magyar Nyelv*, 86: 230–234.
- Kiss Jenő (1995) *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Lajos (2001) *A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999)*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kis Tamás (1993) Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. *Magyar Nyelvjárások*, 31: 143–149.
- Kontra Miklós (1990) *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kontra Miklós (szerk.) (1991) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarországi Intézet.
- Kontra Miklós (szerk.) (1992a) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kontra Miklós (1992b) Remarks on Sociolinguistics in Budapest. In: Kontra Miklós – Váradi Tamás (szerk.) *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric*. Budapest: Linguistic Institut Hungarian Academy of Sciences. 83–94.
- Kontra Miklós (1999) *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003a) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós (2003b) Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. *Magyar Tudomány*, 4: 504–512.
- Kontra Miklós (2006) Herman József emlékezete (1924–2005). *Magyar Nyelv*, 102: 117–121.
- Kontra Miklós (2009) Hasznos nyelvészet. *Magyar Nyelv*, 105: 78–85.
- Kontra, Miklós – Pléh, Csaba (eds.) (1995) *Hungarian Sociolinguistics*. International Journal of the Sociology of Language. 111.
- Máté Jakab (1998) *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pap Mária – Pléh Csaba (1972a) Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. *Szociológia*, 1: 211–234.
- Pap Mária – Pléh Csaba (1972b) A szociális helyzet és a beszéd összefüggése az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 2: 52–58.
- Pap Mária – Szépe György (szerk.) (1975.) *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat.

- Sebestyén Árpád (1990) A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint népryelvkutató iskolájában. *Magyar Nyelvjárások*, 47–65.
- Shuy, Roger W. (1990) *A Brief History of American Sociolinguistics 1949–1989*. *Historiographia Linguistica*, 183.
- Szabolcsi Anna (1973) Nyelvészociológiai konferencia Nyíregyházán. *Magyar Nyelvőr*, 97: 381–383.
- Szemerényi Oszvald (1992) A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. *Magyar Nyelv*, 88: 1–13.
- Szende Tamás (1975) Szociolingvisztika: a társadalom nyelvhasználatának tudománya. *Magyar Nyelvőr*, 99: 205–218.
- Szépe György (1998) Előszó. In: Lanstyák István: *Nyelvünkben otthon*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó. 5–10.
- Telegdi Zsigmond – Szépe György (1972) *Szerkesztői bevezetés*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8. Budapest: Akadémiai Kiadó. 5–10.
- Temesi Mihály (1980) *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*. Budapest.
- Terts István (2000) Nyelvtudomány. In: *Magyarország a XX. században*. V. kötet. Tudomány. 2. Társadalomtudományok. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd: Babits Kiadó. 209–234.
- G. Varga Györgyi (1968) *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- G. Varga Györgyi (1972) *A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, VIII: 213–227.
- Voigt Vilmos (1972) *Folklór és szociolingvisztika*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, VIII: 249–63.
- Zsirai Miklós (1952) *A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ANGELUSZ RÓBERT†* – TARDOS RÓBERT

MONDHASSUK, HOGY MONDHASSUK?!

Nem „re-kontra”: szociológiai reflexiók egy szociolingvisztikai munkássághoz

Talán életművet is írhattunk volna az alcímben, ha nem lennénk biztosak abban, hogy az ünnepeltnek esze ágában sincs, hogy munkásságát befejezettnek tekintse. Közös beszélgetéseink, egy-egy időszakban végzett kutatási együttműködésünk során szerzett benyomásaink is mind azt sugallják, hogy Kontra Miklós markáns egyénisége, kíváncsi természete és szenvedélyes kutató ösztöne még sokáig hajtani fogja az újabb és újabb kutatási területek, vagy akár a korábban feltett kérdések új módon való megválaszolása felé. Jóllehet a szociolingvisztika terén mi magunkat jobbra laikus kívülállónak tekintjük, valahogy azonban a szociológusoknak ahhoz a típusához soroljuk magunkat, akik tudatában vannak annak, hogy a nyelv a társadalomkutatás egyik legfontosabb, közvetlenül rendelkezésre álló tárgya, megfelelő megközelítés esetében igazi aranybánya. Talán ez a meggyőződésünk is hozzájárult, hogy Terestyéni Tamás kollégánkkal együtt – aki viszont már belülről foglalkozik a nyelv kérdéseivel – annak idején, még valamikor a nyolcvanas évek második felében kézenfekvően merült fel Miklóssal a kutatási együttműködés a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatosorozat¹ újabb fázisainak tervezésekor. Ezekből a felvételekből fejlődtek ki azután az ő intenciói alapján a szociolingvisztikai kutatásoknak azok az eleinte országos, majd a fővárosra koncentrálódó hullámai, amelyek a BUSZI I-től a BUSZI IV-ig ma már sorozattá álltak össze, és több évtizedet fogva át nyújtanak képet az élőnyelv és az azzal kapcsolatos normák társadalmi formálódásáról.

Noha a rendelkezésre álló keretek szűkösek ahhoz, hogy e munkásságról széles tablót próbáljunk felvázolni, vagy akár a kapcsolódó témakörben önálló tanulmánnyal jelentkezzünk, mégis élni szeretnénk azzal a lehetőséggel, hogy a magunk szubjektív szemszögéből, szociológiai nézőpontjából kiemeljük Miklós néhány olyan „leletét”, empirikus megállapítását, amelyet a szélesebb értelemben vett társadalomkutatás számára is inspiratívnak gondolunk. Noha nem lehetünk biztosak abban, hogy valóban az ilyen tekintetben legjelentősebb eredményeket emeljük ki, kétségkívül maga az ünnepelt is befolyásolta választásainkat a sajátos hangsúlyaival, kiemelésével. Hiszen nem csak intenzíven juttatja azokat kifejezésre publikációiban, széles szakmai fórumokon, de számunkra is rendszeresen hozzáférhetővé teszi, időről időre eljuttatja újabb kutatási eredményeit. Nem egyszer nyílt alkalmunk személyesen is eszmét cserélni a vizsgált jelenségekről és a kutatási megállapítások

* E kötet nyomdába adása előtt megrendülten értesültünk arról, hogy Angelusz Róbert váratlanul, 2010. szeptember 1-én elhunyt. *A szerkesztők.*

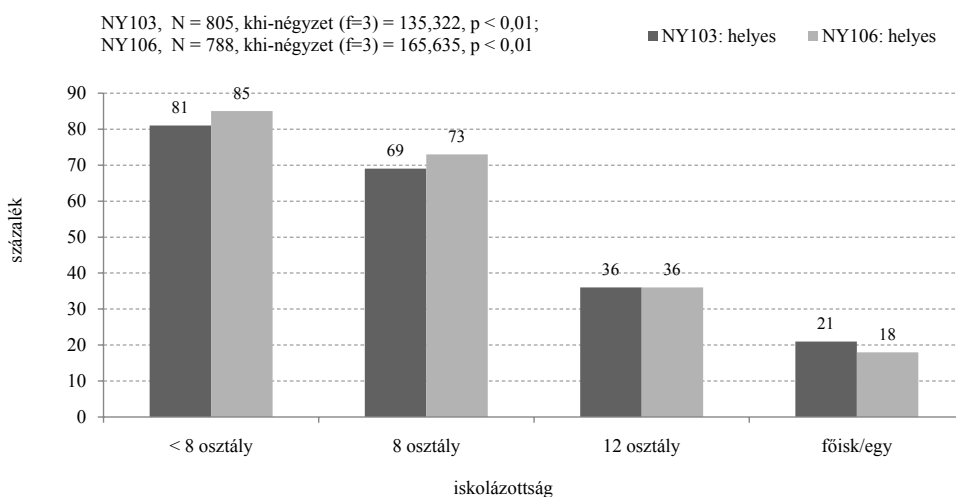
¹ Lásd ennek alapelemeit és néhány nyelvi-kommunikatív vonatkozású eredményét: Angelusz–Tardos, 1995.

interpretációjáról, s az azokból levonható gyakorlati következtetésekről.² A legtöbb esetben egyet értettünk a gondolataival, érvelésmódjával, s ahol esetenként eltértek álláspontjaink, ott is mindig nagyon szuggesztívnek, gondolatébresztőnek találtuk az álláspontját.

Hogy most már tulajdonképpeni köszöntőnk tárgyára térjünk, érintsük röviden a tréfnak szánt címet, amelyhez később még visszakanyarodunk. Nem véletlenül emeltük ki a suksükölés kérdéskörét, amely megítélésünk szerint különösen érzékletesen sűríti magába a nyelvhasználat, nyelvi normák és szociokulturális megkülönböztetések egymással is összefonódó együttesét – ezek ágait-bogait egymást követő munkáiban Miklós töretlen lendülettel, invenciózusan fejt fel. Persze valójában sokkal szélesebb az általa megfigyelt jelenségek spektruma a standard nyelvhasználat különböző kritikus pontjaitól a köszönési szokások változásaiig, vagy például a nyílt e használatának területi fellelhetőségéig.

Kutatási eredményei például szakadékszerű kulturális különbségekre hívják fel a figyelmet a különböző státusú csoportok között a standard nyelvhasználatához való viszony tekintetében. Így az alacsony iskolai végzettségűek az élőbeszédben gyakran elmosódó -ba, -be és -ban, -ben ragok közti megkülönböztetésre sokkal kevésbé fogékonyak, mint az iskolázottság tekintetében fentebb elhelyezkedők. Ritkán találkozni – szinte egykori ismeretszint-vizsgálatokig kellene visszanyúlni – olyan pregnáns, töretlen összefüggésekkel, mint amilyen a következő ábrából (Kontra, 2003: 87) bontakozik ki.

Forrás: Kontra (2003) 4.1. ábra

1. ábra. Az iskolázottság hatása nemstandard [bV] helyesnek ítézésére az NY103 (*Éva nem bízott a férjébe*) és az NY106 (*A kislít megbüntették, mert nem volt iskolába*) mondatokban

² Az említett kutatássorozatnak az eredményeit összegző közös tanulmánykötet, a *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon* előkészületei során –, melyben szerzőként és szerkesztőként is Miklós vállalt orszolánrészt – nyílt talán leggyakrabban alkalom minderre változatos helyszíneken (kutatósobákban, vendéglőben, utcai séták során).

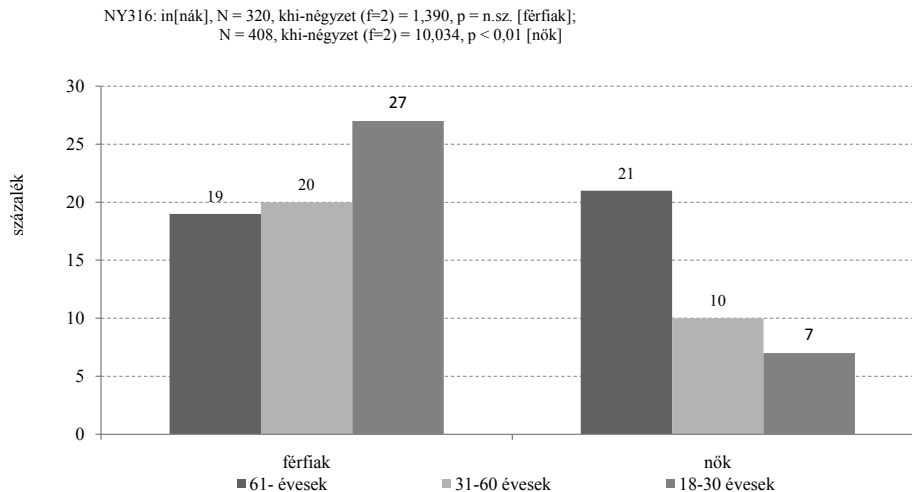
Noha a vizsgálat eredményei idestova több mint két évtizedes helyzetet mutatnak be, korántsem tekinthetjük kézenfekvőnek a bemutatott kép gyökeres átalakulását. Valójában olyan különös helyzettel van dolgunk, hogy a nyelvhasználatban – legalábbis a társadalom alsó fertályaiban – a nem standard formák váltak túlsúlyossá. Számunkra ez inkább szociológiai, mint nyelvészeti kérdésként vetődik fel. Egyfelől úgy tűnhet, hogy a köznapi beszéd-módban a tanultabb rétegek a maguk nyelvi normáit csak mérsékeltén tudják érvényre juttatni, és ezt a jelenséget önmagában véve ki-ki a maga kulturális ízlése, tolerancia-beállítódása szerint értékelheti. Kérdés azonban, hogy olyan társadalmi folyamatok, mint a státuszszerezés, mobilitás szempontjából is mindez annyira súly nélküli, „fakultatív” mozzanatok tekinthető-e. Az ábra által sugallt kumulatív struktúra talán nem alaptalanul veti fel azt a kérdést, hogy nem olyanfajta kulturális erőforrással, bizonyos értelemben nyelvi tőkével van-e dolgunk, amelyből a tanultabb rétegek igenis profitálnak – gondoljunk csak bizonyos állások, munkakörök betöltéséhez szükséges nyelvhasználati, helyesírási standardokhoz kapcsolódó előfeltételekre.

Hogy az említett kulturális-interakciós rétegződés-vizsgálat egy sok szempontból idekapcsolható adalékát is ebbe az értelmezési körbe vonjuk, a magunk nyolcvanas évekbeli felvételében és annak 2005-ös megismétlésében (Angelusz–Tardos, 2007) is szerepelt egy kérdéssorozat az életben való boldogulás szempontjából fontos tényezők értékeléséről. Tizenegy tétel között három nyelvi vonatkozású item is szerepelt, amelyek közül kettő kapcsolódott többé-kevésbé közvetlenül a szóban forgó kérdéshez. Mindkét alkalommal a legmagasabban választott itemek közt szerepelt annak hangsúlyozása, hogy valaki „mindig könnyen ki tudja fejezni magát”. Ez a szinte konszenzuálisan magas szintű elfogadottság a nyelvi erőforrás jelentőségének általános felismeréséről tanúskodik. Kevésbé egyöntetű a kép a tekintetben, hogy a „helyesírás szabályainak ismerete” mennyire fontos az életben boldogulás szempontjából. Ennek a tételnek a választottsága valahol az itemsorozat közepén helyezkedik el, a két időpont szempontjából azzal a különbséggel, hogy míg az előbbi item kiemelt helye szinte állandó, az utóbbinak prioritásában az iskolázottsági rétegek közt elmozdulás tapasztalható. Míg a nyolcvanas évek második felében az iskolázatlanabbak közt volt általánosabb – talán mobilitási aspirációik, talán észlelt hiányosságaik alapján – a nyelvhelyességi szabályok fontosságának kiemelése, mostanra megfordult ez a tendencia, és alul már kevésbé érzékelik e kulturális erőforrás súlyát. Összefoglalóan, míg a kifejezőkészség birtoklásának fontossága a nyelvi tőke³ egyfajta naiv észlelésének bizonyítéka, a formális nyelvi szabályok ismeretének felismert jelentősége, úgy tűnik, újabban fokozatosan arra a körre szűkül, amely ebből a készségből valóban profitál.

A nyelvi készségek és attitűdök differenciált átalakulását Kontra Miklós vizsgálatai szerint az életkor (kohorsz) és nem tényezői szerinti együttes elemzések is jelzik. A gender studies és a nemek szociológiájának művelői érdeklődésére tarthatnak különösen számot azok az összefüggések, amelyek – mint a fenti ábra (Kontra, 2003: 118) mutatja, ha az eredményeket helyesen értelmezzük – arról tanúskodnak, hogy míg az idősebb korosztályokban még nem volt szignifikáns eltérés a szóban forgó nyelvi standard terén a két nem között, a fiatal korosztályokhoz közeledve növekszik a férfiak nyelvi devianciája (vagy kissé több értéktöltéssel, pongyolasággal), míg a nők nyelvi precizitása, normatartása – vagy hogy az ünnepezt egy kedvenc fordulatával éljünk, a nyelvi stigmatizálódás kerülésére való törekvés. Bizonyára mindez nem független az elmúlt évtizedekbeli iskolai expanzió nemek szerint

³ Ahogy ez a fogalom bizonyos összefüggésekben Bourdieu néhány munkájában is megjelenik (pl. Bourdieu, 1991).

differenciált előrehaladásától, a nők erőteljesebb iskolai mobilitásától sem, itt is felvetődik azonban a fiatalabb korosztályokon belül a munkaerő-piaci esélyek és a nagyszervezetek által igényelt kulturális-viselkedési skillek nemek szerint differenciálódó alakulása.

Forrás: Kontra (2003) 4.35. ábra

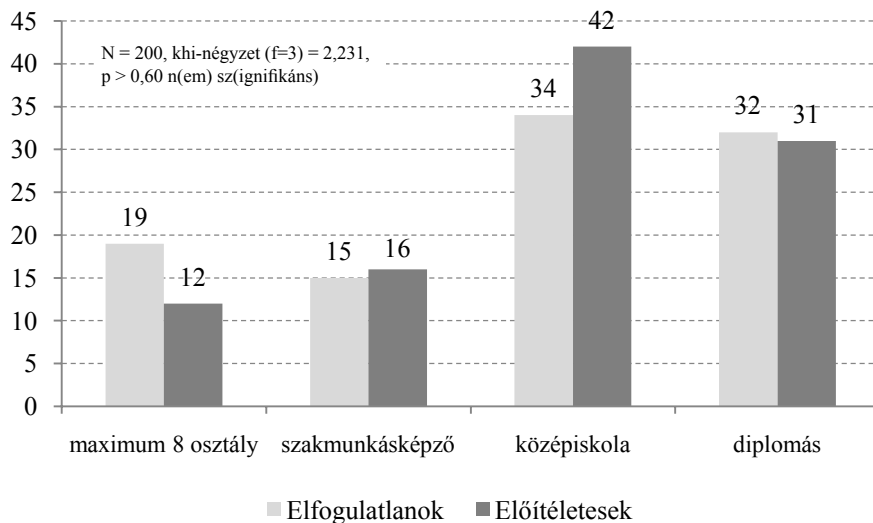
2. ábra. Az életkor hatása nemenként az E/1 feltételes [nák] (*Ha melegem lenne, in[nák] egy pohár vizet*) használatára szóbeli mondatkiegészítéskor

A Kontra-féle vizsgálsorozat egy további idevágó adaléka az ingázás tényezőjével kapcsolatos. Miklós előszeretettel járja körül a hiperkorrekció kérdéskörét, azt a tendenciát, hogy bizonyos társadalmi csoportok tagjai szinte kínosan ügyelve arra, hogy véletlenül se vetüljön rájuk a nyelvi műveletlenség árnyéka, inkább választják az esetleg téves, de a stigmatizáció szempontjából biztonságosabb formulát, mint az ilyen szempontból kockázatosabbnak tűnő helyest. Akár egyes alulról induló, mobil társadalmi csoportok egyfajta „nyelvi sznobságát” is tetten érhetjük ebben. Némiképp talán ennek jegyében értelmezhetjük azt az egyébként nem magától értetődő vizsgálati eredményt (Kontra, 2003: 194), hogy az egyébként összességükben alacsonyabb iskolázottságú ingázókra jellemzőbb a hiperkorrekt alakok használata, mint a nem ingázókra.⁴ A hasonulni (illetve az elhagyni kívánt környezettel szemben megkülönböztetni) vágyás esetenként ezt a torz merevséget, rituális nyelvhasználatot eredményezheti.

Ugyancsak a mobilitás és nyelvi adaptációs törekvések összefüggésében értelmezhetőek a BUSZI-kutatássorozat újabb darabjának (Kontra, 2009) nyelvi előítéletességgel kapcsolatos eredményei. A fenti ábra felső paneljéből az olvasható le, hogy a tanulatlanságból már kiemelkedett, de a felsőbb műveltségi szintet csak megközelítő középszintű végzettségükre kevésbé jellemző a nyelvi elfogulatlanság, mint akár az alacsonyabb végzettségükre, akár

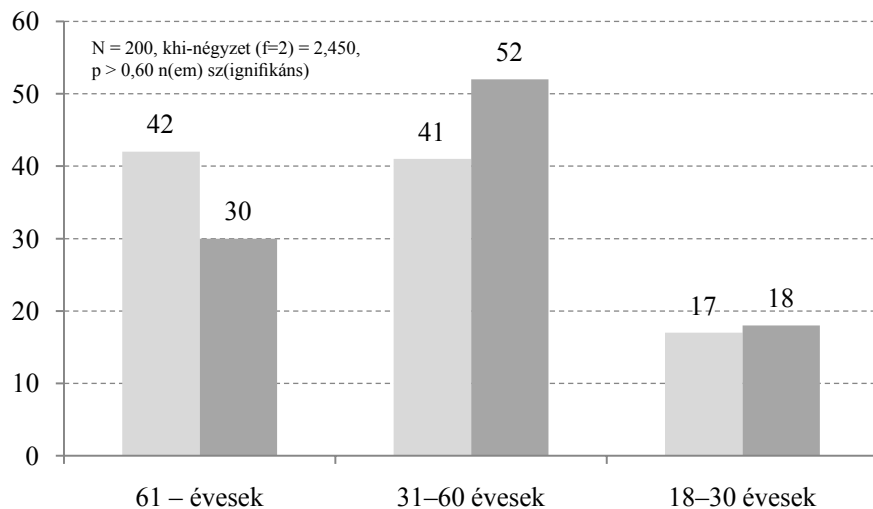
⁴ Akik a konkrét nyelvi teszt alapján a „*Nem akarom, hogy Tamás a rossz utat válasz[t]ja*” verziót választották.

a diplomásokra. Az alsó panel életkori adatai pedig azt sugallják, hogy a nyelvi pedantéria az aktív keresők derékhadát képező középkorosztályokra jellemző leginkább.

Forrás: Kontra (2009) 1. ábra

3.1. ábra. Nyelvi előítéletesség (OKOSINT) az adatközlők iskolázottsága szerint Budapesten

Forrás: Kontra (2009) 2. ábra

3.2. ábra. Az életkor hatása a beszédre és az intelligenciára vonatkozó előítéletek eloszlására Budapesten 2005-ben

Ezek az éppen csak felvillantott szociolingvisztikai adalékok egyaránt érzékeltethetik, hogy a nyelv mint kulturális képződmény bizonyos értelemben az „ígéret földje” a szociológusok számára. Gyakran hajlamosak vagyunk panaszkodni a megfelelő adatok, a kiaknázható témák hiányára, a normák és a tényleges viselkedés kutatásának nehézségeire, holott talán a fenti példák is jelzik, hogy ha mindez talán nem is az utcán hever, de a nyelv formájában közvetlenül kéznél van, és hatalmas kiaknázható potenciált jelent a szociológiai kutatások számára.

Egy lépés azonban még mindig hátra van ahhoz, hogy köszöntőnk rendhagyó címét és a végére helyezett írásjelt is megmagyarázzuk. A Kontra Miklós által gazdagon bemutatott jelenségekört megpróbáltuk deskriptív és normatív szempontból is értelmezni, és három dimenzióba rendezni. Nem kezeskedünk azért, hogy mindez mindenben találkozik Miklós szemléleti intencióival, de tartjuk fenn ennek megítélését az ő számára. Mi úgy véljük, hogy ez a kis séma jó fogódzó lehet a címbe érzékeltett dilemmákhoz. A három dimenzió – tehát a személyesen alkalmazott nyelvi beszédmód standard jellege, a mások beszédmódjával szembeni nyelvi elvárások intenzitása és végül ennek státusdistinkciós, stigmatizációs szerepe – alapján véleményünk szerint öt jól értelmezhető nyelvi típus körvonalazható. A következő ábrát és a benne szereplő típusfókuszokat, annak esetleges összes hibájával, már magunk követtük el.

		<i>Személyes beszédmód</i>			
		<i>Standard</i>		<i>Nem-standard</i>	
		<i>Nyelvi elvárás (korrektség)</i>		<i>Nyelvi elvárás (korrektség)</i>	
		<i>erős</i>	<i>laza</i>	<i>erős</i>	<i>laza</i>
Érték(státus)beli megkülönböztetés (erősebb formában stigmatizáció)	Alkalmaz	„ex katedra”		„hiperkorrekt”	
	Nem alkalmaz	„felzárkóztató”	„toleráns”		„süksükölő”

4. ábra. Egy alkalmi tipológia a mindennapi és professzionális nyelvhasználók világáról

Túlmenne a jelen írás műfaján, ha túlságosan belemerülnénk ennek az alkalmi sémának a részleteibe. Mindössze két típusra hívnánk fel a figyelmet, inkább a professzionális fertályra koncentrálva. Ha az „ex katedra” típus rigorózus pedantériája – mint az alkalmazott elnevezés is mutatja – távol is áll tőlünk, több dilemmát jelent a „felzárkóztatónak” és a „toleránsnak” nevezett típus közti választás. „Laikus nyelvészként”, de a szociológiai szakma művelőiként nem csak a tolerancia, hanem a kissé pedagógikusabb felzárkóztatás oldalán is látunk érveket – mindenek előtt azt, hogy a társadalmi hierarchiának, a szelekció mechanizmusainak nincs igazán „hallásuk” a toleranciára.

De talán máris komolykodóbbak voltunk a kelleténél, és oldjuk fel e séma esetleges elvontságát egy példával, a címbe szereplő kérdés/felszólítás tipologikus változataival.

		<i>Személyes beszédmód</i>			
		<i>Standard</i>		<i>Nem-standard</i>	
		<i>Nyelvi elvárás (korrektség)</i>		<i>Nyelvi elvárás (korrektség)</i>	
		<i>erős</i>	<i>laza</i>	<i>erős</i>	<i>laza</i>
Érték(státus)beli megkülönböztetés (erősebb formában stigmatizáció)	Alkalmaz	„Nem mondhatjuk, és ők se mondassák, hogy mondassuk”		„Sohasem mondassuk, hogy mondassuk”	
	Nem alkalmaz	„Mondhatják, de jobb, ha ők se mondják, hogy mondassuk”	„Mondhatják, hogy mondassuk”		„Mondassuk, hogy mondassuk”

5. ábra. A fenti nyelvhasználati tipológia egy lehetséges illusztrációja

A születésnap koccintás után remélhetőleg találunk majd módot arra, hogy eszmét cseréljünk e tipológiai változatok jelenéről és jövőbeni kilátásairól. (De ha esetleg nem közvetlenül a koccintás után, a Zamattól a Regősig terjedő vendéglők mindegyike megfelelő terepet nyújthat a téma további boncolgatásához.)

Irodalom

- Angelusz, R. – Tardos, R. (1995) Styles of knowledge and interactive habits. In: Kontra, M. – Pléh, Cs. (eds.) *Hungarian Sociolinguistics*. International Journal of the Sociology of Language. No. 111: 57–78.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (2007) *Interszekció-konzolidáció és kulturális tömbök a mai magyar társadalomban*. Kutatási zárójelentés. Budapest: OTKA
- Bourdieu, P. (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kontra, M. (2003) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kontra, M. (2009) Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten. In: Borbély A. – Vančóné Kremmer, I. – Hattyár, H. (eds.) *Nyelvi ideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: Tinta Kiadó.

PLÉH CSABA

A PSZICHO- ÉS SZOCIOLINGVISZTIKA KAPCSOLATA: TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Írásomban azt szeretném megmutatni, hogy a modern nyelvészet megújulása során, az 1950-es évek második felétől, milyen, hol konvergáló, hol divergáló kapcsolatok voltak a két újító határterület, a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika között. Néhol sokat hivatkozom saját munkáimra. Ezt nemcsak a hiúság indokolja. Sokszor tűnhet úgy, hogy vándorolok a pszicho- és szociolingvisztika között. Azt szeretném esetemmel illusztrálni, hogy itt nemcsak a vándorló kíváncsiságról van szó, hanem a két terület valóban belső affinitással bír. Közhely elmondani, hogy ez a fél évszázad a kötőjeles nyelvészetek győzedelmes fél évszázada. A pszicholingvisztika és a szociolingvisztika mellett ez az a kor, amikor győzedelmeskedik az etnolingvisztika, a neurolingvisztika, a pedolingvisztika (a gyermeknyelv kutatása) stb., hiszen az egyes társadalom- és bölcsészettudományok (a pszichológia, a szociológia, a nyelvészet, a filozófia, a logika) és egyes természettudományok (az antropológia, a biológia, az idegtudomány, az etológia) egymásra találhatnak abban, hogy észreveszik, hogy az embert az állatvilágtól elválasztó legkomplexebb szerveződés maga a természetes nyelv. Ezért, ha a nyelvet akarjuk megérteni, akkor egyúttal ember mivoltunkat is megértjük a maga sajátos szociális és biológiai különlegességével. Jól mutatja ezt a felfogást a hazai közegben a szemlélet keletkezésének korában a Szépe György (1973) szerkesztette fordításgyűjtemény, később, reflexíven visszatekintve pedig Kiefer Ferenc (2006) írása, illetve a Kenesei István (2006) szerkesztette tanulmány sorozat a *Magyar Tudományban*. Egy konkrét kérdésre, a szabály fogalmára összepontosítva magam (Pléh, 2008) is megpróbáltam ezt a kezdeti egymásra találást jellemezni. Azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy a kötőjeles nyelvészetek időnként versengenek is egymással, a hangsúlyok eltolódnak, győzedelmeskedni szeretne ez vagy az az irány, illetve hátat fordít a másiknak, mint redukcionista pszichológiának, redukcionista biológiának, redukcionista szociologizmusnak, logicizmusnak stb. Tehát a 20. század közepén felismert sokszoros beágyazás nem mindig eredményez folytonos harmóniát, megvan a közismert intellektuális és egzisztenciális versengés mozzanata is.

Mára, a 21. század elejére, ezt a kiinduláskor megvolt komplexitást újra a teljességében látjuk és vállalni merjük. Nem versengés, hanem együttműködés jellemzi a két területet, mégpedig különleges, új módon, ahol a szétválás sokat segített. A szociolingvisztika és a pszicholingvisztika ma szervesen egymásra találhatnak a nyelvkeletkezés magyarázatában, a nyelvi variabilitás és univerzalitás együttes feltételezésében, valamint annak a felismerésében, hogy a nyelv abban az értelemben is társas realitás, hogy ezt a társas realitást minden nyelvhasználó, ha úgy tetszik, a rendszer mindegyik két lábán járó hordozója a maga fejében hordja. A rendszer része a társas mozzanat.

1. A nyelvi kompetencia kiterjesztett értelmezései: a kezdetek az 1960-as években

A modern nyelvészet kezdeteit a Chomsky elindította generatív nyelvtan győzedelmeskedéséhez kapcsolom. Ez a felfogás a nyelvet mentális realitásként kezeli. Eközben a *mentális* szónak összességében mindkét értelmét megőrzi a Chomsky (1966) által kartéziánusnak nevezett, de bizonyos értelemben humboldtiánus, a 19. századi német örökségét követő felfogásával. Azt az értelmet is, hogy a mentális valamiféle pszichológiai valóságot jelent, az egyes beszélők fejében létező szerveződést, de azt az értelmet is, hogy a nyelv valamilyen értelemben a természeti világra ráépülő szellemi valóság, az ember kulturális különlegesége. A *mentális* első értelmezése vezet a szabály- és rendszerközpontú beszélők világával foglalkozó, a pszichológiai realitást, mármint a nyelvtan pszichológiai realitását előtérbe állító pszicholingvisztika kibontakozásához, a második felfogás pedig, a nyelvészociológia és az etnolingvisztika kezdetein kibontakozó szisztematikus szociolingvisztika megjelenéséhez. Hiszen, ha nem vagyunk valamiféle dedikált idealisták, akkor a tágan értelmezett kulturális realitást az emberek társadalmi életéhez illik kapcsolnunk.

Chomsky nyelvelfogásának versengő, de mégis testvéri viszonyt ápoló kötőjeles változataként jött létre tehát a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika. Mint másutt (Pléh, 1995) már részletesebben kifejtettem, a hazai közegben ez kiemelt módon így volt. A magyar szociolingvisztika és modern pszicholingvisztika kezdetei együtt indulnak el olyan közvetítők, mint Szépe György segítségével. Valahogy úgy véltük, hogy a szabályközpontú gondolatmenet, amelyet Chomsky nyelvészete előtérbe állít a nyelvi leírás modelljeként, egyben a magyar közegben a modern pszicholingvisztika a nyelvfeldolgozás és a gyermeknyelv-kutatás kereteit is megadja. Úgy jelent meg, mint amiben a szabályszerű, nem accidentális, nem esetleges, nem leíró variabilitást vizsgálja a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika pedig a nyelv mentális valóságát. Számos illúzió volt ebben az összhangban, de mindenképpen egy átfogó értelmezéssel Chomsky közvetítette mentalizmus interpretációja.

Voltak jellegzetes megjelenései a korai pszicho-szociolingvisztika összhangnak a nagyvilág nyelvészetében is. Az egyik ilyen a társalgás (discourse, conversation) felfedezése és előtérbe állítása. Az első társalgáskutatási empirikus munkák egyedi megfigyelésekből kiindulva, egyszerre tartalmaznak pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai mondanivalót. Ilyenek Susan Ervin-Tripp (1972/2001) munkái. Ervin-Tripp két dolgot ismer fel az emberi nyelvhasználat mentális realitásáról. Az egyik az *összhang* problémája. A társakhoz szóló beszéd szerveződését vizsgálva azt látjuk, hogy a különböző szintek között néha meglepő összhangok vannak. Fura lenne azt mondani valakinek – ez Ervin-Tripp saját példája –, hogy „*Na hogy ityeg a fityeg, Eminenciás uram? Megy a centrifugálás?*” Furcsálljuk ezt a mondatot, mert a megszólítás alárendelő tisztelettel szöveghasználat, laza szójáték és az implikált tartalom között többszintű ellentmondás feltételezhető. Ha feltesszük, hogy ilyen összhangok vannak, akkor azt is fel kell tennünk, hogy az egyéni nyelvhasználó az erre vonatkozó társas szabályrendszereket (amelyek a szociolingvisztika *par excellence* tárgyát alkotják) a fejében leképezi, az egyes beszélők mintegy kialakítják a koherenciát. Az Ervin-Tripp elindította társalgáselemzés másik felismerése, a sajátos megszólítási és egyéb *választási szabályrendszerek* belső valóságának feltételezése. Ervin-Tripp, a kor stílusának megfelelően, információs flowchartokban elemzi azt, hogy hogyan dől el, hogy mennyire lehetünk implicitek és informálisak, hogyan dől el, hogy egy nálam 10 évvel idősebb ismeretlen nőt milyen módon szólítok meg stb. Ezek ismét a szociolingvisztika kedvenc területei, sőt, eredetileg az etnolingvisztika s a néprajz területére is tartoznak. Ervin-Tripp

rámutat arra azonban, hogy mindez az egyes beszélő mentális realitása is. *Neki* tudnia kell, hogyan csinálja a választásait, s ezeket mindannyian kialakítjuk magunkra nézve.

Variabilitások is vannak ebben. *A variabilitás is mentális realitással bír, van tehát pszicholingvisztikai következménye is.* Az egyik variabilitás, mint szintén Ervin–Tripp (1976/2001) már korán rámutatott, a beszélőhöz, a helyzethez és a témához való igazodás. Ez megjelenik a szóhasználatától kezdve a nyelvtani módokig (*Ide tetszene tudni adni a kést?* szemben azzal, hogy *Add ide a kést!*). Azóta ennek természetesen óriási irodalma lett, a társalgás, az udvariasság mind-mind önálló témává vált. Ami izgalmas számunkra, hogy Ervin-Tripp-től kiindulva végig él az a gondolatmenet, megjelenik még olyan kiváló, a szociolingvisztika önállóságáért küzdő szerzőknél is, mint William Labov (1979), hogy mindezek a szabályok valahol a fejünkben is leképezve vannak.

Azóta is a szociolingvisztika egyik alapgondolata a pszicholingvisztika irányába, hogy a *variabilitást* mint a nyelvi rendszer elidegeníthetetlen tényét állítja előtérbe. Ez azért fontos gondolat, mert maga a Chomskyánus eszmerendszer, amikor a nyelv statisztikai szemléletének kritikájából indul ki (Chomsky, 1957), feltételezi, hogy a nyelv belső pszichológiai realitása is minden vagy semmi jellegű. A szociolingvisztikában a variabilitás (vajon hogy kell mondani: *Bemehetnénk-e?* vagy *Be-e mehetnénk?*) a nyelv alapvető tényeként jelenik meg, s ezzel mintegy elköteleződik egy egyszerre statisztikai és szabályelvű nyelvfelfogás mellett. A nyelv nem minden vagy semmi rendszer. Mondhatjuk könnyen azt, hogy *az iszik* egyes szám első személyű alakja *az iszom*, de ki ne mondta volna már azt, hogy: *Sört reggel nem iszok?* Vagyis maga a rendszer variabilis, és ebben az értelemben a szociolingvisztika már a statisztikai nyelvi modellek 20. századvégi reneszánszát (Gervain és Mehler, 2010 kiegyensúlyozott összefoglalót ad erről a vitáról) évtizedekkel megelőzve előtérbe állítja a rendszer bizonyos értelemben helyzetfüggő, más értelemben inherens variabilitását.

2. A kommunikatív kompetencia fogalma

A kétféle mentalizmus belső feszültségét először a kiváló antropológiai nyelvész, Dell Hymes (1971) vette észre. Hymes a korai pszicholingvisztika nyelvhasználatát, Chomsky nyelvelméletét és a korai gyermeknyelv elsajátítási fejlődésének stációit elemezve gúnyolódott rajtuk, mint „édenkerti” szemléleten, mint olyan felfogáson, ami szerint mintegy isteni adományként (ez Chomskynál az innát nyelvi szerveződés, vagyis egy genetikai komponens) korlátlan mondatmegértési és produkciós képességgel jövünk a világra. Ezt a képességünket azonban, az édenkertünkből kitaszítva, nehéz körülmények között, verejtékes munkával kell megvalósítanunk. Ezért azután emlékezeti és nyelvi zavaraink miatt időnként hezitálunk, tévesztünk. Ezzel az elvont és a használatban csak romló kompetenciával kell szembeállítani a kommunikatív kompetencia fogalmát. A nyelvi rendszer olyan készségként létezik a beszélők mentális világában, mely a *KINEK, MIRŐL, MIT, S HOGYAN SZERVEZVE* mondunk s mondhatunk. (Ebből a Chomsky követők számára csak az utolsó képezi a nyelvi kompetencia tárgyát.) Az egyes beszélők nem naiv elméleti nyelvészek, hanem naiv társas nyelvészek. Mindez egy sajátos demokratikus felfogást is jelent. Megkérdőjelezi nemcsak rendszer szinten a primitív nyelv gondolatát, hanem a használók szintjén is a nyelvi szegényességet: minden beszélő s minden, a nyelvet elsajátító gyermek egy kompetenciarendszert birtokol, nem a fenséges rendszer áll szemben a szegényességgel, hanem alternatív kompetenciák vannak, miként a nálunk a cigányok nyelvi helyzetére s gazdag orális kultúrájára Réger Zita (2002) oly szépen bemutatta.

A kommunikatív kompetencia fogalma a pszicholingvisták számára oly központi *gyermeknyelv* kutatásában is kiemelkedő szerepet kezdett játszani. A gyermek, hangzott az új felfogás (a radikális chomskyánusok felfogásához képest új) a nyelvi rendszer egyéni kibontakoztatása során sajátosan elsajátítja azt is, hogy KIVEL MIRŐL S HOGYAN kell beszélni. Ez megnyilvánul a felnőttek felé szóló beszédben, de a testvérhez szóló beszédben is. A gyermek az öccsével vagy a húgával egészen más regiszterben beszél, mint egy idősebb gyerekkel. A fiatalabb testvérekkel sokkal kevesebb összetett mondatot, rövidebb kifejezést és sokkal több dajkanyelvi szót használ stb. (Schatz és Gelman, 1973)

A kommunikatív kompetencia fogalma sajátosan érintette azt is, ahogy mind a gyermeknyelv-kutatásban, mind a megértés és produkció kutatásában a *szabályok tartalmát* értelmezni kezdtük. A gyermeknyelv-kutatásban Dore (1978) valamint Bruner (1974) elképzeléseiből kiindulva sajátosan kiemelték, hogy a gyerek elsődlegesen bizonyos nyelvi cselekvések megvalósítására használja a nyelvet. Beszéd-aktus keretet adtak a szabályoknak, amelyben a cselekvés és a propozíció egymáshoz képest sorrendben jelent meg. Először megtanul a gyerek kérni, utasítani stb., és csak utána azt, hogy mindezt a szokvány nyelvhasználatban sajátos kifejezéssel, propozicionálisan, kijelentésekbe szervezve kell megtenni. Ez a felfogás mindmáig irányelv a pszicholingvisztikában.

Az 1990-es évektől azután ez kiegészült azzal a sajátos mozzanattal, hogy a szabályok tartalma különlegesen kapcsolódik a másokról való tudásunkhoz, illetve a másoknak tulajdonított tudásunkhoz, az ún. tudatelmélet (ToM) problémájához. Társas viselkedésünkben s ezen belül beszédünkben mindig feltételezéseink vannak arról, hogy a másiknak mi jár a fejében, hogy a másik éppen mit tud, vagy éppen mire figyel. (Ennek áttekintésére Kiss Szabolcs, 2005 jó összefoglaló.) Griceből (1975) kiindulva, a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika egyaránt relevancia kiindulású modelleket kezd kialakítani, melyek kulcskérdése a kölcsönös modellalkotás alapján megteremtett összehangolás.

3. A partnerorientáció a nyelvben

Sajátosan nagy szerepet játszott a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika kapcsolatának alakulásában annak felismerése, hogy a nyelv szabályrendszerének és használatának számos mozzanata kifejezetten a másokra irányul. Ez, a magyar hagyományban az ünnepektől Kontra Miklós szemléletének alakulásában is oly központi szerepű Karácsony Sándorra (1938) visszamenő gondolat az 1970-es évektől jelenik meg mint pszicholingvisztikai felismerés, majd az 1990-es évekre átfogó modellé válik a pszicholingvisztikában is. Észreveszünk, hogy vannak közvetlen szociális tartalmú választásaink a nyelvi szervezésben. Ilyen például a köszönés vagy az udvariassági formák használata. (Lásd a Pléh–Síkai–Terestyéni, 2001 kötet írásait.) Vannak azonban rejtett szociális tartalmú megnyilatkozásaink is. Ilyen például a Clark és Haviland (1977) által megfogalmazott *ADOTT-ÚJ* szerződés. Ennek lényegi mozzanata, hogy mondataink csomagolásakor mindig feltételezzük, hogy éppen mire gondol, vagy éppen mit is tud a partner. Ennek megfelelően használjuk a határozott főnévi csoportokat vagy tesszük a mondat elejére azt, ami mindkettőnk számára ismert. Mikor ezt látszólag megszegjük, akkor Grice értelmében társalgási implikaturákat hívunk elő, mint (1) példában, ahol *az üveg* mint valószínű anyag lehet határozott.

(1) *Egy fiú betörte az ablakot. Az üveg alig csörömpölt.*

Ehhez képest az új információ viszont beszélő-orientált kategória. A (2) mondatban számos szórendi lehetőségünk van, melyekre (3) mutat néhány példát.

(2) *A tiszt megcsókolta a tizedest.*

(3) *A TISZT csókolta meg a tizedest.*

A TIZEDEST csókolta meg a tiszt.

A tiszt a tizedest MEGCSÓKOLTA.

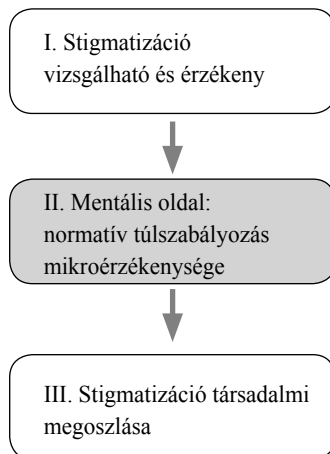
A szórend attól függ, hogy éppen mit akarunk kiemelni mint különlegesen fontos új információt. Egy látszólag száraz mondattani kérdés, a szórend és a nyomaték eloszlása a magyar nyelvben, valójában a partner és a beszélő közötti „alkudozás” sajátos keretében értelmezhető.

4. Értékek, stigmatizáció és nyelvfeldolgozás

A makroszociolingvisztika különleges problémája a *nyelvi stigmatizáció* területe. Jól tudjuk, hogy a nyelvhelyességi irodalomban sokat bírált formák, mint pl. *Ezt a választ mindenki tudhassa*, különlegesen fontosak a nyelv által hordozott csoport-hovatartozási értékek szempontjából. A magyarban a stigmatizált formák egyik kiemelt osztálya a különböző nyelvi összetevők, alrendszerek közötti összeillesztéssel (az ’interface’ kérdéssel), illetve a jelentés és forma 1:1 megfeleltetésének illúziójával kapcsolatos (Pléh, 1985).

Számos kutatás – többek között saját munkáink is – felismerte, hogy ezek a nyelvi szerkezet szempontjából érintkezési területek, hiszen itt gyakran a morfológiáról van szó, sajátosan helyzetfüggők. Kiderült, hogy a beszélőnek nemcsak azon paraméterei, mint az iskolázottság, a csoport-hovatartozás, a dialektus, hanem a megítélési helyzet is befolyásolja, hogy mennyire tartjuk az ilyen stigmatizált formákat elfogadhatónak. Emelkedett tudatossági helyzetekben, amelyet kísérleteinkben tükörbe nézegetéssel értünk el, a stigmatizáció sokkal erőteljesebb, a normakövetés mintegy megnövekszik.

Tanulságos a szociolingvisztika és pszicholingvisztika viszonyára nézve megnézni, milyen lépésekben vizsgáltuk ezt hazai közegben, amit az *1. ábra* foglal össze.

1. ábra. A nyelvi stigmatizáció vizsgálatának szakaszai

I. Először az alternatív iskolai anyanyelvi programok hatásvizsgálatának keretében – Szépe György inspirációjára – Komlósi Andrással kidolgoztunk egy kérdőíves stigmatizációs vizsgálatot, s kimutattuk, hogy ezek az eredmények függenek az életkortól és az iskolatípustól (Pléh, 1985).

II. Ezt egy elméleti értelmezés követte, s áttérés a fehérrel érzékeltetett szociolingvisztikai keretről a sötét pszicholingvisztikára az ábrán. Mi is a stigmatizáció és a Labov (1979) óta ismert ellenfolyamat, a hiperkorrekció mentális logikája? Ezt már Kontra Miklós kérésére fogalmaztam meg (Pléh, 1990) mint elméleti hipotézist. Bánfai Beátával és Bodor Péterrel dolgozva (Bánfai, Bodor és Pléh, 1987) ennek az elővételezett elméleti keretnek a használatával kimutattuk, hogy a két folyamat valóban érzékeny a megítélési helyzet (egyéni, tükörben, csoportos) interakciós jellemzőire is. Sőt később (Pléh, Ivády és Nagy-György, 2001) azt is kimutattuk, hogy a reflektív helyzetek inkább a nyelvi, mint a tartalmi ítéleteket befolyásolják.

Mínderre afféle pszichológusként (Pléh és Bodor, 2000, 2001) adtunk olyan értelmezést is, amely az egész stigmatizáció-hiperkorrekció dinamikát a normatív társadalmi eredetű szuperego hatásmechanizmusával értelmezi.

III. A folyamat pszicholingvisztikai mechanizmusainak tisztázása közben ért Kontra Miklós invitálása, hogy vegyek részt a nagy magyar reprezentatív szociolingvisztikai felmérésben, a *Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban* (Kontra, 2003). A reprezentatív mintával kapcsolatos eredmények újra visszavitték a kutatást a szociolingvisztikához. Kiderült, hogy a II. alatti működések érvényesek a magyar nyelvközösség egészében, a folyamatot elindító presztízshierarchia azonban változékony és nem triviális (Pléh, 2003).

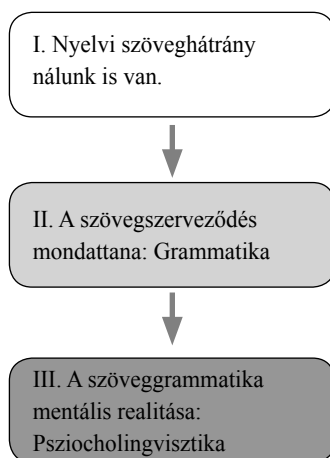
A több kutatási lépés igazolta a szociolingvisztika → pszicholingvisztika → szociolingvisztika ciklust és a befektetett munkát. Intuitív szociolingvisztikát követett a közvetítő belső működések feltárása, s onnan visszavezetett az út a szociolingvisztikai parametrizációhoz.

5. Egy további példa a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika közötti átmenetről; a korlátozott és kidolgozott kód fogalma

Az 1960-as évek brit szociolingvisztikájának egy különlegesen fontos szociolingvisztikai kategóriája volt a Basil Bernstein (1975) által bevezetett *korlátozott és kidolgozott kód* fogalma. Bernstein számára ez a szembeállítás azt a célt szolgálta, hogy nem az intelligencia és nem valamiféle stigmatizáció segítségével magyarázza meg a munkásosztály viszonylag szerény iskolai sikereit. Bernstein követői azután megpróbálták megtalálni, hogy melyek azok a pontos nyelvi mutatók, amelyek szerint a munkásosztály szocializációjában egy kevésbé explicit nyelvi regiszter figyelhető meg, mind a szülők, mind a gyerekek részéről.

A magyar kutatásban itt egy kicsit más logikával, a nyelvten „kiterőjét” is beiktatva, itt is több ciklus érvényesült. Kimutattuk a makroszociolingvisztikai eltéréseket (I), de értelmezni próbáltuk a mögöttük levő nyelvtant, ami nem triviális szabályokhoz vezetett (II), majd ezekről a szabályokról mutattuk ki, most már pszicholingvisztikára térve át, hogy ezek rendelkeznek belső mentális realitással (III).

I. *Szociolingvisztika*. Az 1970-es évek elején Pap Máriával dolgozva (Pap és Pléh, 1972a, b, 1973) kíváncsiak voltunk arra, hogy hogyan is működik ez a magyar nyelvben. Amikor megpróbáltuk operacionálni a korlátozott és kidolgozott kód fogalmát, akkor észrevettük, hogy a magyarországi középosztálybeli (vezető értelmiségi) és munkásszármazású gyerekek beszédének legfontosabb eltérése 6-7 éves korban az explicit és implicit törté-

2. ábra. A szociolingvisztikától a szövegnyelvtanonon át a névmások pszicholingvisztikájáig

net-szerveződésben érhető tetten. Képekről történeteket mesélve a tipikus munkás-gyerek azt mondja:

Kivitték és elkezdtek focizni. Ez azután berúgta, akkor kijött és elkergette őket, ők meg elfutottak.

Ugyanerről a képsorról egy rózsadombi középosztálybeli gyerek azt mondja:

A fiúk új labdát kaptak a bácsitól, és elindultak futballozni a játszótérre. Az egyik fiú véletlenül berúgta a labdát az ablakba. A bácsi kiszaladt a házból és elkergette a gyerekeket.

Megpróbáltuk pontosabban jellemezni, hogy mi is a korlátozott és kidolgozott kód történetmondásban megjelenő legfőbb jellemzője. Észrevettük, hogy a különbség elsősorban a visszaulató, anaforikus és a helyzetre utaló exoforikus névmás és töredékhasználatban érhető tetten (Pléh és Mária, 1982). Pap Mária (1982) ezután áttért annak elemzésére, hogy mindez a „csupán” szövegszerkesztési eltérés mennyire kérdőjelezi meg Bernstein eredeti impresszionisztikus kódfogalom-használatát.

II. Nyelvtani feltárás: Az anafora hiperszintaxisa. Ezt követően Radics Katalinnal (Pléh és Radics, 1976, 1978) megpróbáltuk pontosan jellemezni ennek a névmás- és hiányos mondathasználatnak a nyelvtanát. Feltártuk, hogy az ismételt alany szerkezete vezet törüléshez a szövegszerkesztésben (4), míg a mutató névmás használata a szerepek megfordulását jelzi (5):

(4) *A rendőr megsimogatta táncosnőt. Elmosolyodott és leült.*

(5) *A pultos beleszeretett a szakácsba. Az mindennap virágot hozott neki.*

III. Az anaforaszabályok pszicholingvisztikai realitása. Ezután igyekeztünk megnézni (Pléh, 1980, 1981, 1984), hogy vajon kialakítható-e a mondatmegértésre is egy olyan modell,

amely az exoforikus és anaforikus névmáshasználatot finomítja, illetve pontosítja például időparaméterekkel. Később ezt kiegészítettük olyan kérdésekkel, hogy milyen a mondat szerkezeti, szövegnyelvtani és a tudás alapú pragmatikai tényezők viszonya, elsőbbsége és küzdelme a névmások és hiányos mondatok valós idejű, igen gyors, néhány száz millisecundum alatt lezajló értelmezésében (Pléh, 1989, 1994) s hogyan fejlődik ki ez gyermekek-nél (Pléh és MacWhinney, 1988).

Vagyis makroszociolingvisztikai kérdésből kiindulva (I) egy explicit nyelvteni modellre térünk át (II), majd ezt a modellt értelmeztük pszicholingvisztikailag (III), mint azt a 2. ábra összefoglalja.

Mindebből egy olyan kép alakult ki a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika viszonyát tekintve, ahol a kettő néhány közös elven osztozik. Az egyik ilyen közös elv, hogy a rendszer a gyakorlatban él. A gyakorlatból kiindulva kell a rendszert megértenünk, és azután azt, hogy hogyan is reprezentálódik különböző életkorú beszélők fejében, és hogyan használódik különböző nyelvi feladatokban ez a rendszer.

Irodalom

- Bánfai Beáta – Bodor Péter – Pléh Csaba (1987) A megítélési helyzet hatása nyelvhelyeségi ítéletekre. *Magyar Nyelvőr*, 111: 20–28.
- Bernstein, B. (1975) Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Szépe György, Pap Mária (szerk.) *Társadalom és nyelv*. Budapest: Gondolat. 393–435.
- Bruner, J. S. (1974/1980) A kommunikációtól a nyelvig. In: Pléh Csaba (szerk.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó. 455–486.
- Chomsky, N. (1957/2003) *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris.
- Chomsky, Noam (1966) *Cartesian linguistics: a chapter in the history of rationalist thought*. New York: Harper & Row.
- Clark, H. H. – Clark, E. V. (1977) *Psychology and language*. New York: Harcourt.
- Clark, H. H. – Haviland, S. E. (1977) Comprehension and the GIVEN-NEW contract. In: Freedle, R. (szerk.) *Discourse production and comprehension*. Hillsdale: Erlbaum. 1–40.
- Dore, J. (1978/2001) A beszéd-aktusok elsajjtításának feltételei. In: Pléh, Síklaki és Terestyéni, 603–626.
- Ervin-Tripp, S. (1972/2001): A szociolingvisztikai szabályokról: Váltogatás és együttes előfordulás. In: Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris. 507–540.
- Ervin-Tripp, S. (1976/2001): Ott van Szibill? A direktívumok szerkezete az amerikai angolban. In: Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris. 82–122.
- Gervain, J. – Mehler, J. (2010) Speech perception and language acquisition in the first year of life. *Annual Review of Psychology*, 61: 191–218.
- Grice, P. (1975/2001) A társalgás logikája. In: Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris. 213–227.
- Hymes, D. H. (1971). *On communicative competence*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hymes, D. H. (1978) Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció 2. A kommunikáció világa*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kk. 333–356.

- Karácsony Sándor (1938/2010) *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- Kenesei István (szerk.) (2006) A nyelvtudomány a társtudományok tükrében. *Magyar Tudomány*, 167: 386–431. <http://www.matud.iif.hu/2006-04.pdf>
- Kiefer Ferenc (2006) A nyelvtudomány ma. *Magyar Tudomány*, 167: 800–805. <http://www.matud.iif.hu/2006-07.pdf>
- Kiss Szabolcs (2005) *Elmeolvasás*. Budapest: Új Mandátum.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Labov, W. (1979) A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba, Terestyéni Tamás (szerk.) *Beszédaktus – Kommunikáció – Interakció*. Budapest: MRT TK. 365–398.
- Pap Mária (1982) A Bernstein-féle szociolingvisztikai elmélet kritikai elemzéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 14*. Budapest: Akadémiai. 75–86.
- Pap Mária – Pléh Csaba (1972a) A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 15: 52–58.
- Pap Mária – Pléh Csaba (1972b) Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. *Szociológia*, 1: 211–234.
- Pap, M. – Pléh, Cs. (1973) Social class differences in the speech of Hungarian children. *Sociology* (London), 8: 147–155.
- Pléh Csaba – Radics Katalin (1976) „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, Vol. XI. 261–277.
- Pléh Cs. – Radics, K (1978) „Truncated sentence”, pronominalization and the text. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28: 91–113.
- Pléh Csaba – Pap Mária (1982) Hatéves gyerekek beszédében található társadalmi különbségek értelmezési lehetőségei. (Adalékok a Bernstein-féle kódelmélet bírálatához). *Irodalom és Nyelvtudomány. (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, tom 9/D*. Nyíregyháza, 1982. 135–143.
- Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.) (1979) *Beszédaktus – Kommunikáció – Interakció*. Budapest: MRT TK.
- Pléh Csaba – Péter Bodor (2000) Linguistic superego in a normative language community and the stigmatization-hypercorrection dimension. *Multilingua*, 19: 123–139.
- Pléh Csaba – Ivády Rozália Eszter – Nagy-György Judit (2001) Tartalmi és formai tényezők kölcsönhatása a nyelvi ítéletekben. In: Pléh Csaba, László János, Oláh Attila (szerk.) *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 262–285.
- Pléh Csaba – Bodor Péter (2001) A nyelvi szuperego és a stigmatizáció *Thalassa*, 12: 3–19.
- Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) (2001): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba – Brian MacWhinney (1988) A visszautaló (anaforikus) elemek és a megértés pragmatikus tényezői. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 45: 21–40.
- Pléh Csaba (1980) Anaphoric devices and perceptual strategies in psycholinguistics. In: L. Kardos and Cs. Pléh (szerk.): *Problems of the regulation of activity*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 679–701.
- Pléh Csaba (1981) A visszautaló (anaforikus) nyelvi eszközök értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 38: 215–230.
- Pléh Csaba (1984) Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésben a magyarban. *Magyar Nyelvőr*, 108: 208–218.

- Pléh Csaba (1985) A hiperkorrekció és a „lazaság” között: A nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. *Műhelymunkák a Nyelvészet és Társtudományai Köréből*, 1: 71–85.
- Pléh Cs. (1989) Formal connexity and pragmatic cohesion in anaphora interpretation. In: M.-A. Conte, J. S. Petőfi, and E. Sözer (szerk.) *Text and discourse connectedness*. Amsterdam: Benjamins. 137–152.
- Pléh Csaba (1990) A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh Lajos, Kontra Miklós (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 55–75.
- Pléh Csaba (1994) On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language*, No. 111: 31–45.
- Pléh Csaba (1994) Mondatközi viszonyok feldolgozása: Az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 50: 287–320.
- Pléh Csaba (1995) The beginnings of (Western style) sociolinguistics in Hungary: A personal account. In: Jeff Harlig, Csaba Pléh (szerk.) *When East Meets West: Sociolinguistics in the Former Socialist Block*. Berlin: De Gruyter. 125–142.
- Pléh Csaba (2003) Stigmatizáció és nyelvi tudat. In: Kontra Miklós (szerk.) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris. 256–277.
- Pléh Csaba (2008) *A lélek és a lélektan örömei*. Budapest: Gondolat.
- Réger Zita (2002) *Utak a nyelvhez*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. <http://mek.oszk.hu/04000/04046/>
- Schatz, M. – Gelman, R. (1973) Modifications in the Speech of Young Children as a Function of Listener. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 38, No. 5.
- Szépe György (szerk.) (1973) *A nyelvtudomány ma*. Budapest: Gondolat.

JACK CHAMBERS

**LINGUISTIC CONSEQUENCES
OF IMMIGRATION AND INSULARITY**

For thirty years, Miklós Kontra and I have engaged in numerous professional and personal debates, sometimes challenging one another on various issues, and sometimes forming alliances to challenge others. It is not surprising when we agree on sociolinguistic matters because we both espouse the same basic variationist theory. We are much less likely to agree on issues in the sociology of language, because the societies and cultures that nurtured the two of us could hardly be more different.

My country, Canada, is a nation of immigrants. Throughout its 250-year history, the English-speaking part of the country has opened its borders to wave after wave of immigrants. In the beginning, the immigrants were mainly English-speaking people from England, Scotland and Ireland, people with ‘foreign’ accents but not foreign languages. Since then, through the twentieth century and continuing today, they have come from all over the world. Because Canadian policy since 1970 has encouraged them to maintain their linguistic and cultural diversity, Canada today is probably the most multicultural and multilingual nation in the world.

Miklós’s country, Hungary, is one of the more insular nations in the world. Hungary’s most significant ethnic mixing belongs not so much to her history as to her mythology. It took place in 896 AD when the Magyar chieftains merged their tribes on the Carpathian plains. Since then, throughout a thousand years of conquests, empire-building, subjugation and border-shifting, Hungary’s ethnic core has remained remarkably homogeneous (Kontra, 2003). Somehow, nationalist convictions have remained largely intact despite political swings between extreme right and extreme left, and the unique language keeps its integrity despite the necessary bilingualism of any citizen who ventures beyond the borders.

Canada’s population growth has depended on immigrants. Her vast land-mass (second-largest after Russia) was virtually unoccupied in 1700. Immigration supplied farmers to cultivate thousands of arable acres, and miners to extract tons of natural resources, and labourers to produce goods for global consumption. Immigrants find bountiful opportunities, and as a result they apply in greater numbers than liberal, ‘open-door’ policies can accommodate. Canada is a generous host. Besides work, every landed immigrant automatically receives benefits of citizenship. In an egalitarian welfare culture like Canada, these benefits are materially significant (health-care, employment insurance, old-age pensions, and so on) but more important, though usually taken for granted, immigrants and their children get ready access to education and training.

Because of educational access, Canadian history is replete with rags-to-riches stories. Immigrants and their offspring move readily into the echelons of power. The first two Prime Ministers in the country’s history were immigrants from Scotland. The Governor-General, symbolic leader of Parliament, was born in Haiti, and her predecessor was Chinese-Can-

adian. Two provincial premiers are Ukrainian (albeit third and fourth generation). Canadian ice-hockey stars (judging by surnames) include an ethnic Nigerian and Egyptian, some Koreans, Japanese and Hungarians, and many Italians, Portuguese, Polish, Greeks and Irish, among others. Italian labourers built the Toronto skyscrapers with their sweat and toil, and their grandchildren, according to urban folklore, now own them.

Upward mobility is so deeply engrained in Canadian culture that it is treated as an inalienable right. It has its roots the first permanent settlers in inland Canada. They were refugees from the American Revolution, and they were chased across the Canadian border penniless and persecuted. "The first generation born in Upper Canada were without book learning," said the son of one refugee family, a medical doctor, "but they laboured like slaves to render their children more fortunate." It is a pattern that repeated itself countless times in the next centuries.

Hungary's history, rich as it is, is virtually immigrant-free. In fact, viewed through Canadian eyes, Hungary seems hostile to immigrants. This blunt assessment is accepted equably by most Hungarians, as I know from talking about these matters in a public lecture at the Hungarian Academy in 2009.¹ Younger Hungarians, especially students, can sometimes add evidence, at least anecdotally, from their own experience of seeing 'outsiders' treated roughly. And to the immigrants I have met in Hungary, people who have to deal with the immigration bureaucracy in the country, government hostility simply seems obvious.

The obvious defence of Hungarian policies from those who feel defensive about them is the minor role that immigration has played in a land-locked, self-contained, self-reliant nation. Birthrate, not immigration, has been the key to Hungary's population growth. A couple of exceptions in which immigrants have figured in Hungarian history are well known. One was the Serb incursion along the Danube that resulted in the founding of Szentendre, now an artist's colony celebrated for its folk architecture. Another was the Jewish Diaspora into eastern Europe that gave rise to the Budapest ghetto; its decimation in the 1930s is now a source of expiation. These and a few other local events are footnotes in a history in which immigration has played almost no role.

That is destined to change. In the 21st century immigration is global phenomenon. Hungary will not be exempt, and in fact is already involved in it. Now is a good time to look critically at Hungarian immigration policies and the attitudes, political and personal, that fuel those policies. By re-thinking policy at this early stage, Hungarians might save themselves from the riots and rebellion that their once-isolated neighbours have suffered. Germany, for instance, emerging from extreme ideological isolation in the 1930s, has emerged as a multicultural post-modern nation seventy years later. Along the way, Germany suffered through unspeakable atrocities including skinhead terror on Turks and other non-Aryan immigrants in the 1980s; those conflicts now seem to be under control, at least the most destructive of them, because of policy changes guaranteeing minority rights. Another object lesson for Hungary is France – after ignoring their ethnic and racial minorities for decades, France now actively involved in establishing and safeguarding their rights; the catalyst for change was an epidemic of arson and looting in summer 2009.

Hungary, decades behind Germany and France in the immigration influx, will face disruptions on this scale unless there is reform.

The reforms, in the terms I will discuss here, require integration of immigrant minorities rather than assimilation, segregation or marginalization. Canada and Hungary appear to be polar opposites on this continuum, but in order to show the differences I will define these terms based on the disarmingly simple framework of a Canadian sociologist.

John Berry (1998: 87–88) discusses what he calls “acculturation strategies” in the relationships between host nations and the immigrant groups within their federation. He derives the range of strategies simply by looking at two issues that determine “multicultural attitudes.” The issues can be stated as two questions that require either ‘yes’ or ‘no’ answers:

1. Is it worthwhile for immigrant groups to maintain their ethnic identity?
2. Is it worthwhile for them to interact with society at large?

Berry states the first question as an assertion: “It is considered to be of value to maintain one’s identity and characteristics.” His statement is vague – “considered to be of value” by whom? – but perhaps deliberately so. A positive answer entails that the host nation, the policy-maker, provide mechanisms that encourage the immigrant groups to maintain aspects of their ethnic heritage. Crucially, that means that immigrant groups must realize that maintaining ethnic markers carries no impediment for succeeding in their adopted nation. For the second issue, Berry says, “It is considered to be of value to maintain relationships with larger society.” Here, the positive response entails that the policy-maker provides for participation by the federated ethnicities in larger issues, not as narrow lobbyists for their own ethnic groups but more inclusively in terms of federal well-being. That is, ethnicity must not bias or limit individual participation in national affairs, as, say, educators, politicians, civil servants, diplomats, broadcasters or artists.

Questions (1) and (2) admit two possible answers, the polar alternatives ‘yes’ or ‘no’. Combining those answers in the matrix in Table 1 divides societies into four broad categories based on acculturation categories.

The power of this simple model is seen most clearly by applying it to real-world cases. Although there are many nuances and codicils in the multifarious details of the way governments and other official bodies deal with their immigrant populations, it is fairly easy (and surprisingly uncontroversial) to provide convincing definitions and real-world prototypes for each quadrant in the four-way division in Table 1. In the following paragraphs, I provide definitions for the four acculturation strategies along with their metaphoric, linguistic and prototypical attributes.

		Do groups wish to maintain their ethnic identity?	
		YES	NO
Do groups wish to maintain wider social contacts?	YES	integration	assimilation
	NO	segregation/separation	marginalization

Table 1. Four acculturation strategies based upon orientation to two issues (based on Berry 1998: Figure 4.2, 88)

Integration, the doubly positive quadrant (YES/YES), is defined in these terms as national unity with affirmation and preservation of differences, or (in a word) pluralism. Its image (or metaphor) is the mosaic, in which cultural and linguistic differences are imagined as multi-coloured and odd-shaped tiles that, viewed as a whole, make a coherent and cohesive icon, the body politic or national unit. Linguistically, the main consequence is multilingualism because preservation of ethnic identity entails retention of immigrant languages beyond the second generation. The real-world model is Canada, as I will discuss further below, but one of the points I am interested in establishing here is that this model is increasingly being adopted elsewhere. Its adoption in Canada, as I will show, came about as a pragmatic response to con-

tinuous immigration by treating ethnic diversity as a social benefit. Global mobility is turning more political states into nations of immigrants, like Canada.

Assimilation (YES/NO) is defined as national unity with unified, common, shared goals and ambitions. Ethnic identity is discouraged in favour of assimilating individuals to the goals and ambitions of the host nation. This strategy is widely advocated and often assumed to be the most practical way of guaranteeing nationalism. Its image is the melting pot, the common metaphor throughout the twentieth century for societies in which immigrant populations are encouraged to adopt their new nationalism and abandon their old one; if immigrants are subjected to intense pressure to adapt, the metaphor is the pressure cooker (though perhaps with current kitchen technology it should be replaced by the microwave oven). Linguistically, the pattern is staunchly defended monolingualism. Immigrant languages die out with the immigrant; offspring of immigrants speak the national language, not the language of their parents. The prototype is the United States, but several other nations would serve almost as well. The melting pot has been the dominant acculturation strategy through most of history, including Canada before deep-rooted policy changes in the 1970s.

Separation or segregation (NO/YES) is defined as independent, autonomous nationalisms within state boundaries; the nation comprises a loose federation of politically sovereign units. The image is the enclave, relatively free-standing, self-contained entities with well-defined boundaries inside the federation. Linguistically, the pattern is multilingualism with entrenchment of enclave language rights in the federal constitution. The prototype until the 1990s was Yugoslavia. Political movements for separation of former enclaves at the end of the twentieth century broke Yugoslavia and several other federations of segregated nations into their parts, but many others remain, including Quebec in Canada, Chechnya in Russia and the Kurds in Turkey.

Marginalization (NO/NO) is defined as isolation of ethnic groups within the national mix, involving fading contact with the heritage culture and powerlessness in the larger society. The image is the ghetto, confinement within geographic bounds, sometimes including walled-off territories. Linguistically, the pattern at its extremes involves the death of indigenous languages and lack of proficiency in the national language. The prototype includes aboriginal peoples in several nations including Canada, the United States, Mexico, Brazil, Australia, China, and elsewhere. These situations are often viewed politically as 'insoluble problems', but New Zealand's empowerment of the indigenous Maoris in the second half of the twentieth century may expose the cynicism behind this view. Similar movements are underway elsewhere, but at the moment many aboriginal populations find themselves isolated from both their ancestral culture and the national mainstream.

Where does Hungary fit? Perhaps we should first ask whether she fits at all. The rarity of large-scale immigration might make it appear that Hungary has not made policy decisions along the lines of our two questions. However, this is not so. On the contrary, recent Hungarian policy has marginalized would-be immigrants, effectively limiting their numbers and barring them from mainstream culture.

The main bureaucratic device is regulation of visas. In most countries, Canada included, governments issue visas in order to sanction newcomers in what amounts to a probationary period prior to their qualifying for citizenship. The visa thus authorizes the individual's tenure in the country and perhaps serves as a check against their engaging in subversive activities or other willful acts that might make them undeserving candidates for citizenship.

In Hungary, immigrant visas are used punitively. Immigrants must apply for renewal frequently, often monthly, and the frequency serves the purpose of official (police) surveil-

lance. The frequency proliferates form-filling, and the service is offered only in Hungarian although the immigrants' command of Hungarian is often rudimentary. It disrupts work schedules by forcing monthly absences, making visa-holders less desirable employees. It exacts a service fee, a burden especially for immigrants struggling to get a foothold in the work force. Many immigrants are convinced that the fee is the main purpose, another source of embitterment. Langman (1995/1996: 326) says, "Official interactions with the... immigration offices generally do not require interpreters, as they generally only entail the paying of fees." Most important, it heightens insecurity by carrying the threat of non-renewal, a very real threat because most working-class immigrants know someone who has been denied renewal and deported.

Punitive use of visas is not accidental. The law for renewing visas monthly was enacted in 1991, as a direct response to the wave of immigration into Eastern Europe after the Soviet downfall. This same immigration wave ultimately tipped Germany into a more open, immigration-tolerant society, mentioned above. In Hungary, it triggered retrenchment, an attempt at reinforcing barricades and safeguarding ethnic purity.

The devastating effect of the visa policy is well documented in the Chinese community (Langman 1995/95).² From 1989 to 1991, in the aftermath of the political changes, Hungary received almost 50,000 immigrants from mainland China. They found work mainly in marketplaces and restaurants. Their numbers, however, aroused a reactionary backlash among the new leaders and the immigrants found themselves confronted by a police state. Langman (1995/96: 325) says: "Following legal changes backed by police actions, including forced deportation, ... the population decreased to 7-10 thousand. New laws have made it increasingly difficult for Chinese to stay in Hungary, [and] the majority must now renew their visas on a monthly basis."

In the schema of Table 1, the Chinese-Hungarians fit the pattern of marginalization. They live in makeshift ghettos. Langman (1995/96: 326) says, "Without better immigration possibilities, the majority have no plans for buying property or bringing dependents to Hungary." They acquire the Hungarian language "in the context of the marketplace," if they acquire it at all. Langman had to reject "a number of potential subjects" for her study because "no initial communication and understanding could be established." Some subjects were more comfortable speaking English, and Langman found "evidence of some interference of English in the word order of Hungarian sentences uttered by some of the subjects" (1995/96: 326fn). Without family or community, their competence in the Chinese varieties they speak natively has undoubtedly deteriorated. These immigrants get by daily with rudimentary competence in one or two foreign languages. If they maintain their ethnic traditions in religion, culture or dress, they presumably do so out of sight of the locals. They have no stake in the country they find themselves living in— no land, no chattels, and certainly no voice in issues, no matter how intimately the issues might affect them.

Their marginal status is succinctly expressed in the title of a book Langman cites on Hungarian immigration policy: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* ('Are they coming? Going? Staying?')

The Chinese-Hungarians represent an extreme case. They are much worse off than the immigrants I meet in my travels in the country, mostly visa students and foreign faculty members in university settings, or business people and spouses interested in the lecture topic. These immigrants are hardly marginalized, but most of them are definitely embittered by their encounters with bureaucracy. When I discussed the Chinese-Hungarian situation with them, they were anxious to tell me about their own frustrations with immigration

offices and their feeling of exclusion from the issues that affect them. Most of them maintained their “ethnic identity,” which was, especially for the upper-middle-class among them, hardly different from Hungarians of the same class. None of them, it seems, interacted with society at large beyond fairly superficial social situations. They felt they had no voice politically and no say in policy matters. Some of them did not really care (for example, a British couple, both professors, with a young family) and others it bothered enormously (especially a Czech graduate student whose alienation was palpable).

These immigrants are, in terms of “acculturation strategy,” segregated. They probably pose less of a threat of rebellion than the marginalized working-class immigrants. Or maybe not. Both the segregated and the marginalized groups represent pockets of social instability, and as the critical mass of embittered immigrants grows, as it inevitably will, Hungary will face turmoil, whether it will be merely hostile as in France (though France is probably not finished) or homicidal as in Germany. Unless Hungary reforms its immigration policies, it should probably gear up for extremism.

At the very least, Hungary should strive for assimilation, humanizing its immigration policies in hopes of making ‘good Hungarians’ of the foreigners they admit. That would align her policy’s with last century’s goal, the melting pot, encouraging, say, Czech-born meteorologists and Chinese-born chefs to move freely among their Magyar neighbours, reveling in the heritage of Bartók and Puskas and Wiesel, and joining them in debates on the pros and cons of EEU membership and other nationalist issues. Instead of isolating immigrants, Hungary might strive instead to make them invisible. That is the dream of the United States, among others, to be a land of invisible minorities. It is the message engraved on the Statue of Liberty in New York harbour, where shiploads of immigrants used to arrive: “Give me your tired, your poor./ Your huddled masses yearning to breathe free./ The wretched refuse of your teeming shore./ Send these, the homeless, tempest-tost to me” – and let them become Americans.

Is it a manageable ideal? Apparently not. America’s minorities are hardly invisible, far from it. Assimilation appears to be an impossible dream. It was pronounced a failure in Canada after about seven generations of trying. Berry (1998: 84) says, “By 1956 the federal government’s view was that assimilation had not worked anywhere in the contemporary world, and that it was impracticable as a general policy.” In its place, Canada raised a new ideal, the acculturation strategy called integration, in which immigrant groups are encouraged to maintain their ethnic heritage and meld it into a coherent national image.

So radical was this concept at the time that it took some 15 years for the government to arrive at a statement that came close to expressing it as an ideal. Legislation putting the ideal into practice was easier. Freedoms of religion and expression were already part of the democratic agenda; what was added was material support, financial and otherwise, to provide buildings and infrastructure that would encourage sustainable practice. Linguistically, there was already a program for instructing immigrants in the national languages, English or French, but the new policy added to that a new program for Heritage languages, so that children in communities where an immigrant language was preponderant could receive formal instruction in that language, usually the language of their parents or grandparents. Other changes were equally effective. Signs in public institutions and on street-corners are multilingual according to the community they serve. Census forms starting in 1970 inquire about both ‘mother tongue’ (the language acquired first in childhood) and ‘home language’ (the language spoken domestically). Official recognition of mother tongue and home language recognizes the reality that in Canada they are often different from one another, and to

that extent legitimizes it. Comparisons reveal sustained immigrant languages into the third generation and beyond (Chambers 1998), a good indication that integration is working.

The federal initiative for fostering diversity was stated clearly in 1971: “The Government will support and encourage the various cultures and ethnic groups that give structure and vitality to our society. They will be encouraged to share their cultural expression and values with other Canadians and so contribute to a richer life for all” (Government of Canada 1971, quoted by Berry 1998: 84). The ideal of unity in diversity received its finest expression a few years later (in *A National Understanding*, Government of Canada 1977):

It is precisely the rejection of uniformity, the refusal to accept a homogeneous view of themselves and their country, that constitutes the most authentic and widely shared experience of Canadians. The affirmation and preservation of differences, personal, social, local, regional, cultural, linguistic, has consumed the minds and hearts of Canadians all through their history. It is the Canadian response to the question of identity. Our unity – and it is a real and profound unity if we will only bring ourselves to see it – arises from the determination to preserve the identity of each of us.

Integration in these terms is, I think, a radical idea mainly for people fixated on assimilation as the best way to deal with immigrant populations. It is likely to seem even more radical to people whose experience with immigrants is less secure, whose dealings with them involve segregation and marginalization.

Integration hardly seems radical to someone who sees it in practice every day. To me, it simply seems inevitable. In the twenty-first century, almost every state will be a nation of immigrants. Canada, a comparative backwater, underpopulated and fairly uncomplicated, got there ahead of most others and has worked out — is working out— a way of making diversity a virtue. Hungary, at the crossroads of so many cultural, historical and ethnic currents, might someday make Canada’s diversity look monochromatic. She would do well to learn to make diversity a virtue.

References

- Berry, John (1998) Official multiculturalism. In: John Edwards (ed.) *Language in Canada*. Cambridge University Press. 84–101.
- Chambers, J. K. (1998) English: Canadian varieties. In: John Edwards (ed.) *Language in Canada*. Cambridge University Press. 252–272.
- Kontra, Miklós (2003) Changing mental maps and morphology: divergence caused by international border changes. In: David Britain and Jenny Cheshire (eds.) *Social Dialectology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 173–190.
- Langman, Juliet (1995/96) The role of code-switching in achieving understanding: Chinese speakers of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*, 43: 323–344.

ANNA BORBÉLY

**LANGUAGES AND LANGUAGE VARIETIES:
COMPARATIVE RESEARCH ON THE LINGUISTIC ATTITUDES
IN FOUR BILINGUAL MINORITY COMMUNITIES IN HUNGARY***

For Miklós Kontra, patron of the ambitious

1. The problem

The central aim of this paper is to study the patterns in variation of attitudes toward minority language varieties in four minority communities. This study is a part of a research project that focuses on how to obtain significant information about the mechanism of the language shift process concerning autochthonous minorities in Hungary (see e. g. Kontra, 1997; Borbély, 2001; Bartha & Borbély, 2006).

Attitude is an interdisciplinary term, bridging psychology and sociology, but it has also become a term of linguistics, in particular in psycholinguistics and sociolinguistics. Hill concluded that many research studies that were careful in conceptualization and research methodology showed a substantial positive correlation between attitudes and behavior (see Hill, 1981; cited in Bainbridge, 2001: 7). The main factors that influence language attitudes are historical, social and political changes, for example changes in language policy (cf. Woolard & Gahng, 1990). For these reasons the attitudes of the speaker who is a member of a minority community undergoing the language shift process may be regarded as an important factor in the description of their bilingualism. In addition, it must be clarified that the process of language *shift is not a linear change*. The real and apparent time analyses carried out in 1990 and in 2000 in the Hungarian–Romanian minority community regarding the changes in bilingual language choice revealed that middle-aged (40-58-year-old) informants were less influenced by general social and political changes than younger informants (18-39-year-old). Both groups were equally influenced only by local social community changes (Borbély, 2005). Further evidence for the non-linear nature of the language shift process can be provided by studying the variation of attitudes toward minority language varieties (dialect vs. standard) in the same country focusing on cross-community differences.

---

* The paper is based on the data of the collective research “*Dimensions of linguistic otherness: Prospects of minority language maintenance in Hungary*” (the National Research & Development Programme 5/126/2001), coordinator of consortium: Csilla Bartha, coordinator of research topic: Anna Borbély; and *EACEA 2008-0615/001-001*, coordinator of project: Csilla Bartha. The author wishes to thank András Vargha for performing statistical analyses for this research. A short version of this paper was presented at ICML XII in Tartu, May 28–29 2009. English proofreading: Anna Fenyvesi.

In this paper, based on comparative data collected from four minority groups in Hungary, I would like to provide evidence that in the studied minority communities the patterns of attitudes toward varieties of minority languages (dialect vs. standard) differ from each others, and this variation could be an important symptom or factor in the course of language shift reflecting different phases and/or dynamics.

2. The sociolinguistic background of Hungary's minorities¹

The assimilation of minorities in the population of Hungary is well-known. In Hungary there is an extended, ironic proverbial description of one's own roots being a personal choice, as the following example show: "Both my grandmothers are Bunjevci, my grandfather by my father side is Swabian, and by my mother side is Polish. Therefore I am clearly Hungarian" (Lindner & Horváth, 2007: 114). Until in the end of the 19th century the relationship of Hungarians and most minorities living in Hungary was characterized predominantly by *living side by side*, due to the social circumstances characteristic to this time period. The linguistic consequence of this was that the majority of the members of the minority groups were monolingual, speaking only their own minority languages. In the 20th century, due to historical, political and economical changes, the relationship of Hungarians and the minorities living in Hungary became characterized more and more by *living together*. As a result, the members of the minority groups began to become bilinguals (Borbély, 2007). However, today the bilingualism of minority groups in Hungary is not a stable but a temporary one (see Fishman, 1968; Gal, 1979:2), since the functions of language use of the minority language and the majority language are not differentiated. The 20th century is full of major historical events which had influence on the change of the minorities' community life. These historical events, totally (or partially) ignoring human and minority rights, profoundly generated the significant *decrease of the size*, the *assimilation process* and the *language shift* of the indigenous minorities living in Hungary.

In Hungary members of minority communities still speaking their mother tongue speak a local variety of their minority language. Very few of them, mainly intellectuals, speak a variety close to the standard in addition to their local dialect. The standard varieties of minority languages spoken in Hungary are contact varieties and are learned varieties developed by a systematic (or accidental, depending on the proficiency in standard variety of the speaker) replacement of dialectal elements of the local variety (the mother tongue) with the corresponding elements of the standard. A small part of the younger generations of the communities, who started to learn minority languages at school, speak only the standard varieties of the minority languages. The dialects of minority languages are used mostly in conversations within the family, between friends or neighbors, at get togethers with minority in-group relatives. In public domains the right of minority language use is exhausted by putting up signs of minority settlements and local offices. National official personal documents are always monolingual Hungarian, and today² the minorities have the opportunities to choose minority first names for their children.

¹ The Act LXXVII of 1993 on the Rights of National and Ethnic Minorities defines the Bulgarian, Gypsy (Roma and Boyash), Greek, Croatian, Polish, German, Armenian, Romanian, Ruthenian, Serb, Slovak, Slovene and Ukrainian ethnic groups as national or ethnic minorities native to Hungary.

² In spite of the 12.§ (1) section of the Minority Act (1993/LXXVII) this has been allowed only from 2000. After this year one collection of personal names of 12 minorities living in Hungary was published (S. Dávid, 2004), with a separate collection of German names also published in the same year.

3. The data

The present research is based on the data of a national survey on ongoing linguistic and sociolinguistic changes within six linguistic minorities in Hungary. The main aim in the framework of the project *Dimensions of being linguistically different – Possibilities for preserving minority languages (2001–2004)* is to describe the forms of language shift and language maintenance in minority communities; forms of bilingualism, minority attitudes and prejudices in the communities studied in Hungary. The 421 informants were selected (by age, sex and education) from the following speech communities (in the following towns and villages): Boyash (Mánfa and Alsószentmárton), German (Tarján), Roma (Mezötúr), Romanian (Kétegyháza), Slovak (Tótkomlós) and Serbian (Pomáz) (see Bartha, 2007; Borbély, 2007; Erb, 2007; Pálmainé Orsós, 2007; Uhrin, 2007).

In the study of attitudes toward varieties of minority languages (dialect vs. standard), the dialect variety is represented by the local variety spoken in the towns and villages where subjects are living (e.g. German spoken in Tarján; Slovak spoken in Tótkomlós), and the standard variety is represented by languages spoken in the country where that language is a majority language (e.g. Germany, Slovakia etc.). Since in the case of Boyash and Roma communities there are no such countries, we omitted both communities from the recent study. For this reason data have been examined from the following four minority communities in Hungary: German, Slovak, Serbian and Romanian.

The attitudes toward the two varieties of minority languages are examined with direct questions. The questionnaires were administered orally by field workers, who were members of the studied communities and spoke the local variety of the community language. The questionnaires had been filled in by the field worker, and the data collection was also recorded via a tape recorder. The questionnaires contain a total of 142 questions. Of these we examine four language attitudes questions (Q65–Q68) in this paper. The following questions (and the possible three answers, A1, A2, A3 for each) are the relevant questions (translated into English) from the questionnaire used in the Hungarian–Romanian community in Kétegyháza about the local Romanian language variety:

(Q65) Which language do you consider more beautiful: the *Romanian* spoken in *Kétegyháza* or the one spoken in *Romania*?

(A1) the one in *Kétegyháza*   (A2) both   (A3) the one in *Romania*

(Q66) Which language do you consider more useful: the *Romanian* spoken in *Kétegyháza* or the one spoken in *Romania*?

(A1) the one in *Kétegyháza*   (A2) both   (A3) the one in *Romania*

(Q67) Which language do you consider more difficult: the *Romanian* spoken in *Kétegyháza* or the one spoken in *Romania*?

(A1) the one in *Kétegyháza*   (A2) both   (A3) the one in *Romania*

(Q68) Which language do you like: the *Romanian* spoken in *Kétegyháza* or the one spoken in *Romania*?

(A1) the one in *Kétegyháza*   (A2) both   (A3) the one in *Romania*

The answers collected via the questionnaires from 281 informants were analyzed with quantitative methods: descriptive statistics and inferential statistics (e. g. Tukey-Kramer method, see Vargha, 2007) with the ROPstat (www.ropstat.com) statistical package. In the next section the most frequent answers (in percentages) will be presented for each question and each community, and also the significant cross community differences among them.

4. Results: attitudes toward minority language varieties

4.1. Emotional attitude (Which language [variety] do you like? Q68)

According to the data regarding this question in the studied four minority communities the most frequent response of the informants showed that *informants like the dialect* (local variety of the minority language, see A1 in Table 1) *more than the standard variety* (spoken e.g. in Slovakia, Romania). Germans gave the highest percentage (74.3%), Romanians the lowest (50.7%), while Slovaks' (61.4%) and Serbs' (67.1%) percentages were between. The pair-wise comparison showed significant differences between Romanians and the other three communities. Germans, Serbs and Slovaks like the dialect variety of their minority language significantly ($p < .01$) more than Romanians.

Table 1. The most frequent answers for each question in each community, and cross-community differences (n=281)

Attitudes	Minority languages/answers (A)											
	Serbian			Slovak			Romanian			German		
	A1	A2	A3	A1	A2	A3	A1	A2	A3	A1	A2	A3
Like (emotional; Q68)	67.1			61.4			50.7 **				74.3	
Beautiful (esthetic; Q65)		47.1			68.1 **			47.9 *		54.3		
Useful (functional; Q66)			45.7		43.1			62.9 *				81.4 **
Difficult (compe- tence; Q67)			71.4		79.4			81.4 +				58.6

Notations: A1 = local variety (dialect) of the minority language; A2 = both: local variety of the minority language and standard variety of the minority language; A3 = standard variety of the minority language; +: $p < .10$; *: $p < .05$; **: $p < .01$

4.2. Esthetic attitude (Which language [variety] do you consider more beautiful? Q65)

The most diverse answers had been obtained for the esthetic attitude. Most Germans said that *the dialect is more beautiful than the standard* (54.3%) (see A1 in Table 1). Most Serbs (47.1%) assumed that *both are beautiful* (see A2 in Table 1). Most of the Slovak (68.1%) and most of the Romanian (47.9%) respondents said *the standard is more beautiful than the dialect* (see A3 in Table 1). Comparing the minority communities' answers to each other, statistical results showed significant differences among them. Slovak ($p < .01$) and Romanian answers differ significantly ($p < .05$) from the answers of German and Serb informants.

4.3. Functional attitude (Which language [variety] do you consider more useful? Q66)

Looking at the practical/functional view of minority language varieties in the four studied communities, the highest percentages reveal that *the standard variety is more useful than the dialect variety* (see A3 in Table 1). The highest percentage appears in the German community (81.4%), the smallest in the Slovak community (43.1%), while the Serbs' percentage (45.7%) and the Romanians' percentage (62.9%) are in between the two. The Tukey-Kramer method shows significant differences among these four communities. Romanians ($p < .05$) and Germans ($p < .01$) considered more useful the standard variety – in comparison with dialect variety – than the Serb and the Slovak respondents.

4.4. Competence attitude (Which language [variety] do you consider more difficult? Q67)

In these four communities the highest percentages of the answers to this question reveal that *the standard variety is more difficult than the dialect variety* (see A3 in Table 1). Informants who gave this response were in highest percentages Romanians (81.4%), while the other community results are as follows: Slovaks (79.4%), Serbs (71.4%), and Germans (58.6%). Comparing the four communities' results with each other, there is a tendency difference ($p < .1$): the Romanians' answers are higher than the answers obtained in the other three communities.

5. Patterns of attitudes toward minority language varieties

Calculating the mean of percentages of the three possible answers (A1=dialect, A2=both, A3=standard) for the four questions (Q65–Q68) in the four communities we can differentiate three different patterns of attitudes.

5.1. The respondents' attachment to the two varieties

The Serbian community is attached to both varieties, as the respondents' answers to the four questions are separated nearly in the same three parts (see Figure 1).

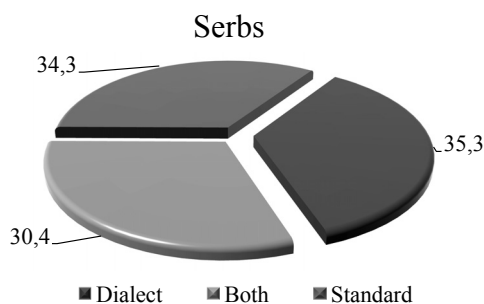
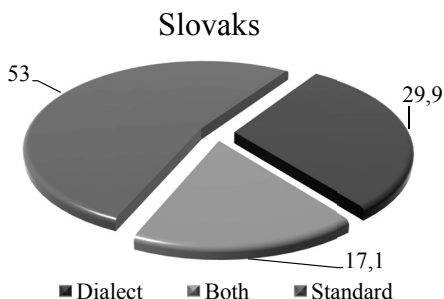

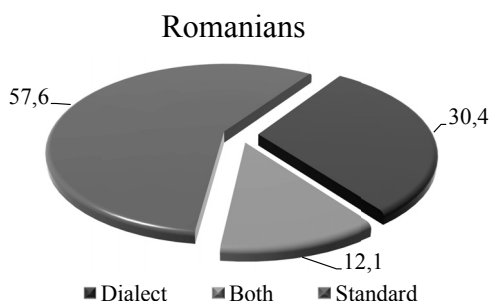
Figure 1

5.2. The respondents' attachment to the standard variety

In the Slovak and Romanian communities the answers are quite similar: in both communities the respondents' answers show an attachment mostly to the standard variety of minority languages, and less to both varieties (see *Figures 2 and 3*).

Figure 2

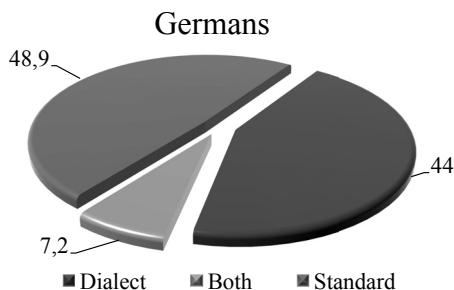

Figure 3

5.3. The respondents' attachment to the dialect variety and to the standard variety

In the German community the answers often show attachment to either the dialect or to the standard, but rarely to both varieties (see *Figure 4*).

From the above discussion, it may be worthwhile analyzing the correlations of the language attitudes toward minority language varieties with the choice of minority languages. The obtained three different pattern types of attitudes toward the varieties of minority languages can possibly be reflected in different types of choice of minority languages. The following section describes these how the attitude patterns toward minority language varieties, detected in these four communities, correlate with the choice of minority languages.

Figure 4

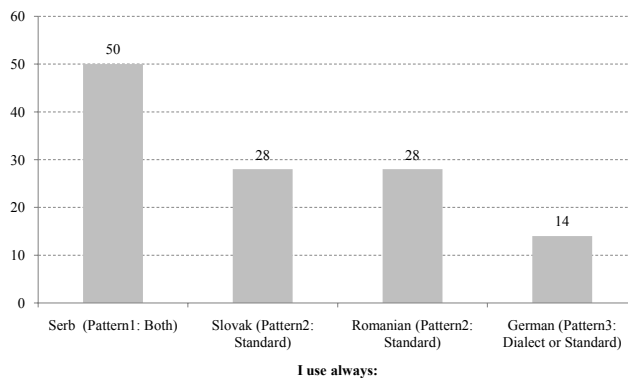
6. Minority language attitudes and the choice of minority languages

In the course of the data collection we examined also the choice of minority languages and Hungarian. From the questionnaire we analyze the answers concerning the bilingual language choice in 22 questions (22 situations). These questions were formulated e.g. as follows: *What language do you use with your mother/friend/child/etc.?* The possible answers, in a five-point scale, cover a broad range of answers: 1 = *always the minority language*; 2 = *mostly the minority language*; 3 = *both languages similarly*; 4 = *mostly the Hungarian language*; 5 = *always the Hungarian language*. We calculated mean percentages of the answers (*I use*) 1 = *always the minority language* of these 22 situations in the four minority communities. Results demonstrate that minority language is used most frequently in the Serbian community (50%), and in German community is used the least (14%), while Slovaks' (28%) and Romanians' (28%) percentages are in between (see *Figure 5*).

Figure 5. The choice of minority languages: mean of percentages in 22 situations (n=281) (see Borbély, 2006)

Comparing the three attitude patterns (see 5.1, 5.2, 5.3) of the four minority communities with the choice of minority languages in 22 situations we discovered the following correlations between attitudes and the choice of minority languages (see *Figure 6*).

Figure 6. Comparing the 3 attitude pattern types with the choice of minority languages (n=281)

- In the Serbian community – where the respondents have been shown to be attached the most to both varieties of the minority language – the minority language is chosen more frequently than in the other three communities.
- In the Slovak and Romanian communities – where speakers are attached to the standard variety, the minority languages are chosen less frequently than in the Serbian community.
- In the German community – where speakers are attached less to both varieties – the minority language is chosen less frequently than in the other three communities.

7. Conclusions

In this paper, cross-community differences in linguistic attitudes and minority language choice are considered, even in the case of the seemingly identical sociolinguistic settings (e.g. political, social, minority language policy background) in Hungary. The presented three patterns of linguistic attitudes provide proof that the process of language shift is non-linear change (see also Borbély 2005). Even in the same country, cross-community differences have been found, which shows the following: in minority community where speakers are attached to both varieties of the minority language, the process of language shift is in its less advanced stage than in the community where the members have positive attitudes to the standard variety. The most advanced stage of language shift is detected in the community where speakers have the most positive attitude either to the dialect or to the standard separately but not to both varieties together. In minority communities in Hungary the maintenance of the minority languages will be successful only if the members have positive attitudes and attachment not only to the dialect or to the standard varieties separately, but to both varieties simultaneously (as it is in the Serbian community) (see *Table 2*).

Table 2. Language attitudes and phases in language shift in four Hungarian minority groups

<i>Minority groups</i>	<i>Serbs</i>	<i>Slovaks, Romanians</i>	<i>Germans</i>
Positive attitudes toward minority language varieties	to Both (dialect and standard)	to standard	to dialect or to standard
Stage in language shift (based on the choice of languages)	Less advanced stage	Advanced stage	Most advanced stage

These results demonstrate that in the course of language shift communities at an advanced stage of language shift have less positive attitudes toward their minority languages than individuals from communities where language shift is at a less advanced stage. In Hungarian minority groups speakers' attitudes toward minority language varieties (dialect vs. standard) are *symptoms* of language shift as, for instance, are the choice of minority languages in the life of minority communities.

References

- Bainbridge, W. S. (2001) Attitudes and behavior. In: Mesthrie, R. (ed.) *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier. 6–10.
- Bartha, Cs. (2007) Nyelvváltozat és/vagy nyelvcsere – Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: E. Zelliger (ed.) *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 95–111.
- Bartha, Cs., & Borbély, A. (2006) Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy*, 5(3), 337–365.
- Borbély, A. (2001) *Nyelvcsere*. Budapest: MTA NyTI Élőnyelvi Osztály.
- Borbély, A. (2005) Changes in Bilingual Language Choice Influenced by Real and Apparent Time: Panel study in the process of language shift in a Romanian minority community living in Hungary. In: J. Cohen, K. T. McAlister, K. Rolstad, & J. MacSwan (eds.) *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Somerville, MA: Cascadilla Press. 328–340.
- Borbély, A. (2006) Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. *Érték és Valóság*, 7: 85–101. Budapest: Fridrich Ebert Stiftung.
- Borbély, A. (2007) Nyelvi attitűdök a magyarországi román és szerb közösségben. In: E. Zelliger (ed.) *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 89–94.
- Erb, M. (2007) Nyelvi attitűdök a tarjáni német közösségben. In: E. Zelliger (ed.) *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 61–69.
- Fishman, J. A. (1968) Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics*, 39: 21–49.
- Gal, S. (1979) *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Hill, R. J. (1981) Attitudes and behavior. In M. Rosenberg & R. H. Turner (eds.) *Social psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books.
- Kontra, M. (1997) Hungary. In: H. Goebel, P. H. Nelde, Z. Stary, W. Wölck (eds.) *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de contact*, 2. Halbband/Volume 2/ Tome 2: 1708–1723. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Lawson, S., & Sachdev, I. (2000) Codeswitching in Tunisia: Attitudinal and behavioural dimensions. *Journal of Pragmatics*, 32: 1343–1361.
- Lindner, A. & Horváth, Z. (2007) Kunczéné Fellegi Katalin lovagkereszttel kitüntetett matematikatanár. *HVG XXIX*, 36, 114.
- Pálmáiné Orsós, A. (2007) Nyelvi attitűdök a magyarországi beás közösségben. In: E. Zelliger (ed.) *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 79–88.
- S. Dávid, E. (ed.) (2004) *Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve*. Budapest: Aranyhal Könyvkiadó.
- Uhrin, E. (2007) A magyarországi szlovákok nyelvi attitűdjei. In: E. Zelliger (ed.) *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 70–78.
- Vargha, A. (2007) *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Woolard, K. A., & Gahng, T.-J. (1990) Changing Language policies and attitudes in Autonomous Catalonia. *Language in Society*, 19: 311–330.

PETER TRUDGILL

A NYELVI KISEBBSÉGEK AUSBAU ÉS ABSTAND SZOCIOLINGVISZTIKÁJA*

Jelen tanulmány kiindulási pontja az, hogy a hozzám hasonló, nyelvészettel foglalkozó emberek sok tekintetben nincsenek jobb helyzetben más területek szakembereinél abban a tekintetben, hogy bármit is tegyenek az európai vagy egyéb nyelvi kisebbségek problémáinak megoldása érdekében. A nyelvészek általában az emberek többségénél jobban informáltak azokról a helyzetekről, amelyekben a kisebbségi csoportok találják magukat, mint ahogyan az őket érő társadalmi, politikai, és oktatási problémákról is. De nincs különleges képesítésünk, amely segítségével támogatást szerezhetnének a kisebbségi oktatás számára. Nincs különleges politikai képességünk, amely képessé tehetne bennünket a kormánytestületek mozgósítása által a kisebbségi nyelvközösségek helyzetének javítására. És nem vagyunk hozzáértőbbek bármely más akadémiai csoportnál a kapcsolatépítés és az újságírók támogatásának megszerzése terén, arra való törekvésünkben, hogy kedvező nyilvánosságot szerezhessünk.

Két területen azonban a nyelvészek sokkal felkészültebbek más szakembereknél a kisebbségi csoportok jogainak védelmére és azon szituációk elemzésére, melyekben kisebbségi nyelvet beszélnek. Először, s látszólag ellentmondásosan, a nyelvészek tűnnek az egyedülieknek, akik teljes tudatában vannak annak, hogy annak eldöntése, hogy egy nyelvváltozat nyelv-e vagy sem (szemben a nyelvjárással), egyáltalán nem kizárólag nyelvészeti dolog. Nincs különleges képességünk, hogy megvédjük a nyelvi kisebbségeket a politikai támadások ellen. Nincs kompetenciánk megoldani gazdasági problémáikat. De nagyon jó helyzetben vagyunk ahhoz, hogy megvédjük őket azon támadásoktól – és az azokkal együtt járó problémáktól és félreértelmezésektől –, amelyek az anyanyelvük helyzetére irányulnak. Az ilyen problémák természetesen nem a legsúlyosabbak, amelyeket a nyelvi kisebbségek megtapasztalnak. De lényeges problémák, amelyeken a nemzetközi nyelvész közösség segíteni tud.

Azért lehetséges a segítségnyújtás e módja, mert tudjuk, hogy a legtöbb európai nyelv, Kloss (1967) kifejezésével, *Ausbau*-nyelv – „beépült nyelv”. Ezek olyan nyelvváltozatok, amelyek egy földrajzi nyelvjáráskontinuum részét képezik, és külön nyelvvé való válásukat legalább annyira, ha nem inkább, okozták politikai, társadalmi, kulturális és történelmi tényezők, mint nyelvészeti. Mi nyelvészek tudjuk, hogy a nyelvjárások, mint a luxemburgi és a macedón, bármilyen, a nyelvi tulajdonságaikat illető változás nélkül nyelvvé válhatnak. Tudjuk, hogy az olyan nyelvek, mint a skót, a provençe-i és az alnémet nyelv-

---

* A szöveg eredetije: Peter Trudgill: The Ausbau and Abstand sociolinguistics of linguistic minorities. In P. Nelde and R. Schjerve (eds.) *Minorities and language policy* (= *Plurilingua* 22). St. Augustin: Asgard Verlag, 37–44. 2001. *Angolból fordította*: Ferenc Viktória. *A fordítást ellenőrizte*: Ódry Ágnes.

járássá válhatnak anélkül, hogy bármi megváltozna a nyelvben. Tudjuk, hogy ugyanaz a nyelvjárás lehet hol az egyik, hol egy másik nyelv dialektusa, ahogyan Skåne tartomány korábban dánnak, később svédnek számító dialektusa esetében. Tudjuk, hogy pusztán nem nyelvészeti alapon egy nyelvből három válhat, amint a horvát, a szerb és a bosnyák esetében. Tudjuk, ahogy az említett luxemburgi emlékeztet is bennünket, hogy egyes nyelvek egyszerre több nyelvet képviselnek, mint mások. És, ami a legfontosabb, hogy tudjuk, ezeknek a jelenségeknek igen kevés közük van a nyelvhez önmagához. Mi több, felkészülten és meggyőzően tudunk beszélni ezekről a kérdésekről.

Másodszor, azt is tudjuk, hogy gyakran, a nyelvek státuszáról értekezve és a kisebbségeknek szánt nyelvpolitikát formálva, nagyon fontos lehet megvizsgálni a nyelvi változatot magát, a nyelvi tulajdonságokat illetően, nyelvészeti-elemző módon. Ebben a vonatkozásban tudunk segíteni, mert megfelelő képzettséggel rendelkezünk a nyelvek leírásában. És azért is tudunk segíteni, mert megértjük, hogy néhány nyelv, mint a baszk, újra Kloss terminusával élve, úgynevezett *Abstand*-nyelv – „különálló nyelv”. Ezek olyan nyelvek, amelyeket önmaguk jogán, kizárólag nyelvészeti alapon tartunk nyelvnek. A baszk nyelv olyannyira eltérő minden más nyelvtől a nyelvi tulajdonságokat illetően, hogy senki még csak meg sem próbálhatná azt állítani, hogy valamelyik más nyelv dialektusa. Tudjuk továbbá, hogy kapcsolat és interakció van az *Abstand* és az *Ausbau* státusz között, ami azt jelenti, hogy a kisebbségi nyelvpolitikákat nem csupán a politikai, kulturális és gazdasági tényezők vizsgálatára kell alapozni, hanem magára a nyelvi változatok elemzésére is. Azaz, kisebbségpolitikáink kialakításakor meg kell vizsgálnunk a magánhangzókat, mássalhangzókat, a szófajtant és a szintaxist.

A nyelvi kisebbségek az *Ausbau* és *Abstand* szociolingvisztikával kapcsolatos problémák három fő típusától szenvedhetnek (Trudgill, 1992a). Először is, a hatalom érvelhet úgy, hogy a kisebbség nyelve igazából egyáltalán nem nyelv – sőt, hogy olyan nyelv valójában nem is létezik –, és az egyszerűen csak a többségi nyelv nyelvjárása. Körülbelül ez történt a katalán nyelvvel Franco kormányzása alatt.

Másodszor, úgy is érvelhetnek, hogy míg a nyelv, amit a kisebbség beszél, természetesen létezik, az a változat azonban, amit beszél a kérdéses nemzet, igazából dialektusa a többségi nyelvnek, amit egyszerűen csak rosszul osztályoztak. Ez az, ami időről időre megtörtént, például, Lengyelország és Csehország határterületein.

Vegyük észre, hogy ez a két módja a nyelvi státusz megtagadásának akkor jelentkezik, amikor a kisebbségi és a többségi nyelv *Ausbau* kapcsolatban van egymással: amikor mindkettő ugyanannak a földrajzi nyelvjárás-kontinuumnak a részei.

Most azonban, egy más típusú helyzetre szeretnék összpontosítani, a harmadik típusra, ahol a kormányzat ahhoz ragaszkodik, hogy bár a nyelvi kisebbség egyértelműen nem a többségi nyelvet beszéli, de az a nyelv, amelyet beszél, *nem* nyelvjárása valamely *más* nemzetállam nyelvének, hanem egy önálló nyelv. Ez utóbbi eset különösen érdekes, mert bárki első reakciója lenne azt feltételezni, hogy a nyelvjárás státuszhoz képest az önálló nyelv státuszának megadása egy közösség számára szívesen fogadott, liberális rendelkezés, de mint kiderül, ez nem szükségszerűen van így. Az eset azért is nagyon érdekes, mert itt láthatjuk azt, hogy gyakran nagyon világos interakció van az *Abstand* és az *Ausbau* státusz között, és mindkettő pontos ismeretével rendelkezünk kell. Ez az, tenném hozzá, aminek elvégzésére a nyelvészek különösen alkalmasak.

Ez a fordított folyamat, azaz a nyelvjárás státusz megtagadása, történik a spanyolországi, lengyelországi és csehországi helyzet fordítottjában, nevezetesen amikor a többségi és a kisebbségi nyelv *Abstand* kapcsolatban van egymással (ugyanakkor, természetesen, ez

nem történhet meg a baszk vagy a romani nyelvek esetében, amelyek mindenhol kisebbségi nyelvek). A folyamatot még érdekesebbé teszi az etnikumhoz való kapcsolódása.

A görög (Trudgill, 1992b) kiváló európai példája az Abstand-nyelvnek – nem része nyelvjáráskontinuumnak –, és az sem meglepő, hogy három izgalmas görögországi példát tudok itt idézni a nyelvjárási státusztól való megfosztásról.

1. A Dél-Balkánon beszélt újlatin nyelvvaltozatok közül a nyelvészek *aromán*-ként utalnak azokra a változatokra, amelyeket a görögországi Pindusz-hegységben és Thesszáliában találunk, és *meglenoromán*-ként azokra, amelyeket Macedóniában beszélnek (Mallinson, 1988). Ezen változatok beszélőit *vlahoknak* nevezik. A történelmi időkben ezek a népek hagyományosan transzhumáló életmódot folytató pásztorok voltak, legnagyobb számban a Pindusz-hegységben elterülő görög területeken éltek, Metsovóban összpontosulva, amely ma már az egyetlen nagyobb város, ahol még vlahul beszélnek. Szociolingvisztikai nézőpontból egy érdekes probléma van itt: vajon az aromán és a meglenoromán nyelvjárásai-e a románok vagy sem? Ez a nyelvi probléma természetes módon párhuzamba vonható azzal a nemzetiségi kérdéssel, miszerint a vlahok „igazi” románok-e vagy sem: Winnifrith (1993) jellemzése szerint a vlahok „egy kisebbség, mely sosem érte el a nemzeti identitást”. Az is igaz, hogy a 20. sz. egy korábbi időszakában a román kormány alapított néhány román tannyelvű iskolát azokon a területeken, amelyek ma Görögország részét képezik, és azzal érveltek, hogy a vlahok által beszélt nyelvjárás valójában a román nyelvjárása. Mindennek van némi nyelvészeti indoklottsága, noha valójában a kölcsönös érthetőség nem mindig egyszerű az Abstand viszonylag előrehaladott foka miatt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az a jelenlegi görög gyakorlat, amely a balkáni újlatin nyelv Görögországban beszélt változatára *vlachika*-ként hivatkozik, arra céloz, hogy a nyelv nem román, és ezért az emberek sem románok, ami természetesen olyasmi, amit bizonyos görög nacionalisták hangsúlyozni szeretnének.

Bármely érvelésnek arról, hogy a vlachika román vagy sem, lehetne-e román vagy nem, szociolingvisztikailag és nyelvészetiileg jól megalapozottnak kell lennie. Jelenleg nem biztosított az (anyanyelvű) oktatás ezen kisebbség számára Görögországban. A görögországi román és vlah dialektusok közötti Abstand foka olyan, hogy ha szándék mutatkozna a rendelkezés bevezetésére, a vlachikát akár különálló nyelvként is elfogadhatnák. Ez esetben kétségtelenül görög betűkkel írnának, amennyiben egy ilyen politika körvonalazódna, ez azonban nem tűnik valószínűnek: Metsovo egyetlen középiskolájának igazgatója, aki vlah anyanyelvű, beszélő, azt mondta, nincs indíttatása, se vágya megváltoztatni a jelenlegi politikát.

2. Az őshonos albánul beszélő kisebbség helyzete Görögországban abban nagyon hasonló a vlahok helyzetéhez, hogy gyenge bennük az elkülönülő identitás érzése és az Albániával való kapcsolat a legtöbb esetben hiányzik. Már a középkor óta a mai Görögország területén élnek, jelenleg a legnagyobb koncentrációban azokon a területeken – Attikában, Biotiában és a Peloponnészosz nagy részén –, ahol korábban a lakosság domináns részét ők alkották; Athén számos külterülete még ma is albán nyelvű, vagy legalább is a közelmúltig az volt. A beszélők számát nehéz meghatározni. Az 1970-es években Attika és Biotia falvaiban végzett kutatásom önmagában legalább 30 000 beszélőre engedett következtetni (Trudgill és Tzavaras, 1972; lásd még Lunden, 1993).

Nyelvészetiileg nem kétséges, hogy a nyelv, amelyet beszélnek, az albán egy változata; a nyelvi Abstand foka közte és Dél-Albánia nyelvjárásai között oly kicsi, hogy a kölcsönös érthetőség általában nagyon is lehetséges – a problémákat főleg a görög kölcsönözavak használata okozza –, az önmeghatározás pedig sokkal kevésbé vitás, mint a vlachika ese-

tében. Ennek ellenére minden görög csatlakozott ahhoz az érdekes gyakorlathoz, miszerint a kisebbség nyelvére nem úgy hivatkoznak, hogy *alvanika* („albán”), hanem úgy, hogy *arvanitika*. Ez párhuzamos azzal a gyakorlattal, hogy az emberek nem albánoknak, hanem *arvanitoknak* (egyreszben [görögül] *arvanitis*) nevezik magukat. Ez, ahogyan a vlachika esetében is, azt a hatást kelti, hogy az arvanitika inkább egy autonóm nyelv, mintsem a szomszéd ország nemzeti nyelvének, az albánnak a dialektusa. Tehát ez a nyelv nyilvánvalóan nem görög, de „Görögország nyelve”.

Ezt a kisebbséget érintő bármilyen politika kialakítása szociolingvisztikailag egyértelműen nagyon érzékeny lenne. Jelenleg egyáltalán semmilyen oktatási rendelkezés nem létezik a csoport számára. Ha kidolgoznának egy ilyen politikát, nagyon nehéz volna az Abstand talaján meggyőző érveket találni arra vonatkozóan, hogy az arvanitika az albántól eltérő nyelv, habár annak a ténye, hogy azok az emberek, akik ma Görögországban informálisan a görög ábécét használva írnak arvanitikául, kézzelfogható példája lehetne az Abstand fokozódásának, amely még folytatódhat is.

3. Görög Macedóniában ma majdnem minden szláv beszélő görög-szláv kétnyelvű, és valószínűleg sokan közülük etnikailag és/vagy kulturálisan görögnek vallják magukat. Problémát jelent a kisebbség kutatásában a görög hatóság részéről érzékelhető erős törekvés, hogy teljesen megcáfolják a szlávul beszélő kisebbségek létezését Görögországban. Kaskaridou görög antropológus mutatott rá, hogy görög Macedónia több területén találhatóak még szlávul beszélő falvak, és az olyan városok, mint Florina, Kastoria, Edesssa (szlávul *Voden*) és még Verria is biztosan rendelkezik jelentős számú szláv beszélővel. A jelenlegi becslések közel 50 000 szláv ajkú beszélőt feltételeznek a görögországi Macedóniában.

A szlávajkúak egy másik közösségét találhatjuk Görög Trákiában. A pomákokként ismert mohamedán közösség ma úgy 10 ezer fős lehet, Xanthi környékén élnek. Mohamedánként török nyelven részesülnek oktatásban, és gyakori, hogy Törökországba küldik gyermekeiket továbbtanulni. Vannak továbbá cigányok is, akik anyanyelvű szláv beszélők.

Felmerül az a nagyon érdekes Ausbau szociolingvisztikai kérdés, hogy vajon ez a „szláv” nyelv macedón vagy bolgár, hiszen mindkét nyelv a délszláv nyelvjáráskontinuumból fejlődött ki. Görögország szláv dialektusai „fedetlen” dialektusok, melynek beszélőinek nincs hozzáférésük a standard nyelvű oktatáshoz. Bizonyos nem nyelvészettel foglalkozó görögök, amikor egyáltalán elismerik ezen dialektusok létezését, gyakran a *slavika* elnevezéssel utalnak rájuk, amely megint csak ezen nyelvek és a szomszédos országok nyelvei közötti kapcsolat létét tagadja. A legésszerűbbnek valójában az tűnik, ha a pomákok nyelvére bolgárként és a görög macedóniai keresztény szláv ajkúak nyelvére pedig macedónként utalunk.

A görög nyelvészek azt az egyértelművé tevő gyakorlatot követik, hogy görög nyelvű írásaikban ez utóbbi nyelvet *slavomakedhonika*-nak nevezik, ugyanis a legnyilvánvalóbb görög jelentése a *makedhonika*-nak az, hogy a „Görög Macedóniában beszélt görög nyelvjárási”. Másrészt bizonyos nem nyelvészettel foglalkozó emberek, beleértve a politikusokat, azzal érvelnek a macedón nyelv közelmúltbeli Ausbau fejlődése kapcsán, hogy „ilyen nyelv nincs”, és hogy ezek a szláv beszélők valójában bolgár beszélők (Karakasidou 1993). Ebben természetesen a bolgár hatóságok időről időre elfoglalt álláspontjával értenek egyet.

4. Az utolsó példám a lehetséges Abstand és Ausbau szociolingvisztikájú problémákra, amelyekkel nyelvi kisebbségek szembesülhetnek, egy másik európai Abstand nyelv, a magyar szolgáltatja. Ahogyan a baszk és a görög nyelvnek, a magyarnak sincs egyetlen közeli nyelvrokona sem.

Széles körben ismert tény, hogy van egy nagyon nagy magyar ajkú kisebbség a romániai Erdélyben. Ami ennél kevésbé ismert, legalábbis Nyugat-Európában, hogy létezik egy másik magyarul beszélő kisebbség a Kárpátok túloldalán, a romániai Moldvában. Ők a csángók, egy többnyire figyelmen kívül hagyott és gyakran elnyomott nyelvi kisebbség, akik gyors (román) nyelvcserefolyamaton mennek keresztül, és akiket szegénységük, elszigeteltségük és katolicizmusuk különböztet meg a román ajkú szomszédaitól. A román hatóság időről időre megtagadja magyarságukat, például a népszámláláskor, és hasonlóan a görögországi arvanitika esetéhez, tagadja hogy a nyelvük magyar.

A csángók azonban fordított problémával szembesülnek, ami kifejezetten érdekes a mi szempontunkból, de néhány esetben kimondottan veszélyes lehet magára a kisebbségre nézve. A magyar hivatalos testületek 1989 óta foglalkoznak a „csángók megmentésével”. Ez azt jelenti, hogy, elismerésre méltóan, meg akarják menteni ennek az elszigetelt népnek a nyelvét és kultúráját. Erőfeszítéseik azonban nyelvészetileg megalapozatlanok és félrevezettek voltak, ahogy Sándor Klára (2000) magyar nyelvész rámutatott. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a csángók magyar ajkúak, ezért a közösség bizonyos fiatal tagjai számára hasznosak lehetnek a Magyarországon vagy a magyarlakta Erdélyben való tanulást támogató ösztöndíj-felajánlások. A probléma az, hogy a csángók néhány évszázada elkülönülve élnek a magyarul beszélők nagy részétől, ezért az általuk beszélt magyar nyelv olyannyira eltér a magyar standardtól, hogy az számukra nagyrészt érthetetlen. Ebben az értelemben mindvégig az elnyomó románoknak volt igaza, amikor azt állították, hogy a csángók nyelve nem magyar. A csángók nyelvváltozatának már túl nagy az Abstand foka ahhoz, hogy könnyedén Ausbau kapcsolatba kerülhessen a standard magyar nyelvvel, habár idő, türelem és értő hozzáállás esetén mindez még megtörténhet. Ugyanakkor tény, hogy ez az oktatáspolitikai jelenleg nem sikeres; azt, hogy sokkal több értelme volna a csángók csángó nyelven való oktatásának, legalábbis kezdeti szinten, a magyar kormány, úgy tűnik, nem tudja megérteni. Az csak ront a helyzeten, hogy a csángó nyelvet Magyarország-szerre „rossz, hibás magyarnak” tartják, ami csak egy újabb okot ad a csángóknak arra, hogy inkább ne magyarul, hanem románul beszéljenek.

Javaslatom ezután az, hogy amikor az európai kisebbségek nyelv- és kultúrpolitikáját vitatjuk meg, ne csak demográfiai, földrajzi, politikai, társadalmi, gazdasági, nyelvtervezési és oktatási adatokból informálódjunk. Az a fajta tudás is szükséges, amivel a nyelvészek rendelkeznek az érintett nyelvváltozatok nyelvi tulajdonságaival kapcsolatban, beleértve a nyelvi *Abstand* fokát vagy a nyelvváltozatok közötti távolságot. Szükséges továbbá tájékozódunk abból a tudásból is, amivel a szociolingvisták rendelkeznek az érintett nyelvváltozatok szociolingvisztikai tulajdonságait illetően, beleértve azokat a tulajdonságokat is, amelyek hozzájárultak ahhoz a nyelvi színhez, amellyel ezek a nyelvváltozatok elérték az *Ausbau* nyelvek státuszát.

Irodalom

- Karakasidou, A. (1993) Politicising culture: negating ethnic identity in Greek Macedonia. In: *The Journal of Modern Greek Studies* 11: 1–28.
- Kloss, H. (1967) Abstand languages and Ausbau languages. In: *Anthropological Linguistics*, 9: 29–41.
- Lunden, T. (1993): *Språkens landskap i Europa*. Lund (Studentlitteratur).

- Mallinson, G. (1988) Rumanian. In: Harris, M., Vincent, N. (eds.) *The Romance language*. London (Routledge).
- Sándor, K. (2000) National feeling or responsibility: the case of the Csángó language revitalization. In: *Multilingua*, 19.
- Trudgill, P. (1992a) Ausbau sociolinguistics and the perception of language status in contemporary Europe. In: *The International Journal of Applied Linguistics*, 2: 167–178.
- Trudgill, P. (1992b) The Ausbau sociolinguistics of minority languages in Greece. In: *Plurilinguismes*, 4: 167–191.
- Trudgill, P., Tzavaras, G. (1977) Why Albanian-Greeks are not Albanians. In: Giles, H. (ed.) *Language, ethnicity and intergroup relations*, London (Academic). Reprinted as: Language contact, language shift and identity: why Arvanites are not Albanians. In: Trudgill, P. (ed.): *On dialect: social and geographical perspectives*. Oxford (Blackwell). 127–140.
- Winniffrith, T. (1993) The Vlachs of the Balkans: a rural minority which never achieved ethnic identity. In: Howell, D. (ed.): *Roots of rural ethnic mobilisation*. Dartmouth (New York University Press).

PETTERI LAIHONEN

ON KONTRA ON HUNGARIAN LANGUAGE POLICY

For almost a decade now Miklós Kontra has generously sent me numerous writings on Hungarian language policy. For some time, I have had the intention to prepare a contribution for this field myself. However, until lately I have been busy with analyzing micro-level empirical issues through the lenses of Conversation Analysis combined with Language Ideologies. In order to get a general understanding of the theoretical and practical issues of language policy I have just compiled a description of Finnish language policy (Laihonen, 2009). Therefore, it is time to study Hungarian language policy as a response to Miklós Kontra's gifts.

In this writing I wish to explore Hungarian language policy through the writings of Kontra. The colleagues of Kontra in neighboring countries and like-minded sociolinguists in Hungary and abroad, have provided valuable contributions to the theme as well. Further, Kontra's writings often celebrate, advertise and synthesize studies carried out by others. However, Miklós has been the most productive, consistent and principled in the issues of Hungarian language policy. My basic assumption is that following his work will enable me to build a coherent account on the topic, which will serve as a springboard for later investigations.

According to Spolsky (2004: 5), in order to investigate the language policy of a community we should consider three basic levels: 1) the linguistic practice, 2) the ideas and discourses concerning the linguistic practice and 3) the attempts to intervene or change the linguistic practice. Kontra follows a more limited definition of language policy (see 2006a: 182), however he has written on all the mentioned levels. He has covered also all aspects of language policy. That is, the issues of linguistic corpus, language status and language acquisition (see Cooper, 1989).

Kontra's views stem from two basic sources: language rights approach (following Skutnabb-Kangas and Phillipson) and Labovian sociolinguistics. In general, Kontra promotes multilingualism and linguistic variability in many forms. He considers the multilingual state, additive bilingual education and positive image of dialects as ideal. According to Kontra (e.g. 1999), political, social and cultural problems related to language stem often from the denial of the right to use a language, or from the unavailability of education in the minority language as well as from intolerance towards substandard forms in mother tongue education. Even though these ideas are universal, Kontra is clearly seeking for proposals for a *Hungarian* language strategy. According to him (2006a: 183), a lack of an explicit Hungarian language policy will have negative consequences for the status of Hungarian in the global rank of languages, for minorities in Hungary as well as for the communication between Hungarians or the learning of languages among the Hungarians. For the Hungarian minorities, monolingualism hinders mobility. However, the mother tongue is essentially connected to identity, language shift is most often forced and destructive for minority speakers. As a solution, Kontra (e.g. 2005a) offers additive bilingualism for the Hungarian

minorities. That is, maintenance of mother tongue, with the addition of mastering the state language and learning foreign languages.

Kontra has provided us some general accounts of the sociolinguistic situation of the Hungarian language (i. e. 2006b). However, he seems to focus on problems and disputes rather than aim at a comprehensive description of the field. To begin with, Kontra in a meticulous study (2003) has shown how the codification of Hungarian is at times based on language cultivators or guardians ideas of how they would like to see the standard Hungarian language, not on majority's use or judgment. In his book he shows how current variation in Hungarian combines with social status, education, age etc. This study should have serious consequences for corpus planning and mother tongue education, since it shows that the current standardization is discriminative among others because certain forms are learnt only by second generation intellectuals. In general, Budapest is shown as the prime location where the Hungarian standard is mastered. In another writing (2006c: 103) Kontra offers two solutions: 1) The standard should be taught additively, not in contrast to the language varieties spoken at home by the pupils, and in context 2) The Hungarian codified standard should be reformed to include forms used widely by different social groups, not just by the educated metropolitan elite.

Dealing with Hungarian language policy, it is fundamental not to forget that Hungarian is spoken widely in the neighboring countries to Hungary as well. As Kontra (e.g. 2005b: 29–30) in his English language reports stresses, the Hungarians constitute a unified cultural nation, residing in eight states. This has several consequences for Hungarian language policy, most of which have been investigated in the Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project lead by Kontra (see 2005b). First, from the view of language corpus politics, the project has inventoried several differences between the Hungarian spoken in Hungary and in the neighboring countries. The Hungarian minorities have lived in a political and partially linguistic isolation from Hungary since its partition in 1920. The state languages have influenced the vocabulary and grammar of Hungarian varieties spoken in the neighboring countries to some extent. Language change has also taken somewhat different paths in the “motherland” and among minority regions. Before the project no information on the state of Hungarian in neighboring countries was available and the attitude of Hungarian linguists towards those language varieties was that which Susan Gal (2006: 13) described as:

I have found that the linguistic practices of the populations I have studied – Hungarian speakers in Austria, German speakers in Hungary – were hardly considered “language” by the speakers themselves, by their neighbors, and their governments. Until recently, even many linguists believed those practices did not merit the term language because they were supposedly mixed, chaotic, impure, hybrid forms.

The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project has resulted in the corpus political insight that certain lexical and grammatical forms used outside Hungary should be included in the codified standard in order to make it more flexible for use in the entire area where Hungarian is spoken. Furthermore, education in Hungarian and residence in a region where Hungarians form the majority has been shown as the major antidote against language shift from a structural point of view (e. g. Kontra, 2006b).

Kontra has encouraged researchers to combine questions of language variation and change with the status of Hungarian in the minority regions. That is, the language rights situation among the Hungarians in neighboring states has been used as a general explana-

tory framework for language variation and change. Here Kontra et al. have achieved in integrating Labovian sociolinguistics and (grammatical) contact linguistics (Thomason and Kaufman) with the Language Rights approach (e.g. Kontra, 2005b: 32).

Kontra has stressed that Hungarian minorities live bilingual lives, where they should strive for additive bilingualism (e. g. 2005a: 20). It seems inevitable, that minority Hungarians should learn the state language. However, it should not happen on the cost of weakening the knowledge and skills in mother tongue. That is, a Hungarian sponsored education neglecting the state language all together just promotes migration to Hungary. Mastering the state language and learning foreign languages, in addition to Hungarian, are a key to economic mobility. In line with this principle, Kontra (2005a) stresses the importance of including education in the state language and in foreign languages also in the colleges and universities which use Hungarian as the medium of instruction in Hungary's neighboring countries.

For state language education Kontra stresses the importance of teaching the state language as a *second language*, with modern methodology suiting the minorities' needs. At present, Hungarian minorities' right to learn the state language is restricted through the widespread political obsession to teach the state language and literature in the same way for first language and second language speakers alike. In general the ideology of monolingualism is to blame for the misconceptions of educational language policy both by the majority and the minority.

All the Hungarian speakers in the neighboring countries to Hungary are defined as minority language speakers by the countries of residence. The constitutions of Romania, Slovakia etc. name one state/national/official language. This one language is granted the status of a default language in the given state. Minority languages are given some rights to be used in state sponsored education or official situations, usually as an optional exception, and alongside the state language, which is compulsory in all official situations. Kontra has stressed the importance of striving for universal language rights instead of minority rights (e. g. Kontra et al. 2010: 362–363). This model has been proposed by Sándor Szilágyi N., who has adjusted and expanded the Finnish model of a bilingual state to a plan for a multi-lingual Rumania.

Even though Kontra's writings aim clearly at the well being of the speakers of Hungarian, the involvement in minority issues has resulted in a critical view of Hungary's minority language policy, too (e. g. 2006b: 1813-1814). Among others, Kontra has been the one to notice that Gypsies, who are not first language speaker's of Hungarian are still educated largely only in Hungarian. According to the statistics, this group, which contains 48 000 persons, has the most dramatic under-education and unemployment rate. Finally, Kontra (e. g. 2009a) has drawn attention to violations of minority language rights of Rumanians and Slovaks in Hungary.

Discussion

As Kontra has stressed, at present no clear Hungarian language strategy or policy exists. Too many unsolved disputes have hampered the field. In fact, it is too likely that Kontra's above views are in minority even among Hungarian scholars. The decision makers in Hungary are in turn far more likely to consult language guardians in language related issues than sociolinguists. The law on the use of Hungarian for advertisements in Hungary is a good example of this (see Kontra, 2006c: 182).

The first step of establishing an explicit national language policy is to produce the information on the linguistic situation in the given area. This should be based on solid modern research. Should a serious plan for Hungarian language policy be drawn, it should be based largely on the facts Kontra has been involved in gathering. That is, it should take into account for instance the facts provided by the Hungarian National Sociolinguistic Survey (Kontra, 2003). The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project (Kontra, 2005) should be the basis of understanding the linguistic practice among the Hungarian minorities. However, Kontra has noticed that these facts are often consciously ignored (2009b: 88). That is, a basic problem of language related political decisions and actions in Hungary and beyond is that they often go against the insights of sociolinguistic research.

The first step towards a language policy, or recognizing and acknowledging a problem, is to study it. From this perspective, the first step towards a systematic and rational Hungarian language policy has been taken. The conceptions and ideas Kontra has offered for a basis of a language policy, the adjustment of the Hungarian standard, additive bilingualism, universal language rights etc., are still not always generally supported among the Hungarian linguists. However, monolingualism or standard language ideology can hardly provide the springboard for a sociolinguistically informed opinion. Still today, it might be impossible to produce a generally accepted and supported account of the issues and the current discourses on Hungarian language policy, such as *Suomen kielen tulevaisuus* ('The Future of the Finnish Language' Hakulinen A. et al. 2009) by the Finnish linguist community. However, perhaps time is ripe for a sociolinguistic wholesale model of a Hungarian language policy?

The current mainstream efforts to change the linguistic practice among the Hungarians are often criticized by Kontra. Nevertheless, there are some positive examples, too. Such are the acknowledgment of the language rights for the Deaf in Hungary, the support for spreading practical information on bilingualism among the Hungarian minorities and new, modern textbooks on Hungarian breaching the language guardian heritage (see Kontra, 2010: 60,164–165). For the sake of the Hungarian language community and its speakers well-being, we can only hope that such experiments and political decisions will be more numerous in the future.

References

- Cooper, Robert (1989) *Language Planning and Social Change*. New York: Cambridge University Press.
- Gal, Susan (2006) Migration, minorities and multilingualism: Language ideologies in Europe. In: Patrick Stevenson–Clare Mar-Molinero (eds) *Language Ideologies and Practices*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 13–27.
- Hakulinen, Auli – Jyrki Kalliokoski – Salli Kankaanpää – Antti Kanner – Kimmo Koskeniemi – Lea Laitinen – Sari Maamies – Pirkko Nuolijärvi (2009) *Suomen kielen tulevaisuus. Kielipoliittinen toimintaohjelma*. Helsinki: Kotus.
- Kontra Miklós (1999) Some Reflections on the Nature of Language and its Regulation. *International Journal on Minority and Group Rights*, 6: 281–288.
- Kontra Miklós (ed.) (2003) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós (ed.) (2005a) *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

- Kontra Miklós (2005b) Contextualizing the Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project. In: Fenyvesi Anna (ed.) *Hungarian Language Contact Outside Hungary*. Studies on Hungarian as a minority language. Amsterdam: John Benjamins. 29–45.
- Kontra Miklós (2006a) Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 1–2: 177–185.
- Kontra Miklós (2006b) Hungarian In- and Outside Hungary. In: Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheier – Peter Trudgill (eds.) *Sociolinguistics, An International Handbook of the Science of Language and Society*. 2nd edition. Vol. 3. Berlin: Walter de Gruyter. 1811–1818.
- Kontra Miklós (2006c) A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz Katalin és Szeverényi Sándor (eds.) *Elmélkedések népekről, nyelvekről és a profán medvéről: Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*. Szeged: SZTE, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 83–106.
- Kontra Miklós (2009a) Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4: 67–76
- Kontra Miklós (2009b) A focihoz és a pedagógiához mindenki ért, a nyelvhez meg a politikus is. *Korunk*, 5: 87–95.
- Kontra Miklós (2010) *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra Miklós – Jiří Nekvapil – Agnieszka Kielkiewicz-Janowiak (2010) Sociolinguistics in Hungary, the Czech Republic and Poland. In: Martin J. Ball (ed.) *The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World*. London: Routledge. 359–371.
- Laihonon, Petteri (2009) A finn nyelvpolitika. *Magyar nyelvjárások*, 47: 119–143.
- Spolsky, Bernard (2004) *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.

NYELV ÉS POLITIKA

SZÉPE GYÖRGY

A MAGYAROK HELYZETE ROMÁNIÁBAN ÉS SZLOVÁKIÁBAN 1996-BAN*

A középkori Hungaria királyságának hivatalos nyelve a latin volt a 19. század közepéig (Szekfü, 1926); a 16. század második felétől a trónt a Habsburgok foglalták el.

A magyarságot ezt követően érintő változások több tényezőnek köszönhetőek, de mindekenélőtt a francia forradalom eszméinek, valamint a magyar középnemesség korai osztrák-ellenes nacionalista törekvéseinek, amelyek egyúttal az ország gazdasági érdekeit is képviselték. Amikor a királyság hivatalos nyelve is magyar lett (a 19. század derekán), ez ehhez hasonló törekvéseket indított el a nem-magyar kisebbségi csoportokon belül, a domináns és asszimiláló magyar többséggel szemben. Ezek a törekvések voltak a legnyilvánvalóbb okai az Osztrák–Magyar Monarchia szétbomlásának a világháború végén.

A Hungaria királyságon belül a Felvidék nagyjából egybeesett az 1919 utáni Szlovákiával. A királyság keleti része, Erdély, amely bizonyos fokú autonómiát élvezett a 16. és 19. század közepe között, ugyanebben az évben lett Románia része. Tehát mind Romániában, mind pedig Szlovákiában (ahogy Jugoszláviában és kisebb mértékben Ausztriában is) magyar kisebbség alakult ki az 1919-es határokon belül. A békeszerződések revíziója lett a két világháború közötti magyar politika központi témája. A II. világháború alatt Magyar-

---

* Ez az írás a *Nationality Papers* című folyóirat 27. kötetének 1. számában (pp. 69–92) jelent meg 1999-ben *The position of Hungarians in Romania and Slovakia 1996* címmel. A folyóirat a New York-i székhelyű Association for the Study of Nationalities orgánuma; ezen számának vendégszerkesztője Tom Priestley (University of Alberta, Kanada) volt. – Az írás az International Council for Central and East European Studies 5. nemzetközi kongresszusának alkalmából készült, amelyet Varsóban rendeztek 1996 nyarán. A kongresszuson kerekasztal-vitát tartottak meghívott szakemberek részvételével *East-European Linguistic Minorities under the Transition from Communism to Post-Communism* címmel, amelyen nem tudtam személyesen részt venni. A szövegen nem történt változtatás az 1996 nyarán való megírása óta. Ezen időszak alatt a magyarok életének számos tényezője Romániában és Szlovákiában nagy változásokon ment keresztül. A legjelentősebb az, hogy a magyarok mindkét államban a kormánykoalíció tagjai lettek. A vita anyagának szerkesztése három évig tartott; én az 1996. évi szövegemet javíttattam a szerkesztő kérésére. – A szöveghez később egy érdemi hozzászólás jutott el hozzám kollegiális keretben; a szóvá tett dialektológiai tévedést javítottam a jelen szöveg 22/b számú jegyzetében. – Arról ma már nem tehetek (akkor sem tehettem és ezt 2010-ben is vallom), hogy ebben a témában is a saját (és saját közösségemet képviselő) véleményemmel azonos mértékben érdekel a másik félnek (itt a román és a szlovák félnek) a véleménye. Ezt a dolgot nyelvésként, nem kisebbségkutatóként vagy politikai aktivistaként írtam. Jelen formájában ma már a probléma történetéhez tartozó dokumentumnak tekintem. Budapest, 2010. július 7/augusztus 30. A szerző.

A tanulmányt angol eredetiből fordította: Bányi Szilvia.

ország elért egy részleges revíziót: először Szlovákia déli részét szerezte meg és az egész Ruténföldet, amely az 1920-as évektől a csehszlovák állam protektorátusa volt; másodszer Észak-Erdélyt; harmadszor pedig két további területet, amelyek az akkor felbomlott Jugoszláviához tartoztak. A revíziók eredményeképpen egy számottevő nem-magyar csoport ismét kisebbségi körülmények közé került a magyar államon belül. A II. világháború után visszaállították az 1919-es határokat (két kivétellel: a fő kivétel Ruténföld, amely Ukrajna része lett). A kisebbségek helyzetét szintén visszaállították, de minden esetben másképp. Ez volt az a kor, amikor Romániában napirendre került valamiféle demokratikus megbékélés (Balogh, 1985; Lázok és Vincze, 1995; „Mit kíván”, 1946/1988) egy olyan periódus után, amelyben az önvizsgálat, illetve a történelmi kutatásoknak és a politikai tapasztalatoknak a szintetizálása folyt (lásd Bibó, 1946).

A kisebbségek történetében ezekben az országokban a következő szakaszt a kommunista pártok hatalomra jutása hozta a Vörös Hadsereg segítségével. Bár az új kommunista államok ugyanahhoz a politikai, katonai és gazdasági csoporthoz tartoztak, sőt a hivatalos ideológiájuk a marxizmus volt és ezért internacionalisták voltak, mégsem tudtak megküzdeni a kisebbségek okozta problémákkal. A szovjet minta, miszerint mindenkit „nemzetiséginek” neveznek, akiknek a „nemzetük” valahol máshol van (általában az államhatárokon kívül), voltaképpen az ausztro-marxista szociáldemokrata elképzelésből származik, amelyet Sztálin behelyezett a marxizmus-leninizmusba. A nem-federatív országokban ez a séma nem tudott sikeresen működni. Emiatt a négy évtizedes kommunista uralom számos etnikai konfliktust termelt ki, ezeket azonban szőnyeg alá seprték. Mindez 1989–1991 között vált nyilvánvalóvá, a Szovjetunió belső összeomlásakor, közép- és kelet-európai hatalmának leáldozásakor és a jugoszláv háború véres kirobbanásakor. A rendszerváltás számos megoldatlan kisebbségi problémát leplezett le. A többé vagy kevésbé nacionalista új kormányok – és a megerősödött kisebbségi csoportok – még mindig küzdenek ezeknek a nyitott és elfertőződött sebeknek a gyógyításával.

1. A magyar kisebbség Romániában¹

1.1. Általános megfigyelések

Romániában a magyarok alkotják a legnagyobb etnikai-nyelvi kisebbségi csoportot – az előző terminológia szerint: „nemzetiséget”. Az 1992-es népszámlálási adatok alapján (*New Education Law*, 1995, p. 38) Románia összlakossága 22 760 449 fő, amelyből 20 352 980 etnikailag román és 1 620 199 (7,1%) magyar.² A Romániában gyűjtött hivatalos népszámlálási adatokat fenntartással kell kezelnünk (ahogyan minden kormányét Közép- és Kelet-Európában); továbbá Romániában soha senki nem mérte a kétnyelvűek nyelvi kompetenciáját.³

A magyarok főleg Erdélyben élnek. Napjainkban románokkal és mások társaságában városokban és falvakban laknak. Vannak falvak, ahol a magyarok alkotják a helyi többséget,

¹ A Romániában az 1980-as években élő a magyar kisebbség helyzetéről írt áttekintésre vö. Ara-Kovács és társai (1988), valamint Magyar (1988).

² És a következő „nemzetiségi” csoportok (számuk csökkenő sorrendjében): romák (cigányok), németek, ukránok, lipováni oroszok, törökök, szerbek, tatárok, szlovákok, bolgárok, zsidók, horvátok, csehek, lengyelek, görögök, örmények és „más nemzetiségek”. Az utóbbi magába foglalja a 2165 csángó magyart, akiknek száma már 20-szor nagyobb lehet (Beke, 1996).

³ A kétnyelvűségről a régióban lásd Györi-Nagy és Kelemen (1991–1992).

illetve vannak városok, ahol számottevő a magyarok aránya. Amit napjainkban Erdélynek hívunk, az nem egyezik meg azzal a történelmi fejedelemséggel, amit ugyanígy neveztek a magyar királyságban; az előbbi magába foglalja még a Partium és a Bánát régióit is, amelyek a régi Erdélytől északra, illetve délnyugatra fekszenek. Az Erdélyben található Székelyföldet a székely közösség lakja. A székelyek valódi magyarok, akik hosszú időn keresztül megőrizték fél-katonai szervezetüket, a „határvédő” funkciójuk örökségét. Más területek is vannak Erdélyben, ahol a magyarok sűrűn összefüggő településeken és folyamatos letelepedettségben élnek; különben pedig szét vannak szóródva egész Erdély területén és kisebb mértékben az egész országban. Két jelentős magyar csoport van Erdélyen kívül: a 16. század előtt odatelepült csángó lakosság Moldvában, és egy viszonylag nagy magyar csoport, akik 1920-tól kezdődően mentek el Bukarestbe.

A legtöbb magyar Romániában nagyjából egyenlő számban tartozik a református (kálvinista) egyházhoz és a római katolikus egyházhoz (a csángók és a székelyek majdnem mind római katolikusok). Kisebb számban tartoznak magyarok még az evangélikusokhoz (lutheránusokhoz), az unitáriusokhoz (anti-trinitáriusokhoz), a görög katolikusokhoz és a zsidókhoz; az utóbbi etnikai és vallási kisebbség is egyben. Mivel a románok többsége a román ortodox (görögkeleti) egyházhoz tartozik, amely állami egyház jellegű Romániában, a magyar kisebbség hitbelileg is elkülönül.⁴

Számottevő roma kisebbség is található itt; közülük sokan (a számuk csak megbecsülhető) római katolikusok, szintén beszélnek magyarul, és kialakult bennük egyfajta szolidaritás a magyar kisebbséggel.⁵

1.2. A magyar kisebbség és a magyar nyelv elismerését illető hivatalos politika

A magyar kisebbség hivatalos elismerése soha nem hiányzott, mivel a) a magyar dominancia 1919 előtt adott volt; b) tény, hogy ez a legnagyobb kisebbségi csoport az országban; valamint c) a magyarokkal kevert etnikumú lakosság együttélésének a hagyománya Erdélyben hosszú időkre visszanyúlik. Történtek kísérletek a kommunista rendszer idején a magyarul beszélők hármasság megkülönböztetésére a népszámlálás során, nevezetesen az „igazi” magyarok, a székelyek és a csángók csoportjára, de ezek a próbálkozások kudarcot vallottak (bár még az 1992-es népszámlálás idején is külön számoltak néhány csángót).

1.3. A magyar kisebbség tagjainak jogai

Abban a keretben, amelyet Skutnabb-Kangas és Philipson (1995: 80) készített (kissé más feladatra), a nyelvpolitika és ennél fogva a magyar kisebbségnek a nyelvi jogi szituációja Romániában a következőképpen osztályozható: a) „asszimiláció-orientált”, b) némileg „burkolt”, és c) „ingadozó a tiltás és a tűrés között”. Az 1991-es román alkotmány elemzésében jelen szerző (Szépe, 1994: 84.) a következő konklúziókra jut:⁶

⁴ A vallások és a nemzeti kisebbségi konfliktusok összefüggéséről lásd „Etnicizmus és nacionalizmus” (1995), Ropers (1996) és Stobbe (1996).

⁵ Római katolikusok a roma [cigány] kisebbség tagjai is, akik elég sokan vannak, de számukat eddig pontosan nem becsülték meg.

⁶ Lásd a román alkotmányt: Parlamentul Românie (1991), Románia Alkotmánya (1991).

Ez egy olyan alkotmány a nemzetállam hagyományában, amelyben minden polgár (ti. „a román nép”) egy politikai nemzethez tartozik. Nincs kimondva, de utalás van rá, hogy a román etnikai csoport (és ezzel együtt a nyelv is, a román nyelv) az első az egyenlők között; és ezért ez a többség (nemzeti többség). A nemzeti kisebbségek kaptak néhány nyelvi engedményt ebben az alkotmányban; az oktatási aspektusokat külön törvény részletezi. Az alkotmány az egész államnak és polgárainak van címezve, de nyilvánvaló, hogy a fő címzett a többségi csoport és annak tagjai. Ezért logikus lenne a román parlament részéről, ha törvénybe iktatnának speciális jogokat a nemzeti kisebbségek számára és a nem román nyelvek használatára vonatkozóan.

Mindaddig még nem hoztak ilyen speciális törvényt, de 1995 óta új oktatási törvény van (ennek elemzésére lásd *New Education Law*, 1995).

1.4. A magyar kisebbség elemi és középfokú oktatását szabályozó rendelkezések

Romániában jól fejlett nyilvános állami oktatási rendszer működik; egyházi intézmények csak egyházi személyeket képeznek, magán oktatási intézmények pedig alig léteznek. A kisebbségi oktatás kiterjedtségéről információk találhatóak a *New Education Law*-ban (1995). A legmeglepőbb adat⁷ a magyarok részaránya az egyetem előtti oktatásban az 1994–1995-ös tanévben. Az adatok szerint a magyar kisebbségnek (amely, ahogy azt már fentebb említettük, az összlakosság 7,1%-át teszi ki) 8,4%-os a részvétele az egyetem előtti oktatás egészében (részletezve): az iskola előtti oktatásban 8,9%, az elemi oktatásban 7,6%-os és a középfokú oktatásban 8,6%-os.

A magyar kisebbség vezetőit kevésbé érdeklik az új törvény mennyiségi mutatói (bár fontosnak gondolják), inkább a minőségi jellemzőkkel foglalkoznak. Szerintük az új törvényt „a nemzetiségek érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyásával” adták ki (Romániai Magyar Demokrata Szövetség, 1996: 6).⁸ Ugyanez az ellenvetésük a romániai német, szlovák és cseh kisebbségek képviselőinek is. A problémákat a következő csoportokba sorolhatjuk: számbeli korlátozások a magyar kisebbségi iskolai osztályok felállításánál, míg a román többségi osztályoknál nincsenek ilyenek; az előzőleg külön működő magyar iskolák összevonása főként román igazgatóság alatt; Románia történelmének kötelező román nyelvű oktatása a magyar anyanyelvűek számára a középiskolákban, ugyanolyan szinten, mint a román anyanyelvűek számára. Aggodalomra ad okot a magyarok viszonylag alacsony részvétele a szakoktatásban (4% tanul középfokú és középfok utáni szakiskolában), bár senki nem kérdőjelezi meg annak a fontosságát, hogy a nemzeti kisebbségek tanulóit is fel kell készíteni olyan szakmai képzettség megszerzésére, amely az egész ország területén érvényes.⁹

⁷ Új Nyelvtörvény (1995: 31), Román Oktatási Törvény (1995).

⁸ [A szerző 1996-ban angolra fordított olyan dokumentumokból is, amelyeknek eredeti nem-angol változatát 2010-ben nem tudta megtalálni. Ez bizonyos filológiai inkongruenciákat okozhat, amiért a szerző elnézést kér.]

⁹ A magyar nyelvű oktatás fejlesztésének stratégiáját Romániában, lásd Cs. Gyimesi (1994).

1.5. Felsőoktatás a magyar kisebbség számára

A magyarok részesedése az állami felsőoktatásban 10,3%.¹⁰ Számos intézményben működik külön magyar tagozat. A kolozsvári egyetemen két magyar filológia tanszék van, és magyar nyelven folyik a következő tudományágak oktatása: biológia, kémia, történelem, matematika, filozófia, pszichológia, fizika és szociológia. Az 1995–1996-os tanévtől kezdődően ezekre a szakokra a felvételi vizsgák szintén letehetőek magyar nyelven is. Továbbá az ugyanebben a városban működő zeneakadémia szeretne indítani egy magyar csoportot az 1996-os őszi szemeszterben, valamint a képzőművészeti akadémia ugyancsak elvégezhető magyar nyelven (bár nincs benne külön magyar szekció). Marosvásárhelyen mind az orvosi egyetemen, mind pedig a színiakadémián van magyar tagozat (mindkét intézmény eredetileg csak magyarul működött). Az elemi iskolai tanítók a magyar nyelvű iskolákban való oktatáshoz három középszintű intézményben is tanulhatnak. Négy magyar nyelvű egyházi felsőoktatási intézmény (mellettük néhány középfokú) szolgálja a protestáns és a római katolikus egyház szükségleteit. Látható, hogy ezek a lehetőségek nem igazán elégítik ki a magyar közösség társadalmi-gazdasági szükségleteit. A bemutatott struktúrát kiegészíti néhány magyarországi egyetem és főiskola levelező (televíziós) programja, amelyeket Székelyföldön irányítanak 4 konzultációs központból, és amelyek a következő területeket fedik le: speciális alsó tagozatos tanítóképzés, agrár-közgazdaságtan, mezőgazdasági gépészmérnökök képzése, közgazdaságtan, kereskedelem, külkereskedelem, erdészet, faipar, kertészet, állattenyésztés és ipari menedzsment. Ezeknek a szakembereknek a magyar nyelvű képzése során figyelembe veszik a román nyelvi készségeket és ismereteket is, tekintettel a romániai társadalmi-gazdasági és jogi keretekre. A kommunista rezsim oktatási rendszerével összehasonlítva mindezek valódi eredményeknek számítanak. Ezenfelül jónéhány magyar diák Magyarországon folytathatja tanulmányait.

Az erdélyi magyar értelmiségiek és politikai vezetők többsége már annak is örülne, ha a híres magyar egyetem Kolozsvárott újra megnyílhatna mint autonóm egység (mivel azt korábban egy román egyetemmel olvasztották össze).¹¹ Jelenleg ennek a tervnek nagyon csekélyek az esélyei (mint állami egyetemnek); mindemellett előbb vagy utóbb egy magán magyar egyetem létrehozása Erdélyben megvalósíthatónak látszik.

1.6. Magyar politikai részvétel a döntéshozó testületekben

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség nagyon is jelen van a román politikai színpadon. Ez egy politikai párt, amelynek képviselői és szenátorai ott ülnek a parlamentben, és úgy is funkcionál, mint a magyar kisebbség *lege artis* országos gyűlése, egyesítve a magyarok különböző politikai és ideológiai irányzatait. Ez az etnikai koalíció gyakorlatilag egyedül beszél a magyar kisebbség nevében. Néhány helyi közigazgatási egységben a magyarok meghatározó vagy jelentékeny szerepet játszanak. Másrészt, a magyarok alig vannak jelen az állami felső vezetésben. Erdélyben a megyei közigazgatások és néhány város közigazgatása nyíltan magyar-ellenes. „A magyarok nagyon alulreprezentáltak az állami intézményekben, mint a fegyveres erőknél, a prefektusi hivatalokban, az igazságszolgáltatásban, a diplomáciai testületben stb.” (*Democratic Alliance of Hungarians in Romania*, 1996: 12, két táblázattal a függelékben). A román politikai pártok, kettőnek a kivételével, nem haj-

¹⁰ Új Nyelvtörvény (1995: 31).

¹¹ A romániai magyar felsőoktatás kritikus korszakáról lásd Lázok és Vincze (1995).

landóak együttműködni az RMDSZ-szel. A magyarokkal kapcsolatos problémák fő pontjai a) a magyarellenes közigazgatás Kolozsvárott, Erdély tradicionális fővárosában és b) Marosvásárhely, a székelyek központja. Szinte soha nincs említve a csángók tragikus helyzete; ők gyakorlatilag az erőszakos asszimiláció határán vannak, akiket szinte teljesen megfosztottak a túléléshez elengedhetetlen valamennyi intézményüktől.

1.7. Kulturális lehetőségek a magyar kisebbség számára

A kommunista rezsim idején a „nemzetiségiek” kulturális tevékenységét a folklorizmusra terelték. A magyar kisebbségnek korlátozott számban voltak egyéb kulturális intézményei, például magas szintű színházak és havi kiadványok, illetve napi sajtó, amely a szigorú politikai ellenőrzés miatt szinte olvashatatlan volt. A magyar műsorok terjedelme a román nemzeti televízióban egyre inkább összezsugorodott; a magyarok Magyarországról sugárzott rádióadásokat hallgattak és (ahol csak lehetséges volt) magyar televíziós műsorokat néztek. Mindemellett elismerésre méltó magyar nyelvű könyvkiadói tevékenység folyt, amelyet mind a román állam, mind (közvetve) a magyarországi könyvkiadók támogattak. A Ceaușescu-rendszer bukása után bizonyos szabadság lett a jellemző a kulturális területen, de ehhez nem társultak megfelelő pénzügyi források. A helyi újságok gombamódra kezdtek szaporodni; új szervezetek alakultak, néhányuk képes volt infrastruktúrát is kifejleszteni. Az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület még mindig működik mint tudományos és kulturális egyesület, sőt magyar kutatóközpontot is szervezett. Másrészt a magyar kiadói szféra Romániában tulajdonképpen elvesztette a központi támogatását. Egész Románia területén a magyarok (és nemcsak a magyarok) a Duna Televízió műsorait nézik (műholdon keresztül), amely Budapestről sugároz a külföldi magyaroknak. Az egyik legfontosabb változás a magyar kisebbség számára az, hogy szabadon utazhatnak Magyarországra, ami a kommunista rezsim ideje alatt nagyon nehézkes volt. Napjainkban számos magyar átvándorol Romániából tartós időre egész Magyarország területére, ami erodálja a romániai a magyar közösséget.¹²

1.8. Más lehetőségek a magyar kisebbség számára

A közterületi feliratokkal kapcsolatban kevesebb konfliktus alakult ki, mint Szlovákiában (lásd lejjebb), de a probléma itt is létezik. A kétnyelvű jelzések használata azokban a városokban és falvakban sem megengedett, ahol magyar kisebbség él, még ha ők alkotják is a helyi többséget. Újabb diszkriminációt okozott egy új törvény, miszerint a helyi tanácsok nem használhatják a kisebbség nyelvét még akkor sem, ha azt a közösség minden tagja megérti és beszéli is (lásd Markó, 1996; Democratic Alliance of Hungarians in Romania, 1996: 9).

Továbbá van néhány nyugtalanító előírás a külföldi jelképek használatával kapcsolatban; ez valójában a magyar zászló, himnusz stb. betiltását eredményezte Erdélyben. Emellett szimbolikus harc folyik a kolozsvári főtérért, ahol a híres magyar király, Mátyás szobra volt felállítva abban az időben, mikor a város magyar uralom alatt állt. A helyi közigazgatás minden lehetséges eszközzel megpróbálja akadályozni és megváltoztatni az emlékmű hagyományos megjelenését, például régészeti ásatásokat szervez a környéken, új román szöveget ad hozzá a felirathoz. Mindezen események következményeként a kolozsvári Szent Mihály templom és a szobor egyre inkább nemzeti kegyhellyé válik a magyarok számára.

¹² A Romániából Magyarországra frissen áttelepülteket a társadalomnak nem minden rétege fogadta jó szívvel, lásd Csepeli és Závecz (1992).

További gond a magyarok számára az 1948-ban elkobzott egyházi javak sorsa. A kisebbségi egyházak erősen diszkriminálva vannak a görög keleti (állami) és a görög katolikus egyházzal szemben is, amelyeknek jelentős vagyont juttattak vissza (Hadházy, 1996). „Az Új Oktatási Törvény rendelkezései elutasítják a felekezeti iskolák visszaadásának lehetőségét előző tulajdonosuknak, és ezzel megakadályozza a nemzetiségi felekezeti iskolarendszer részleges visszaállítását” (Romániai Magyar Demokrata Szövetség, 1996: 11).

1.9. Nyelvi (és etnikai) vitalitás

Számos kérdést tárgyalunk ebben a részben, amelyek az „etno-lingvisztikai vitalitás” (Landry és Allard, 1994) tárgykörébe tartoznak, de valójában azon túl is terjednek.

1.10. A magyar kisebbség tagjainak pszicho-szociális profilja

Az átlagos magyarok Erdélyben, függetlenségük elvesztése óta, többé-kevésbé hasonlóan viszonyulnak a „benszülött” lakossághoz, mint azelőtt. Ez nem azt jelenti, hogy nem tanulnak vagy nem használnák a román nyelvet, az ország államnyelvét, amikor szükségük van rá. Továbbá, a különböző etnikumú emberek az egyes falvakban barátságban élnek.

A magyar értelmiségiek a két világháború közötti időszakban vagy nacionalisták/konzervatívok voltak, vagy a baloldalhoz tartoztak, amely abban az időben több szabadságot élvezett Romániában, mint Magyarországon. Ebben az időszakban Erdélyben a magyar írók, újságírók és társadalomtudósok voltak a magyar kisebbség színpadán a vezetők. Ők próbálták azonosítani a megváltozott helyzetben felvetődő kérdéseket, és felmutatni figyelemre méltó kutatási eredményeket a kisebbség védelmével, továbbá a kisebbségi és nyelvi jogokkal kapcsolatban (lásd Mikó, 1944/1996), valamint a nyelvi interferencia kérdését illetően is.¹³

1945 után a magyarok támogattak egy új történelmi megegyezést a románokkal (Balogh, 1985), de ahogy fokozatosan diszkriminálták őket, valamint az 1956-os forradalom leverése után a magyar kisebbség szinte minden tagja a román kormány ellen fordult. Természetesen lelkesedéssel fogadták a Çeauşescu-rezsim bukását, melynek így vagy úgy ellenálltak; öt vagy hat évvel később azonban sokan kiábrándultak a régi rendszer néhány vonásának visszatérése miatt.

Sub pondere crescit palma: erdélyi kontextusban az asszimiláció veszélye nem fenyegeti a legtöbb olyan magyart, akik közeli kapcsolatban élnek egymással és fenntartják a nyelvi kapcsolatokat a távolabbi magyarokkal. Ahogy az már régóta nyilvánvaló, a magyarok nem akarnak elrománosodni – még ha ez néhány faluban meg is történt. A magyarok a mai Erdélyben három dialektust beszélnek, amelyekből kettő csak ebben a földrajzi régióban található meg. Egy régi tradíciót követve a regionális standard magyarnak néhány nyomát megtalálhatjuk Kolozsvárott. Kissé archaikus és nagyon jellegzetes dialektus a székely, mely a 19. századtól kezdve valamiféle romantikus csodálatot váltott ki a más részeken élő magyar közösségekből. Figyelembe véve a) a magyar kisebbség lélekszámát (vannak olyan európai államok, amelyeknek kisebb az összlakossága), b) a támogatást a magyar oktatási, politikai és kulturális intézményektől, c) a magyar nyelvű templomokat, valamint d) a Magyarországról sugárzott adásokat: Erdélyben nincs közvetlen veszélye a magyarul

¹³ Olyan kétnyelvű magyarok, akik Erdélyben születtek és Magyarországra települtek át, építették fel a romanisztikát (újlatin nyelvészetet), valamint jelentősen hozzájárultak a kelet-európai történelemtudományi kutatásokhoz.

beszélő közösség radikális csökkenésének. Erdélyen kívül és az Erdélyen belüli magyar szórványok vidékén¹⁴ a magyar iskolák hiánya közrejátszhat a magyar nyelven nem iskolázottak számának növekedésében, akik nem ismerik a standard magyart, annak írott változatát, ortográfiáját és modern terminológiáját. Kétnyelvűvé válhatnak, megszokhatják, hogy nem beszélnek magyarul, és ezáltal elhagyhatják a magyar nyelvi közösséget, hacsak nem találnak valamilyen lehetőséget arra, hogy fenntartsák a családi vagy más kapcsolatokat. Moldvai magyar intézmények hiánya miatt (beleértve a moldvai magyar nyelvű római katolikus egyház hiányát is) a csángók kihalása (ti. az asszimilációjuk a román többségbe) aligha kerülhető el.

1.11. A román többség attitűdjei

A legtöbb román politikai párt magyarellenes nézeteket vall. A magyarok autonóm törekvéseit szeparatizmusként vagy határrevízió igényeként értelmezik. Ezek a nacionalista és xenofób nézetek vonzóak lehetnek az alacsonyabb osztályú városi román lakosság számára, hogyha éppen egy „ellenségképre” van szükség az egyéb helyi problémák megtestesítésére. Az embereket könnyebb manipulálni, amikor azt hiszik, hogy mások jobban élnek, és még ma is magasabb a magyar kisebbség kulturális és tanulmányi szintje, mint az átlagos, többséghez tartozóké. Ez nem jelenti azt, hogy a románok nem próbálják megérteni a magyart nyelvet, nem próbálnak magyar adást nézni vagy Magyarországra látogatni (üzleti vagy személyes okokból). Úgy gondolom, hogy a politikai aktivisták mindkét oldalon túljátsszák az antagonizmust, még akkor is, amikor nyilvánvaló, hogy az interetnikai helyzet Romániában lényegesen javítható lehetne mind a magyarok, mind pedig a románok kölcsönös hasznára.

2. A magyar kisebbség Szlovákiában

2.1. Általános megfigyelések

Amint az ismeretes, a mai Szlovákia az 1919-es csehszlovák köztársaság részeként jött létre. A II. világháború alatt függetlenné vált; ezután a szlovák és a cseh köztársaságokat föderális köztársaságként alapították meg. Ez a Csehszlovákia azonban 1992-ben felbomlott.¹⁵ Szlovákiában a magyarok alkotják a legnagyobb etnikai-nyelvi („nemzetiségi”) kisebbségi csoportot. Az 1991-es népszámlálás alapján (Varga, 1993: 109), Szlovákia teljes lakossága 5 268 935 fő volt; ebből 4 511 679 szlovák és 566 741 magyar (10,8%-a a teljes lakosságnak).¹⁶ Azok száma, akik a magyart jelölték meg anyanyelvüként, de más „nemzetiségűnek” vallották magukat, körülbelül 40 000; másrésztől 10 000 körül van azok száma, akik különböző anyanyelvűek, de magyar „nemzetiségűek” (lásd Gyönyör, 1994, 30. táblázat és Očovský, 1992). A magyarok elsősorban folytonos települések tömbjében élnek Szlovákia déli részén, egyébként pedig szétszórva az ország egész területén. Ahogyan Romániában, itt is kevert lakosságú

¹⁴ A nemzeti kisebbség gondjairól a szórványban, lásd Bodó (1996).

¹⁵ A szlovákoknak nem csak „magyar problémájuk”, de „cseh problémájuk” is volt a történelmük folyamán, lásd Chmel (1996).

¹⁶ És a következő „nemzetiségi” csoportok (számuk csökkenő sorrendjében): románok, csehek, ukránok, ruténok, németek, morvák, lengyelek, sziléziaiak, oroszok és mások. Ahogy azt már elmondtuk, kétségek vannak a hivatalos népszámlálási adatok hitelességét illetően.

városokban és falvakban élnek, együtt szlovákokkal és másokkal; néhány faluban a magyarok alkotják a helyi többséget, és több városban számottevő magyar kisebbség él.

2.2. A magyar kisebbség és a magyar nyelv elismerését illető hivatalos politika

A magyarok helyzete Szlovákiában hasonló az erdélyihez. Nehéz lenne a szlovák kormány számára figyelmen kívül hagyni a magyar kisebbségi közösség létezését, mert a) a magyar domináns csoport volt már 1919 előtt, b) a legnagyobb kisebbséget alkotja jelenleg a szlovák államban, és c) Szlovákiában hosszú hagyományra tekint vissza az emberek különböző etnikai csoportba tartozása, két vagy több nyelv ismerete, együttélése (szlovák, magyar, német között stb.). A 19. század előtt a szlovákoknak volt bizonyos regionális identitásuk a magyar királyságon belül; ezzel együtt *Hungarici*-nek tartották őket, ti. a magyar királysághoz tartozónak, mint minden más nemzetiségűt. Napjainkra a magyar nyelv, leginkább délen, az elnyomás célpontjává vált; általánosan ismert, hogy a nemrégiben kiadott *Slovak State Language Law* főként a magyarok ellen irányul.¹⁷

2.3. A magyar kisebbség tagjainak jogai

Skutnabb-Kangas és Phillipson (1995: 80) keretében a romániai helyzethez hasonlóan a nyelvpolitika és ezért a magyar kisebbség nyelvi jogi szituációja Szlovákiában a következőképpen osztályozható: a) „asszimiláció-orientált”, b) kissé „burkoló”, és c) „ingadozó a tiltás és a türés között”.

A nyelvpolitikát egy sor korlátozó törvény határozza meg, amelyek a kisebbségek nyelvhasználatára számára igen törekeny helyzetet teremtenek. A szlovák politikai elit nemzetállamot próbál felállítani, amelyben minden állampolgár (vagyis Szlovákia népe) egy „politikai nemzethez” tartozik. Számos dokumentum kimondja, hogy a szlovák etnikai csoport (ennélfogva pedig a nyelve, vagyis a szlovák nyelv) az egyetlen hivatalos nyelve a köztársaságnak (lásd *Slovak State Language Law*, 1995). Habár a nemzeti kisebbségek kaptak némi nyelvi engedményeket, a kisebbségi nyelvek használatának szabályozása, amelyet egy külön törvény tartalmaz, még mindig csak tervezet.

2.4. Az elemi és középfokú oktatást szabályozó rendelkezések a magyar kisebbség számára

A szlovákiai kisebbségi helyzet megint csak a romániaihoz hasonló. A kisebbségnek itt is jól működő nyilvános oktatási rendszere van; néhány elemi iskola (kevesebb mint 2%) egyházi fenntartás alatt áll; a magániskolák kevesebb mint a 0,5%-ot tesznek ki (Szigeti, 1995). A magyarok részvétele az egyetem előtti oktatásban az 1994–1995-ös tanévben a következőképp alakult:¹⁸ a 10,8%-os magyar kisebbség 7,3%-ban reprezentált az iskola-előkészítő oktatásban (lásd Sidó, 1996). Továbbá a magyar tanulók száma az elemi iskolai oktatásban 7,1%; 11,04% a gimnáziumokban; 10,42% a középfokú szakmai oktatásban; 9,79% a szakiskolákban.

¹⁷ A Szlovák Nemzeti Tanács No. 428 törvénye, a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvét illetően, lásd Varga (1993).

¹⁸ A kisebbségi oktatás mai kiterjedtségét illetően részletesebb információt találhatunk: Varga (1993) és Szigeti (1995); az ezt megelőző évekről: Gabzdilová (1992).

A problémákat a következőkben határozhatjuk meg. A magyar iskolák tanárai idősök: csak 19,8%-uk 40 év alatti, szemben az országos átlag 67,8%-ával; 39,8% idősebb 51 évesnél, szemben az országos átlag 8,5%-ával; ráadásul egyharmaduk hamarosan eléri a nyugdíjas kort (Sidó, 1996). Ez részben annak az eredménye, hogy a magyar tanárok képzésében folyamatos csökkenés figyelhető meg, amely az 1970-es végén kezdődött. Egy másik probléma az „alternatív oktatási modell” (lásd Plichtová, 1992b), amelyet a kormány napirendjére vett. Eszerint a magyar szülők választhatnak: „magyar” vagy „szlovák” iskolába küldik a gyerekeiket. A magyar kisebbség politikája szembehelyezkedik az „alternatív modellel”, ahogyan minden egyéb törekvéssel, amely a kétnyelvűséget ajánlja mint burkolt asszimilációra való törekvést. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy az 1994–1995-ös tanévben a magyar gyerekek 30,5%-a „szlovák” iskolába ment, ami a korlátozó oktatási politika eredménye.) Számos más kormányzati döntésnek lehetnek még negatív hatásai a kisebbségi oktatásban, például a nyelvtörvény, az ország közigazgatási beosztásának változtatása (ami visszatérő dolog 1930 óta; lásd Flachbarth, 1935), az iskolai vizsgák rendszere és az oktatási közigazgatás átszervezése, például az előzőleg külön működő magyar iskolák összevonása szlovák vezetés alatt.

2.5. Felsőoktatás a magyar kisebbség számára

A magyarok részesedése az állami felsőoktatásban összesen 4,66%: az egyetemeken 5,6%; a technikai műszaki területeken 3,96%; a gazdaság területén (beleértve a kereskedelmet és az ipart) 3,27%; a mezőgazdaságban 4,62% és a művészeti területeken 3,76%. Ha ehhez hozzáadjuk is a magyar teológiai akadémiát, a városi egyetemeket és konzultációs központokat, a részarány még mindig nem felel meg a magyar kisebbség arányának. Néhány felsőoktatási intézmény ajánl magyar programokat. A Comenius Egyetem bölcsészkarán Pozsonyban van egy magyar nyelv és irodalom tanszék. A nyitrai pedagógiai főiskolán működik egy kultúrák és nemzetek fakultása, amely magyar tanítókat képez ki. A református (kálvinista) egyház magyar nyelvű teológiai akadémiát tart fenn Komáromban. Két városban működik nem-kormányzati magyar egyetem, amelyeket alapítványok és magyar felsőoktatási intézmények tartanak fenn: Komáromban és Királyhelmeceken. A magyarok legfontosabb igénye nyilvánvalóan az, hogy a komáromi egyetemet a szlovákiai magyar nyelvű felsőoktatás központjává tegyék. Az elemi iskolai tanítókat főiskolai szinten képezik; mivel az állami intézmények képtelenek elegendő tanító biztosítására, a magyar kisebbségi szervezetek két konzultációs központot nyitottak a magyar elemi iskolai osztályokban tanítók képzésére (Kassán és Komáromban a városi egyetemen belül). Ezeknek a központoknak a diákjaival szemben diszkrimináció érvényesül: hivatalosan nem tekintik őket diáknak, és nem biztosítják számukra az „igazi” hallgatókat megillető jogokat. Itt is meg kell említenünk azokat a magyar diákokat, akik magyarországi egyetemekre és főiskolákra járnak Szlovákiából. A legtöbb magyar értelmiségi és politikai vezető szeretné, ha magyar nyelvű szlovákiai állami egyetem jönne létre; az esélyek azonban egy állami magyar egyetem megnyitására Szlovákiában még csekélyebbnek tűnnek, mint Romániában.

2.6. Magyar politikai részvétel a döntéshozó testületekben

Az 1992-es szlovák választásokon a négy magyar politikai párt a szavazatok 9,71%-át kapta. Három párt koalíciója (az Együttélés, a Magyar Keresztény Demokrata Mozgalom és a Magyar Néppárt) 7,37%-os szavazattal 13 tagot küldhetett a 150 tagú Szlovák Nemzeti Tanácsba (vagyis a szlovák parlamentbe); ezenkívül két magyar képviselő ül a baloldali

Demokrata Pártban; a Magyar Polgári Párt a maga 2,35%-ával nem kapott elég támogatást a parlamentbe jutáshoz.¹⁹ A négy magyar párt (és számos magyar etnikai szervezet) összefog a magyar kisebbséget érintő akciókban. Dél-Szlovákiában a magyarok a közigazgatás helyi szintjén számos helyen eldöntő szerepet játszanak. Másrészt azonban a központi kormányzati hivatalokban érdemben nem foglalkoztatnak magyarokat. Az alacsonyabb szintű kormányzati alkalmazottak (ide tartoznak mindenféle ellenőrök) hajtják végre a korlátozó kormányzati döntéseket; viszont van néhány szlovák hivatalnok, aki nem örül a kormány magyar-ellenes politikájának. A szlovákiai magyarok számára a fő gondot a Duna folyón Nagymaros és Bős-Nagymaros között létesített duzzasztógát jelentette, amelyik a régió ökológiai egyensúlyát fenyegette (és Dél-Szlovákiának ebben a régiójában magyarok laktak). Nemzetközi tiltakozások eredményeként az óriási vállalkozás lelassult, majd a magyar oldalon megszűnt.

2.7. Kulturális lehetőségek a magyar kisebbség számára

A csehszlovák kommunista rezsim idején a „nemzetiségek” kultúrája Romániához képest kevésbé irányult a folklorizmusra; feltételezem, ez azért volt így, mert a folklorizmus a szlovák identitásnak egyik fő összetevője volt (lásd Kiliánová és Krekovičová, 1992). A magyarok az összes kulturális intézménnyel rendelkeztek (összefoglalva Varga, 1993: 23–26).²⁰ A legfontosabb szervezetük a Csehszlovákiai Magyarok Demokratikus Szövetsége volt, a kommunista rezsim idején létrehozott ernyőszervezet, külön specializálódva az egyes területekre, mint: anyanyelv, amatőr színjátszás, irodalom és könyvek, zene, folklor és tudomány. Ezen az ernyőszervezeten kívül a következő szervezetek működtek még: Csehszlovákiai Magyar Írók Társasága, Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége, Csehszlovákiai Magyar Értelmiségiek Szövetsége, Csehszlovákiai Magyar Képzőművészek Társasága, Diákhálózat, Magyar Asszonyok Ligája és számos ifjúsági egyesület. 1992-ben az állam két magyar színtársulatot, két magyar népi együttest és egy magyar könyvkiadót működtetett, valamint egy múzeum magyar részét (Varga, 1993: 27–28); azóta már több magyar nyelvű magán könyvkiadó létesült. Ugyanebben az évben a központi magyar sajtó keretében két napilap, négy hetilap és tizenkét havi kiadvány jelent meg; volt még ezenkívül 16 helyi jellegű újság, közülük a legtöbb hetilap (Varga, 1993: 29–38). 1992-ben a Szlovák Köztársaságban hetente 32 óra rádióadás és heti fél óra televízióadás volt magyar nyelvű. A Szlovákiából Magyarországra áttelepülők száma kevésbé érzékelhető, mint a Romániából vagy az egykori Jugoszláviából áttelepülők száma, és gyakran meglátogatják az „óhazát”.

2.8. Egyéb problémák

A szlovákiai helyzetben a nevek körüli csatározások a legjellegzetesebbek; ezeket a szlovák többségi politikai erők generálták (lásd Zalabai, 1995). A szlovák kormány számos olyan törvényt kezdeményezett, amelyek egy homogén onomasztikai rendszer felállítását célozták meg a köztársaságon belül. Törvénybe iktatták és később alkalmazni is megpróbálták a szigorú előírásokat a városok, falvak és más közigazgatási egységek nevének kizárólag szlovák hasz-

¹⁹ Az adatokra vö. Varga (1993).

²⁰ A Vargánál (1993) használt terminológia tükrözi a Csehszlovákia felbomlása előtti műszóhasználatot. Bár mindegyik intézmény tovább működik, a jelenlegi elterjedt szakkifejezések használatát nem lehet befolyásolni.

nálatát illetően (191. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky; Zalabai, 1995: 341–344), illetve a személynevek használatát illetően (154. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky; Zalabai, 1995: 335–341; Szépe, 1994: 54–55). Nem tagadhatjuk annak a lehetőségét, hogy a többségi társadalom szerint ezek az intézkedések egy nemzetállam kiépítésének kísérőjelenlései, viszont gyakorlatilag mind a magyar kisebbség, mind pedig a nemzetközi közvélemény feltételezte, hogy ezek a nyelvhasználatra alapuló politikai korlátozások a magyar kisebbség ellen irányulnak. A vita négy évig tartott (részletesebben lásd Zalabai, 1995). Mára világossá vált, hogy a korlátozások az európai normákkal ellenkeznek.

2.9. Nyelvi (és etnikai) vitalitás

A tanulmánynak ez a része hasonlóképpen szerveződik, mint a romániai magyarokra vonatkozó fentebbi rész. Itt azonban egy viszonylag új kutatás eredményeivel egészül ki, amely a szlovákok és magyarok egymásról alkotott véleményére irányult. Ennélfogva ez a rész terjedelmesebb is.²¹

2.10. A magyar kisebbség tagjainak pszicho-szociális profilja

A két világháború közötti időszakban a magyar értelmiségiek Szlovákiában vagy mérsékelt nacionalisták voltak, illetve a baloldalhoz tartoztak, ami 1938-ig sokkal elfogadottabb magatartás volt Szlovákiában, mint Magyarországon. A szlovák állam függetlensége idején a magyarok elég bonyolult helyzetben találták magukat: többségük kritikus volt a fiatal állam szélsőséges jobboldali irányultságával szemben. 1945 után a) a szlovákiai magyarok egy részét a lakosságcsere keretében kicserélték magyarországi szlovákokra, b) más részüket „reszlovakizálták”, vagyis szlovák identitás felvételére készítették, c) további részük átköltözött az állam cseh részébe, sőt d) volt olyan részük, amelyik hosszú ideig törvényen kívül maradt a saját lakhelyén.²² Mindezen történések után egy emberöltőnyi idő kellett ahhoz, hogy a magyar kisebbség újraszerveződjön kompetens elit vezetésével. Bár ez az elit az erejét a magyar kisebbségi közösségen belül összpontosította, még mindig sokkal szabadelvűbb és sokkal befogadóbb az európai értékekre, mint a szlovákok többsége.

A magyarok Szlovákiában főként két dialektust beszélnek. Az egyik a palóc, amely néhány közös fonológiai vonást mutat a szlovákkal; a szlovákok ezt a dialektust használják, mikor magyarul beszélnek. A másik dialektus a Sárospatak környéki; ez volt az alapja az irodalmi magyar nyelvnek. Mindkét dialektus jelen van Magyarországon is.²³ A Szlovákia déli részén élő magyarságot nem fenyegeti az asszimiláció veszélye, mivel folyamatos településterületen élnek, és szoros kapcsolatokat tartanak fenn a határ másik oldalán élő magyarokkal. Azok a magyarok, akik főként szlovákok által lakott területeken élnek, fokozatos asszimilációnak vannak kitéve, amit felerősít a törvényhozás és a közigazgatás is. Itt megint azt kell mondanunk, hogy a magyar kisebbség magas arányának, a magyar oktatási, politikai, kultu-

²¹ Plichtová (1992a) számos figyelemre méltó tanulmányt tartalmaz, amelyek hatással voltak nézeteimre: Čierná-Lantayová (1992), Kiss (1992), Kováč (1992), Suppan és Heubergerová (1992), Šatava (1992), Šutaj (1992) és Zelová (1992).

²² Hivatalosan 1948-ig; gyakorlatilag sok példa van rá, hogy ennél tovább; és kivételes esetekben még 1959-ig is. Részleteket lásd Fényi (1988), Polányi (1992).

²³ [Lanstyák Istvánnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet arra (s ez az én fogalmazásom), hogy a csalóközi-szigetközi magyar nyelvjárási csoport a „Közép-dunántúli-kisalföldi régió”-hoz tartozik. Lásd. Kiss, 2001: 271–274, 5. számú melléklet.]

rális intézményi támogatásnak és a magyar egyháznak, valamint a Magyarországról sugárzott adásoknak köszönhetően nincs közvetlen veszélye a magyarul beszélő közösség eltűnésének Szlovákiában; viszont más körülmények miatt van esélye annak, hogy egyre több és több magyar lesz kénytelen nélkülözni a megfelelő anyanyelvi oktatást.

Rosová és Bútorová (1992: 179) angol nyelvű tanulmányában található a *Szlovák jellem a magyarok szemében* című rész; tömörsége miatt idézzük:

A magyarok nagy önuralmat és kevés előítéletet mutattak a szlovákok tipikus jellemzőinek értékelésekor. A válaszadók több mint a fele azt állította, hogy nem létezik tipikus szlovák jellem, ötödüknek pedig nem volt véleménye a kérdésről. A maradék válaszadókban (25 százalék) nem túl előnyös értékelés volt túlsúlyban, de ez nem volt annyira világos, mint a szlovák válaszoknál. Az összes magyar válaszadónak körülbelül egy hatoda általánosan negatív nézeteket vallott a szlovákokról. A pozitív jellemzők között, amelyeket a magyar válaszadók (Szlovákiában) említettek, szerepelt a szorgalmasság (magukat is keményen dolgozókként ábrázolták) és a szerénység. Másrészt a szlovákokat vádolták nacionalizmussal és sovinizmussal (amit a szlovákok egyáltalán nem ismernek el), alkoholizmussal és irigységgel (kisebb mértékben az utolsó kettővel a szlovákok is jellemezték magukat).

2.11. A szlovák többség attitűdjei

A négy szlovák politikai párt közül, amelyek a parlamentben vannak, csak egy tulajdonít jelentőséget a magyarokkal való együttműködésnek. A kormány és a Matica Slovenská, a szlovák identitás erőteljes politikai-kulturális szervezete, leplezetlenül magyarellenes. Mióta az életszínvonal és az oktatás színvonala többé-kevésbé megegyezik Szlovákiában és Magyarországon, gazdaságon kívüli megfontolások erősítik a szlovákok negatív attitűdjeit.²⁴ A történelmi tapasztalatok által befolyásolt ideológia (az osztrák-magyar és cseh korszakok idején) meghatározó lehet ebben a tekintetben. Az idősebb szlovák generációnak van valamennyi tapasztalata a magyar kommunikációban; a kétnyelvűség sem ritka a szlovákok között azokon a területeken, ahol a magyarokkal élnek együtt. A különösen éles politikai konfrontáció a két ország között úgy tűnik, hogy egy bizonyos domináns szlovák csoporthoz kapcsolható, de ez nem elkerülhetetlen. Majd mikor a fiatal köztársaság orientációjának általános problémája megoldódik, a magyar–szlovák kapcsolat is rendbe jöhet.

A rendszerváltás után a szlovák kutatók elkezdték vizsgálni, milyen helyzetben él együtt a szlovák többség és a magyar kisebbség. A Plichtová által szerkesztett könyv (1992a)²⁵ 5 részében öt, szlovákok által írt tanulmány foglalkozik a kérdéssel. Rosová és Bútorová cikke tartalmazza a legjelentősebb adatokat. „Összehasonlítva a szlovák válaszadókkal [az 1990-es kutatásban], a magyarok sokkal nagyobb érzékenységet mutattak a nemzeti-ségi problémák iránt” (Rosová és Bútorová, 1992: 178). Különösen érdekes egy apró rész *A magyar jellem a szlovákok szemében* címmel (uo.: 178–179). A szerzők szerint „Általánosságban szólva, a szlovák válaszadók nagyjából egyharmadában egyértelműen negatív kép él a magyarokról”. Mi több, „azoknál, akik a magyarokat egyértelműen negatív

²⁴ Az országok és azok lakosságának különböző méretei közrejátszhatnak ennek az attitűdnek a kialakulásában; a világon lévő etnikai magyarok és etnikai szlovákok aránya jelenleg majdnem három az egyhez.

²⁵ Címe *A nyelv és kommunikáció problémái: a kisebbség és többség közötti kapcsolat a szlovák–magyar kapcsolatok esetében*.

fényben látják, nemcsak az az érzés volt jellemző, hogy fenyegetve vannak általuk, hanem a gyanú és a vonakodás is a kompromisszumkötéstől” (uo.: 170). Itt szeretnénk hivatkozni egy kutatásra, amelyet 1992 májusában többé-kevésbé ugyanaz a csoport (lásd Rosová és Bútorová, 1993: 20) végzett, melynek szövegében a következőt olvashatjuk:

A szlovákok és szlovákiai magyarok közötti viszonyok nagy mértékben stabilizáltak. Ezek a viszonyok nem romlottak a választások után annak ellenére, hogy növekedtek a gazdaságon kívüli feszültségek és élesedett a szlovák–magyar politikai párbeszéd konfrontációs hangneme. Ezt a konfrontáló hangnemet fogadják növekvő elégedetlenséggel a szlovákiai lakosok: a válaszadók 68%-a, az 1992-es januári 55%-kal szemben, azt nyilatkozta, hogy a Dél-Szlovákiában élő szlovákok és magyarok rossz kapcsolatait azok hangsúlyozzák különösen, akik az országnak nem ezen a részén élnek. A magyarok közül 90% tartja ezt a véleményt, a szlovákok 64 százalékaival szemben (lásd Rosová és Bútorová, 1992: 179).

Az utolsó megjegyzés fényében érdekesek azok a kérdések, amelyek az eredeti kutatásban szerepelnek (lásd Rosová és Bútorová, 1992: 179):

A szlovák válaszadók, akik osztják a negatív sztereotípiákat a tipikus magyarra vonatkozólag, nagy százalékban egyetértenek a következő állítással: „A magyarok többnek érzik magukat, mint a szlovákok; a magyarok mindig is terjeszkedők voltak; a szlovákok mindig engedményeket tettek a magyaroknak; Dél-Szlovákiában fennáll az elmagyarosodás veszélye; a magyarok Dél-Szlovákiát Magyarországhoz szeretnék csatolni; a magyarok Dél-Szlovákiában jobb körülmények között élnek, mint a szlovákok; a magyaroknak túlzott követeléseik vannak; nem igaz, hogy a szlovákok igazságtalanul viselkedtek a magyarokkal a második világháború után; azokban a régiókban, ahol kevert lakosság él, semmi esetre se legyen kétnyelvű felirat.”

Ezekkel a kérdésekkel a kutatóknak sikerült meghatározniuk a szlovákok előítéleteinek fő jellemzőit a magyarokkal szemben; semmi további magyarázat nem szükséges. A szlovák kutatók megemlítik, hogy a magyarellenes szlovák többségi válaszadók sokkal reformellenesebbek, cseh-ellenesebbek, idegengyűlölőbbek és antiszemitábbak.

2.12. Néhány további megjegyzés

A két világháború közötti Csehszlovákiában a magyar kisebbség kérdését és általánosságban szólva a „magyar ügyet” inkább Prágából kezelték, mintsem Pozsonyból. Sok magyar járt egyetemre a fővárosban; általában volt egyfajta barátság a magyarok és a csehek között Csehszlovákiában. Ez megmagyarázza, miért elleneztek annyira a magyarok a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság felbomlását 1992-ben. Az írástudó emberek mindkét oldalon sokat írtak a szlovákok és magyarok kölcsönös kapcsolatáról. Mind a szlovák, mind a magyar kutatók és írók nagyon aktívak voltak ezen a téren; tevékenységük következményeként nagy tudást halmoztak fel és tettek közzé, főleg történelmi monográfiák és esszék formájában (például Mináč, 1980). Magyarországon a modern historiográfia és a szláv nyelvekkel foglalkozó kutatások mindebből sokat profitáltak. A Magyarországra áttelepült magyar tudósok száma nagyon magas volt a második világháború előtt és után egyaránt.

3. Záró megjegyzések: konklúziók

3.1. Nyelvpolitika: az európai integráció kilátásai²⁶

A tanulmány előző részeiben a nyelvi vonulat nagyobbreszt bipoláris szerepet játszott, amelyik lehetséges konfliktusokkal töltött csatorna egyrészt a kisebbségi nyelvek beszélői között, másrészt az állam többségi nyelvének szolgálatában álló hivatalos szervezetek között. Megjegyzendő továbbá, hogy az eddigi okfejtésünk szigorúan a tárgyalat országok keretein belül folyt. Vannak azonban más tényezői és további árnyalatai is egy-egy ország nyelvpolitikájának.

Először, az idegen nyelvek tanítása egy ország tradícióinak, politikai irányultságának és külső kapcsolatainak a kifejezése.²⁷ Romániában hosszú időn keresztül a francia volt a leginkább előnyben részesített idegen nyelv; ez szimbolizálta a két latin nyelv közös nyelvi múltjának elismerését. A németnek és később az orosznak kisebb volt a hatása a nyelvtanulásra, az angol pedig a nem régi hatalomváltás óta vált túlsúlyossá. – Szlovákiában a második világháború végéig a német volt a fő idegen nyelv; a cseh nem tekintették idegen nyelvnek Csehszlovákia szlovák részén, ahogy a szlovákokat sem a cseh részen. Az orosz nyelv tanulása elég könnyű volt a szlovák anyanyelvűek számára, és emiatt az orosz kötelező oktatása kevésbé jelentett problémát itt, mint Magyarországon vagy Romániában. Érdekes módon az angol nyelvnek nagy hatása volt a 20. század folyamán az Amerikából nagy számban visszatérő bevándorlók miatt. Az angol nyelv hatása Szlovákiában mostanában még érzékelhetőbb.

A nemzeti nyelv más aspektusai is játszhatnak implicit vagy explicit szerepet: például az írástudatlanság, a nyelvi fogyatékoság és a társadalmi hátrányban lévő lakosság szociolingvisztikai problémáinak kezelése. Sajnos az írástudatlanság és nyelvi fogyatékoság kezelésére vonatkozó adatok Romániában és Szlovákiában nem elérhetők.²⁸ A hátrányos helyzetű csoportokat illetően: a romani beszélőinek száma szintén vita tárgya (lásd Crowe 1994).²⁹

A nemzeti nyelvpolitikának egy másik releváns jellegzetessége a szomszédos államok nyelvének oktatása a többség számára, főleg (ebben a kontextusban) amikor ez kisebbségi nyelvként is jelen van az országban. Ez egyáltalán nem vagy csak nagyon kevés kivétellel történik meg a világ iskolarendszereiben: még a kisebbségi nyelv oktatása a kisebbségi beszélők számára is ritka, és a többségi beszélők csak nagyon ritkán profitálhatnak abból, hogy ismerik a szomszédos ország nyelvét. Világos, hogy ez a fajta „hozzáadó” kétnyelvűségi tudás nagyban erősíthetné a nemzetközi együttműködést.³⁰ Ez tehát a „felcserélő” kétnyelvű oktatás ellentétje a kisebbségek számára, mely utóbbit a többségi társadalom propagál. Mindez azonban nem teszi szükségtelemmé a közvetítő nyelvek használatát a nemzetközi együttműködésben. Mivel az Európai Uniónak nincs meghatározott nyelvpolitikája, amit követhetnénk, így kevésbé valószínű, hogy a közeljövőben explicit nyelvpolitika

²⁶ A szocialista országok nyelvpolitikájáról lásd Bochmann (1986).

²⁷ Idegen nyelv-oktatási politikáról lásd Batley és mások (1993).

²⁸ A logopédiának, a beszédhibák diszciplinájának hagyományosan nagyon magas szintű művelése folyt az egykori Csehszlovákia egész területén.

²⁹ A cigányok Erdélyben és Szlovákiában esetenként háromnyelvűek: az ország nyelve és a saját nyelvük mellett használják még a magyar egy sajátos változatát is.

³⁰ Vannak jól ismert példák, például Québecben (Kanada), Katalóniában (Spanyolország) és Finnország svéd részein a kisebbségi nyelvek elsajátítására a többség által.

szülessen a közép-európai országok részére; a megoldást valószínűleg a „nyelvek szabad piacának” hatásán keresztül éadjuk el. Mindazonáltal tanácsos volna megállapodni néhány nemzetközi ajánlásban a probléma különböző arculatainak vizsgálatára (beleértve a közép- és kelet-európai speciális helyzetet).

3.2. Kisebbségvédelem és nyelvi jogok: a nemzetközi normák kerete³¹

Jól ismert tény, hogy a magyar kisebbségek védelme a szomszédos országokban napirnden volt a két világháború között, és ez az eszme az értelmiségi kultúra része lett ebben a korszakban. Mindamelllett kiderült, hogy kritikus helyzetekben a nacionalista kormányok irracionális érzéseket tudnak ébreszteni a tömegekben, amelyek később erősebben jelentkezhetnek, mint az értelmiségiek józan szemlélete. Mind a tudományos kutatás, mind pedig a megfelelő politikai rétegek Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon hasonlóak voltak az európai országokbeliekhez, ennek ellenére nagyon csekély volt a jelentőségük. A kisebbségek védelme azon országok kormányainak állt érdekében, ahol az állambeli többségnek éltek rokonai kisebbséggként más országokban. Ugyanez érvényes a nyelvi jogokra, a két világháború közötti időszak kutatásának egy gyümölcsöző területére.

A legújabb példa ezen a vonalon tovább haladva a történelmi megbékélés elérésére való törekvés a szlovák és a magyar kormány között, valamint a román és a magyar kormányok között „alapszerződések” formájában. Az előbbi egy egyoldalú, nem kötelező szlovák deklarációval végződött a megállapodáshoz csatolva. Az utóbbi, a román–magyar alapszerződés még mindig tárgyalás alatt van. Mind a szlovák, mind a román kormány vitatja néhány nemzetközi eszköz érvényességét, először is az Európa Tanács 1201. számú ajánlását (Parliamentary Assembly, 1993); a román politikai pártok a parlamentben (két kivétellel) kiterjedt kampányt indítottak az 1201-es ajánlás ellen (Romániai Magyar Demokrata Szövetség, 1996: 4). Vannak tehát nemzetközi dokumentumok, amelyek a helyzetet befolyásolnák így vagy úgy, ha az érdekelt felek elfogadnák azokat.

3.3. Az államok és a népek közötti együttműködés nemzetközi és regionális aspektusai

Közép- és Kelet-Európa előző hatalmai (az Osztrák–Magyar Monarchia, az orosz birodalom és a török birodalom) a nyelvi problémát ilyen vagy olyan módon kezelték. A monarchiának egységes megoldása volt: egynél több hivatalos nyelv használata a helyi kommunikációra, például nem csupán a német (illetve a latin is), és később a magyar és horvát, továbbá néhány más nyelv helyi szinten. A népek közötti kommunikáció nem szükségszerűen az államok által előírt standardok szerint történik; a határ menti kétnyelvű térségek nagyon fontosak a nemzetközi együttműködésben. A dolgoknak illetén állása megismétlődhet a jövőben attól függően, hogy milyenek a határok: milyen mértékben határozzák meg a nemzeti piacokat, beleértve a kulturális termékek piacát is. Amikor az országhatárok

³¹ A nyelvi jogi, emberi jogi, kisebbségjogi és kisebbségvédelmi kérdésekről lásd A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (1988), Alfredsson és mások (1993), Birmingham (1995), Capotorti (1979), La charte internationale de droits de l’homme (1984), Déclaration de Récife (1997), The Declaration of Paris (1989), European Charter of Regional or Minority Languages (1992), The European Convention on Human Rights (1997), Kontra (1996), Kovács (1993), Proceedings of the International Symposium (1995), RMDSZ Szövetségi Képviseleinek Tanácsa (1993), Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról... (1995), Universal Declaration of Linguistic Rights (1996), Workshop on Human Rights and Languages (1992).

elveszítik a hagyományos államok elválasztására irányuló funkciójukat, akkor a nemzeti/etnikai kisebbség kategóriák is átformálódhatnak. A népek együttműködése egy földrajzi zónában, és különösen két szomszédos ország között, fontosabb lehet, mint az államok közötti különbségek. Mindez megkönnyítheti a nemzeti/etnikai kisebbségek még mindig égető problémáinak megoldását.³²

Irodalom

- A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (1988) A magyar kisebbség Csehszlovákiában. In: Magyar B. (szerk.) *Jelentések a határon túli magyarok kisebbségi helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia)*. Budapest: Medvetánc Könyvek, 1988. 187–241.
- Alfredsson, G., Melander, G. and Nilsson, P-E. (1993) *A Compilation of Minority Rights Standards. A Selection of Texts from International and Regional Human Rights Instruments and Other Documents, with Particular Reference to Romania*. Report No. 17. Lund: Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law.
- Ara Kovács A., Dávid G., Joó R., Kőszegi L., Nagy J., Antal Tóth K. és Várhelyi, J. (1988) *Report on the Situation of the Hungarian Minority in Romania*. Budapest: Hungarian Democratic Forum.
- Balogh, E. (1985) *Hídverők Erdélyben 1944–46*. Budapest: Kossuth.
- Batley, E., Candelier, M, Hermann-Brennecke, G. and Szépe, Gy. (1993) *Language Policies for the World of the Twenty-First Century*. Paris: World Federation of Modern Language Associations.
- Beke G. (1996) Hány magyar él Moldvában: A csángók nem válhatnak kuriózzummá. *Magyar Nemzet*, március 18.
- Bibó I. (1991) The Distress of the East European Small States. In: K. Nagy and I. Bibó (eds.) *Democracy, Revolution, Self-Determination*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publications. 13–86. (A magyar eredeti változatot 1946-ban publikálták.)
- Birmingham, K. (1995) *The OSCE and Minority Issues*. The Hague: Foundation on Inter-Ethnic Relations, 1995.
- Bochmann, K. (1986) La glottopolitique dans les pays socialistes: Quelques traits caractéristiques. *Glottopolitique (Langages, Vol. 86)*: 87–99.
- Bodó B. (1996) *Jelen és jövő a szórványkutatásban*. Timișoara/Temesvár: Szórvány Alapítvány.
- Bogdanov, V. (1995) Overcoming the Twentieth Century: Democracy and Nationalism in Central and Eastern Europe. *Political Research Quarterly*, 84–97.
- Bruner, G. (1992) A nemzetállamok és kisebbségek Európa keleti felében. *Regio* (fasc. 3) 34–46.
- Capotorti, F. (1979) *Etudes des droits des personnes appartenant aux minorités ethniques, religieuses et linguistiques*. New York: UNO.
- La charte internationale de droits de l'homme*. (1984). New York: UNO.

³² Jelen tanulmány általános kutatási irányára vö.: Bibó (1946/1991), Bogdanov (1995), Bruner (1992), Csepeli és Örkény (1995), Csepeli és Závecz (1994), Gustavsson (1990), Kozma (1992), Schlesinger (1987) és más fentebb hivatkozott munkák.

- Chmel, R. (szerk.) (1996) *A szlovákkérdés a XX században*. Bratislava: Kalligram Könyvkiadó.
- Čierna-Lantayová, D. (1992) Mutual Connection between the Situation of Minorities in Hungary and Slovakia after 1945. In: J. Plichlová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 86–93.
- Crowe, D. M. (1999) The Gypsies of Romania since 1990. In: *Nationality Papers*, vol. 27: 57–67.
- Csepeli Gy. and Örkény A. (1992) Conflicting Loyalties of Citizenship and National Identity in Eastern Europe. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 45–51.
- Csepeli. Gy. és Závecz T. (1994) Conflicting Bonds of Nationality in Hungary: National Identity, Minority Status and Ethnicity. *Innovation in Social Sciences*, Vol. 5, No. 2: 77–94.
- Cs. Gyimesi É. (1994) *Cselekvési irányelvek a romániai magyar nyelvű oktatás fejlesztésére*. Kolozsvár: RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Oktatási Főosztály.
- Déclaration de Recife*. (1987) Bruxelles: Association Internationale pour le Development de la Communication Interculturelle, 1987.
- The Declaration of Paris*. (1989) Paris: Etats Généraux des Langues.
- Democratic Alliance of Hungarians in Romania, President's Office (1996) *Information on the Status of Commitments Entered by Romania upon its Application for the Membership in the Council of Europe as Recorded in Opinion No. 176*. Bucharest: Democratic Alliance of Hungarians in Romania.
- Ethnicity and Nationalism: A Challenge to Churches. (1995) *Ecumenical Review*, Vol. 47, No. 2: 225–231.
- European Charter for Regional or Minority Languages, No. 148* (1992) Strasbourg: Council of Europe.
- The European Convention on Human Rights*. (1987) Strasbourg: Council of Europe.
- Fényi T. (1988) A csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kronológiája (1944–1988). In: Magyar B. (szerk.) *Jelentések a határokon túli magyarok kisebbségi helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia)*. Budapest: Medvetánc Könyvek. 243–264.
- Flachbarth E. (1935) *A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai*. Pécs: Dunántúl-Pécsi Egyetemi Könyvkiadó.
- Gabzdilová, S. (1992) Schools in the Slovak Republic with Instruction in the Hungarian Language – Present Status. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 165–173.
- Gustavsson, S. (1990) Socialism and Nationalism: Trends and Tendencies in the Language, Nationality and Minority Policy of the Socialist Countries in Post-war Europe. *Sociolinguistica*, Vol. 4: 50–83.
- Gyönyör J. (1994) *Terhes örökség*. Bratislava: Madách-Posonium.
- Györi-Nagy S. és Kelemen J. (1991–1992) *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. Budapest: Széchenyi Társaság.

- Hadházy, F. (ed.) (1996) *We Demand Our Rights*. Cluj: Cultural and Cult Department of the Democratic Alliance of Hungarians in Romania.
- Kiliánová, G. and Krckovicova, E. (eds.) (1992) *Folklore, Folklorism and National Identification: The Slovak Cultural Context*. Bratislava: Institute of Ethnology of the Academy of Sciences.
- Kiss G. (1992) National Minorities in Central Europe – Definition and Typology. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 73–77.
- Kiss J. (2001) *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra M. (1996) Language Rights in Slovakia. *Linguist* (internet journal). Vol. 7-167: 1–3.
- Kováč, D. (1992) National Minorities in Central Europe as an Instrument and Activity Force in European Politics. In J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 82–85.
- Kovács P. (1993) *A regionális, vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája: aláírás után, ratifikáció előtt*. Budapest: MTA Állam és Jogtudományi Intézet Kiadványa, 1993.
- Kozma T. (1992) *Minority Conflicts and Educational Policy in Eastern Europe. An Analysis of Political Agendas*. Budapest: Hungarian Institute for Educational Research.
- Landry, R. and Allard, R. (eds.) (1994) *Ethnolinguistic Vitality*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Law of the Slovak National Council No. 428 on the Official Language in the Slovak Republic, Passed on October 25th 1990. (1993) In Varga S. (szerk.) *Magyarok Szlovákiában: adatok, dokumentumok, tanulmányok*. Bratislava: Nemzetiségi Dokumentációs Centrum. 47–48.
- Lázok J. és Vincze G. (szerk.) (1995) *Csögör Lajos emlékirata. Dokumentumok 1944–1945*. Tîrgu Mureş: Cusios Kiadó.
- Magyar B. (szerk.) (1988) *Jelentések a határokon túli magyarok kisebbségi helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia)*. Budapest: Medvetánc Könyvek.
- Markó B. (1996) [cím nélküli] *Hozzászólás a Nyelvi Jogok Világkonferenciáján*. Barcelona.
- Mikó I. (1944) *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből*. Cluj: Államtudományi Intézet. (Reprint: Optimum Publishing House, 1996. Csátári D. előszavával.)
- Mináč, V. (1980) *Összefüggések*. Bratislava: Madách.
- „Mit kíván a romániai magyarság?” (1988) *Kritika*, Vol. 88, No. 9: 3–7.
- The New Education Law in Romania*. (1995) Bucharest: Government of Romania, Public Information Department.
- Očovský, Š. (1992) Interpretation of Statistical Data on Nationalities. In J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 94–100.
- Parlamentul României (1991) *Constituția României*. București: Parlamentul României.
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Forty-fourth Ordinary Session (1993) *Recommendation 1201 on an Additional Protocol on the Rights of National Minorities to the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, 1993.

- Plichtová, J. (ed.) (1992a) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation.
- Plichtová, J. Bilingualism – Yes or No? (1992b) In J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 159–164.
- Polányi I. (szerk.) (1992) *A szlovákiai magyarok helyzete, 1944–1948. Dokumentumok*. Pécs: JPTE Történettudományi Intézet.
- Proceedings of the International Symposium (on) Language Rights and Cultural Rights in the Regions of Europe, in Girona (Catalonia), 23–25 April 1992*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1995.
- RMDSZ Szövetségi Képviselőinek Tanácsa (1993) *Tervezet. Törvény a nemzeti kisebbségekről és autonóm közösségekről*. RMDSZ: Marosvásárhely.
- Románia alkotmánya (1991) *Románia Hivatalos Közlönye*, Bucharest, Vol. III, No. 233.
- The Romanian Law on Education: A Critical Approach from the Viewpoint of the Minorities*. (1995) Budapest: Minority Protection Association.
- Ropers, N. (1996) The Challenges of Nationalism. In K. Tóth (ed.) *Steps Towards Reconciliation: Ecumenical Conference on Christian Faith and Human Enmity (Kecskemét, August 21–27, 1995. Addresses and Documents*. Budapest: Ecumenical Council of Churches in Hungary. 108–121.
- Rosová, T. and Butorová, Z. (1992) Slovaks and Hungarians in Slovakia. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 174–181.
- Rosová, T. and Butorová, Z. (1993) *Current Problems of Slovakia after the Split of the ČSFR. Survey Highlights*. Bratislava: Centre for Social Analysis.
- Schlesinger, P. (1987) On National Identity: Some Conceptions and Misconceptions Criticized. *Social Science Information*, Vol. 26, No. 2: 219–164.
- Sidó Z. (1996) A küzdelem csak folytatódik. *Szabad Újság*, 19 April: 13.
- Skutnabb-Kangas, T. and Phillipson, R. (1995) Linguistic Human Rights, Past and Present. In: T. Skutnabb-Kangas and R. Phillipson (eds.) *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 71–110.
- The Slovak State Language Law and the Minorities*. (1995) Budapest: Minority Protection Association.
- Stobbe, H-G. (1996) The Religious Implications of Conflicts in Central and Eastern Europe. In: K. Tóth (ed.) *Steps Towards Reconciliation: Ecumenical Conference on Christian Faith and Human Enmity (Kecskemét, August 21–27, 1995)*. Addresses and Documents. Budapest: Ecumenical Council of Churches in Hungary. 99–108.
- Suppan, A. and Heubergrová, V. (1992) States and Minorities in the Danube Region, 1945–1990. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 61–72.
- Szekfü Gy. (1926) *Iratok a magyar államnyelv történetéhez*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Szépe Gy. (1994) Central and Eastern European Language Policies in Transition (with Special Reference to Hungary). *Current Issues in Language and Society*, Vol. 1, No. 1: 41–64.

- Szigeti L. (1995) *Oktatásügyünk helyzete*. Bratislava: MKDM-füzetek, No 3.
- Šatava, L. (1992) Problems of National Minorities. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 78–80.
- Šutaj, Š. (1992) Changes of National Identity in Historical Development. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 182–187.
- Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. (1994) In: Szilágyi N. Sándor (2003) *Mi egy más. Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó. 576–664.
- Universal Declaration of Linguistic Rights* (1996) (accepted on 6 June 1996 in Barcelona by the World Conference on Linguistic Rights). Barcelona: CIEMEN/International PEN.
- Varga S. (szerk.) (1993) *Magyarok Szlovákiában: adatok, dokumentumok, tanulmányok*. Bratislava: Nemzetiségi Dokumentációs Centrum.
- Workshop on Human Rights and Languages. Final Report. Pécs, Hungary, 15–16 August 1991*. (1992) Paris: UNESCO.
- Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 27 mája 1994 o matrikách [A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 154. számú törvénye, a születések regisztrálásáról, kelt 1994. május 27-én] (1995) In: Zalabai Zs. (szerk.) *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A táblaháború és a „névháború” szlovákiai magyar sajtó irodalmából 1990–1994*. Bratislava: Pozsonyi Társaság. 335–337.
- Zákon Národnej rady Slovenskej republiky zo 7 júlia 1994, oznočování obcí v jazyku národnostných menšín [A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 191. számú törvénye a városok és falvak nevének a nemzetiségek nyelvén történő megjelöléséről, kelt 1994. május 27-én] (1995) In: Zalabai Zs. (szerk.) *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A táblaháború és a „névháború” szlovákiai magyar sajtó irodalmából 1990–1994*. Bratislava: Pozsonyi Társaság. 341–342.
- Zalaba Zs. (szerk.) (1995) *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A táblaháború és a „névháború” szlovákiai magyar sajtó irodalmából 1990–1994*. Bratislava: Pozsonyi Társaság.
- Zelová, A. (1992) The Integration of Hungarian Minority in Slovakia – The Language Problem. In: J. Plichtová (ed.) *Minorities in Politics: Bratislava Symposium II Held on November 13–16 under the Auspices of Vaclav Havel President of the ČSFR*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation. 155–158.

NEMZETISÉGEK ÉS IDENTITÁSOK: A(Z ANYA)NYELV SZEREPE

A nemzetiség fogalmának megnyugtató, egyértelmű tisztázása máig sem történt meg. A nemzetiség a legegyszerűbb meghatározás szerint az államalkotó nemzethez képest kisebbségben élő etnikai csoport. Napjainkban egymilliárdnál is nagyobb azon személyek száma, akik nemzeti vagy etnikai kisebbség tagjaként élnek, azaz nem tartoznak államalkotó néphez. Magának a nemzetiségnek a fogalma sem túl régi, a nemzet fogalmához hasonlóan megszületése a polgárosodáshoz kapcsolható.

A nemzetiségek jogállásával foglalkozó nemzetközi dokumentumokban a nép, nemzet, etnikum, kisebbség kifejezések egymás szinonimájaként szerepelnek, azok egyértelmű definíciója nélkül. Mindazonáltal az egymástól eltérő meghatározások közös nevezője, hogy a „kisebbségi csoportok közösségi tudattal (mely egy jó meghatározható csoportidentitás köré szerveződik), a csoportkohézió fenntartására irányuló közös akarattal rendelkeznek, és általában, bár nem minden esetben, a csoport földrajzilag közös területen élnek” (Vizi, 2002: 40).

A nemzetiségi csoport tehát vagy egy adott társadalom azon tagjainak csoportja, akik nem a többségi nemzettel azonosulnak, hanem egy olyan másik nemzettel, amelynek van saját állama, illetve ennek létrehozására törekszik, vagy olyan – általában – kisebbségben élő népcsoport, amely nem határozható meg a modern *nemzet* fogalmával, de amelynek tagjai a többségtől jelentősen eltérő közös kulturális identitással bírnak.

Egészen a legutóbbi időkig a közép- és délkelet-európai kisebbségek számára a létezés intézményes feltételeit kizárólag az állam nemzetiségi politikája határozta meg, s általában a nemzeti kisebbségek védtelenné váltak az érdekeiket csorbító többségi kultúrnemzeti törekvések tendenciáival szemben. Azt mondhatjuk, hogy a nemzeti kisebbségek politikai, gazdasági, kulturális és jogi helyzetének alakulása – tulajdonképpen tértől és időtől, illetve létszámtól és etnikai összetételtől függetlenül – a politikai demokrácia egyik mércéje lett (Föglein, 2006).

1. Nemzetiség, identitás

A nemzetiségek csoportidentitása három fő aspektus mentén határozható meg, melyek bizonyos tér- és időbeli kereten belül lejátszódó történelmi, nyelvi és kulturális azonosságként jelennek meg. Lampl Zsuzsa (2009) szerint a nemzeti vagy kisebbségi identitás a csoport tagja számára nem az egyénnel születő jegy, hanem olyasmi, ami az egyénnel kialakuló, élő, formálódó folyamat alatt jön létre, s melynek terméke a szocializáció során kialakuló nemzeti vagy nemzetiségi identitás.

Ebben a felfogásban a nemzetek, nemzetiségek, etnikai csoportok identitását produktnaként, végeredményként értelmezzük (l. Csepeli, 1992), amely segítségével a nemzet vagy nemzetiség megkülönbözteti magát más nemzetektől, nemzetiségektől. Magát a nemzetet és a nemzetiséget felfoghatjuk tehát vagy mint nyelv- és szokásközösséget, vagy mint azonos eredetű közösséget, amely egy adott kultúra terméke.

A csoportok számára az identitás olyan létező adottságként értelmezhető, ahol a kulturális értékek azonosak, a közös nyelvre és a közös történelemre támaszkodnak. A közösség tagjai számára meghatározó a közös értékek és gyökerek ismerete, mely tudás a kulturális kohézió alapján a közösség tagjai személyiség-értékvilágának szerves részét képezi (Murányi, 2006).

Az egyén számára a szocializáció során megszerzett identitás határozza meg a közösséghez, csoporthoz tartozás élményét, s mint érzet jelenti a szülőföldhöz, anyanyelvhez, kultúrához való érzelmi viszonyulást.

Különböző csoportidentitások vannak, az egyes csoportok mégis általában egyetlen sajátos jegynek szentelnek megkülönböztetett figyelmet. Ezek Európában leggyakrabban a nyelv, a faj vagy a vallás (Puskás, 2000).

Eric Hobsbawm (1994) szerint a nyelv 1880 és 1914 közt vált olyan tényezővé, mely az identitástudat formálásának nélkülözhetetlen eszköze lett. A 19. században vált uralkodóvá az a felfogás, hogy a közös nyelvet beszélő nemzetnek kultúrájában homogén egy nyelvű államot kell létrehozni. E felfogásnak uralkodó eleme a herderi etnokulturális tradíció, mely abból indul ki, hogy a nyelv a nemzet gondolkodásmódjának meghatározója, s ily módon a nyelv vált a legalapvetőbb egyesítő elemmé. E tradíció szerint a nyelv így válik képessé arra, hogy kifejezze a közösség kollektív érzéseit és akaratát. A herderi nemzeteszmé és a nyelv általi közösséghez tartozásról szóló herderi elmélet nagy hatással volt a nyelv és a nacionalizmus ideológiája közti szoros kapcsolat kialakulására (Llobera, 1994). A herderi etnokulturális tradíció a 19. századtól napjainkig megjelenik mint a nyelvi nacionalizmus mozgatórugója, mely nyelvi nacionalizmus célja a nyelvi különbségek alapján kialakuló etnolingvisztikai határok megerősítése a többséget alkotó nyelvi közösség hatalmi érdekeinek megfelelően.

A továbbiakban két kisebbség, a walesi és a szlovákiai magyar kisebbség esetében elemzem a nyelv jelenlétét az identitás alakulásában, a kisebbségek fennmaradásában betöltött szerepében. E két nemzetiségi csoport két egymástól eltérő helyzetet reprezentál: a walesi kisebbség államnemzeti keretek között él, míg a szlovákiai magyar államalkotó anyanemzettel (kultúrnemzeti állammal) rendelkező etnikum kultúrnemzet keretei között létező nemzeti kisebbség.

2. A walesi nyelv revitalizációja

Wales területileg a Brit-sziget délnyugati részén helyezkedik el, az Egyesült Királyság része. Lakosainak becsült száma 2008-ban 3 004 600 (a 2001-es népszámlálási adat: 2 903 085), hivatalos nyelve az angol, de az 1993-as walesi nyelvtörvény előírja, hogy a walesi nyelvet az angollal egyenrangúan kell kezelni, de nem deklarálja hivatalos nyelvként.

Wales politikai önállósága 1282-ben szűnt meg. Az Egyesült Királyság parlamentje jogainak egy részét átruházta a három nemzeti közigazgatási központban működő parlamentre, melyek Belfastban (Észak-Írország), Cardiffban (Wales) és Edinburghban (Skócia) működnek.

Walesben az angol nyelv a *The Act of Union* elfogadása után 1536-ban vált hivatalos nyelvvé (Deuchar, 2005). Az ipari forradalom alatt (1750–1850) Wales lakossága több mint megkétszereződött, 500 000-ról több mint egy millióra nőtt, de a walesi nyelvet beszélők száma az eredeti 80%-ról 67%-ra csökkent.

A walesi önállósági törekvések megjelenése egybeesik az európai nemzetek önállósági törekvéseinek kibontakozásával a 19. században. Az ún. *Sunday Closing Act* elfogadása 1881-ben azért vált jelentőssé, mivel ez volt az első olyan törvény, mely Wales-szel mint különálló nemzetrésszel számolt.

A walesi nyelv szempontjából azonban a hátrányos megkülönböztetés nem szűnt meg, a nyelvnek nem tulajdonítottak semmilyen értéket. Jól tükrözi ezt az ún. *Treachery of the Blue Books* 1848-as kormányzati jelentés, mely a walesi nyelvnek az oktatásban játszott szerepét vizsgálva megállapítja, hogy a walesi nyelv használata hatalmas hátrányt és sokszoros akadályt jelent a morális és gazdasági haladás elérésében egyaránt. 1870-től az oktatás nyelve az angol lett, s a walesi nyelv használatát büntették az iskolákban. Ez a 16. századtól tartó folyamatos negatív nyelvi megkülönböztetés a walesi nyelv nagymértékű visszaszorulását eredményezte a különböző nyelvhasználati színtereken. A 20. században a walesi nyelvet beszélő populáció nagy arányú fogyatkozása következett be.

Az 1901-es népszámlálás adatai szerint a walesi lakosság 50%-a beszélte a walesi nyelvet, (szám szerint 930 000 walesi), ez 1991-re már csak a lakosság 18,6%-os arányára csökkent. (508 098 fő).

1. táblázat. A walesi nyelvet beszélők száma a 20. században

<i>A népszámlálás éve</i>	<i>A walesi nyelvet beszélők száma</i>	<i>A walesi nyelvet beszélők száma a lakosság számához viszonyítva %-ban</i>
1901	930 000	50%
1931	909 000	37%
1981	500 000	19%
1991	508 098	18,7%

Forrás: Deuchar, 2005.

Az egy- és kétnyelvű beszélők arányát megvizsgálva azt látjuk, hogy míg 1901-ben a lakosság felét kitevő walesiül beszélők között az egynyelvűek aránya egyharmad, az 1991-es népszámlálási adatok szerint nem volt egynyelvű walesi Walesben. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a walesi nyelvet még beszélő walesi családokban is két nyelven történik a nyelvi szocializáció.

A 20. század második felében került előtérbe a nyelv problémája, mint a walesi identitás egyik fontos tényezője. 1962-ben megalakult a Walesi Nyelvi Társaság (Cymdeithas yr Iaith Gymraeg – The Welsh Language Society¹), mely a walesi nyelv használatának kiterjesztését tűzte ki célul minél több nyelvhasználati színtéren. Sikeres kampányainak köszönhetően fogadták el a walesi nyelvtörvényt (*Welsh Language Act*) 1967-ben, mely lehetővé teszi a kétnyelvű útjelző táblák és hivatalos kétnyelvű dokumentumok használatát, s a bírósági tárgyalásokon a walesi nyelv használatát. 1982-ben önálló walesi nyelvű televíziós csatorna jött létre. A legnagyobb sikert a walesi nyelvnek a közoktatásba való bevezetése jelentette, mely kötelezővé tette a walesi tanítását alsó tagozaton első vagy második nyelvként.

A Walesi Nyelvi Társaság nyelvi célkitűzései közé tartozik egy új nyelvtörvény, mely a walesi nyelvet az angol nyelv mellett a tartomány hivatalos nyelvéné tenné.

A nyelvet érintő pozitív intézkedések a nyelvhasználók körének növekedését eredményezte. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Wales lakosságának 20,8%-a beszélte a walesi nyelvet. Hogy ez mégsem felhőtlen sikertörténet, arról a Walesi Nyelvi Társaság honlapján található értékelés tanúskodik: „Annak ellenére, hogy a walesi nyelv iskolai oktatásának és a felnőttoktatásnak köszönhetően az elmúlt tíz évben az adatok a walesi nyelvet beszélők számszerű emelkedését mutatják, a valóság ennél sokkal árnyaltabb. A nyelvet beszé-

¹ http://cymdeithas.org/2004/05/31/what_is_cymdeithas_yr_iaith.html

lők számának meredek csökkenése figyelhető meg tartományunk központjában, s nyelvünk mint közösségi nyelv haldoklik Wales több vidékén.”²

Arra nézve, hogy Wales lakosai közül mennyien vallják magukat walesi nemzetiségűnek, nincsenek pontos adatok, ugyanis a 2001-es népszámlálás adatlapjai nem tartalmaztak olyan válaszlehetőséget, mely lehetővé tette volna a walesi nemzetiség bejelölését. Emiatt Wales lakosságának 96%-a fehér britként azonosította magát. A népszámlálás során a lakosság 14%-a írta be plusz adatként, hogy walesi nemzetiségűnek vallja magát.³

Ennél pontosabb adatot kapunk a Labour Force Survey 2001-es felméréséből, mely szerint a lakosság 60%-a jelölte magát walesi identitásúnak és 7%-a walesi és más (legtöbbször brit) nemzetiségűnek. A legfontosabb tényező a walesi nemzetiséget megadóok között a születési hely volt, a Walesben születettek 67%-a vallotta magát walesinek.

A másik fontos identitást jelző tényező a walesi nyelv. A nyelvet beszélők közül 89% vallotta magát walesi nemzetiségűnek. Konkrét számokban kifejezve ez azt jelenti, hogy 1 945 610 fő vallotta magát walesinek, s ez több mint háromszor haladja meg a walesi nyelvet is bírók számát (609 630 walesi kétnyelvű).

Vagyis a walesi nemzetiségi identitás kialakításában a nyelv ugyan fontos tényező, de messze nem a legfontosabb. Az évszázadok során részben lezajlott nyelvcsere nem eredményezte automatikusan a walesi identitás feladását. Úgy tűnik, hogy a régióhoz (szülőföldhöz) való kötődés, az egyik meghatározó identitásképző tényező elégséges a walesi identitás megőrzéséhez. A nemzetiség nyelvének fontosságát, a nyelvi revitalizáció szükségességét még ilyen helyzetben is igazolja, hogy azok számára, akik beszélik a nyelvet, ez jelentősebb arányban jelentett identitásképző tényezőt.

3. A szlovákiai magyarok helyzete

A szlovákiai magyarság a Kárpát-medencében a második legnagyobb magyar kisebbség. A 2001-es népszámlálás adatai szerint Szlovákia lakosainak száma több mint 5 millió (5379455). Számát és identitását tekintve Szlovákiában legjelentősebb kisebbség a magyar kisebbség (9,7%) (Gyurgyík, 2002: 11).

A szlovákiai magyarok nem rendelkeznek sem területi, sem kulturális autonómiával. A Szlovák Köztársaság alkotmánya, főleg annak 34. cikkelye, a diszkriminációellenes törvény, továbbá az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezménye, a Kisebbségi vagy Regionális Nyelvek Európai Chartája általánosságban véve garantálják a nemzeti kisebbségek egyenjogúságát és sajátos jogait (Kusy, 1996).

Szlovákia hivatalos államnyelve a szlovák. A nyelvre vonatkozó hivatalos álláspont szerint a kisebbségi nyelvhasználat egyéni jog, s ezért a társadalomba való sikeres beilleszkedés céljából a kisebbség tagjai számára a többségi nyelv elsajátítása a hatalom felől elvárásként jelenik meg. Nem létezik olyan, a szlovákiai nemzeti kisebbségek jogállását és védelmét komplex módon szabályozó törvény (kisebbségi törvény), melynek kidolgozását és elfogadását a Szlovák Köztársaságban élő őshonos kisebbségi népcsoportok az SZK megalakulása óta szorgalmazzák. A Szlovákiában elfogadott nyelvtörvényt⁴ a magyar kisebbség diszkriminatívnak tekinti, és mint ilyet, elutasítja.

² http://cymdeithas.org/2004/05/31/what_is_cymdeithas_yr_iaith.html

³ <http://www.statistics.gov.uk/cci/nugget.asp?id=449>

⁴ A szlovák nyelvtörvényt 1995-ben fogadták el, 2009-ben több pontján módosították, jelenlegi formájában 2009. szeptember 1-jétől hatályos. A 2009-es módosítás széles körű kritikát és tiltakozást váltott

A szlovákiai magyarság helyzetét, identitását, nyelvhez való kötődését megvizsgálva azt látjuk, hogy a nemzetiség életében az egyik legerősebb megtartó tényező a magyar nyelv, amely annál is inkább betöltheti ezt az identifikáló szerepet, mivel areálisan beépült ugyan a közép-európai régióba, alapvető elkülönítő sajátosságait mégis megtartotta (Péntek 2008).

Lanstyák István (2001: 42) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „... a szlovákiai magyarok nemzeti azonosságátudatának a nyelv – a magyar nyelv – nem járulékos, hanem központi eleme. Szemben az olyan etnikumokkal, mint amilyen környezetünkben a roma vagy a zsidó, távolabb pedig többek között a skót, az ír vagy a maori, amelyek a nyelvcsere után is megtartották, illetve megtartják etnikai és kulturális önazonosságukat, azok a szlovákiai magyarok, akik feladják nyelvüket, egyben megszűnnek magyarok lenni.” Ezt bizonyítja az is, hogy minden nagyobb magyar régióban (Magyarországot is beleértve) nagyobb a magyar nyelvet is bírók száma, mint a magyar nemzetiségűeké. Ha a nyelvcsere után, a nyelv nélkül is megőrződne a magyar identitás, akkor ennek fordítva kellene lennie.

Grosjean (2002) kétnyelvűséget meghatározó definíciója alapján, mely szerint a kétnyelvűség két nyelv rendszeres használata, és kétnyelvűek azok az emberek, akik mindennapi életük során két nyelvet használnak rendszeresen, a szlovákiai magyarok kétnyelvűek. Felmérések szerint több mint 90%-uk bírja valamilyen szinten a szlovák nyelvet (Zel'ová, 1992: 156; Csepeli et al. 2000: 55).

A szlovákiai magyarok nagy többsége gyermekét magyar nyelven szocializálja. Ha a kisebbség kétnyelvűségét megvizsgáljuk, az összefüggő nyelvterületen élő családok gyermekei a többségi nyelv elsajátítását szervezett körülmények között, az oktatásba való belépéssel kezdik meg. Kétnyelvűségük kialakításában az iskola nyelve meghatározó szerepet játszik, s a legtöbb esetben az iskolaválasztás során dől el, hogy kétnyelvűségük additív vagy szubtraktív lesz. Azok a magyar gyermekek, akik számára a szülők a szlovák tanítási nyelvű iskolát választják, ún. alámerítő oktatásban (submersion program) vesznek részt, anyanyelvüket nem fejlesztik, a világról való tudásukat másodnyelvükön szerzik meg. Az oktatás nyelvi célja számukra az egynyelvűsítés. Adatok támasztják alá (Sándor 2000), hogy a szlovák tanítási nyelvű iskolát választó gyermekek egy része felnőtt korra szlovák domináns kétnyelvű, sőt, önbevallás alapján szlovák egynyelvű lesz. Ez a réteg szlovák identitású lesz, a szlovák értékrenddel azonosulnak, magyarságuk nem felvállalható értéként, hanem levetni szándékozott nyúgként jelenik meg.

4. Összegzés

A walesi példa esetében megfigyelhető a politikai nemzettel való azonosulás, melynek egyik feltétele, hogy bizonyos mértékben áthidalhatóak az egyes etnikai csoportok közti határok. Az egyes etnikai közösségek a közös politikai identitás kialakítása mellett megőrzik etnikai identitásukat. Az egyén szempontjából ez azt jelenti, hogy a politikai nemzethez tartozónak és nem másodrangú állampolgárnak érzi magát, ha közös, több etnikai csoportot magába foglaló azonosságátudat alakul ki, mely a kulturális, nyelvi, vallási különbségektől bizonyos mértékben független.

---

ki a szlovákiai és nem szlovákiai magyar lakosság körében, a magyar nyelv használatának korlátozása miatt. A törvény kinyilvánítja a szlovák nyelv elsőbbségét bármilyen más nyelvvel szemben, és a szlovák nyelvet a Szlovák Köztársaság szuverenitása megnyilvánulásának tekinti. A 2009-es módosítás 100-tól 5000 euróig terjedő pénzbüntetés kiszabását teszi lehetővé azok esetében, akik nem a szlovák nyelvet használják a törvény által meghatározott helyzetekben.

Amennyiben e folyamat nem játszódik le, a nyelv válik meghatározó tényezővé az identitás kialakításában. A nyelv identitásformáló, identitástudat-megőrző szerepe különösen Közép-Kelet-Európában vált kiemelkedővé, ahol az állam intézményi keretei nem voltak sem elég erősek, sem elég hosszú életűek ahhoz, hogy az állam keretein belüli nyelvi különbségeket megszüntessék.

Így az itt élő nemzetiségek, közöttük a szlovákiai magyarok esetében is (és a kárpát-medencei magyarok között is) „a nemzeti hovatartozás és identitásvállalás legnagyobb súllyal említett meghatározó tényezőinek az *anyanyelv* és a *család* bizonyultak. [...] Az [...] *állampolgári keret* mint identitást meghatározó tényező feltűnően alacsony említést kapott. S a *nyelv* pedig – nyomatékosítsuk – a *legmagasabbat* (Gereben 1999: 89–91).

Mivel a nyelv mind az etnikai többség, mind az etnikai kisebbség esetében is a közöség központi értékét jelenti, a nyelv kérdése politikai kérdéssé is válik (s a nyelvi kérdés politikizálásától nem mentesek a nyugat-európai államok sem). Az etnikai kérdés politikizálása lehetőséget nyújt a domináns etnikai közösség számára, hogy a más nyelvet beszélők döntéshozatalban való részvételét korlátozza. Az állam nyelvpolitikája révén mindent megtesz azért, hogy megerősítse a domináns nyelvet beszélők társadalmi erejét (l. az 1995. évi szlovákiai nyelvtörvényt és annak 2009-ben módosított változatát).

Ha megvizsgáljuk a nyelvi intolerancia ily módon való megnyilatkozásait, jól látható a hatalom, oktatás és kultúra szoros összefonódása. A hatalomhoz közel állók előnyt élveznek az oktatás és kultúra területén, míg a hatalomtól megfosztottak az oktatás területén is hátrányba kerülnek.

Az államnak az eltérő etnikai kisebbségeket érintő nyelvpolitikája lehet támogatást biztosító, toleráns, illetve kevert politika (Puskás, 2000). Szlovákia jó példa a kevert nyelvpolitika kialakítására, mely elsősorban a többségi nyelv használatát támogatja, de törvények által meghatározott jogokat biztosít a kisebbségi nyelv használatára.

A kevert nyelvpolitikák ellentmondásosságának egyik oka az a rögeszme, hogy a kisebbség nyelviileg asszimilálja a domináns etnikai csoportot. A nemzetben és nem állampolgároknak gondolkozó állam az etnikai identitáshatárok (Szlovákia esetében a valós földrajzi határok is) megerősítésének, megmásíthatatlanságának módját az egynyelvűsítés útján véli megvalósíthatónak. A nyelvi sokféleséget átmeneti nehézségként kezeli, mely a kisebbségek egynyelvűvé tételével megszüntethető. A domináns helyzetben lévő közösség az esetek jelentős hányadában amellet foglal állást, hogy a kisebbségek tanulják meg és használják a többség nyelvét legalább a hivatalos érintkezés során és a közéletben.

Az így létrejövő kétnyelvűség mindig egyoldalú, ennek következtében természetesnek mondható, hogy a kétnyelvűség fogalmát másként értelmezik a kisebbségi és a többségi helyzetben élő közösségek. A hatalommal bíró többség domináns nyelvét anyanyelvként beszélők számára magától értetődő, hogy a kisebbségi nyelvet beszélő egyének sajátítják el a domináns nyelvet, hiszen csak a demográfiailag, politikailag, kulturálisán és gazdaságilag domináns nyelv tökéletes elsajátítása biztosíthat számukra azonos esélyeket. Kérdéses azonban, hogy a domináns nyelv anyanyelvi szintű elsajátítása (ennek lehetőségeit és glottodidaktikai hátterét jelent tanulmányban nem elemelve) a kisebbségek számára, akik nyelve kisebb presztízzsel bír, milyen következménnyel jár.

Ha az egyén által tökéletesen elsajátított második nyelv lesz az egyén domináns nyelve, a saját kisebbségtől való elidegenedés, gyökértelessé válás esélye megnő, szlovákiai példák bizonyítják, hogy a nyelvcsere sokszor egy generáción belül megtörténik. Ez egy nemzetállami kereten belül létező kisebbség esetében az identitás feladásával is jár, a nyelv elvesztése után a többséghez való tartozás válik meghatározóvá, értékévé. A hatalommal bíró

többség nyelvének a kisebbség általi anyanyelvi szintű elsajátítása a szubtraktív kétnyelvűség kialakulását eredményezheti, miközben a többségi nyelvet anyanyelvként beszélő közösség egynyelvű. Ily módon a hatalomnak alárendelt kisebbségi nyelv tovább veszíthet presztízséből, ezért is éltek meg sok esetben a kisebbségi közösség tagjai a kétnyelvűséget veszélyforrásként, a nyelvcsere felé vezető útként. Ha a nacionalista ideológia a nemzetállam keretén belül lehetőséget teremt a nyelv választás fölötti hatalom megszerzésére, azoknak a kisebbségeknek az esetében, ahol a nyelv a legfőbb identitásjelző tényező, lehetőség nyílik az identitástudat átformálására is, s így a nyelvi és az etnikai asszimilációra is.

Irodalom

- Csepeli György (1992) *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli, György et al. (2000) The steadiness and transformation of national-ethnic identity. *Minorities Research*, 2: 46–63.
- Deuchar, Margaret (2005) *Minority Language Survival in Northwest Wales: An Introduction* by University of Wales, Bangor Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism edited by James Cohen, Kara T. McAlister, Kellie Rolstad, and Jeff MacSwan.
- Föglein Gizella (2006) *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása, 1945–1985*. Politikatörténeti füzetek, XXII.
- Gereben Ferenc (1999) *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Grosjean, Francois (1992) Another view of bilingualism. Harris R. J. ed. *Cognitive Processing in Bilinguals*. 51–62. Amsterdam: Elsevier Science Publications.
- Gyurgyík, László (2002) Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság településszerkezetének, valamint a szlovákiai magyarlakta területek etnikai jellegének változásai az 1990-es években. *Új Szó*, szeptember 6: 9–12.
- Hobsbawm Eric (1993) Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*, 4: 19–28.
- Kusy Miroslav (1996) A szlovákiai magyar kisebbség a szlovák nemzetállamban. *Vigilia*. 61. évf. 7. szám.
- Lampl Zsuzsanna (2009) A nemzeti identitás, avagy a magyar márka megőrzése. In: Tóth Károly (szerk.) *Hatékony érdekérvényesítést*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Lanstyák István (2001) A szlovákiai magyarok kétnyelvűségének tanulságai. Beszélgetés Lanstyák Istvánnal régiónk sajátos nyelvi jelenségéről. Az interjút készítette? Komlós Attila. In: *Nyelvünk és Kulturánk*, 1. <http://www.hhrf.org/netpansip/ungparty/docu/interju/lanstyak.htm>
- Llobera, Joseph R. (1994) *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe*. Berg, Oxford, UK.
- Murányi István (2006) A Google nemzeti identitása. In: Csepeli György születésnapjára. Tanítványok. http://www.csepeli.com/kotet/csepeli60_muranyi_istvan.pdf
- Péntek János (2008) Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. In: Papp Endre (szerk.) *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hitel*. Budapest: A Hitelért Alapítvány.
- Puskás Tünde (2000) Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1: 69–84.
- Sándor Anna (2000) *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony: Kalligram.

- Vizi, Balázs (2002) Minority Groups and Autonomy from an International Political Perspective. In: Kinga Gál (ed.) *Minority Governance in Europe*. Budapest: LGI/ECMI. 39–54.
- Zel'ová, Alena (1992) The integration of the Hungarian minority in Slovakia: The language problem. In: Plichtová, J. (ed.) *Minorities in politics: Cultural and language rights*. Bratislava: Czechoslovak Committee of the ECF. 155–158.

TÁNCZOS VILMOS

AZ ÉSZAKI CSÁNGÓK NYELVCSERÉJÉNEK MAI HELYZETE – SZÁMOKBAN

A moldvai csángók nyelvének veszélyeztetettségéről és a körükben zajló nyelvi asszimilációs folyamatokról sok szó esik a különféle magyar fórumokon, de annak kimondása, hogy voltaképpen *nyelvcseré* zajlik Moldvában, mintha tabunak számítana a csángókról szóló tudományos és nem tudományos irodalomban, valamint az elektronikus médiában. Annak fejtegetésébe, hogy ez miért van így, itt nem célom belemenni, csupán megnevezek néhány okot, amelyek a tabu kialakulásához vezettek. Abban, hogy a nyelvcsereről nem beszélünk, nagy szerepe lehet annak is, hogy alig vannak ismereteink a csángó falvakban élő, valamint a moldvai városokba költözött csángók nyelvi kompetenciáinak valós helyzetéről, hiszen a hivatalos népszámlálások – itt most ugyancsak nem tárgyalandó okok és körülmények folytán – erre vonatkozóan egyáltalán nem szolgáltatnak adatokat. De a kétségkívül létező jelenség (nyelvvesztés, nyelvcsere, nyelvhalál stb.) meg nem nevezése, illetve más terminusokkal (pl. nyelvi asszimiláció) történő eufemizálása nem magyarázható meg pusztán az óvatosságra intő információhiánnyal. A nyelvi tabu fenntartásában fontos szerepük van a különféle ideológiáknak is. Vannak, akik nemzet- és magyarságféltő alapállásból kiindulva nem akarnak szembenézni az előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkező nyelvvesztés tényével, vagy pedig azt tartják, hogy vannak olyan lehangoló igazságok, amelyeket egy felelős magyar értelmiséginek soha nem szabad kimondania. Mások épp ellenkezőleg: a nemzetféltőkkel hadakozva úgy gondolják, hogy legjobb, ha nem beszélünk a magyar közösségek nyelvcserejéről, mert az ilyen típusú diskurzusok már önmagukban is nacionalista jellegűek vagy a nacionalizmusok kiindulópontjai lehetnek. Aztán vannak olyanok is – és itt főleg a román nacionalizmus, valamint az ún. „európai” liberalizmus képviselőire és rangos politikai, jogvédelmi vagy tudományos intézményeire gondolok –, akik a saját ideológiai konstrukcióikba jól be tudják illeszteni a hivatalos román népszámlálási statisztikáknak azt az „eredményét”, hogy a moldvai csángó/magyar kérdés egyszerűen nem létezik, és ebből kiindulva tekintik mondva csinálnak a csángó nyelvvesztés és kultúraváltás kérdését, egyszersmind magyar nacionalistának tekintve azt is, aki ezt a problémát egyáltalán felveti.

A továbbiakban az északi csángók anyanyelvi kompetenciáinak mai valóságáról fogok szólni a számok nyelvén, lehetőleg mellőzve minden ideológiát. Természetesen tudom, hogy az emberi kommunikációban a valóságok csak a róluk szóló diskurzusban léteznek. Ennek megfelelően a valóság alább közölt „pontos” számait olyan jeleknek, szimbólumoknak tekintem, amelyekkel mégiscsak el lehet mondani valamit az északi csángó népcsoport mai nyelvi valóságáról, amely – hitem szerint – a róla szóló kommunikációtól függetlenül is van, létezik.

Az alább közölt számokra azért van szükség, mert a hivatalos román népszámlálások adatsoraiból a 20. század folyamán fokról-fokra teljesen eltűnt a moldvai magyar (csángó)

etnikum, miközben végig nyilvánvaló volt, hogy Moldvában a nagy fokú nyelvi asszimiláció ellenére még mindig jelentős azoknak a katolikusoknak (csángóknak) a száma, akik még ismerik őseik anyanyelvét, illetve rendelkeznek egy sajátos csángó identitástudattal. A népszámlálások „nulla változata” tehát mindenképpen magyarázatra, illetve kiegészítésre szorul, de ilyen természetű adatok nem állnak az érdeklődők rendelkezésére.

Hogy a továbbiakban mindenki számára érthető legyen, itt a bevezetőben meg kell határoznom néhány fogalmat, amelyek körül hosszú idő óta – áldatlan és számomra sokszor értelmetlennek tűnő – viták zajlanak a magyar nyelvészeti szakirodalomban: 1. Amint ezt korábbi írásaimban is tettem, más szerzőkhöz hasonlóan *moldvai csángó*nak nevezem Románia Moldova nevű országrészének csaknem teljes, ma a nyelvcsere falvanként különböző stádiumában lévő katolikus népességét. Ez a népcsoport zömében – néhány jobbára beolvadt, kisebb lélekszámú más közösségektől eltekintve – magyar eredetű. Ebben az értelmezésben a moldvai csángók (katolikusok) lélekszáma megközelíti a negyedmilliót, a 2002-es népszámlálás szerint egészen pontosan 232 045 fő. 2. Az *északi csángó* népcsoporton a moldvai csángók Románvásár környékén, azaz jobbára Neamț megye területén és Iași megye déli részén élő katolikus közösségeit értem, ide sorolva az innen távolabbra (főleg Iași megye távolabbi részeire, kisebb részben Vrancea megye területére) kirajzott közösségeket is. Ez a magyar eredetű etnikai csoport a moldvai csángóság legarchaikusabb rétege, amelynek eredete a 13–14. századra megy vissza, és beszélt nyelvének középkorias jellege ma is nyilvánvaló. Az északi csángók összlélekszáma mintegy 80 000 főre tehető, de ez a népesség mára csaknem teljesen elrománosodott, a magyar nyelv beszélőinek száma ma nem éri el a 4 000 főt.¹ Ezek a beszélők ma gyakorlatilag öt településen – Szabófalva, Kelgyest, Traján (Újfalú), Balusest és Ploszkucény falvakban – élnek, két faluból (Bargován, Jugán) pedig a közelmúltban tűnt el teljesen a magyar nyelv. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szakirodalomban *északi csángó*nak nevezett régi moldvai népcsoport önmagát soha nem nevezte csángónak (ők maguk csak a Bákó környéki, ún. *déli csángó*kat tartják csángónak), magukra nézve ma is a *magyar* (románul: *ungur*) etnonimát használják, illetve – akárcsak a többi moldvai csángó csoportok esetében – a többségi ortodox románságtól megkülönböztető *katolikus* (románul: *catolic*) vallási terminus is előléphet etnonimává. Megfigyelésem szerint a környező román falvakban még a már teljesen elrománosodott északi csángó falvakra is az „ungurii” (a magyarok), „ungurii noștri” (a mi magyarjaink), „catolicii” (a katolikusok) stb. terminusokat használják. 3. Az északi csángók által beszélt hagyományos nyelvet a magyar nyelv archaikus változatának, azaz *magyar dialektus*nak tekintem. Természetesen van tudomásom a téma körül zajló nyelvészeti vitákról (pl. nyelv vagy nyelvjárás?), valamint tudatában vagyok annak is, hogy maguk a beszélők az általuk használt nyelvet – bizonyos nyelvpszichológiai okok folytán és ideológiai hatások eredményeként – nem tekintik egyértelműen magyarnak. 4. Az északi csángók eredeti, ma már eltűnőfélben lévő nyelvét a közösség egészére vonatkoztatva *anyanyelv*nek tekintem, noha tudom, hogy az egyes egyénekre vonatkoztatva ezt a terminust csak akkor célszerű használni, ha az illető személy kisgyermek korban elsőként ezt a nyelvet sajátította el és ha ezeket a nyelvi ismereteket későbbi élete folyamán is megőrizte.

Az északi csángók nyelvi kompetenciáinak megállapítását a 2009-es év folyamán két alkalommal végzett pár napos terepmunka során megfigyeléssel végeztem, a korábbi években végzett néprajzi gyűjtések során szerzett nyelvi tapasztalatokra is alapozva. Egy-egy településen megfigyeltem az egyes generációk nyelvhasználatát, és ugyanakkor

¹ Lásd a jelen tanulmány számításainak végeredményeit.

a helyzet függvényében beszélgetéseket is kezdeményeztem (interjú módszer), amelyeket digitális magnóra rögzítettem. Módszeremet részletesen leírtam a Tatros menti székelyes csángók nyelvismeretéről szóló tanulmányomban,² ezért itt most erre ennél bővebben nem térek ki. Célom az volt, hogy egy-egy településen belül – mindenekelőtt külső megfigyelés révén – állapítsam meg azt a magyar nyelvi kompetenciaszintet, amely az adott generációra jellemző. Négy ilyen szintet különítettem el, amelyekkel egy-egy generáció nyelvhasználatát, illetve nyelvismeretét próbáltam jellemezni, de közben tudatában voltam annak, hogy ezek a kompetenciaszintek voltaképpen merőben teoretikus fogalmak, amelyeket a nyelvismereti szintek valójában inkább egymásba folyó skálájából „vontam el”, azért, hogy a számszerűsítést megvalósíthassam. Ez a négy szint a következő: A) anyanyelvi szintű nyelvismeret; B) második nyelvként való, korlátozott szintű nyelvhasználat; C) passzív nyelvismeret, erősen korlátozott szintű nyelvtértés; D) a magyar nyelvismeret teljes vagy majdnem teljes hiánya.

A generációs határok megállapítása már egzaktabb módon történt, hiszen ebben a 2002-es román népszámlálás korfáira támaszkodhattam. Úgy gondoltam, hogy a gyermekek körében célszerű külön vizsgálni az 5 év alatti kisgyerekek (gy1: 0–4 év), az elemista korú gyerekek (gy2: 5–9 év) és az általános iskolás korú gyerekek (gy3: 10–14 év) nyelvismereti szintjét. A 30 év alatti fiatalokat (f: 15–29 év) egy csoportba soroltam. Ezt követően elkülönítettem a 45 év alatti alsó középgenerációt (k1: 30–44 év), a 45 év feletti felső középgenerációt és a 60 év fölötti idős generációt (i: 60 felett), hogy megállapíthassam az egyes korosztályra jellemző nyelvismereti szinteket. Gyakran előfordult, hogy egy-egy így megállapított generáció nyelvismeretét két, sőt olykor három nyelvi kompetenciaszinttel kellett jellemezni, illetve számszerűsíteni.

A megfigyeléseim végeredményét közlő táblázatba belefoglaltam az 1994–1996 között végzett felmérésem, illetve akkori becslésem adatait is, azért, hogy az időközben végbement folyamatokra is legyen valamelyes rálátásunk. Másfél évtizeddel ezelőtt arra következtetésre jutottam, hogy Moldvában még mintegy 62 000 katolikus csángó ismer valamilyen mértékben egy magyar tájnyelvet, de az etnikum háromnegyed része, mintegy 180 000 személy azonban már teljesen elrománosodott.³ A korábbi becslés szempontrend-

² A Tatros menti székelyes csángók magyar nyelvismerete 2008-ban. In: Diószegi László (szerk.) (2009) *Moldvai csángók és a változó világ*. Budapest – Szombathely: Teleki László Alapítvány – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ. 177–222.

³ A terepkutatás nyomán a témakörben több tanulmányom jelent meg magyar, angol, német és román nyelven, melyek egymás átdolgozott, illetve bővített változatai, de a közölt számsorok mindegyikben – természetesen – azonosak. A szóban forgó közlemények a következők: Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség* III. 1997. 1–2. 370–390; A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.) *Csángósors*. Bp., 1999. 7–32. (A súlyos nyomdai hibák miatt – a számtáblázatok összesítő, kövően szedett számsorai balra eltolódva, hibásan jelentek meg – ennek a tanulmánynak az adatai csak nagy figyelem mellett használhatók.); *Hungarians in Moldavia*. Teleki László Foundation. Institute for Central European Studies. Budapest, April 1998. No. 8., 25. p.; About the Demography of the Moldavian Csángós. In: Diószegi László (ed.) *Hungarian Csángós in Moldavia*. Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Moldavia. Teleki László Foundation – Pro Minoritate Foundation. Budapest, 2002. 117–147; Hungarians in Moldavia. In: Ferenc Gereben (ed.) *Hungarian Minorities and Central Europe. Regionalism, National and Religious Identity*. Pázmány Péter Catholic University, Piliscsaba, 2001. 266–289; Hungarians in Moldavia. *Hungarian Heritage*. Volume 3. European Folklore Institute, Budapest, 2002. 11–27; Über die Bevölkerungszahl der Moldauer Tschangos. In: Tánczos V.: *Aufgetan ist das Tor des Ostens*. Volkskundliche Essays und Aufsätze. Csíkszereda, Pro-Print, 1999. 228–275; Ceangăii din Moldova. *Altera* VIII. 2002. 17–18. 48–80; A moldvai csángók asszimilációja történeti perspektívában

szere a mostaninál elnagyoltabb volt, hiszen akkor csak a nyelvet még beszélők abszolút számát (A és B szint) próbáltam településenként megbecsülni, és nem voltam tekintettel a nyelvi kompetenciák generációs megoszlására sem. Már az akkori terepmunka során beláttam, hogy ezen a módszeren célszerű finomítani, de a változtatásra egy már zajló felmérés közben már nem volt lehetőségem. A nyelvcsere folyamatának előrehaladása következtében a magyarul beszélők száma azóta tovább csökkent és a nyelvismeret szintje is romlott.

A becslés keretszámait (települések lélekszáma, ezen belül a katolikusok száma) 1994–1996-ban az 1992-es hivatalos népszámlálás adatai jelentették, és 2009-ben is igyekeztem a 2002-es népszámlálás eredményeire alapozni, ideértve az egyes települések generációs korfáit is. Gondot jelentett viszont, hogy a 2002-es népszámlálás esetében a fenti, számomra szükséges adatokat hivatalosan nem tették közzé, és elektronikus formában csak a Bákó megyére vonatkozó adatsort tudtam megszerezni,⁴ a többi, még magyarul is beszélő csángók által is lakott megyék (Neamți, Iași, Vrancea) esetében pedig csak az egyes települések összlélekszáma volt számomra elérhető,⁵ vagyis sem az egyes települések felekezeti megoszlását, sem a katolikus lakosság korfáját nem ismertem. Mivel az északi csángók elsősorban Neamți, illetve kisebb részben Iași és Vrancea megyék területén, vagyis nem Bákó megyében élnek, esetükben különböző számításokkal kaptam meg a szükséges keretszámokat. A településeken belül a katolikusok számához az 1992-es adatok arányos átszámításával jutottam, feltételezve, hogy egy-egy falun belül a felekezeti arányok jelentős mértékben nem változtak. A legtöbb falu csaknem teljesen katolikus volt, tehát esetükben ilyen probléma voltaképpen fel sem merült, és az alkalmazott módszer – úgy vélem – a vegyes felekezeti falvak esetében is nagyvonalakban helyes eredményekhez vezetett. A generációs korfák kiszámításakor minden északi csángó település esetében egy arányos demográfiai szerkezetű nagy Bákó megyei csángó falu, Klézse (Cleja) adatait vettem alapul, feltételezve, hogy az északi csángó falvak demográfiai szerkezete nagyjából ehhez hasonló lehet. A nagy falvak (Szabófalva, Kelgyest, Ploszkucény) estében ez bizonyára így is van. Az elzártabb falvak (Bargován, Balusest, esetleg Jugán) lehetnek valamivel előregedettebbek, de esetükben a korfa-problémát voltaképpen tárgytalanná teszi az, hogy ezeken a településeken a nyelvcsere gyakorlatilag már befejeződött, hiszen legfőljebb néhány idős személy beszél még magyarul.

A fenti módszerrel a következő eredményekhez jutottam:

(szempontok, források, kutatási feladatok). In: Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók*. Veszélyeztetett örökség – veszélyeztetett kisebbségek. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006. 26–46; About the Demography of the Moldavian Csángós. In: *Local and Transnational Csángó Lifeworlds*. Edited by: Sándor Ilyés – Lehel Peti – Ferenc Pozsony. Cluj–Napoca, Kriza János Ethnographical Society, 2008. 203–222; A moldvai csángók lélekszámának és magyar nyelvismeretének történeti alakulása. In: Ilyés Sándor–Peti Lehel–Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2008. 255–287. A tanulmány magyar, angol és német változata interneten elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban (<http://mek.oszk.hu/00900/00983/pdf/index.html>) és a Kulturális Innovációs Alapítvány honlapján (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/nepes.htm>).

⁴ Itt mondok köszönetet Kiss Tamásnak, az RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Demográfiai Munkacsoport kolozsvári kutatójának, valamint Varga E. Árpádnak, a budapesti Kulturális Innovációs Alapítvány munkatársának a 2002-es népszámlálási felmérés rendelkezésemre bocsátott adataiért és minden szakmai segítségükért.

⁵ Lásd például a budapesti Kulturális Innovációs Alapítvány honlapján (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>) a „Teljes adatsorok Romániában – 2002” cím alatt.

1. táblázat. Az északi csángók magyar nyelvismerete 1994–1996-ban és 2009-ben

Település	Év ⁶	Magyar nyelvismeret szintje generációnként a katolikus lakosságon belül				Nem ért magyarul
		Katolikusok száma	Magyarul beszélők száma és aránya (A+B)	Magyarul értők száma és aránya (A+B+C)	Második nyelv-ként beszél magyarul nyelvűek	
Szabófalva (Săbăoani)	1996	9 879	9 806	?	3 000	6 806
	2009	9 248	9 180	2 964 (32%)	548 (k2) 706 (i)	810 (k1)
Kelgyest (Pildești)	1996	3 779	3 760	?	3 100	660
	2009	3 842	3 822	1 043 (27%)	254 (k2) 326 (i)	302 (gy1) 317 (gy2) 348 (k1) 53 (k2)
Újfalva (Traian)	1996	1 045	972	?	300	672
	2009	1 053	979	126 (13%)	80 (i) 191 (19%)	77 (gy1) 81 (gy2) 90 (gy3) 283 (f) 192 (k1) 65 (k2)

Település	Év	Összlakosság	Katolikusok száma	Magyar nyelvismeret szintje generációnként a katolikus lakosságon belül						
				Magyarul beszélők száma és aránya (A+B)	Magyarul és aránya (A+B+C)	A. Anyanyelv-ként beszél magyarul	B. Második nyelv-ként beszél magyarul	C. Passzív magyar nyelvtudás	D. Nem ért magyarul	
Jugán (Iugani)	1996	2 061	2 034	50 (2,5%)	?	50			1 984	157 (gy1)
	2009	2 024	1 997	1 (0%)	21 (1%)	1 (i)		5 (k2) 15 (i)		166 (gy2) 184 (gy3) 578 (f) 391 (k1) 260 (k2) 240 (i)
Balusest (Bălușesti)	1996	2 262	1 268	600 (47%)	?	600			668	107 (gy1)
	2009	2 415	1 353	116 (9%)	263 (19%)	58 (i)	58 (i)	90 (k2) 57 (i)		112 (gy2) 125 (gy3) 391 (f) 265 (k1) 90 (k2)
Bargován (Bărgăuani)	1996	1 357	1 055	30 (3%)	?	30			1 025	77 (gy1)
	2009	1 257	977	0 (0%)	0 (0%)	0	0	0		81 (gy2) 90 (gy3) 283 (f) 191 (k1) 130 (k2) 125 (i)

Település	Év	Összlakosság	Katolikusok száma	Magyar nyelvismeret szintje generációként a katolikus lakosságon belül					
				Magyarul beszélők száma és aránya (A+B)	Magyarul és aránya (A+B+C)	A. Anyanyelv-ként beszél magyarul	B. Második nyelv-ként beszél magyarul	C. Passzív magyar nyelvudás	D. Nem ért magyarul
	1996	2 557	2 199	1 100 (50%)	?	1 100		1 099	
Ploszkucény (Ploscuțeni)	2009	2 669	2 295	300 (13%)	644 (28%)	100 (i)	100 (k2)	100 (k2)	180 (gy1) 191 (gy2) 212 (gy3) 614 (f) 350 (k1) 104 (k2)
Összesen:	1996		21 094 (100%)	8 180 (39%)	?	8 180 (39%)		12 914 (61%)	
	2009		20 603 (100%)	3 740 (18%)	5 527 (27%)	2 073 (10%)	1 667 (8%)	1 787 (9%)	15 076 (73%)

6 Az 1994–1996 között, különböző időpontokban végzett terepmunka esetében – az egyszerűség végett – mindenütt a kutatás befejeződésének évét, vagyis 1996-ot írtam a táblázatba. A második terepmunkára 2009 elején két gyűjtőtűt alkalmával került sor, de a becslések során a korábbi években végzett néprajzi gyűjtések tereptaszalataira is alapoztam.

7 Zárójelben feltüntettem azt a generációt is, amelyben a nyelvismeretet becsültem: gy1 = kisgyermekkor (5 év alatt), gy2 = gyermekkor (5–9 év között), nagygyermekkor (10–14 év között), f = fiatal kor (15–29 év között), k1 = alsó középgeneráció (30–44 év között), k2 = felső középgeneráció (45–59 év között), i = idős generáció (60 év fölött).

8 Szabófalva Balázok (Balázok) nevű északi részében régión fogva román nyelvű katolikusok élnek, akik valamelyest mindig is elkülönültek a falu többi részétől. Az összlakosságon belüli arányukat mintegy 10%-ra becsültem és ezt a nyelvismereti szintek generációs megoszlásának számításakor is figyelembe vettem.

9 Az 1994–1996 között végzett felmérés során Kelgyest magyarul tudó lakosainak számát nyilvánvalóan felülbecsültem. Ennek oka alapvetően az lehetett, hogy akkor elsősorban az idős generációval álltam szorosabb kapcsolatban, amelyik akkor még jól tudott magyarul, és körükben számottevő magyar folklórányagot, illetve nyelvi szöveget gyűjtöttem.

A fenti táblázatra tekintve mindenekelőtt annak kell tudatában lennünk, hogy bármennyire is „keményeknek” látszanak a rovatok számai, ezek a számok *voltaképpen nehezen számszerűsíthető nyelvi állapotokat és nyelvi folyamatokat takarnak*, tehát maguk is „csak sejtető” szimbólumok. A számok keménysége tehát látszólagos olyan értelemben, hogy – noha mindig pontos és ellenőrizhető számításokra törekedtem – a számok mégis *csak nagyvonalakban érvényesek, úgy viszont valóban érvényesek*, mert ténylegesen létező nyelvi helyzeteket tükröznek. A zárt számsorok végül is alkalmasak arra, hogy egyértelműen rávilágítsanak bizonyos nyelvi folyamatokra, hogy összehasonlításokat tegyenek lehetővé falvak, generációk, nyelvi stádiumok stb. között.

A közölt számsorok az értelmezés többféle lehetőségét is nyújtják. Alább – a teljesség igénye nélkül – kiemelnék néhány szempontot, illetve a szempont alapján megfogalmazható következtetést:

1. Az északi csángó magyar dialektusnak ma már csak 3 740 beszélője van, és ezek közül is csak 2 073 személyről mondható el, hogy anyanyelvi szinten (A szint) beszél magyarul, 1 667 személyre csak egy korlátozottabb nyelvismereti szint, a második nyelvként való nyelvhasználat (B szint) jellemző. Az anyanyelvi beszélők jobbára az idős, 60 év feletti korosztályhoz tartoznak, a nyelvjárásnak csak két faluban (Kelgyest, Szabófalva) vannak a felső középgenerációhoz (k2) tartozó beszélői. Egy faluban (Bargován) az utóbbi egy-két évtizedben az északi csángó nyelvjárás utolsó beszélői is meghaltak, egy másik faluban (Jugán) pedig a helyi dialektusnak már csak egyetlen nagyon idős beszélője volt. A magyar nyelvészeknek komolyan és sürgősen meg kell fontolniuk tehát, hogy akarják-e, illetve ha igen, milyen módszerekkel akarják ezt a hangsúlyosan középkori jellegű magyar dialektust korszerű digitális technikával az utókor számára megörökíteni.

2. A 30 év alatti generációk (gy1, gy2, gy3, f) már egyetlen faluban sem beszélnek magyarul (A és B szint), sőt esetükben a korlátozott megértés, illetve valamelyes passzív nyelvismeret szintjével (C szint) sem találkozunk, tehát a nyelv továbbélésére gyakorlatilag nincs esély. A helyi nyelvjárás teljes eltűnése tehát csupán biológiai kérdés, időpontja egyszerű módszerekkel megjósolható.

3. A másfél évtizeddel korábban, 1994–1996 között végzett felméréshez képest, miközben a még magyarul is beszélő/értő falvakban a lakosság száma nagyjából azonos maradt (1992-ben 21 094 fő, 2002-ben 20 603 fő), 2009-re több mint felére csökkent a nyelv beszélőinek száma (az A és B szinten 8 180 fő helyett 3 740 fő, illetve 39% helyett 18%), ami együtt járt a nyelv erős degradálódásával, minőségi romlásával is. Korábban a korlátozott passzív nyelvismeret (C szint) és a nyelvismeret teljes hiánya (D szint) 12 914 személy nyelvállapotát, azaz a vizsgált hét falu teljes lakosságának 61%-át jellemezte, de 2009-re ez a szám 16 683 főre (1 787 a C szinten, 15 076 a D szinten), illetve 82%-ra emelkedett. Mivel a még magyarul is beszélő falvakban a lakosság 82%-a ma már nem ért magyarul, előfordulhat, hogy a magyar nyelvismeret megléte az ide látogató idegenek számára olykor fel sem tűnik.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN

RÓKA FOGTA CSUKA?

Az ukrainai nyelvpolitika alapproblémáiról és alakulásának nehézségeiről

1. Az alapprobléma: az ukrán és orosz nyelv helyzete

A magyar társasnyelvészetben – elsősorban persze a magyar kisebbségek miatti érintettség okán, ugyanakkor nem kis részben Kontra Miklósnak is köszönhetően (lásd pl. Kontra 1995/1996, 1999, 2006, 2009a, 2009b; Kontra–Hattyár szerk. 2002; Kontra–Phillipson–Skutnabb–Kangas–Várady eds. 1999; Simon–Kontra, 2000 stb.) – hangsúlyosan jelen vannak a nyelvpolitikai, nyelvi emberi jogi tanulmányok. Annak ellenére azonban, hogy Magyarország keleti határain túl is élnek magyarok, viszonylag kevés figyelem jut a legnagyobb szomszédos állam, Ukrajna nyelvpolitikai történéseinek. Pedig nem tanulságoktól mentes az itt folyó nyelvpolitika nyomon követése.

Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában az utóbbi évtizedben egyre több kutató foglalkozik az ukrainai nyelvek használatával, az ukrán–orosz nyelvi ellentéttel, az állami nyelvpolitika alakulásával. Ma már olyan tanulmányok is megjelennek, melyek szociológiailag értelmezhető mintán végzett empirikus kutatások adataira alapozva mutatják be az országban használatos két legnagyobb nyelv, az ukrán és az orosz használati körét, kommunikatív hatóságát. Ez a kérdés áll a középpontjában a *Nyelvpolitika és nyelvi helyzet Ukrajnában: elemzés és ajánlások* (Besters-Dilger szerk. 2008) és a *Nyelvi helyzet Ukrajnában: konfliktus és konszenzus között* (Majboroda és mtsai szerk. 2008) című tematikus tanulmánykötetnek is.

Nem véletlen, hogy az ukrán és orosz nyelv egymáshoz viszonyított helyzete a központi témája mindkét könyvnek: ahhoz, hogy megérthessük az ukrán nyelvpolitika alapproblémáit, ez a kérdés megkerülhetetlen. Ezt igazolják azok a kutatások, melyek ennek a problémakörnek a leírásával és elemzésével foglalkoznak.

Az ukrainai nyelvek használatára, használati körére, funkcionális megterheltségére vonatkozó kutatások között mindenképp említésre méltó a Zaliznyak–Maszenko (2001) szerzőpáros monográfiája, mely Kijevben elemzi az ukrán és orosz nyelv használatát. A szerzők megállapítják, hogy az ukrán főváros mindennapjaiban az orosz nyelv dominál (erről ld. még Maszenko, 2004).

Az országban használatos nyelvekre vonatkozó kutatások közül kiemelkednek *Az ukrán társadalom 1994–2005: szociológiai monitoring* (Panina, 2005), *Az ukrán társadalom 1992–2007: szociológiai monitoring* (Vorona–Sulha szerk. 2007) és *Az ukrán és orosz nyelv funkcionálása az ukrán társadalomban* (Sulha, 2000) című kiadványok.

Az első kötet (Panina, 2005) az Ukrán Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének az ukrainai társadalom 1800 fős, régiók, kor és nem szerint reprezentatív mintáján 1994 és

2005 között végzett kérdőíves trendvizsgálatának az eredményeit foglalja össze. Megállapítja, hogy bár a családi nyelvhasználatban a legtöbben elsősorban az ukrán nyelvet használják (pl. 1994-ben megkérdezettek 36,7%-a, 2005-ben 41,8%-a), a főként az oroszot használók aránya is jelentős (1991-ben 29,4%, 2005-ben 36,4%). Ugyanakkor a családban mindkét nyelvet használó adatközlők aránya szintén számottevő (1994-ben 29,4%, 2005-ben 21,6%). Érdekes azonban, hogy arra a kérdésre, miszerint a következő felmérés idején milyen nyelven válaszolna szívesebben a kérdésekre, mindössze 47,8% választotta az ukránt, a megkérdezettek 50,7%-a inkább az orosz nyelvet részesítené előnyben (Panina, 2005: 68).

A másik két kötet (Sulha, 2000; Vorona–Sulha szerk. 2007) ugyanennek az országos szociológiai felmérésnek az eredményeit dolgozza fel. Az *1. táblázat* ennek a kutatásnak az adatai alapján vázolja fel az ukrán–orosz kétnyelvűség elterjedtségének mértékét, a két nyelv funkcionális megterheltségét. Az adatok alapján egyértelmű, hogy Ukrajnában mind az ukrán, mind az orosz nyelv használati köre kiterjedt, a társadalom jelentős része (a családban 42,7%, gondolkodás közben 34,9%, közterületen 45,1%, a munkahelyen pedig 46,3%) mindkét nyelvet használja (lásd még Alekszejev, 2008; Sulha, 2008; Visnyak, 2007, 2008a, 2008b). Hasonló következtetésekre jutott kutatásai során Poznyak (2007), Aza (2007) és az a Medvegyev (2007) is, aki a családi és munkahelyi nyelvhasználatról a könyvkiadásán át egészen az Ukrajnában megjelenő lapok, folyóiratok nyelvének elemzéséig terjedő módon készítette el Ukrajna nyelvi képét, megállapítva, hogy számos területen az orosz nyelv felé billen a mérleg nyelve.

1. táblázat. A családi nyelvhasználat, a gondolkodás nyelve, valamint a boltokban/közterületeken és a kollégákkal való érintkezés nyelve (%-ban)

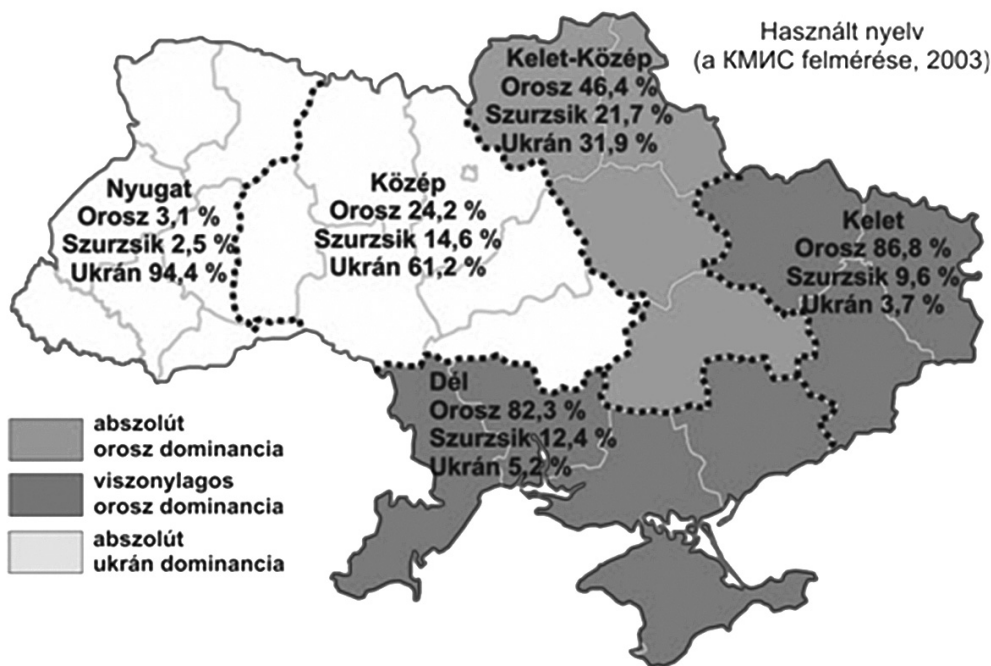
	<i>Nyelvhasználat a családban</i>	<i>A hétköznapi gondolkodás nyelve</i>	<i>Az utcai, bolti és közterületi nyelvhasználat</i>	<i>A kollégákkal való beszélgetés és a munkahelyi nyelvhasználat</i>
Kizárólag ukránul	28,8	29,3	24,1	22,3
Főként ukránul, de ritkán oroszul is	8,7	8,6	11,7	12,1
Kevert nyelven, mely- ben mind ukrán, mind orosz szavak haszná- latosak	19,7	15,7	17,8	17,1
Főként oroszul, de ritkán ukránul is	14,3	10,7	15,6	17,1
Kizárólag oroszul	28,0	35,0	30,7	30,2
Egyéb nyelven	0,5	0,7	0,1	0,5

Forrás: Visnyak, 2008b.

A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet (КМИС) 2003-ban egy országos kutatás keretében feltárta, hogy Ukrajna különböző régióiban más-más nyelv használata dominál a mindennapokban (*1. térkép*). Nyugat-Ukrajnában és az ország középső részén egyértelműen az ukrán a leggyakrabban használt nyelv. Észak-keleten kissé az orosz felé billen a mérleg nyelve, és

sokan használják a szurzsikot. Kelet- és Dél-Ukrajnában azonban az ukrán nyelv használati aránya nagyon alacsony, az orosz messze a leggyakrabban használatos nyelv.

**1. térkép. A leggyakrabban használt nyelv Ukrajnában
a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-as kutatása szerint**

A térkép forrása: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:RussianUseRu.PNG>

Egy másik szociológiai kutatás 1991 és 2003 között folyamatosan vizsgálta összesen közel 173 ezer azonos szempontok alapján készített szociológiai interjú révén Ukrajna lakosságának nyelvhasználatát a felnőtt lakosság reprezentatív mintája alapján (vö. Khmelko, 2004). Ennek a vizsgálatnak az eredményei szerint is igazolódott, hogy Ukrajna különböző régióiban más-más nyelvi helyzetet találunk a nemzetiség és az anyanyelv alapján. A szerző által megkülönböztetett öt nagy régióban jelentősen eltérő azok aránya, akik anyanyelvként az ukránt és az orosz, illetve a két nyelv kontaktusváltozatát, az ún. szurzsikot használják (lásd 2. táblázat).

Ukrajna regionális törésvonalai (erről ld. pl.: Arel–Khmelko, 1996; Khmelko–Wilson, 1998; Csernicskó, 2006; Kulyk, 2008; Melnyik–Csernicskó, 2010) egyáltalában nem meglepőek, ha figyelembe vesszük, hogy az ország a mai határain belül csak az 1950-es években alakult ki a Szovjetunió belül. A keleti és déli régiók hosszú századokon át a cári Oroszországhoz tartoztak, a nyugati részek a lengyel-litván államhoz, Lengyelországhoz, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia császári részéhez; Kárpátalja csak 1945 után, a Krím-félsziget pedig 1954-ben került a Szovjetunió 15 köztársasága egyikeként csupán korlátozott jogkörökkel létező Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz, mely 1991-ben a szovjet birodalmon belüli külső és belső határait örökölve vált független állammá. Ebben a kontextusban Ukrajna lakosságának legnagyobb része számára a szovjet múlt az egyetlen közös

jegy a kollektív emlékezetben, melynek megítélése eltérő az egyes társadalmi rétegekben és régiókban (Bauring, 2008: 55).

2. táblázat. Ukrajna felnőtt lakosságának nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlása 2003-ban régióként %-ban (N=22.462)

Nyelvi-etnikai csoportok	Régió					Összesen
	Nyugat	Közép-Nyugat	Közép-Kelet	Dél	Kelet	
Ukrán nyelvű ukránok	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Szurzsik nyelvű ukránok	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Orosz nyelvű ukránok	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Orosz nyelvű oroszok	1,5	5,8	11,1	31,1	34,1	16,9
Egyéb	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

Nyugat: *Voliny, Rivne, Lviv (Lemberg), Ivano-Frankivszk, Ternopil, Csernyivci megye és Kárpátalja.* Közép-Nyugat: *Hmelnyicki, Zsitomir, Vinnyica, Kirovohrad, Cserkasszi és Kijev megye, valamint Kijev városa.* Közép-Kelet: *Dnyipropetrovszk, Poltava, Szumi és Csernyihiv megye.* Dél: *Odessza, Mikolajiv, Herszon és Zaporizsja megye, valamint a Krími Autonóm Köztársaság Szevasztopol városával egyetemben.* Kelet: *Harkiv, Donyeck és Luhanszk megye.*

Forrás: *Khmelko (2004).*

A cári Oroszország, majd a Szovjetunió oroszosító politikája következtében az ukránok ukrán–orosz kétnyelvűsége – amint azt a kutatások igazolják – nemcsak tömegessé vált, hanem – főként a középső régiókban, ahol az ukrán és orosz ajkú lakosság vegyesen él – a két nép és nyelv érintkezésének eredményeként egy úgynevezett kontaktusváltozat alakult ki: a szurzsik [суржик].¹ A szurzsik olyan dialektus megnevezése az ukrán szakirodalomban, mely több nyelv elemeit tartalmazza, de egyik nyelv standard változatával sem azonos; alapját az ukrán nyelv grammatikai rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani szerkezet, gyakran oroszos kiejtés, hangsúly jellemzi (lásd Vahtyin és mtsai 2003; del Gaudio–Taraszenko, 2008; Lenec, 2000; Bilaniuk, 2003, 2004, 2005). Sok ukrán állampolgár a szurzsikot sajátította el alapnyelvként, és nem az ukrán vagy orosz nyelvet használja a mindennapokban, hanem ezt a kontaktusváltozatot. A változat presztízse alacsony, a purista ukrán nyelv művelők kedvelt célpontja, használóival rendszerint alacsony iskolázottságot, műveletlenséget, bizonytalan identitást társítanak (Bilaniuk, 2004; Lenec, 2000; Maszenko, 1999, 2002).

Ezen modell szerint tehát Ukrajnában nem három nagy nyelvi csoporttal kell számolnunk, mint ahogyan az a 2001. évi census alapján látszik (ukrán anyanyelvűek, orosz anyanyelvűek, más kisebbségi nyelvet anyanyelvként beszélők), hanem négygel: ukrán nyelvűek, orosz nyelvűek, kisebbségi nyelvűek (bár ennek a csoportnak nem szentelnek különösebb figyelmet) és szurzsik nyelvűek. S ha a szociológiai felmérések alapján kialakult nyelvi képet tekintjük, akkor Ukrajnában nem az ukrán anyanyelvűek, hanem valójában az orosz anyanyelvűek alkotják a relatív többséget. A szurzsik elterjedtségének mértékére nem

¹ A szó rozs és búza vagy árpa és zab keverékét jelenti (Lenec, 2000: 616).

csupán az *1. táblázatban* és az *1. térképen* idézett kutatások adataiból következtethetünk. Egy nemzetközi kutatócsoport által 2015 fős reprezentatív mintán végzett kutatási program megkérdezettjeinek 9,7%-a válaszolta azt, hogy azon a településen, ahol él, a lakosság többsége alapvetően a szurzsikot használja a mindennapokban, 3,1% pedig úgy véli, maga is ezen a nyelvváltozaton nyilatkozik meg a mindennapokban (Besters-Dilger szerk. 2008; del Gaudio–Taraszenko, 2008).

A fentiek alapján nem meglepő, hogy egyes elemzők szerint Ukrajnában valójában nem két nyelv (az ukrán és az orosz), hanem valójában három: az államnyelvi státusú ukrán, az államhatalom és néhány elemző által a posztkoloniális örökség nyelveként (lásd pl. Maszenko, 2004) aposztrofált orosz és a két nyelv kontaktusváltozataként kialakult szurzsik szolgálja ki a beszélőket (lásd pl. Berezovenko, 2002). Bilaniuk (2004) a szurzsik nyelv/nyelvváltozat tipológiáját is kidolgozta, történelmi, társadalmi és ideológiai tényezők alapján elkülönítve: a) az urbanizált földműves, b) a vidéki nyelvjárási, c) a szovjet-ukrán, d) a városi kétnyelvű és e) a függetlenség utáni szurzsikot. Radcsuk (2002a, 2002b) úgy látja, hogy ezt a köztes nyelvváltozatot több millió ukrán állampolgár használja a mindennapokban. Maszenko (1999) pidzsinként értékeli a szurzsikot, ám ennek ellentmondani látszik széles körű elterjedtsége, mely arra utal: sokan ezt a változatot sajátítják el alapnyelvként. Az elemző úgy véli, hogy a szurzsik a pidzsinekhez hasonlóan az egykori gyarmatosító nyelv (az orosz) szóképzésén alapul az ukrán fonetika, morfológia és szintaxis egyszerűsített normáinak megőrzése mellett (Maszenko 1999: 29; Sztriha 1997). Bár a szurzsik alapos nyelvészeti leírása még várat magára, a kontaktusváltozat jól példázza a szoros ukrán–orosz nyelvi kapcsolatok történetiségét, intenzitását és kiterjedését.

2. A nyelvi helyzet csapdájában

A röviden ismertetett nyelvi helyzetet az ukrán nyelvpolitika szereplői alapvetően kétféle megközelítésben látják és láttatják (összefoglalásuk alapja Besters-Dilger szerk. 2008 és Majboroda és mtsai szerk. 2008).

Az első megközelítésmódot *történelmi-nemzeti* álláspontnak nevezhetjük, fő képviselői a magukat nemzeti-demokratikus erőként aposztrofáló, a 2004-es „narancsos forradalom” révén hatalomra jutott nacionalista erők. Szerintük Ukrajna nyelvi helyzete unikális, mert a többségi nemzet (az ukrán) nyelve a cári orosz birodalom, ill. a Szovjetunó erőszakos oroszosító politikája következtében visszaszorult, az orosz nyelv máig uralja a közélet jelentős részét. Egyetlen olyan ország sincs a világon, vélik ezen álláspont képviselői, ahol egy kisebbségi nyelv ennyire széles körben elterjedt volna a társadalomban, mint Ukrajnában. Ez a fajta nyelvi helyzet deformált, melyet az állami nyelvpolitikának – attól függetlenül, megvan-e ehhez a társadalmi konszenzus – „ki kell egyenesítenie”,² azaz: vissza kell hoznia azt az ideálisnak vélt állapotot, amikor az orosz valóban csak egyike a sok kisebbségi nyelvnek, az ukrán ellenben államnyelvként az összes formális funkcióban (az államigazgatásban, a jogalkotásban és jogalkalmazásban, a sajtóban, a politikai életben, a kultúrában, a tudományban és az oktatásban) egyeduralkodó lesz. Ennek a nyelvpolitikai attitűdnek a központi gondolata, hogy a közös ukrán nyelv az újonnan formálódó ukrán politikai nemzet és identitás egyik kiemelt szimbóluma. Ezért mindazok, akik két államnyelv mellett érvelnek, vagy akik

² Ide vonatkozóan ld. *Az állami nyelvpolitika koncepciója* c. dokumentumot, melyet Juscsenko elnök regnálásának utolsó napjaiban adott ki: Концепція державної мовної політики. Схвалено Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010.

úgy vélik, hogy a kisebbségi nyelveknek hivatalos státust kell biztosítani, azok voltaképpen az új ukrán állameszme ellen, az ukrán identitással szemben, valamint az egységes nemzet és állam ellen foglalnak állást (Majboroda–Pancsuk, 2008: 207–209). Törvényszerűnek tartják, hogy az állami függetlenséget kivívott ukrán nép a történelem során rákényszerített aszimmetrikus kétnyelvűséget követően egynyelvűsége törekszik (vö. Semsucsenko–Gorbatenko, 2008: 168). Az ukránosítás és a *de jure* egynyelvűség ebben a kontextusban a korábbi oroszosításra adott adekvát válaszként jelenik meg (ld. Pavlenko, 2006).

A másik álláspontot *szinkron-demokrata* megközelítésnek nevezhetjük, s hívei főként az oroszbarátnak tekintett, magukat demokratikus jogvédőként beállítók soraiból kerülnek ki. Szerintük Ukrajna nyelvpolitikáját a jelenlegi valós nyelvi helyzetre kell alapozni, azaz kodifikálni kell az ország *de facto* kétnyelvűségét azzal, hogy az orosz a második államnyelv státusába emelik. Az érvelés fontos eleme, hogy az erőszakos ukránosítás veszélyezteti az oroszok lakosság nyelvi és nemzetiségi jogait, fenyegeti a demokráciát, az emberi jogokat (Besters-Dilger, 2008: 275; Alekszejev, 2008).

A két, egymással ellentétes nyelvpolitikai jövőkép mögött szinte teljesen azonos erőforrásokkal rendelkező, egymással szembenálló politikai tábor áll: az elsőnek Viktor Juscsenko és Julija Timosenko, a másodiknak Viktor Janukovics a központi alakja. Az egyik tábornak a dominánsan ukrán nyelvű északon és nyugaton, illetve részben az ország középső régióiban (Kijev és környéke) van a szavazóbázisa, a másiknak a jellemzően orosz nyelvű délen és keleten. Az ország nyelvi, nyelvhasználati megosztottsága tehát egyben politikai preferenciát is jelent (lásd Melnyik–Csernicskó, 2010: 18, 74, 76–78).

A kiélezett és bizonytalan ukrán politikai helyzetben, ahol kormányok jönnek és mennek, rendkívüli elnöki és országgyűlési választások követik egymást, s ahol a 450 fős parlamentben a többség gyakran öt-hat szavazaton múlik, és a koalíció felbomlása állandóan fenyegeti a kormányzó többséget, a tömegeket mozgósítani képes nyelvi kérdés elképzelhetetlen mértékben átpolitizálttá vált. A nyelvi kártya már a legelső ukrán választásokon aduásként jelent meg a kampányban, s ez azóta sincs másként (Kulyk, 2008; Zaremba–Rimarenko, 2008a). A vezető ukrán politikai erők vagy az egyik, vagy a másik tábor által preferált nyelvpolitikát tüzték zászlajukra, és hol az egyik (pl. az ukránosító Juscsenko az oroszpártiként elkönyvelt Janukovicsal szemben 2005-ben), hol a másik (Janukovics diadala Juscsenko ellen 2010-ben) került ki győztesen a harcból.

A 2004-es narancsos forradalom előtti időkben a hatalomra került politikai erő, bármilyen nyelvi álláspontot képviselt előzőleg a kampányban, megpróbált egyensúlyozni a két politikai tábor és a két részre szakadt ország régiói között, s megválasztása után már nem ragaszkodott korábbi ígéretei megvalósításához (Kulyk, 2008: 53–54). Ezt a taktikát követte a független Ukrajna első elnöke, a pártnomenklatura hatalmát sikeresen átmentő Kravcsuk, aki nem erőltette az ukránosítást, ám számos pozíciót engedett át a nemzeti elkötelezettségű elitnek, amely jelentős eredményeket ért el az államigazgatás ukrán nyelvűségének kialakítása terén. És ennek a politikának volt a mestere a tíz éven át hatalmon lévő Kucsma elnök, aki nemcsak a sokvektorú külpolitika fából vaskarikáját találta fel, hanem képes volt az érdekei megkívánta mértékben mindkét nyelvpolitika mellett kiállni. Kucsma hintapolitikájának jó példája az 1996-ban elfogadott Alkotmány, melynek 10. cikkelye kimondja: Ukrajna egyetlen államnyelve az ukrán, ám a következő bekezdés szerint „Ukrajnában szavatolt az orosz és a többi nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődése, használata és védelme”. Az alaptörvény 92. cikkelye kizárólag a törvényi szabályozás hatálya alá helyezi a nyelvhasználat kérdésének rendezését. Ám Kucsma elnökségének tíz esztendeje sem volt elegendő ahhoz, hogy megváltoztassák a még 1989-ben elfogadott (s egyébként máig hatá-

lyos) nyelvtörvényt, mely sajátos és kiemelt státust biztosít az orosz nyelvnek (Kulyk, 2008). Azaz az orosz nyelv elvileg (pl. a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának ratifikálásáról szóló törvény alapján) egyike az azonos státussal bíró nemzeti kisebbségi nyelveknek, mind az Alkotmány, mind a nyelvtörvény értelmében kiemelt státusú.

A Kucsma utáni Ukrajnában bizonytalanná vált a belpolitikai helyzet, egymást követik a választások, folyamatos a politikai hatalomátrendeződés. Mivel a bármikor esedékessé válható újabb választások veszélye ott lebeg valamennyi kormány felett, a narancsosok szakítottak a korábbi gyakorlattal, és – az ország egyik felének nyelvi elvárásainak megfelelően, de figyelmen kívül hagyva a lakosság másik felének igényeit – a korábban jellemző óvatosság helyett az egyértelmű ukránosítás mellett kötelezték el magukat (erről lásd pl. Csernicskó 2008, 2009a, 2009b). Így aztán nem meglepő, hogy a legutóbbi elnökválasztási kampánynak ismét kiemelt témája volt a nyelvi kérdés.

Sokan – például az elnökválasztási kampányban Janukovics mellett kampányoló Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség – abban bíznak, hogy az általunk *szinkron-demokrata* tábornak elnevezett erők győzelmét követően jelentősen javul majd a kisebbségek, s ezen belül természetesen a magyarok helyzete. Ám a túlzott optimista álláspontra helyezkedők meglepedhetnek arról, hogy a nyelvi, nyelvpolitikai kérdés, illetve ezen belül az ukrán és orosz nyelv státusa a hatalom megszerzésének egyik lényeges elemévé vált Ukrajnában. A folyamatos mozgósítás és a nyelvi kérdést kiemelten kezelő kiélezett kampányok következtében a mai Ukrajnában egyfajta paradox helyzet állt elő a nyelvek státusának megítéléséről. A szociológiai kutatások igazolják, hogy az egyértelműen ukrán dominanciájú nyugati országrészben attól rettegnek, hogy ha az orosz második államnyelvvé válik, akkor megszűnik az ukrán államiság, veszélybe kerül az ukrán nyelv és nemzet; az államigazgatást kivéve szinte teljes mértékben orosz nyelvű délen és keleten ezzel szemben úgy vélik, az ukránosító politika létében veszélyezteti az orosz nyelvet és az oroszok nemzeti azonosságtudatát Ukrajnában (vö. Zaremba–Rimarenko, 2008b: 276).

Ha ilyen körülmények között Janukovics egyértelműen az ukrán–orosz kényelvűség kodifikálása mellett foglal állást, voltaképpen ugyanazt a hibát követi el, mint elődje, Juscsenko, csak épp ellenkező előjellel: az ország egyik felének érdekeit előtérbe helyezve figyelmen kívül hagyja a lakosság másik részének preferenciáit. Ezt pedig a közelgő önkormányzati és országgyűlési választásokra való tekintettel valószínűleg nem engedheti meg magának.

3. Van-e megoldás?

Milyen esélyei vannak akkor a nyelvkérdés rendezésének Ukrajnában? A nyelvi és politikai helyzet ismeretében úgy tűnik, a probléma érdemi megoldására csak akkor kerülhet sor, ha a két, nagyjából azonos erőket mozgósítani képes politikai tábor kompromisszumot keres és talál. Egyes elemzők (pl. Kulyk, 2008) szerint ez a kompromisszum az lehet, ha Ukrajnának egyetlen államnyelve marad: az ukrán, ám az orosz nyelv regionális hivatalos nyelvi státust kap azokban a régiókban, ahol erre az orosz ajkú lakosság igényt tart. Ennek a kompromisszumos megoldásnak a támogatottságát látszanak alátámasztani azok a szociológiai kutatások, melyek egyik fő kérdése az ukrán és az orosz nyelv státusa, s melyek megkérdéztetteinek jelentős része nem veti el azt a lehetőséget, hogy az ukrán államnyelvi státusának megőrzése mellett más nyelvek regionálisan hivatalos nyelvi státust nyerjenek (Kulyk, 2008; Visnyak, 2008c). Erre utal továbbá az is, hogy az egyik ilyen kutatásban az adatközlők 31,9%-a ukrán, 22,5%-a pedig orosz egynyelvű jövőt képzel el gyermeke szá-

mára, miközben a relatív többség (42,5%) az ukrán–orosz kétnyelvűséget tartja kívánatosnak utódainak (Maszenko, 2008).

Ez a megoldás jelenik meg az ukrainai nyelvi helyzetet elemző egyik nyelvpolitikai kötet ajánlásaiban is (Besters-Dilger szerk. 2008: 332–339). Egy kijevi ukrán és egy kárpátaljai magyar nyelvész közös munkájaként megjelent összefoglalóban is az jelenik meg ajánlasként, hogy azon közigazgatási egységeken belül, ahol egy adott nyelv anyanyelvi beszélői elérik a 10%-os arányt, biztosítani kell a jogot ennek a nyelvnek a használatára az államnyelv mellett; ahol ez az arány 50% fölötti, kötelezővé kell tenni a kisebbségi nyelv használatát a helyi államigazgatási szervek munkájában, s ehhez az államnak meg kell teremtenie minden szükséges feltételt (Melnik–Cserniczkó, 2010: 146). A Kárpátalja számos településén és a Beregszászi járásban abszolút többségét alkotó magyarok (lásd Molnár–Molnár, 2005) számára is ez a megoldás jelenthet előrelépést.

Az ukrainai realitásokat figyelembe véve azonban az a legvalószínűbb, hogy a *szinkron-demokrata* tábor a hatalom hosszabb távú megtartása érdekében a közeljövőben nem a kompromisszumos megoldás vagy az állami kétnyelvűség megteremtésének irányába indul, hanem a korábbiakban jól bevált egy lépést ide, egyet meg oda taktikáját választja, és megkísérli az ország mindkét felével elhithetni, hogy szívén viseli a nyelvi kérdés rendezését. Egyelőre legalábbis ezt látszik igazolni, hogy bár a Janukovics által kinevezett új kormány hatályon kívül helyezte elődjének a gyakorlatban még életbe sem lépett azon rendelkezését, mely szerint az összes érettségi és egyben felvételi vizsgát kizárólag ukrán nyelven kell letenni 2010-ben, ám a valamennyi jelentős ukrainai kisebbség által diszkriminatívnak minősített kötelező ukrán nyelv és irodalom tesztvizsgát nem törölte el.

Irodalom

- Alekszejev, V. (Алексеев В.) (2008) *Бегом от Европы? Кто и как противодействует в Украине реализации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств*. Харьков: „Факт”.
- Arel, D. – Khmelko, V. (1996) The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *The Harriman Review*. Vol 9, no 1–2: 81–91.
- Aza, L. (Аза Л.) (2007) Двомовність в Україні: сучасний стан. In: Vorona, V. – Sulha, N. (szerk.) *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України. 392–380.
- Bauring, V. (Баурінг В.) (2008) Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов’язання і український закон та законодавство. In: Besters-Dilger, Juliane (szerk.) *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 55–95.
- Berezovenko, A. (2002) Between nation and state: Ukrainian identity in today’s language reality. In: R. Göbner and A. Kratochvil (eds.) *Ukrainische Kultur im europäischen Kontext*. Greifswald. 143–144.
- Besters-Dilger, Juliane (Бестерс-Дільгер Ю.) (szerk.) (2008) *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Besters-Dilger, Juliane (Бестерс-Дільгер Ю.) (2008) Мовна політика у засобах масової інформації. In: Besters-Dilger, Juliane (szerk.) *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 234–277.

- Bilaniuk, Laada (2003) Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. *Language in Society*, 32: 47–78.
- Bilaniuk, Laada (2004) A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism*. Vol 8, Number 4: 409–425.
- Bilaniuk, Laada (2005) *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Csernicskó István (2006) Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság. *Kisebbségkutatás*, 4: 764–769.
- Csernicskó István (2008) Ukrajna összhangra törekszik. Az ukrainai oktatáspolitikai nyelvi vonatkozásai. *Kisebbségkutatás*, 2: 302–315.
- Csernicskó István (2009a) Az ukrainai oktatáspolitikai a nyelvi asszimiláció szolgálatában. *Korunk*, február: 33–40.
- Csernicskó István (2009b) A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában. *Magyar Tudomány*, 11: 1297–1303.
- Gaudio del S. – Taraszenko, B. (Гaudio дель С. – Тарасенко Б.) (2008) Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. In: Besters-Dilger, Juliane (szerk.) *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 316–331.
- Khmelko, V. – Wilson, A. (1998) Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine. In: Kuzio, T. (ed.) *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. London: Armonk. 64–76.
- Khmelko, V. (Хмелько В.) (2004) *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності*. Наукові записки НАУКМА 32. Соціологічні науки, 3–15.
- Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.) (2002) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kontra Miklós – Robert Phillipson – Tove Skutnabb-Kangas – Várady Tibor (eds.) (1999) *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: Central European University Press.
- Kontra Miklós (1996/1996) English Only’s cousin: Slovak Only. *Acta Linguistica Hungarica*, 43: 345–372.
- Kontra Miklós (1999) *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós (2006) Nyelvi emberi jogi polémia. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár: Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége. 9–29.
- Kontra Miklós (2009a) A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai/megvalósításai. *Kritika*, 5: 22–25.
- Kontra Miklós (2009b) Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, XI/4: 67–76.
- Kulyk, V. (Кулик В.) (2008) Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після помаранчевої революції. In: Besters-Dilger, Juliane (szerk.) *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 11–54.
- Lenec, K. (Ленець К.) (2000) Суржик. In: Ruszanickij, V. – Taranenko, O. (szerk.) *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 616.
- Majboroda, O. – Pancsuk, M. (Майборода О. – Панчук М.) (2008) Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. In: Majboroda,

- O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 205–234.
- Majboroda, O. (Майборода О.) és mtsai (szerk.) (2008.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 49–85.
- Maszenko, L. (Масенко Л.) (1999) *Мова і політика*. Київ: Соняшник.
- Maszenko, L. (Масенко Л.) (2002) Суржик як соціолінгвістичний феномен. *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах*, 3: 11–13.
- Maszenko, L. (Масенко Л.) (2004) *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*. Київ: „КМ” Академія.
- Maszenko, L. (Масенко Л.) (2008) Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. In: Bstres-Dilger, Juliane (szerk.) *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 96–131.
- Medvegyev, O. (Медведєв О.) (2007) *Мовний баланс України*. http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=2386
- Melnyik, Szvitlana – Csernicskó István (Мельник Світлана – Черничко Степан) (2010) *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації*. Ужгород: ПоліПрінт.
- Molnár József – Molnár D. István (2005) *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: KMPSZ Tankönyv- és Taneszköz Tanácsa.
- Rapina, N. (Паніна Н.) (2005) *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України – Фонд „Демократичні ініціативи”.
- Pavlenko, Aneta (2006) Russian as a lingua franca. *Annual Review of Applied Linguistics*, 26: 78–99.
- Poznyak, D. (Позняк Д.) (2007) Комунікативні сфери української та російської мов у регіональному вимірі. *Соціальна психологія*, 1: 53–69.
- Radszuk, V. (Радчук В.) (2002a) Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Дивослово*, 2: 2–5.
- Radszuk, V. (Радчук В.) (2002b.) Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*, 2–3: 39–45. <http://www.radchuk.novamova.com.ua>
- Semsucsenko, J. – Gorbatenko, V. (Шемшученко Ю. – Горбатенко В.) (2008) Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 157–173.
- Simon Szabolcs – Kontra Miklós (2000) Slovak linguists and Slovak language laws: An analysis of Slovak language policy. *Multilingua*. Vol. 19. 1/2: 73–94.
- Sulha, N. (Шульга Н.) (2000) *Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе. Проекты законов о языках – экспертный анализ*. Киев. 73–114.
- Sulha, O. (Шульга О.) (2008) Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 49–85.
- Sztrihá, M. (Стріха М.) (1997) Суржик. *Березіль*, 3–4: 135–142.

- Vahtyin, N. és mtsai (Вахтин Н. – Жиронкина О. – Лисковец И. – Романова Е.) (2003) *Отчет по результатам исследовательского проекта „Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве”*. <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm>
- Visnyak, O. (Вишняк О.) (2007) Динаміка мовної ситуації в Україні. Vorona, V. – Sulha, N. (szerk.) *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України. 381–391.
- Visnyak, O. (Вишняк О.) (2008a) Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 34–48.
- Visnyak, O. (Вишняк О.) (2008b) Динаміка мовної ситуації в Україні. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 75–85.
- Visnyak, O. (Вишняк О.) (2008c) Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 144–156.
- Vorona, V. – Sulha, N. (Ворона В. – Шульга Н.) (szerk.) (2007) *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Zaliznyak, H. – Maszenko, L. (Залізник Г. – Масенко Л.) (2001) *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдеший*. Київ: Виданичий дім „КМ Академія”.
- Zaremba, J. – Rimarenko, Sz. (Заремба О. – Римаренко С.) (2008a) Механізми політичної мобілізації мовних груп: антрепренери, гасла, заходи. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 235–257.
- Zaremba, J. – Rimarenko, Sz. (Заремба О. – Римаренко С.) (2008b.) Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. In: Majboroda, O. és mtsai (szerk.) *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 258–280.

FEJES LÁSZLÓ

A NARIKARI-SZINDRÓMA

Jól ismert tény, hogy a nyelvek gyakran hamarabb tűnnek el, mint a beszélőik. Az utolsó beszélők gyakran egymástól távol élnek, és fizikai lehetőségük sincs használni a nyelvüket. Az elszigetelt (potenciális) beszélők nem alkothatnak nyelvközösséget, ezért a nyelvközösség hamarabb eltűnik, mint maga a nyelv. A beszélő is túlélheti a nyelvet, ha elfelejti a nyelvet (természetesen ekkor megszűnik beszélőnek lenni).

Kevésbé nyilvánvaló, hogy a nyelv akkor is kihalhat, ha az azt beszélő közösség lényegében érintetlen marad. Mégis, ez a tipikus helyzet a bevándorló közösségek esetében. Az alábbiakban arra szeretnék rámutatni, hogy ez a jelenség általános az oroszországi kisebbségi nyelvközösségek esetében is. Ezekben az esetekben a helyzet szándékos nyelvyilkosság következménye.

Az első részben leírom, milyen körülményekkel szembesültem a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben 2009-ben. A második részben felvázolom azokat a történelmi körülményeket, a közösségek nyelvhasználatának változásait, melyek ehhez a helyzethez vezettek, és amelyek a nyelvyilkosság bizonyítékai. A harmadik részben arra hívom fel a figyelmet, hogy eredményeim milyen következtetések levonását teszik szükségessé a nyelvi dokumentációval kapcsolatban.

1. A nyelvi helyzet a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben

2009 augusztusában Ruttkay-Miklián Eszter és Kovács Zsófia társaságában terepmunkán vettem részt a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben. Az Ob mentén a Hanti-Manszijszktól a körzet északi határáig (Vanzevat és Tegi településekig) terjedő területet jártuk be. Egy-egy településen egy-négy napot töltöttünk, összesen kb. másfél tucat településen jártunk. Kutatásunk elsődleges célja a hanti nyelvjárások helyzetének feltárása volt.¹ Hol együtt, hol külön dolgoztunk. Ruttkay-Miklián Eszter egyedül látogatta meg Nyizsnyije Narikarit (Нижние Нарыкары), ahol főként manysik élnek, de van néhány hanti lakója is. Mivel talált két hantit, akik két különböző, egyaránt kihalófélben levő dialektus beszélői voltak (bár az egyiküket inkább csak emlékezőnek lehetne nevezni), szeptemberben a helyszínrre utaztam, hogy velük dolgozhassak.

Ottlétemkor elhatároztam, hogy megkísérlek anyagot gyűjteni a helyi, szintén kihalófélben levő obi manysi nyelvjárásból. Körülbelül fél tucatnyi embert találtam, akik képesek voltak folyamatosan beszélni manysiuul (mind nő). Néhány további személyről többen állították, hogy beszélnek manysiuul, de az illetők azt állították, hogy már elfelejtették a nyelvet, és nem voltak hajlandók nekem manysiuul beszélni. A beszélők is egyöntetűen állították, hogy már sokat felejtettek. Mindannyian ugyanazt az okot nevezték meg: nincs kivel many-

¹ Utunk Ruttkay-Miklián Eszterrel az Eötvös Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

siul beszélni. Mivel egymás közelében éltek, és nyilvánvalóan szinte minden nap érintkeztek, továbbá pontosan tudták egymásról, hogy beszélnek manysiul, ez az indoklás kissé meglepett. Ugyanakkor más meglepő kijelentések segítettek megérteni a helyzetet. Mind a beszélők, mind a nem beszélők nyelvi kompetenciájukat (ill. annak hiányát) szüleik, elsősorban anyjuk halálozási dátumához kötötték. Saját és mások nyelvi képességeiről olyan állításokat tettek, mint „Az anyám húsz éve meghalt, úgyhogy én már nem beszélek jól” vagy „Nem csoda, hogy olyan jól beszél: egész életében az anyjával élt és ő [az anya] csak három évvel ezelőtt halt meg”.

E kijelentések arra utaltak, hogy a manysi már régen elvesztette kommunikációs szerepét, és az utóbbi évtizedekben csak a szülők és gyermekeik között volt használatban. A szülők, akik az első világháború után születtek, már valamennyire beszéltek oroszul, de a manysi volt a domináns nyelvük. Gyermekeik domináns nyelve azonban az orosz lett, ők egymással is oroszul beszéltek. Amikor a szülők meghaltak, tényleg nem volt kivel manysiul beszélniük, így kezdték elfelejteni a nyelvet.

2. A történeti háttér

Miért lett az orosz a domináns nyelve manysi gyerekeknek egy manysi faluban, ahol a lakosság megmaradt, és jelentős orosz bevándorlással sem számolhatunk? (Habár a kolhozok központosításának eredményeképpen sokan költöztek Nyizsnyije Narikariba, túlnyomó többségük a környező falvakból érkezett, és manysiul beszélt, ráadásul ugyanazt a nyelvjárást.) Az ok nyilvánvaló: az orosz iskola. Nem egyszerűen az orosz nyelvű oktatásról van szó. Az iskolákban és internátusokban általában tilos volt az oroszon kívül bármilyen nyelvet használni.

Ha az iskolákban és internátusokban való nyelvhasználati viszonyokról kérdezősködünk, válaszként igen hasonló történeteket kapunk. Az anyanyelv használatáért járó büntetési módok az egyszerű megalázástól a sarokban állításon át a sóra térdepeltetésig terjedtek. A közönséges verbális megszégyenítés is igen súlyos lehetett. Egy adatközlő elbeszélése szerint öccse hét évesen úgy ment az internátusba, hogy egyáltalán nem beszélt oroszul, ám amikor három hónappal később az első szünidőre hazatért, a szüleinek azt mondta, hogy ne beszéljenek hozzá manysiul. Csak találgathatunk, mi vehetett rá (ráadásul igen rövid idő alatt!) egy hét éves gyereket, hogy elutasítsa anyanyelvét (azt az egyedüli nyelvet, amelyet az adott pillanatban beszélni tudott).

Hozzá kell tennünk, hogy vannak másféle történetek is. Néhány internátusban a felügyelők beszéltek a gyerekekkel hantiul vagy manysiul, ha maguk is beszélők voltak. Sőt, hallottam egy orosz tanárnőről is, aki hanti szavakat kérdezgetett a tanulóktól, és felíratta velük őket a táblára. Ugyanakkor ezeket a történeteket az adatközlők is kivételesnek mondják.

Néhány adatközlő azt állította, hogy az anyanyelv használatát azért tiltották az iskolában, mert a tanárok félték, hogy a gyerekek róluk beszélnek, vagy szökést terveznek. A bentlakásos iskolákból gyakran szöktek meg – az anyanyelvhasználatért járó büntetés maga is jó ok lehetett a szökésre. (Az a tény, hogy Oroszországban más nyelven megszólalni, mint oroszul, eleve nagy udvariatlanságnak számít, külön tanulmányt igényelne.)

A következmények könnyen érthetőek. A gyerekek megszokták, hogy egymással vagy idegen kortársaikkal oroszul beszéljenek. Ahogy egy adatközlő fogalmazott: „Rászoktunk az orosz nyelvre”. Oroszul beszéltek testvéreikkel, szomszédjaikkal, később házastársaikkal is, még akkor is, ha azok anyanyelve ugyanaz volt. Következésképp az ő gyermekeik már nem tanulták meg a szüleik anyanyelvét. Ahogy az idősebbek, akik nem vagy csak rosszul

beszéltek oroszul, sorban haltak meg, a nyelvet egyre kevesebbet használták. Sok családban a második világháború után született gyerekek, miután iskolába kerültek, már a szüleikkel is oroszul beszéltek.

A beszélőközösséget úgy modellezhetjük, mint egy hálózatot, amelyben a csomópontok (beszélők) és élek (a beszélők közötti kommunikáció) vannak. Egy kétnyelvű közösségben a beszélők lehetnek egynyelvűek (A vagy B nyelv beszélői) vagy kétnyelvűek (AB). Az éleket szintén A, B vagy AB értékekkel jellemezhetjük, de két AB csomópont között nem mindig AB él fog húzódni. Valójában az AB élek meglehetősen ritkák, legalábbis a vizsgált közösségekben. Modellünket persze finomíthatjuk, jelölhetjük a domináns nyelvet (Ab vagy aB), az éleket hierarchiába rendezhetjük a kapcsolat fontossága és/vagy intenzitása szerint, de esetünkben e részletkérdések kevésbé jelentősek.

A kiindulópontban a közösség egynyelvű, mindenki csak A nyelvet beszél. Természetesen ez csak elméleti feltételezés, hiszen nem szükségszerű, hogy egy közösség története során bármikor is egynyelvű legyen. A B nyelv a közösségen kívülről ered, a modell szempontjából lényegtelen, mikor jelenik meg. A B nyelvek egy közösségben jönnek és mennek: számunkra csak akkor válnak érdekessé, ha elkezdik kiszorítani A nyelvet.

Ebben az irányban az első lépés, amikor az egynyelvű A beszélők mellett megjelennek az AB beszélők. Ezt a helyzetet megelőzheti a közösségben az egynyelvű B beszélők felbukkanása, de ez nem szükségszerű. (Az egynyelvű A és B beszélők egymás mellett élése azonban még nem vezet a közösség nyelvcserejéhez, eltekintve az olyan extrém esetektől, amikor B beszélők fizikailag megsemmisítik, esetleg szaporodásra képtelenné teszik A beszélőit.) Az első AB beszélők akár az A, akár a B közösségből jöhetnek, de a nyelvcsere csak akkor mehet végbe, ha az AB beszélők az A közösségből (is) származnak, de legalábbis az A beszélői is AB beszélőkké válnak.

A folyamat a következőképpen megy végbe. Az A csomópontok folyamatosan megszűnnek (az egynyelvű beszélők elhunynak), illetve az A csomópontok AB-vé válnak (az A beszélők elsajátítják a B nyelvet is). Másfelől új B csomópontok is születhetnek (akár az AB beszélők gyermekei is lehetnek B beszélők). Ami az éleket illeti, A és B csomópontok között élek nem húzhatók: közös nyelv híján nincs kommunikáció. Élet csak akkor húzhatunk, ha a kettő közül legalább az egyik AB csomóponttá válik. Egynyelvű személyek természetes módon válnak kétnyelvűvé (legalábbis egy kétnyelvű közösségben: hallás alapján kezdik megérteni a másik nyelvet, idővel aktívan is használni kezdik), amihez kényszer is járulhat (pl. az anyanyelv használatának tiltása vagy a másik nyelv használatára kényszerítés).

Azt, hogy valaki számára mi a domináns nyelv, az határozza meg, hogy melyik nyelvet milyen gyakran használja. Egy kifinomultabb modellben egy olyan csomópont, melyből több A él indul ki, mint B, feltehetően Ab lesz, míg egy olyan csomópont, amelyből több B él indul ki, előre láthatóan aB lesz, de legalábbis várható az ilyen irányú változásuk. Egy egyszerűbb modellben azt várhatjuk, hogy egy AB csomópont arra az értékre vált, amely értéket a belőle kiinduló élek túlnyomó többsége vagy mindegyike viseli.

A második lépcső, amikor az A beszélőközösség elszigetelt beszélőközösségekre esik szét, esetünkben családokra (habár pl. a családokon belül is előfordulhat a B nyelv használata). Ebben az esetben közösségnek nevezem azon személyek halmazát, akik rendszeresen kommunikálnak egymással, függetlenül attól, hogy mi a kommunikáció nyelve. Nyelvközösségnek nevezek egy olyan közösséget, mely ismer, de a közösségen belüli kommunikációra nem feltétlenül használ egy nyelvet. Beszélőközösség az olyan közösség, amely kommunikációra egy bizonyos nyelvet használ. Ez azt jelenti, hogy egy kétnyelvű közössé-

gen belül A beszélői egyetlen nyelvközösséget formálnak, de ezen belül formálhatnak több beszélőközösséget is.

A különböző beszélőközösségekhez tartozó A beszélők az egymás közötti kommunikációban a B nyelvet használják. Ezt a beszélőközösség atomizációjának nevezhetjük. Mivel a többnyelvű közösség egynyelvű (tipikusan idősebb) tagjai csak az egyik nyelven képesek kommunikálni, ők garantálják, hogy az adott nyelv (esetünkben A, azaz a manysi vagy a hanti) használatban marad, amíg élnek (vagy míg kétnyelvűvé nem válnak ők is). Az ilyen emberek képezik az egyes elszigetelt beszélőközösségek magját. Hasonló szerepet játszhatnak az olyan kétnyelvű beszélők is, akik számára a kiszoruló nyelv erősen domináns. Amikor egy kétnyelvű beszélő túlnyomórészt az egyik nyelvet használja, igyekszik ugyanezt a nyelvet használni a többi kommunikációs partnerrel is: minél erősebb valamelyik nyelv dominanciája, annál erősebb a nyomás az adott nyelv kizárólagos használatára. (Egyes kultúrákban előfordulhat, hogy az egyes nyelvekhez bizonyos szerepek kötődnek, ilyen esetekben természetesen ez a nyomás nem érvényesül. Az általam megfigyelt közösségekben ilyen szerep nem volt.) Modellünkben ez úgy jelenik meg, hogy az A (ill. a kifinomultabb változatban Ab) csomópontokkal szomszédos csomópontok hajlamosabbak a leginkább megtartani A éleiket.

A harmadik lépés, amikor az egynyelvű A beszélők (ill. az A-t preferáló Ab beszélők) eltávoznak, és a kétnyelvű beszélők között is teljesen megszűnik az A nyelvű kommunikáció. A nyelvközösség ugyan megmarad, de a beszélőközösségek eltűnnek. A nyelv meghal, hiszen nincs többé használatban, habár megvan még a közösség, amely használhatná. A beszélők fokozatosan felejtik a nyelvet, kvázi-beszélőkké, emlékezőkké válnak, vagy éppen teljesen elfelejtik a nyelvet, a körülményektől függően. Modellünkben az AB csomópontok B-vé válnak, ha nincsen szomszédos A csomópontjuk. A nyelv halála nem a nyelvközösség eltűnésének a következménye, hanem a nyelvközösség tűnik el annak következtében, hogy az emberek elfelejtik a nyelvet. A modellben az AB csomópontok nem egyszerűen megszűnnek (a beszélők meghalnak), hanem B-vé is válnak.

A bemutatott modell nem veszi figyelembe a nyelvcsere külső okait, azaz hogy az egyes beszélők milyen külső körülmények hatására váltanak nyelvet, hanem a közösségen belüli belső okokra fókuszál: az egyes nyelvek használatának gyakoriságára, fontosságára és intenzitására. Ugyanakkor egyes esetekben szükséges annak a vizsgálata is, hogy milyen külső körülmények és milyen szinten befolyásolhatták ezt a folyamatot.

Az obi-ugor nyelvek esetében világos, hogy az állam úgy avatkozott be a folyamatokba, hogy nem csupán A beszélőket változtatta AB beszélőkké (mely önmagában pozitív lépésként is értékelhető), hanem mesterségesen és erőszakosan beavatkozott a közöttük meglévő kommunikációs kapcsolatba is, azaz kikényszerítette a kommunikáció nyelvének megváltoztatását – a modellben megváltoztatta az éleket. Ez volt az, amely rendkívül meggyorsította a nyelv kihalásának folyamatát.

Szokás mondani, hogy a manysi és a hanti két generáción belül tűnt el: a nagyszülők még egyedül vagy dominánsan az obi-ugor nyelvet beszélték, a szülők generációja kétnyelvű (inkább az orosz dominanciája jellemző), a gyerekek pedig orosz egynyelvűek. Ez a leírás azonban nem a változás leírása, hanem egy pillanatkép az aktuális helyzetről. (Alapjában véve, ha kifinomultabban is, ez a szemlélet tükrözi Skribnik–Koshkaryova, 1996.) Ha a folyamatra összpontosítunk, azt kell mondanunk, hogy a változás egy generáción belül zajlott le: egynyelvű manysi és hanti gyerekek hét éves koruk, azaz iskolába kerülésük után kétnyelvűekké váltak, és később valamikor fokozatosan egynyelvű orosz beszélők lettek (ha hamarabb meg nem haltak).

Nehéz lenne tagadni, hogy az állam célja éppen ez volt. Az orosz nyelvű oktatás erőltetése, az anyanyelv használatának tilalma az iskolában, a helyi nyelvek támogatásának hiánya mind az egynyelvű, kizárólag oroszul beszélő társadalom létrehozását célozta. Ezt a célt lényegében el is érték a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben, és hamarosan elérik más területeken is.

3. Következmények a nyelvi dokumentáció szempontjából

Az Oroszországi Föderációban pillanatnyilag kb. 30 olyan nyelvet beszélnek, melynek helyzete messze jobb, mint az obi-ugor nyelveké (Государственные и титульные языки России, 2002). Több a beszélőjük (pl. a hakaszé 50.000, a tatáré néhány millió), van valamilyen hivatalos státuszuk, legalább a beszélők egy része kompakt területen él stb. Ugyanakkor kivételes, hogy az oktatás az anyanyelven folyjon, és egyik nyelvnek sincsenek egynyelvű beszélői. Mindez arra utal, hogy a különbségektől függetlenül ezek a beszélő-, illetve nyelvközösségek éppen olyan hamar összeomolhatnak, mint a manysi beszélő- és nyelvközösség Nyizsnyije Narikariban. Mindez azt jelenti, hogy e nyelvek dokumentációja nem kevésbé sürgető, mint a már kihalás szélén álló nyelveké. Éppen ellenkezőleg, ezekre a nyelvekre különleges figyelmet kell fordítani: addig kell őket dokumentálni, amíg élnek beszélők. És ez nem kvázi-beszélők vagy emlékezők segítségével lehetséges.

Irodalom

- Skribnik, Elena & Koshkaryova, Natalya (1996) Khanty and Mansi: the contemporary linguistic situation. In: Juha Pentikäinen (ed.) *Shamanism and Northern Ecology*. Berlin – New York: Mouton de Guyter. 207–217.
- Государственные и титульные языки России. (2002) In: В. П. Нерознак (ред.) *Энциклопедический словарь-справочник*. Москва: Academia. 18.

KOLLÁTH ANNA

NEM SÚLYRA MÉRJÜK...

Kétnyelvű oktatás – kétnyelvű tankönyvek (egy muravidéki kérdőíves vizsgálat néhány tanulsága)*

A hatvanéves Kontra Miklóst köszöntő írásomban a szlovéniai Muravidék kétnyelvű oktatásának egyik sarkalatos szegmenséről, az egyik legmeghatározóbb hiányjelenségéről szólok vázlatosan, egy kérdőíves vizsgálat néhány tanulságának tükrében. Arról elsősorban, mennyire függ össze a kétnyelvű oktatás elmélete és gyakorlata a kétnyelvű tankönyvek meglétével vagy hiányával, hogyan érzik ennek az összefüggésnek a nyelvi következményeit az érintettek, a kétnyelvű közoktatás utolsó fázisában lévő középiskolás diákok. Válaszaikból, az egyes kérdések miértjeinek megfogalmazásából hiteles (és szinte teljes) kép rajzolódik ki a kétnyelvű oktatás mai gyakorlatáról, előnyökről és deficitekről. A tanulságok „itt és most” megfogalmazását két okból tartom fontosnak: egyrészt szervesen kapcsolódik a Kontra-opusz egyik témájához (csak utalok a legutóbbi, általa szervezett és irányított közös munkánkra, a tannyelvválasztási útmutatók elkészítésére: Borbély, 2009: 179–180; Kolláth – Varga – Göncz, 2009; Kolláth, 2009: 113–114), másrészt pedig segítheti a magyar nemzeti közösségben napjainkban – a társadalmi létezés minden szintjét érintő – egyre erősödő tartalmi megújulások reális formába öntését, az utópia helyett a konkrét gyakorlat tényeivel való szembenézést, a most körvonalazódó általános kisebbségi törvény oktatást érintő részének kialakítását, egy olyan oktatástervezési stratégia megalkotását, amelyben a magyar anyanyelv presztízsének emelése nem csak az elmélet szintjén van jelen.

1. A muravidéki kétnyelvű oktatás

1.1. Az 1959-ben a nemzetiségi iskolákat felváltó, többség és kisebbség számára egyaránt kötelező jellegű szlovén–magyar kétnyelvű oktatás a kilencvenes évek elejétől vált igazán beszédtemává mind a helyi szakmai közösségekben, mind az oktatáspolitikában. Akkor, amikor egyre világosabb lett a kisebbségi közösség számára, hogy nem teljesültek azok a többség és kisebbség által „megálmodott” célok, amelyek mind a mai napig rányomják bélyegüket a fél évszázad gyakorlatára. Az első harminc év politikai indíttatású eufóriája után ma már egyre több a józan hang az 1959-ben bevezetett kétnyelvű oktatási modellről, a kontextuselemzésekben mind a többségi, mind pedig a kisebbségi és a magyarországi kutatók realitásra, a valós helyzet tényszerű bemutatására törekszenek. Ma már mindenki számára világos: a tökéletesnek hitt és mondott törvényi szabályozás, a nyelvi emberi jogok

---

* Köszönöm Gasparics Juditnak és Lanstyák Istvánnak a tanulmány első változatához fűzött értékes megjegyzéseit.

alkotmányos biztosítása ellenére a kisebbségi magyar nyelv minden nappal veszít dominanciájából, gyengül presztízse mind a kisebbségi, mind pedig a többségi közösségekben, és ez nagymértékben meghatározza a magyar nemzeti közösség identitástartalmainak alakulását (Bence, 2010; Bernjak, 2009; Bokor, 2009; Herman – Sabo szerk. 2009; Kolláth szerk. 2009; Zágorec-Csuka szerk. 2009 in passim). A diskurzusok szólnak a kisebbségi anyanyelv megmaradásának lehetőségéről, a magyar nyelv iskolai és társadalmi presztízse emelésének égető szükségességéről, a más(od)ik nyelv kölcsönös ismeretének és használatának társadalmi fontosságáról, a bilaterális kétnyelvűségnek a kisebbségi nyelv megtartásában betöltött szerepéről. Minden elemzésből a jobbítás szándéka olvasható ki. Az elsősorban, hogyan érvényesülhetnének maradéktalanul a világviszonylatban is példa értékű szlovén kisebbségpolitika által deklarált kisebbségi (nyelvi) „külön jogok” az oktatás konkrét gyakorlatában.

1.2. A kétnyelvű oktatási programok többfélék lehetnek. Elsősorban abban különböznek egymástól, hogy segítik-e, s ha igen, milyen mértékben az anyanyelv megőrzését, az anyanyelvi kompetenciák fejlesztését. A kétnyelvű oktatás muravidéki válfaját Skutnabb-Kangas (1997) csoportosítása alapján az anyanyelv-támogató programok közé sorolták mindig is. A mindkét nemzet számára egyaránt kötelező jelleggel működő kétnyelvű oktatást a két nyelv megőrzésének kétirányú/egyenrangú modelljeként tartják ma is számon (dvosmerni model ohranjanja dveh jezikov). Albina Nečak-Lük (1989: 11) Mackey rendszerében helyezi el ezt az oktatási formát. A kétutas (two-way dual/bilingual; kéttannyelvű) modell a kétnyelvű oktatási programok tipológiájában az erős hatékonyságú kétnyelvű oktatás egyik fajtája (Baker, 1996; Garcia, 1997). Az utóbbi időkben ezeket – a fogalom kiterjesztésével, hiperonimává alakításával – kétutas immerziós (belemerítéses; two-way immersion; TWI) oktatásnak is nevezik (Garcia, 2002; Cathomas, 2005: 97).

A muravidéki modell nem az ún. iskolai immerzió megtestesítője, hanem a nyelvfürdő típusúé, hiszen a benne részt vevő két célcsoport nemcsak az osztályban találkozik a környezeti nyelvvel, hanem elvileg születésétől kezdve lehetősége van szűkebb és tágabb környezetben belemerülni a másik nyelvbe és kultúrába. A nyelvmegőrző programok lényege, hogy kétnyelvű tanárok tanítják a kisebbségi és a többségi gyerekeket anyanyelven és második nyelven egyaránt, a programok célja (magas fokú) funkcionális kétnyelvűség elérése a két kultúra ápolása, megőrzése mellett. Felvetődik a kérdés: megvoltak-e ötven évvel ezelőtt a Muravidéken a hozzáadó kétnyelvűségi helyzetet teremtő oktatási program bevezetésének nyelvi, nyelvpolitikai és társadalmi feltételei? Nem volt ugyanis azonos státuszú a két nyelv, s ez eleve meghatározta a nyelvek dominanciájának alakulását a kétnyelvű oktatásban. A többség és kisebbség számára egyaránt kötelező jelleg tehetetlenséget, többek szerint ellenszenvet válthatott ki mindkét résztvevő közösségben, az együttélésben így kialakult feszültségek rányomták bélyegüket az oktatási modellre, és még ma is meghatározzák az iskolai nyelvhasználat alakulását.

A muravidéki modell ma már inkább másodnyelvű oktatás a magyarok számára (többségi nyelvű oktatás), amelyben az anyanyelvnek egyre kevesebb szerep és színtér marad (bővebben lásd Bernjak, 2009; Bokor, 2009; Kolláth, 2005, 2009). Negatív következményei elsősorban az anyanyelvű szaknyelvek teljes hiányában (és nem leépülésükben, hiszen kialakulásukra sosem volt mód), a gyakori kódvált(ogat)ásokban ragadhatók meg, ezek hatásaiként a magyar nyelv presztízisének további csökkenésében, a nyelvcsere folyamatának felgyorsításában. Valójában ez átirányító program, amelynek – ki nem mondott – célja nem az anyanyelv megmaradása, hanem a többségi nyelvre való átállás, nem az integrá-

ció, hanem az asszimiláció (Skutnabb-Kangas, 1997: 18–19). Kisebbség és többség számára más előjellel értelmeződik a kétnyelvűség, még akkor is (vagy akkor különösen?), ha a kis létszámú kisebbségi közösségnek magas fokú jogvédelme van (a kisebbségi anyanyelv regionális hivatalos nyelv státuszú Szlovéniában),¹ az anyaországét jóval meghaladó élet-színvonalon él, és olyan kétnyelvű oktatási modellel rendelkezik, amelyben mindkét nyelv tannyelv és tantárgy is egyben, tehát többség és kisebbség tantárgyként tanulja egymás nyelvét, és meghatározott százalékos arányban mindkét nyelven tanulja minden tanítási órán a többi tantárgyat. Ennek következtében – a fél évszázad során – elvileg a többségi csoport is kétnyelvűsödhetett. A szlovén diákok viszont inkább receptív kétnyelvűek, és nem mindig van meg a kisebbségi nyelv használatát pozitívan befolyásoló pozitív nyelvi attitűd sem. Nem fér hozzá semmi kétség: a muravidéki magyar nemzeti közösség kétnyelvűségének alakulását és sorsát, a kisebbségi anyanyelv etnolingvisztikai vitalitását erősen befolyásolja a viszonylag markáns kontúrokkal rendelkező „árnyékkép”, a másik (közösség) kétnyelvűségének hiánya. Az alaphelyzet nagymértékben meghatározza ma is az erőviszonyokat: a szükségszerűségből ugyanúgy előnyt kell kovácsolni, mint a felkínált lehetőségéből, és a *kényszerítve vagyok* elvét a *több leszek általa* attitűddel nem mindig egyszerű felcserélni (Kolláth, 2009: 38–39).

2. A kétnyelvű oktatás és tankönyvei

A kétnyelvű oktatás egyik legsebezhetőbb pontjaként – a módszertani kidolgozatlanság és a tanárok módszertani alulképzettsége mellett – a kétnyelvű tankönyvek hiánya, illetve a magyar fordítások nyelvi problematikája említődik minden fórumon. A kétnyelvű iskola kiváló és fontos színtere a nyelvről való tudás alakításának, ha a jól felkészített, megfelelő nyelvi és szakmai kompetenciával rendelkező tanárok mellett megfelelő kétnyelvű tankönyvek közegébe kerül a diák. Míg a kilencvenes évek végén csak az általános iskola alsó tagozatában voltak kétnyelvű tankönyvek (Vörös, 1996: 81–82), napjainkban már a felső tagozatban is szinte teljesnek mondható a kétnyelvű tankönyvkínálat (a munkafüzetek kétnyelvűsítésének folyamata nem tart lépést a tankönyvekével). A középiskolában viszont csak két évvel ezelőtt indult meg a szlovén tankönyvek magyarra fordítása (először az elsősöknek szánt történelem és földrajz, majd a másodikos földrajz tankönyvek kétnyelvűsítése történt meg). Mind a szakma, mind a helyi oktatáspolitikai egyetért abban, hogy a folyamatot mindenképpen folytatni kell, a hiányzó általános iskolai munkafüzetek lefordítása is kulcskérdés az anyanyelvi megmaradásban, az identitás alakulásában. A szlovén nyelv őrjátsi helyzeti előnye a szlovén tankönyvek nyelvileg korrekt, vonzó, a konkrét nyelvi helyzetet maximálisan figyelembe vevő fordításával talán valamelyest csökkenthető. A közmagyar standard nyelvváltozatba átültetett magyar nyelvű tankönyvszövegek – ha ténylegesen használják is majd őket – hozzájárulnának a magyar szaknyelvi regiszterek létrejöttéhez, lehetővé tennék az egyetemes magyar szakterminológia kialakulását, és nagymértékben emelnék a magyar nyelv és kultúra presztízsét mind a kisebbség, mind a többség körében. A kisebbségi anyanyelvű és kétnyelvű oktatásban a megfelelő szakmai ismereteket pontos szaknyelvi regiszterben közvetítő oktatási segédanyagok megléte vagy hiánya még hangsúlyosabban esik latba. Jól tudjuk: a kisebbségi anyanyelvű oktatás magyar nyelvű tanköny-

¹ A Kloss-féle ötfokozatú skálán a legmagasabb értéket képviseli a Kárpát-medencei külső régiók között, helyzete a második fokozatnak felel meg (egy nagyobb regionális vagy közigazgatási egység hivatalos nyelve).

vei nyelvileg rengeteg kívánnivalót hagynak maguk után, hogy többnyire az államnyelvből való szó szerinti fordítások. Az sem egyedi eset, hogy a tankönyvek kétnyelvűsítésének, a tankönyvfordításoknak nemcsak az eredménye indukál élénk vitát az érintett közösségen belül, hanem maga a folyamat is. Így történt ez a Muravidéken is. Ez késztetett arra, hogy részletesebben is foglalkozzam a témával. A 2008-ban végzett vizsgálat, amelyről a továbbiakban szó lesz, a muravidéki kétnyelvű oktatás tankönyvhelyzetét bemutató sorozat első lépésének tekinthető. Ezt követi majd a szlovén tankönyvek magyar fordításának szöveg-gondozása során szerzett tapasztalataim rendszerezése, rámutatva benne a nyelvi tervezés legfontosabb lépéseire, az egységes szaknyelvi terminológia kialakításának égető szükség-szerűségére.

3. A kérdőíves vizsgálat

3.1. A tankönyvfordításokról kialakult helyi szakmai vita nem a kétnyelvű tankönyvek szükségességét kérdőjelezte meg: kisebbség és többség, minden tanár és oktatáspolitikus egyetért abban, hogy a kétnyelvű szaktárgyi oktatás megújulásához elengedhetetlenek a kétnyelvű tankönyvek. Inkább abban különböznek a vélemények, hogyan, milyen terjedelemben jelenjen meg a magyar szöveg, milyen legyen a kétnyelvű tankönyvek formája, előnyt jelent-e az, ha a magyar tankönyvoldal tengelyes tükörképe a szlovénnak, nem lenne-e több a kevesebb, tehát a szlovén szöveg korrekt szakmai fordítása, esetleg tömör összefoglalása stb. A kisebbségi médiában zajló diskurzusban a diákok alig szólaltattak meg, jóllehet őket közvetlenül érinti a kérdés. Ez a tény ösztönzött arra, hogy a lendvai Kétnyelvű Középiskola diákjainak körében kérdőíves vizsgálatot végezzek 2008 júniusában a kétnyelvű tankönyvekkel kapcsolatban. A kérdőív hat vegyes típusú kérdést tartalmazott: a megkérdezettektől a választható válaszokon kívül minden esetben azok indoklását is kértem. A következő kérdésekre vártam választ:

1. Szükség van-e a kétnyelvű oktatásban kétnyelvű tankönyvekre (pl. történelemből, földrajzból, biológiából, fizikából stb.)?
IGEN, mert ...
NEM, mert...
2. Véleménye szerint milyen az ideális, jó kétnyelvű tankönyv?
  - a) A szlovén szöveg az egyik oldalon, a magyar pedig szövegghű fordításban a másikon – a két szöveg azonos hosszúságú.
  - b) A szlovén szöveg hosszabb lehet, mint a magyar.
  - c) A magyar szöveg hosszabb lehet, mint a szlovén.Miért? .....
3. Ha már lesznek kétnyelvű tankönyvek, melyik nyelven fogja elolvasni a tananyagot?
  - a) magyarul
  - b) szlovénul
  - c) mindkét nyelvenMiért? ...
4. Ha már lesznek kétnyelvű tankönyvek, melyik nyelven fogja megtanulni a tananyagot?
  - a) magyarul
  - b) szlovénul
  - c) mindkét nyelven

- Miért? ...
5. Melyik nyelven felel most az órán (pl. történelemből, földrajzból, biológiából, fizikából, matematikából, kémiából stb.)?
    - a) magyarul
    - b) szlovénul
    - c) mindkét nyelven
- Miért? ...
6. Ha majd lesznek kétnyelvű tankönyvek, melyik nyelven fog felelni az órán (pl. történelemből, földrajzból, biológiából, fizikából, matematikából, kémiából stb.)?
    - a) magyarul
    - b) szlovénul
    - c) mindkét nyelven
- Miért? ...

A kérdőívet keretbe foglalta egyrészt a bevezetésképpen feltett kérdés: bemutatkozás (a név megadása természetesen nem volt kötelező, de néhányan éltek vele) a diákok évfolyamára/osztályára, nemére, valamint domináns nyelvére kérdeztem rá (magyar, szlovén, horvát, egyéb, illetve: nincs domináns nyelvem, mindkettőt/mindhármat egyformán tudom és használom). Szándékosan nem az anyanyelv kategóriát használtam, hiszen a muravidéki magyarok körében a két fogalom ma már egyre kevesebb esetben fed egymást. Ha meg is van a homogén családok többségében a magyar nyelvű szocializáció (származás), a kétnyelvű iskolában egyre csökken az anyanyelv dominanciája (a magyar anyanyelvű diák nem használhatja minden szinten az anyanyelvét, az unilaterális kétnyelvűség következtében kialakult akkomodációs szokások az órán kívüli kommunikációt is államnyelvé teszik), ezáltal a kisebbségi diákok szlovén nyelvi kompetenciája válik rétegzettebbé, a szaknyelvi regiszterekben szinte csak szlovén nyelvtudással rendelkeznek, míg anyanyelvükben egyre több a nyelvi hiányjelenség. Másrészt, befejezésül megjegyzéseiket, javaslataikat, ötleteiket kértem a témával kapcsolatban.

A kérdőívben csak magyarul szerepeltek a kérdések. Ez nem felel meg ugyan az előírásoknak (a kétnyelvű iskolákban minden dolgozat, feladatlap kétnyelvű kell, hogy legyen, az érettségi feladatlapok fordításának lektorálásában sok-sok éve részt veszek), viszont szerettem volna megtudni, befolyásolja-e a diákok nyelv választását a válaszok megfogalmazásában a kérdőív nyelve. A lebonyolítást végző kolléganővel megbeszéltük, hogy lefordítja a kérdéseket azoknak, akik segítségre szorulnak. Négy évfolyam 156 középiskolása vett részt a vizsgálatban, valamennyien történelem órán töltötték ki a kérdőívet.²

A válaszok alapján teljesen pontos helyzetelemzés készíthető a muravidéki kétnyelvű oktatási modellről. Az induktív megközelítésben hitelessé válnak azok a nyelvi és nemnyelvi tények, amelyek kialakulásához a szlovén egynyelvű tankönyvek eddig egyedüli használata is hozzájárult (a tanítási órákon a két nyelvnek elvileg egyenlő arányban kell(ene) tannyelv-ként előfordulnia). A vizsgálatban nemcsak a számadatok fontosak és tényszerűek, hanem a nyílt kérdésekre megfogalmazott válaszok is: a diákok legalább kilencéves tapasztalaton alapuló véleményeiben világosan körvonalazódik a múlt, a jelen és a jövő is. Belőlük szépen kirajzolódnak a következő időszak oktatástervezésének súlypontjai. Ha az eddig

² Ezúton is köszönöm minden diáknak a válaszokat, valamint Hajdinjak Prendel Szilvia igazgatóhelyettesnek a kérdőív kitöltését.

elmulasztott lehetőségek tanulságait beépítjük az oktatásba, talán lassítható még az a folyamat, amelyet a magyar nyelv oktatási nyelvként is egyre erősebb térvesztése fémjelez.

3.2 A vizsgálatban részt vevő diákok évfolyamarányait az 1. táblázat mutatja. A 4. évfolyam alacsony létszáma nem objektív tényező, csupán abból adódik, hogy a megírás időpontjában ők már csak az érettségire felkészítő pluszóraakra (instrukciókra) jártak, s a történelem ott nem kötelező tantárgy (az instrukción való részvétel sem az).

1. táblázat. A vizsgálatban részt vett diákok megoszlása évfolyamok szerint

<i>évfolyam</i>	<i>létszám (fő)</i>	<i>%</i>
1.	62	39,7
2.	49	31,4
3.	34	21,8
4.	11	7,1
összesen	156	100,0

2. táblázat. A vizsgálatban részt vett diákok domináns nyelve

<i>évfolyam</i>	<i>magyar</i>	<i>szlovén</i>	<i>horvát</i>	<i>ambivalens</i>	<i>összesen</i>
1.	4 (6,4%)	47 (75,8%)	1 (16,7%)	10 (16,1%)	62 (39,7%)
2.	7 (14,3%)	31 (63,3%)	2 (4,1%)	9 (18,4%)	49 (31,4%)
3.	6 (17,6%)	17 (50%)	3 (8,8%)	8 (23,5%)	34 (21,8%)
4.	5 (45,45%)	5 (45,45%)	0	1 (9,1%)	11 (7,1%)
összesen	22 (14,1%)	100 (64,1%)	6 (3,8%)	28 (18%)	156 (100%)

A multikulturális térségben a horvát elsőnyelvűek is szlovén–magyar kétnyelvű iskolába járnak, mert nincs más lehetőségük a Muravidéken. Ők nagyon gyorsan megtanulnak szlovénul, az ott születettek szlovénul (is) szocializálódnak, a magyar nyelvhez való viszonyulásuk általában semleges, magyar nyelvismeretük azonban elég gyenge. Az ambivalens válasz lehetőségével a balansz kétnyelvűség, a megélhető kétkultúrájúság kinyilvánításának lehetőségét szerettem volna megadni, a 18%-os választás viszonylag kedvező képet fest: elvileg a megkérdezettek egyharmada, azaz 50 diák – a szlovén mellett – a magyart is domináns nyelvének tartja.

3. táblázat. A kérdőívek kitöltésében használt nyelv(ek)

<i>évfolyam</i>	<i>összlétszám (fő)</i>	<i>magyar (fő – %)</i>	<i>szlovén (fő – %)</i>	<i>m – szlo (fő – %)</i>	<i>szlo – m (fő)</i>	<i>szöveg nélkül (fő)</i>
1.	62	28 (45,2%)	26 – 1,9%	1 (1,6%)	7 (11,3%)	–
2.	49	28 (57,2%)	11 (22,4%)	–	5 (10,2%)	5 (10,2%)
3.	34	12 (35,3%)	13 (38,2%)	2 (5,9%)	4 (11,8%)	3 (8,8%)
4.	11	7 (63,6%)	2 (18,2%)	–	2 (18,2%)	–
összesen	156	75 (48,1%)	52 (33,3%)	3 (1,9%)	18 (17,5%)	8 (5,1%)

Örvendetes ténynek tartom, hogy sokkal többen adtak – ha nagyon rövid mondatokban is – magyarul választ a választásuk indoklásában (nem csak a magyar elsőnyelvűek válaszoltak magyarul), s a diákok közel 20%-a mindkét nyelvet használva (hol szlovénul, hol magyarul) felelt a kérdésekre. Ebből talán arra (is) következtethetünk (s ez nem rossz irány), hogy a magyarul megfogalmazott kérdések a diákok többségében magyar nyelvű válaszokat hívtak elő, megfelelő nyelvi kompetencia hiányában is megmutatkoztak az akarás jelei (egyszavas mondatok, illetve a nemtudás megfogalmazása: *Nem tudok magyarul*). S a pozitív nyelvi attitűd a továbbiakban serkent(het)i a környezetnyelv-tanulási kedvet is.

3.2. A továbbiakban a kérdőív első kérdésére adott válaszokat elemzem röviden. A vizsgálat előtt több hipotézis fogalmazódott meg bennem. Az oktatási rendszer eddigi gyakorlata alapján úgy gondoltam, hogy az elsősök fogják a legjobban hiányolni a kétnyelvű tankönyveket, hiszen a kétnyelvű általános iskolában elvileg ilyenekből tanulhattak, hozzászokhattak létezésükhöz. Viszont az is tény ma már, hogy a kétnyelvű terület egyetlen kétnyelvű középiskolájába (és nemcsak a szakközépiskolai, hanem a gimnáziumi osztályokba is) nemcsak a kétnyelvű területről iratkoznak diákok, az ő szlovén egynyelvűségük és a kétnyelvű oktatás gyakorlati megvalósítása közötti kapcsolatról elég sok vita folyik a helyi oktatáspolitikában. Az eredmények nem igazolták feltevésemet, valószínű, hogy a válaszok a diákok első nyelvével, és nem az évfolyamukkal vannak szorosabb kapcsolatban.

Különösen kíváncsi voltam a negyedikesek véleményére. Ők a kétnyelvű közoktatás utolsó megméréttetése előtt álltak a vizsgálat idején, nézőpontjuk inkább visszatekintés, válaszaikban vártam a felelősséget a magyar nyelv és kultúra megmaradása iránt. A 11 negyedikes az egyetlen évfolyam, amelyik egyértelműen és egyöntetűen kiállt a kétnyelvű tankönyvek szükségessége mellett (csak emlékeztetőül: ötüknék a magyar, ötüknék a szlovén az első nyelve, egy diáknak pedig mindkettő).

4. táblázat. Szükség van-e a kétnyelvű oktatásban kétnyelvű tankönyvekre (pl. történelemből, földrajzból, biológiából, fizikából stb.)?

osztály	<i>igen, kellenek</i> (fő – %)	<i>nem, nem kellenek</i> (fő – %)	<i>igen is, meg nem is</i> (fő – %)	<i>nem tudom</i> (fő – %)
1. N = 62	16 (25,8%)	46 (74,2%)		
2. N = 49	18 (36,7%)	26 (53,1%)	2 (4,1%)	3 (6,1%)
3. N = 34	7 (20,6%)	27 (79,4%)		
4. N = 11	11 (100%)			
összesen N = 156	52 (33,3%)	99 (63,5%)	2 (1,3%)	3 (1,92%)

3.3. A válaszokban kevés a bizonytalanság, a diákok zöme egyértelműen állást foglalt az adott kérdésben. A számadatok megmutatják, hogyan ítélik meg az egyes korosztályok a helyzetet. Az világos (és nem is vártam mást), hogy kétszer annyi diák tartja szükségtelennek a kétnyelvű tankönyveket, mint ahányuk megigienelte létezésüket. Az igenlő válaszok indoklásában sokan a nyelvi jogokra hivatkoznak: „azonos nyelvi jogokat kell biztosítani

mindkét csoportnak”, „egyenlő esélyeket adni többségnek és kisebbségnek is a tanulásban”; „védeni kell a kétnyelvűséget, meg kell őrizni”; „kétnyelvű területen élünk, ezt valahogy illene”, fogalmazott egy harmadikos szlovén elsőnyelvű, szlovénul (a feltételes mód használatában az óvatosság mellett a jelenlegi helyzet hiányaira fókuszál). Az indoklások másik típusa a kognitív szempontokat helyezi előtérbe: „könnyíti a tanulást a magyar szöveg a magyar elsőnyelvűeknek”; „Azoknak, akik többet tudnak magyarul, könnyebb lenne saját nyelvükön tanulni, hiszen azon a nyelven gondolkodnak. Igaz, hogy kevés az ilyen diák, de mégis kétnyelvű iskolán vagyunk.” Több válaszadó is rámutat arra a gyakorlatias, de kétnyelvű kompetenciát követelő szempontra, miszerint „a kétnyelvű tankönyv könnyíti a tanulást mindenkinek, mert minden kétszer van leírva”. Megjelenik a mindennapok gyakorlata, az, hogy a magyar elsőnyelvűek egyre apadó csoportja a kétnyelvű tankönyvek számlájára (is) írandó: „Van néhány tanuló, aki már négy éve fordítja át magának a szlovén nyelvű tankönyveket. Az ő munkájukat megkönnyítené.”

A diákok felhívják a figyelmet arra a szempontra is, hogy a magyar tankönyvszöveg „a Magyarországon továbbtanulók számára kell” csak. Egy harmadikos kiegyenlített kétnyelvű diák (őket foglalkoztatja igazán a továbbtanulás, a negyedikesek már döntöttek) ugyanakkor rámutatott az érem másik oldalára: „Akik Magyarországon akarnak továbbtanulni, azoknak egyéves előkészület van, így nem fontos magyarul tanulni.” Azt hiszem, jó lenne elgondolkodni minden szinten és fórumon azon, mi mindent vesz el az egyik kéz, miközben a másik adni akar...

Több indoklásban is ott a tolerancia, a másság tisztelete, a saját jogok érvényesítése mellett a másik jogainak tiszteletben tartása is. Magyar elsőnyelvű diák írta magyarul (a konvergencia szellemében, a másik nyelvű diáktársai szempontját érvényesítve): „Sokan nem tudnak jól magyarul, és ha a teljes szöveg magyarul van, akkor nem értik.” Egy is-is választ is idézek, amelyben pontosan visszatükröződik a jelenlegi, általánosnak mondható gyakorlat. Írja harmadikos, magyar elsőnyelvű diák: „Kell ezen a területen mindkét nyelven tanulni, de azért nem kell minden tananyagot teljesen átfordítani – a hangsúly a szlovénen, szakkifejezések zárójelben.”

3.4. A megkérdezett középiskolások 63,5%-a (99 diák) úgy véli, nincs szükség kétnyelvű tankönyvre a kétnyelvű oktatásban. Indoklásukban egyrészt nyelvi emberi jogakra hivatkoznak. Megjelenik a klasszikus *Szlovéniában élünk*-motívum is egy-egy válaszban:

„Szlovéniában élünk, szlovénul tanulunk az iskolában. [...] aki magyarul akar tanulni, menjen Magyarországra. A kontrollákat (‘dolgozatokat’) úgyis megkapják a magyarok magyarul, magyar tankönyvet is a magyarok kapjanak. Nem kell komplikálni, eddig így volt, és maradjon is így.” Illetve: „Szlovén vagyok, nincs szükségem a magyar szakkifejezésekre.” Rámutatnak a többségi elsőnyelvű diákok arra is, hogy a kétnyelvűséget, a két nyelven folyó oktatást nem lenne szabad kötelezővé tenni. A nemleges válaszok indoklásában is kirajzolódik a napi gyakorlat: „egyre kevesebb a magyar1-re (anyanyelvi magyar csoport) járók száma”, „a magyarok is szlovénul tanulnak és felelnek”, „mindenki szlovénul tanul, mert így könnyebb”. Elutasításuk csak magukra vonatkozik, vágnak a választás lehetőségére: „Legyen külön magyar és külön szlovén nyelvű tankönyv, és magyart csak azok kérjenek, akik akarnak”. A kétnyelvű oktatás tanárfüggőségére utalnak a következő válaszok: „A tanárok mindig felírják magyarul is a fontos szakkifejezéseket, és a legtöbbjük kétnyelvűen tanít.”; „A füzetben mindkét nyelven írunk, aki magyarul akar tanulni, annak ott van a lényeg magyarul, és az elég.”; „Nagyon sok a magyarul nem tudó diák, és ha lennének kétnyelvű könyvek, akkor néhány tanár biztosan megkövetelné, hogy legalább egy

kicsit magyarul is tanuljuk az anyagot.” Ez utóbbi válaszban kirajzolódik a gyakorlatiasság, és annak felismerése, hogy a kétnyelvű oktatás hatékonysága kétnyelvű tankönyvek nélkül elképzelhetetlen, hiszen a diáknak nincs (könnyen hozzáférhető) lehetősége arra, hogy a tananyagot (a törzsanyagot) magyarul is elolvashassa, netalán meg is tanulhassa. Ugyanakkor megfogalmazódik a szaktantárgyi órák fordításos kétnyelvűségéből adódó óvatosság is: „Az órán akkor mindkét nyelven elolvasnánk az anyagot, és így a 45 perces óra kétszer olyan hosszú lenne.”

A diák nemcsak mentálisan gyakorlatias, hanem fizikálisan is: több válaszban megjelenik az a nem elhanyagolható tény, hogy a kétnyelvű tankönyv súlya duplája az egynyelvűnek, tehát a kétnyelvű iskola diákjának kétszer olyan nehéz táskát kell cipelnie, mint az egynyelvűbe járónak. Ezen úgy segít a Kiadó (a Pedagógiai Intézettel egyeztetve), hogy két kötetbe rendezi a tankönyvet (az eddigi gyakorlatot – a magyar oldal tükörképe a szlovénnak, tehát a képek és a források is kétszer szerepelnek – a megkérdezett diákok is jónak tartják, hivatkozva a kétnyelvűség típusára, miszerint a magyar nyelv egyenrangú a szlovénnal a kétnyelvű területen, ennek megfelelően a kétnyelvű oktatásban egyenlő arányban kellene jelen lennie; 2. kérdés a kérdőívben), s a diákoknak mindig csak egyet kell magukkal vinniük az órára. Megfogalmazódik a gazdaságosság is az elutasításban, amelyből azért egyfajta – negatív tapasztalatokon nyugvó – pesszimizmus is kihallatszik: „kár a papírért”; „értelmetlen papírhasználat”. Egy válaszban artikulálódott napjaink divatos tendenciája, amely az olvasási szokások után a tanulás gyakorlatában is megjelenik: „Nem tanulok könyvből, az internetet használom.”

4. Összegzés

Írásomban azt igyekeztem bemutatni, hogyan viszonyul egy 156 fős diákcsoporthoz a muravidéki szlovén–magyar kétnyelvű oktatás egyik meghatározó jelenségéhez, a kétnyelvű tankönyvekhez: szükségesnek tartják-e meglétüket az oktatás folyamatában, érzik-e hiányukat. Tapasztalataik is megerősítik azt a tényt, hogy a magyar (tan)nyelv visszaszorulásában a kétnyelvű tankönyvek (középszintű) hiánya nagy szerepet játszik. Jóllehet a megkérdezettek közül csupán ketten felelnek most (kétnyelvű tankönyvek nélkül) csak magyarul az órákon és tizennyolcan mindkét nyelven, a magyar tankönyvszöveg még négy diákot inspirálna arra, hogy csak a kisebbségi nyelven, s még kettőt arra, hogy magyarul is válaszoljon az órán a tanár kérdéseire. Ez az arány csak nőhet, ha valóban minden tantárgyból kézbe vehetik diákok és tanárok a kétnyelvű tankönyveket.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a kétnyelvű tankönyv elengedhetetlen feltétele a kisebb presztízsű magyar nyelv megmaradásának. Segíti a hiányzó anyanyelvi szakregiszterek kialakulását, növeli a kisebbségi beszélők nyelvi biztonságát, új lehetőségeket teremt az anyanyelven/második nyelven tanulás számára.

Irodalom

- Baker, Colin (1996) *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Bence Lajos (2009–2010) 50 éves a kétnyelvű oktatás a Muravidéken. Cikksorozat a *Nép-újság* c. hetilapban. www.nepujzag.net
- Bernjak, Elizabeta (2009) Hipoteze o reformi dvojezičnega šolstva v Prekmurju. In: Kolláth Anna (szerk.) *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Bielsko-Biala–Budapest–Kansas–Maribor–Praha. ZORA 68. 121–137.
- Bokor József (2009) *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Borbély Anna (2009) Megtanulható-e a kisebbségi nyelv az iskolában? Egy magyarországi nemzetiségi kétnyelvű iskolában végzett vizsgálat tapasztalatai. In: Kolláth Anna (szerk.) *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Bielsko-Biala–Budapest–Kansas–Maribor–Praha. ZORA 68. 179–193.
- Cathomas, Rico M. (2005) *Schule und Zweisprachigkeit*. Waxmann Münster / New York / München / Berlin.
- Garcia, Ofelia (1997) Bilingual Education. In: Coulmas, F. (ed.) *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford, Cambridge: Blackwell. 405–420.
- Garcia, Eugene (2002) *Student Cultural Diversity. Understanding and Meeting the Challenge*. Third Edition, Houghton Mifflin Company, Boston – New York.
- Herman, Jožefa – Sabo, Tatjana (szerk.) (2010) *Drug z drugim. Együtt egymásért*. Lendva/Lendva: A kétnyelvű nevelő-oktató intézetek a nemzetiségileg vegyesen lakott Muravidéken.
- Kolláth Anna (2005) *Magyarul a Muravidéken*. Maribor: ZORA 39.
- Kolláth Anna (2009) Két nyelv és oktatás. In: Kolláth Anna (szerk.) *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Bielsko-Biala – Budapest – Kansas – Maribor – Praha. ZORA 68. 36–60.
- Kolláth Anna – Varga István Štefan – Göncz Lajos (2009) *Magyar1 vagy magyar2? Tan-nyelvválasztás a Muravidéken. Útmutató a kisebbségi helyzetű szülőknek és pedagógusoknak*. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal.
- Kontra Miklós (2006) *Többsz nyelvű magyarok. A tankönyvek nyelve és a magyarigazolvány*. <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=4289&nyomtat=1>
- Kontra Miklós 2008. A magyar–magyar kutatások hasznáról és haszontalanságáról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, X/1: 185–189.
- Nečak Lük, Albina (1989) *Vzgoja in izobraževanje v večjezičnih okoljih*. Ljubljana: Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1997) *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Vörös Ottó (1996) A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In: Csernicskó István és Várad Tamás (szerk.) *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest. 79–84.
- Zágorec-Csuka Judit (szerk.) (2009) *Lét és nyelv és Nyelv, identitás, irodalom. Tanulmánykötet*. Lendva: Községi Magyar Nemzeti Önkormányzati Közösség.

BARTHA CSILLA

„HASZNOSNYELVÉSZETI” ADALÉKOK A CIGÁNY TANULÓK ANYANYELVI NEVELÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ*

„... ha a tanárképzésnek nem állandóan része a szociolingvisztika és az azon alapuló nyelvpedagógia, akkor a tanárok előítéletei és az iskolai nyelvi diszkrimináció újratermelődnék, tovább virulnak.”

(*Kontra–Trudgill, 2000: 25–26; Kontra, 2010: 64*)

Mára a hazai szociolingvisták, sőt a nyelvészek szélesebb köre számára is egészen nyilvánvaló, hogy az anyanyelv, az anyanyelvi oktatás kérdése és mibenléte, tartalmának tudományosan megalapozott kezelése kisebbségi kontextusban az egyik legalapvetőbb feladat, s számos tekintetben más jelent, eltérő problémákat és az egynyelvű elrendezésekhez képest eltérő megoldásokat is igényel. Hosszú ideig mindez e szűkebb szakmai körben sem volt magától értetődő. Magyarországon Kontra Miklós volt az első, aki tudományos igényű – sok más szociolingvisztikai alapkérdés mellett (Kontra, 1999, 2010) – a fentiekre is jó néhány munkájában, előadásában, valamint a médiában is felhívta a figyelmet, egy olyan tudományos és ideológiai közegben, amikor még ezek a megállapítások a magyar nyelvtudomány vagy akár a politika szemében is az akkori paradigmába nem illő, radikális gondolatokként tűntek fel. Az anyanyelv mint alapvető emberi jog, a kisebbségi anyanyelvi oktatás szükségessége, elvben a két- és többnyelvűség értéként való kezelése, az additív kétnyelvűség, a nyelvi változatosság és változás mint a nyelv(használat) alapvető ismérve stb. egyre inkább kezdenek beépülni a nyelvészeti közgondolkodásba, a kutatási gyakorlatba, a felsőoktatási tananyagokba, „közérdekű”, „hasznos” nyelvészetté válva. Mindazonáltal még mindig vannak olyan, közösségeket egészét érintő kérdések és területek, amelyekre továbbra is igen nagy szükség van a szemléletváltásra. Az egyik ilyen a cigány gyermekek oktatásának kérdése. A tanulmány további részében ehhez szeretnék néhány szociolingvisztikai adalékkal szolgálni.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a különféle társadalomtudományi területeken született elméleti és alkalmazott kutatások, az ezekre épülő publikációk figyelemre méltó hányada az 1993-ban elfogadott nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvényben nevesített tizenhárom kisebbség legnépesebb csoportjával, a magyarországi cigányság helyzetével és problémáival foglalkozik (lásd például Bábosik–Rác, 1999; Nahalka, 1999; Forray–Hegedűs, 2003). E vizsgálatok egyik közös eleme az a régi-új felismerés, miszerint a cigányság integrációs és mobilitási esélyeinek növelésében az oktatás kitüntetett szerepet játszik. Ily módon a mindenkori kormányok, különösen pedig

---

* A tanulmány *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* című NKFP 5/126/2001 projektum, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00259/07), valamint az OTKA K60403 támogatásával készült. A 2001 és 2004 között végzett NKFP-kutatás konzorciumvezetője Bartha Csilla, témavezetője Borbély Anna volt.

az oktatásirányítás, részben építve a felhalmozódott kutatási eredményekre, támogatási formák, programok, intézmények és hálózatok egész sorát hozta létre a fenti célok érdekében. Kétségtelen, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben történt előrelépés az oktatáspolitikai szemléletét, a jogszabályi kereteket, valamint a konkrét kezdeményezéseket illetően. Tény ugyanakkor, hogy „a tényleges munkapiaci biztonságot (szakmát és érettségit, vagy később felsőfokú diplomát) nyújtó képzési formák a roma tanulók nagy többsége (80%) számára továbbra is elérhetetlennek látszanak” (Havas–Liskó, 2005: 88), s miközben a „rendszerátalakítás óta az általános iskolai végzettséget megszerzők arányában csökkent a különbség, az ennél magasabb szintű végzettségek esetében viszont tovább nőtt” (Kertesi–Kézdi, 2006: 8).

A cigánysággal általában, valamint a gyermekekkel kapcsolatos oktatási kérdések leggyakrabban még mindig mint társadalmi probléma (s nem mint nyelvi kisebbségi kérdés) jelenítődnek meg a társadalomtudományi, illetőleg a mindennapi diskurzusokban olyan címkék mentén, mint integráció, multikulturalitás, esélyegyenlőség és felzárkóztatás. A cigány közösségek számára azonban az egyre szélesedő, legfőképpen a kisebbségvédelmet, az esélyegyenlőséget, az antidiszkriminációt biztosító jogi keretek nem bizonyulnak elegendőnek ahhoz, hogy a többségi társadalom részéről megnyilvánuló tannyelvi és társadalmi diszkriminációt (vö. Kontra, 1997, 2003) megszüntessék, s a gyakorlatban is biztosítsák azokat az intézményes és szimbolikus lehetőségeket, amelyek a többi Magyarországon élő kisebbség számára mára valamelyest megteremtődtek. Réger Zita kutatásai (1974, 1978, 1990, 2001), majd tanulmányok egész sora (pl. Szalai, 1999; Gúti, 2001; Bartha, 2002, 2007c; Nemesné, 2008) hiába hívták fel a figyelmet, hogy a cigány gyermekek iskolai nehézségeinek jelentős része nyelvi gyökerű, s hogy e nyelvi hátrány más területekre is áttevődő hátránnyá társadalmi esélytelenséggé válik. A *nyelvi hátrány* fogalma mára ugyan kötelezően megjelenik szinte minden helyzetelemzésben, a cigány gyermekeket integrálni akaró programok nagy részében még mindig nincs helye a cigány (romani és beás) nyelveknek, a változatos családi és közösségi nyelvi elrendezések figyelembe vételének, sem pedig az otthonról hozott eltérő nyelvi szocializációs, illetve beszélési minták pozitív értékelésének, deficit helyett mássággá váló értelmezésének.

A cigány gyermekek aránya az általános iskolában folyamatosan nő, ezzel együtt már itt megpecsételődik a későbbi társadalmi szakadék haladók és lemaradók között. Hosszú évek tapasztalatai erősítik meg, hogy a gyakorló pedagógusok egy része a maga eszközeivel, olykor erőn felül próbálja e lemorzsolódást lassítani, a cigány gyermekek iskolai eredményességének növelésében aktívan közreműködni. Az inkluzív, multikulturális pedagógiai szemlélet, az integráció, a sajátos nevelési igény és differenciált oktatás vagy a romapedagógia területén kifejlesztett új módszerek és segédanyagok nyelvi értelemben sztenderd, normatív szemléletet tükröznek, s továbbra is kevés fogódzót adnak azok számára, akik a cigány gyermekek nyelvi másságát hozzáadó (additív) módon szeretnék kezelni az osztályteremben.

A jelen tanulmánynak nem lehet célja, hogy a felhalmozódott oktatásra vonatkozó adatokat s irodalmat részletesen elemezze. Az *I. ábrán* a kérdésre vonatkozó irodalom alapján összefoglaltam azokat a főbb tényezőket, amelyek leggyakrabban szerepelnek érvként a kutatók és a tanárok részéről a cigány tanulók alacsony iskolai teljesítményének magyarázatában.

A továbbiakban a nyelvi hátrány általánosabb szociolingvisztikai értelmezése (2) után arra teszek vázlatosan kísérletet, hogy a gyakorló pedagógusok figyelmét felhívjam az oktatásban nyelvi szempontból általában osztatlanak tételezett magyarországi cigányság belső nyelvi változatosságára (3); ebből adódóan a *cigány gyermekek anyanyelvi nevelése*, különösen pedig az *anyanyelv* fogalma mögött meghúzódó problémákra.

1. ábra. Tanári és kutatói érvek a cigány tanulók alacsony iskolai teljesítményének magyarázatában

1. Nyelvi hátrány mint nyelvi másság

A *nyelvi hátrány* pontos meghatározása korántsem egyszerű, hiszen olyan gyűjtőfogalom, amely egyaránt használatos a nyelv, illetve beszédpatólógia tárgykörébe tartozó – fizikai, szervi, fejlődési eredetű – nyelvi diszfunkciókra (más szóval nyelvi rendellenesség, fogyatékoság (vö. Crystal, 1998), valamint mindazokra az esetekre, amikor a személyiségfejlődést, a társadalmi kapcsolatokat és a társadalmi érvényesülést gátló kommunikációs problémák háttérben sokkal inkább társadalmi-kulturális, szocializációs, ideológiai, netán gazdasági, összességében külső okok állnak. Ez utóbbi értelemben a nyelvi hátrány voltaképpen következménye, egyszersmind lenyomata egy-egy adott társadalomban zajló folyamatoknak, az adott hatalmi viszonyoknak, a nyílt vagy burkolt diszkriminációs gyakorlatoknak. A nyelvi hátrány tehát nem ideológiamentes fogalom.

A hátrány nyelvi oldalról nem más, mint nyelvi másság: egy beszélő vagy beszélői csoport nyelvhasználata valamilyen tekintetben, kisebb vagy nagyobb mértékben eltér a társadalom mintaadó, szimbolikus hatalommal rendelkező csoportjai által normaként tétélezett, elvárt nyelvhasználatától. Mindez a nyelvhasználat nyilvános színterein problémaként,

konfliktusként jelenik meg, hosszabb távon e beszélőknek nemcsak érvényesülési esélyeit, hanem társadalmi identitásaik szabad vállalásához való jogát is korlátozva.

Az, hogy egy társadalomban mi minősül nyelvi hátránynak, s hogy nyelvileg ki vagy mely csoport, milyen mértékben hátrányos helyzetű, országoként, történeti korszakoként is eltérő lehet. Az azonban mindenütt nyilvánvaló, hogy vannak olyan tevékenységek, életünkben olyan helyzetek és színterek, ahol, bár mindannyian nyelvhasználók vagyunk, a nyelv mégis kitüntetett szerepet játszik. Ezek közül talán az egyik legfontosabb az intézményes szocializáció legfőbb színtere, az iskola, ahol a hatékony tanulással összefüggő társadalmi viselkedési készségek közül mind az interperszonális, mind pedig a munka-orientált, feladatra irányuló készségek fejlődésében – eszközként és célként – különösen fontos szerepet foglal el a nyelv.

Magyarországon, illetve a Kárpát-medence magyarlakta területein a nyelv és az iskolai hátrány szoros összefüggése az alábbi csoportoknál egészen nyilvánvaló: a nyelvjárási hátrérű gyermekek (vö. Kiss, 2001), az őshonos és a bevándorolt nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek (lásd például Göncz, 2005; Kontra szerk. 2006; Feischmidt–Nyíri szerk. 2006), közülük is talán a cigánység különböző kétnyelvű (romani–magyar, illetve beás–magyar) csoportjaiban, de a magyar anyanyelvűek vonatkozásában is; a siket gyermekek, illetve siket szülők halló gyermekei (részletesebben lásd Bartha–Hattyár, 2002; Bartha et al. 2006; Hattyár, 2008), valamint a létminimum alatt élő, szegény családok gyermekei esetében. E csoportok részben vagy egészben nyelvi gyökerű iskolai problémái korántsem új keletűek, sok tekintetben újratermelődnék, aligha visszafordítható folyamatok elindítóivá válnak. Abban, hogy e problémák máig megoldatlanok maradtak, a mindenkori hivatalos ideológia, az oktatáspolitikai, a nyelv-tudomány és a többi érintett társadalomtudomány felelőssége is vitathatatlan.

A nyelvi hátrány és az oktatás kapcsolatának egyik igen nyilvánvaló példája az a problémahalmaz, amely a kisebbségi létből adódik, hiszen a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek iskolai nehézségeinek jelentős része ugyancsak nyelvi gyökerű. A hatékony oktatási programok kidolgozásakor ily módon megkerülhetetlenné válik a *kétnyelvűség*, a „*kettős félnyelvűség*”, a *kisebbségi oktatás*, *kétnyelvű oktatás*, az *anyanyelv* (kétnyelvűségben korántsem egyértelmű, lásd alább) fogalmainak, valamint a hozzájuk tartozó, felhalmozódott ismeretanyagok a készség szintű kezelése. A jelen tanulmányban nincs is mód arra, hogy e kérdéskör nyelvi, társadalmi, emberi jogi vetületeit (Kontra, 2006), a bilingvizmus szerteágazó kérdéskörét részletesen tárgyaljuk (bővebben lásd például Bartha, 1999; Göncz, 1999; Borbély, 2003). A nyelvi hátrányos helyzet újratermelődésében, az oktatáson keresztül való közvetítésében azonban itt is fontos szerepe van a kisebbségi beszélőkkel, magával a kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvészeti és laikus vélekedéseknek. A kétnyelvűséggel kapcsolatos nemzetközi és hazai kutatási eredmények máig nem épültek be kellő mértékben sem a tudományos, sem pedig a mindennapi közgondolkodásba: a kétnyelvűségről, a magyar nyelv kontaktusváltozatairól, arról, hogy e változatokat beszélő közösségek nyelvhasználatukat tekintve miért és miben mások, mint az egynyelvű magyarországi magyarok, hol helyezhetők el a kétnyelvűség számtalan megvalósulási formája között, még ma is rendkívül sok téves s korántsem értéksemleges elképzeléssel találkozunk.

Az iskola elvárásait messzemenően tükröző sztenderd (és egynyelvű) mérési módszerek igen gyakran vezetnek a tanulási képességek helytelen megítéléséhez. Nem egyszer nyelv-, beszéd-, illetve tanulási zavarokkal küzdőknek, fogyatékosoknak minősítenek olyan, normálisan fejlődő gyermekeket, akiknek a mássága egyszerűen nyelvi, szociokulturális sajátosságaiából ered: abból, hogy más nyelvet vagy nyelvváltozatot, az arra jellemző, az annak megfelelő használati normák szerint beszélnek anyanyelvüként.

Az ide vonatkozó, felhalmozódott külföldi és hazai kutatási anyag valójában azt jelzi, hogy az iskolai (nyelvi) nehézségek jó részének okait a nyelvi szocializációs különbségekben kell keresnünk. Ha az otthonról hozott szocializációs mintákat az iskola nem támogatja, sőt kerülendőnek tartja, a különbség deficitté válik (vö. Réger, 2001: 86). Az anyanyelven, első nyelven való oktatás tehát nemcsak önmagáért való alapvető nyelvi emberi jog: háttérben éppen a nyelvi hátrányok, hosszú távon az egyenlőtlenség kiküszöbölését célzó pszicholingvisztikai és kognitív nyelvészeti megfontolások állnak.

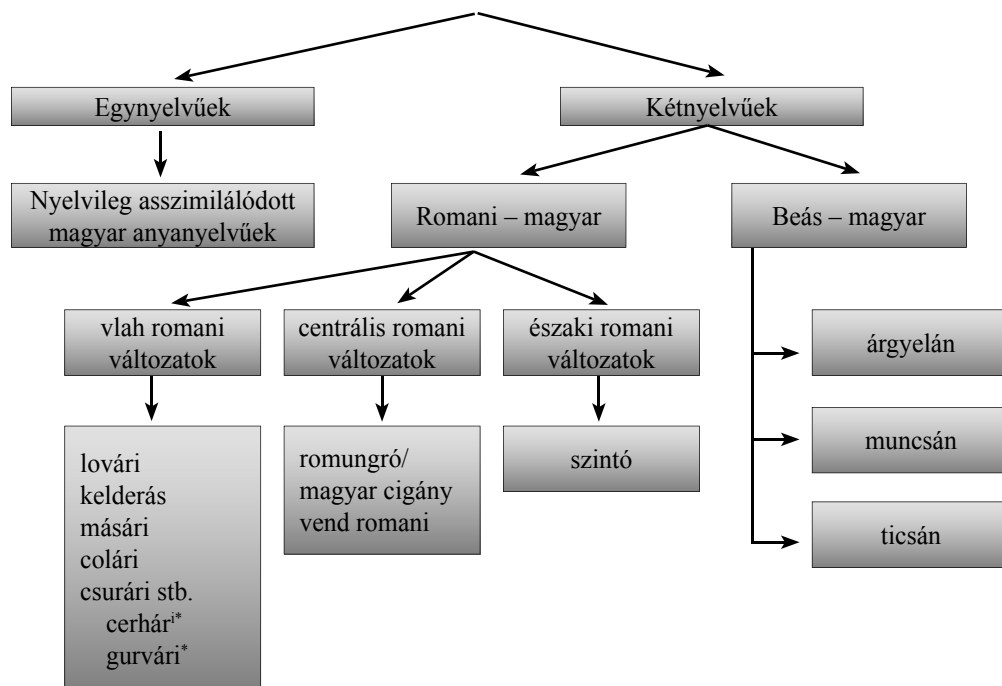
Bár a magyar anyanyelvű cigány gyerekek iskolai teljesítménye kissé kedvezőbb képet mutat, gyakran ők is a cigány anyanyelvűekéhez hasonló nehézségekkel küszködnek. Rendkívül fontos problémának tartom, hogy a cigány gyermekeket oktató tanárok, a szakértői rehabilitációs bizottságok nem kis részének a „hiányos szókincset”, a „hiányos fogalmi gondolkodást”, a „rendezettség hiányát”, az „iskolai teljesítményre való motiváltság hiányát”, a sajátos nevelési igényt hangsúlyozó diagnózisa, valamint a hátrányok leküzdésére tett tényleges erőfeszítések az oktatási rendszer, a politikai döntéshozók, sőt a társadalom egésze a cigány gyermekek nyelvi differenciálatlan megközelítésével párosul, nem véve tudomást a magyarországi cigányság belső nyelvi változatosságáról.

2. A magyarországi cigányság belső nyelvi változatosságáról

A magyarországi cigány népesség nyelvi legalább három, egymástól elkülönülő főbb csoportra oszlik (2. ábra), amelyek közül az egyik már nem beszél eredeti nyelvét, a másik kettő pedig egymás számára kölcsönösen nem érthető, különböző dialektusokból álló nyelveket, a romanit és a beást (is) használja mindennapi érintkezéseiben (Matras, 2005a; Szalai, 2007; 3. ábra). A romanit és a beást (a beásra részletesebben lásd Pálmáiné, 2007) együttesen jelentő cigány anyanyelvű/első nyelvű beszélők nagyobb része ma kétnyelvű (vö. Matras, 2005b: 4), sőt, a számarányában legnépesebb magyar egynyelvű cigány közösség is nyelvi legalább annyira változatos, mint társadalmi hovatartozását tekintve (lásd Szalai, 2007).

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a sematikus három nyelvi közösségként értelmezett csoportban a romani, a beás és a magyar nyelvnek egészen eltérő szimbolikus jelentései és funkciói vannak, mint ahogy eltérő szerepeik lesznek a cigány identitás konstruálásában is (a romanira általában lásd Matras, 2004). A nyelvi változatosság kérdését illetően – a fentiek mellett – az iskola által figyelembe nem vett szempontok közül az alábbiakat különösen fontos kiemelünk:

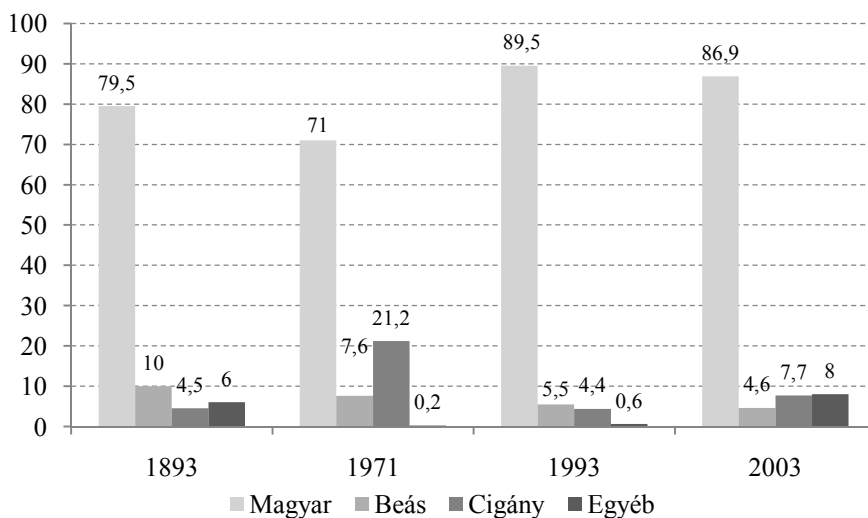
- A magyarországi cigány nyelvek hosszú időn keresztül semmiféle intézményes támogatottságot nem élveztek.
- E nyelvek oktatási, szakmai, közigazgatási, jogi stb. regiszterei ki sem épülhettek.
- A mindenkori állam nem teremtette meg a feltételeket a beás és a romani nyelv kodifikációjához, következésképpen a formális írásbeliség megteremtéséhez és elsajátításához sem.
- Magyarországon nemcsak a nem cigányok által gyakran homogénnek vélt, ténylegesen különböző etnikai és nyelvi csoportokat jelentő „cigányság” tekinthető heterogénnek, hanem a romani és a beás változatokat beszélők csoportjai is további belső változatosságot mutatnak (Szalai 2007: 43). Túlságosan leegyszerűsítő tehát a cigány nyelvek és a magyar viszonyát egy klasszikus diglossikus viszonyként elképzelni.
- Mindazonáltal meggyőződésünk, hogy mind a döntéshozóknak, mind a kérdéssel foglalkozó kutatóknak nagyobb hangsúlyt kell helyezniük azokra a közösségekre, ahol még beszélnek a romani és beás nyelvet.

Forrás: Szalai 2007 (in: Bartha 2007)

* Átmeneti változatok

2. ábra. A cigány népesség nyelvi csoportjai Magyarországon

Forrás: Kemény–Jankó–Lengyel, 2004.

3. ábra. A cigány népesség anyanyelv szerinti megoszlásának változása 1893 és 2003 között

3. A cigány gyermekek anyanyelvi nevelése: az *anyanyelv* fogalmának problémája

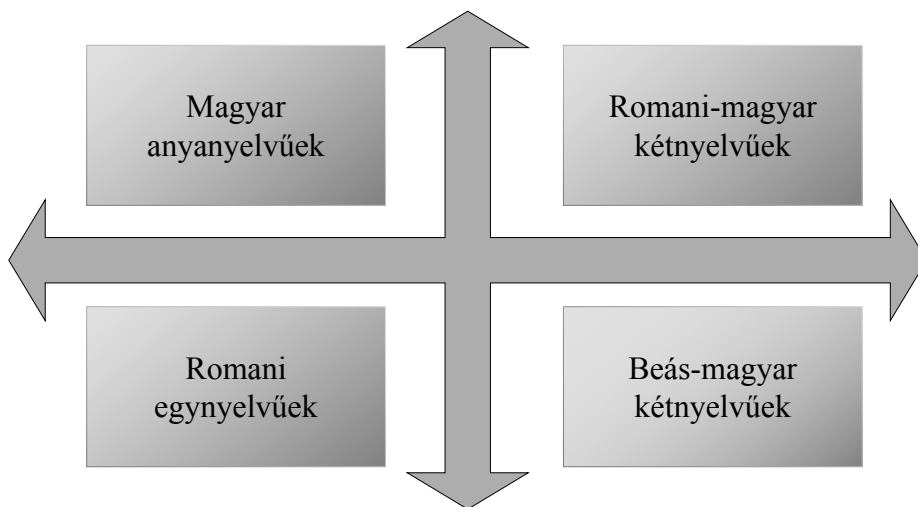
Az előbbiekből már önmagában is következik, hogy a cigány gyermekek *anyanyelvi nevelése* gyökeresen mást jelenthet a magyar közoktatás gyakorlata és az érintettek különböző csoportjai számára. Az *anyanyelv* fogalma többnyelvű, kontaktusos elrendezésben, amely a cigányság jelentős részét is jellemzi, további problémákat is felvet.

Skutnabb-Kangas (1984: 18; 1997: 13–14) köztudottan a nyelvi emberi jogok és a kisebbségi gyermekek oktatásának összefüggésében osztályozza az anyanyelvre vonatkozó, a mindennapokban, a hivatalosan (például népszámlálásokban, az oktatásban), illetőleg a tudományos körökben is megjelenő definíciókat. A meghatározások négy fő kritérium, a származás, a nyelvtudás foka, a funkció, valamint az azonosulás alapján rendezhetők csoportokba. A romani vagy beás cigány közösségekben gyakran találkozunk azzal az esettel, amikor a kisgyermekek otthon szüleiktől és a közösségtől a cigány nyelvet sajátítják el elsőként, ám óvodában, iskolában csak a többségi magyar nyelvet s a tantárgyakat is magyarul tanulják, így lassan magyardomináns beszélőkké válnak. A származás kritériuma alapján romani/beás (cigány), a nyelvtudás szempontja alapján magyar anyanyelvűeknek minősülnek. Ha lakóhelyük magyar többségű, ahol intézményes és félformális szintereken csak a magyar használatos, előfordul, hogy a családi, baráti érintkezéseket leszámítva minden nyelvhasználati szintéren, a legtöbb beszédpartnerrel és a beszédhelyzetek többségében a magyar nyelvet használják, így a funkció szempontjából is magyar anyanyelvűeknek számítanak. Saját kutatásaink ugyancsak megerősítik, hogy még szép számmal vannak olyan gyerekek, akik egynyelvűként kerülnek az iskolába, s a nem megfelelő, a romani nyelvre nem építő oktatási program következtében több éves tanulás után is csak rendkívül korlátozott magyar nyelvi kompetenciát tudnak kiépíteni.

Természetesen az anyanyelv adott kritériumokhoz kötött meghatározása mögött lévő nyelvi valóság, vagyis az egyes beszélők nyelvtudásának mértéke az egyes nyelveken, vagy az a funkcionális kérdés, hogy milyen körülmények között, mikor, kivel és hol használhatják az elsőként elsajátított kisebbségi nyelvet, sok esetben hatalmi kérdés és nem az egyén szabad döntésének függvénye. Éppen azért, mert a származás és az azonosulás szempontjainak együttes alkalmazásával – szemben a nyelvtudás és a funkció szerinti meghatározásokkal – csökkenthető a fogalommal kapcsolatos visszaélés a hatalmi többség részéről, s mert ez fejezi ki a nyelvi emberi jogok iránti legmagasabb fokú tudatosságot, az anyanyelv fogalmának meghatározásában Skutnabb-Kangas a következő definíciót javasolja: „*Az anyanyelv az a nyelv, amelyet az egyén először tanult meg, és amellyel azonosul.*” (Sku[n]tnabb-Kangas, 1997: 14), s ez, amint Kontra Miklós fogalmaz, „kellő védelmet nyújt azon mesebeli túlbuzgó nyelvészek ellen, akik állítólag a beszélők akarata ellenére akarják megmenteni a nyelveket” (Kontra, 2010: 23).

A cigány gyermekek anyanyelvi oktatásának homogén megközelítésével szembeni további érv, miszerint Románia és Bulgária uniós csatlakozása óta növekszik a cigány etnikumhoz tartozó, Magyarországot részben cél-, részben pedig tranzitországnak tekintő bevándorlók száma. Mindez egészen új problémákat jelent(het) az oktatás számára, hiszen az ilyen családokból esetlegesen iskolába kerülő gyermekek egy része romani egynyelvű (a lovaritól eltérő alapnyelvi változattal), illetőleg olyan kétnyelvű, akinek repertoárjában a romani mellett a román/bolgár/szerb stb. s nem a magyar szerepel. Ha ezek után a cigány gyermekek anyanyelvi nevelésének kérdését differenciáltan szemléljük, sematikusan az alábbi alapvető nyelvi elrendezéseket kell figyelembe vennünk (4. ábra), amelyek egyenként természetesen tovább árnyalandók.

A cigány gyermekek nyelvi háttere: Alaptípusok

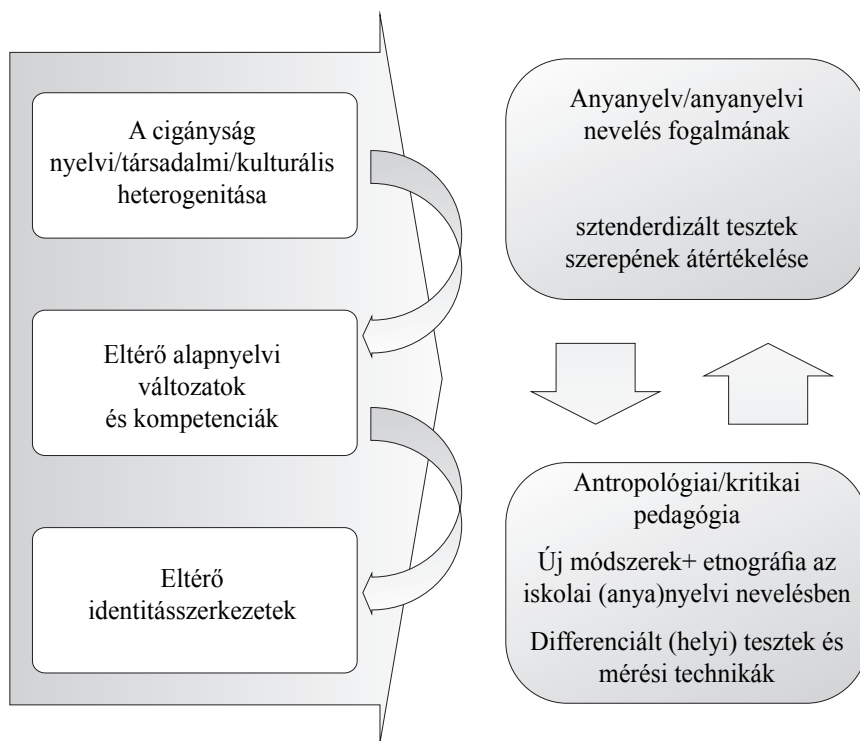
4. ábra. Prototipikus nyelvi elrendezések a cigány gyermekek anyanyelvi nevelésének differenciált megközelítéséhez

4. Záró megjegyzések

A nyelvileg megjelenített társadalmi hátrányok, az előítéletesség, a diszkrimináció leküzdése, a nyelvi másság elfogadtatása a társadalom egészét érintő feladat, mégis, leginkább az oktatás az a színtér, amelyen a nyelvi konfliktusok talán a legkorábban és legmarkánsabban nyilvánulnak meg, s ahol a legsürgetőbb változásokra van szükség. Az oktatásnak – ideális esetben – voltaképpen mindenki számára lehetőséget kellene biztosítania azokkal a hegemónisztikus, asszimilatív törekvésekkel szemben, amelyeknek burkolt céljuk, hogy meggátolják a kevésbé preferált nyelvek és nyelvváltozatok „beszivárgását” a társadalom intézményrendszerébe. A valóságban azonban a magyar iskolák nem kis részében az esély- és jogegyenlőség még mindig csak mint kívánalom áll szemben a kulturális és nyelvi sokszínűséget elutasító magatartással.

A nyelvi hátrányok leküzdésében különösen fontos szerepet játszik az anyanyelvi és a nyelvi nevelés. Az iskolai óra köztudottan nem csak az új ismeretek átadásának a színtere. A tanár a nyelven keresztül és a nyelv segítségével nyelvi, társadalmi, kulturális mintákat, értékeket, ideológiákat közvetít. A tanár tehát alakíthatja a tanulók társadalmi érzékenységét, nyelvhasználati készségeit, a nyelvekhez, változatokhoz és beszélőikhez fűződő attitűdjeit.

A cigány nyelvek sztenderdizációjának véghezvitele, a szakemberhiány enyhítése, az iskola előtti korai fejlesztő programok stb. mellett az alap, közép és felsőfokú oktatás kiemelten fontos feladata a nyelvi-kulturális másság értékeinek tudatosítása, az attitűdformálás, a hídverés. „Az esélyteremtéshez, az eredményes társadalmi beilleszkedéshez az egyik legfontosabb tennivaló, hogy az iskola kezelni tudja az egyéni igényeket, az egyéni eltérésekből fakadó problémákat. Képes legyen arra, hogy a tanulók számára a rendelkezésre álló eszközök felhasználásával biztosítani tudja azokat az egyéni tanulási útvonalakat, egyéni tanulási stratégiákat, amelyek megakadályozhatják az iskolai kudarcok elszívését. Ez számunkra azt jelenti, hogy felértékelődnek azok az oktatásszervezési módok, tanulási

5. ábra. Néhány tényező a cigány tanulók differenciált anyanyelvi neveléséhez

stratégiák, alkalmazott módszerek, amelyek alkalmasak e cél megvalósítására” (Kőpatakiné–Singer, 2005). A módszer azonban önmagában nem elegendő. Kutatások sora igazolja, hogy a tanár személyének, beállítódásának, adaptív készségének, felkészültségének és folyamatos szakmai fejlődésének különleges szerepe van az iskolába lépéskor jelentős eltéréseket mutató gyermekek különbségeinek ledolgozásában. (5. ábra)

Bár a családon belüli nyelvtanítás az egyik legfontosabb kérdés az anyanyelv fennmaradása és a tartós többnyelvűség kialakulása érdekében, napjainkban azonban, amikor a gyermekek otthon szerzett nyelvi képességei a kisebbségi nyelveken nem egyszer korlátozottak, még inkább szükség van a szociolingvisztikai–szociokulturális alapokra helyezett (anya) nyelvoktatási megközelítésekre, amelyek a nyelvek fennmaradását, fejlődését és az additív két- és többnyelvűség kialakítását kedvezően befolyásolhatják a tanárképzés, a módszerek és alkalmazott gyakorlatok segítségével. Bár a társadalmi és ideológiai környezet jelentősen megváltozott 1989 óta, a nyelvi sokszínűség, a szilárd anyanyelvi kompetenciákra épülő stabil kétnyelvűség, az 1+2 nyelv ismeretének immár uniós szinten is deklarált kívánalma, a nyelvileg is értelmezhető versenyképesség a Magyar Köztársaság területén élő kisebbségek, különösen a cigány közösségek számára a globális és regionális gazdasági és társadalmi változásokra tervező oktatáspolitikát, a tanárképzést és -továbbképzést, az oktatás egészét érintő gyökeres szemléletváltás és tartalmi átalakulás nélkül még sokáig csupán elvárás marad.

Irodalom

- Bábosik István – Rác Sándor (szerk.) (1999) *Romapedagógia. Pedagógiai tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék – Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány.
- Bartha Csilla (1999) *A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla (2002) Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra*, 6–7: 84–93.
- Bartha Csilla (2007) Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 244–253.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga (2002) Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 73–123.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga – Szabó Mária Helga (2006) A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 852–906.
- Borbély Anna (2003) Kétnyelvűség és többnyelvűség. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 361–380.
- Crystal, David (1998) *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Göncz Lajos (1999) *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék: Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos (2005) Tannyelv választás a kisebbségi régiókban: Útmutató a kisebbségi helyzetű szülőknek és a pedagógusoknak. *Új Kép*, 2005. április: 5–8.
- Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.) (2006) *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Sík Kiadó.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (2003) *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Gúti Erika (2001) Romák az oktatásban. In: Andor Mihály (szerk.) *Romák és oktatás*. (Iskolakultúra könyvek 8.) Iskolakultúra. Pécs. 54–64.
- Hattyár Helga (2008) *A magyarországi siketek nyelvhasználatának és nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Havas Gábor – Liskó Ilona (2005) *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004) *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2005) *A foglalkoztatási válság gyermekei – roma fiatalok középiskolai továbbtanulása az elhúzódó foglalkoztatási válság idején*. Budapest: MTA KTI – Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kiss Jenő (2001) Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvi oktatás. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 145–156.
- Kontra Miklós (1997) Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. *Fundamentum*, 2: 139–140.
- Kontra Miklós (1999) *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós (2003) Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* 1: 24–26.

- Kontra Miklós (2006) Nyelv és jog. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1018–1037.
- Kontra Miklós (2010) *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra, Miklós – Peter Trudgill (2000) If women are being discriminated against, you don't say "You should become a man": an interview with Peter Trudgill on sociolinguistics and standard English. *NovElyt*, 7(2): 17–30.
- Kontra Miklós (szerk.) (2006) *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Kőpatakiné Mészáros Mária – Singer Péter (szerk.) (2005) *Módszertani kaleidoszkóp. Az együttnevelés gyakorlatához*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Matras, Yaron (2004) The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In: Saul, Nicholas – Tebbutt, Susan (eds.) *The role of the Romanies*. Liverpool: Liverpool University Press. 53–78.
- Matras, Y. (2005a) The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Halwachs, D. – Schrammel, Barbara (eds.) *General and applied Romani linguistics. Lincom Europa*. Munich. 7–26.
- Matras, Y. (2005b) *The status of Romani in Europe*. Report submitted to the Council of Europe's Language Policy Division, October 2005.
- Nahalka István (1999) *A roma gyermekek iskolai nevelésének helyzete*. ELTE BTK Neveléstudományi Intézet Cigánypedagógiai szakcsoport.
- Nemesné Kis Szilvia (2008) *Cigány tanulók anyanyelvi nevelésének nyitott kérdései. Anyanyelv-pedagógia*. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=49> (2009. dec. 5.)
- Pálmáiné Orsós Anna (2007) A beás nyelv Magyarországon In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 52–70.
- Réger Zita (1974) A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. I: *Nyelvtudományi Közlemények*, 76/1–2: 229–255.
- Réger Zita (1978) Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság*, 8: 77–89.
- Réger Zita (1988) Language groups among Gypsies in Hungary and some aspects of their oral culture. In: Mathúna, L. M., French, N. et al. (eds.) *Proceedings of the Joint United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization, International Association of Applied Linguistics, and Irish Association of Applied Linguistics Symposium*. (St. Patrick's College, Dublin, Ireland, April 23–25, 1987.) 111–131.
- Réger Zita (1990) *Utak a nyelvhez: Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Réger Zita (2001) Cigánygyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. In: Andor Mihály (szerk.) *Romák és oktatás*. (Iskolakultúra könyvek 8.) Iskolakultúra. Pécs. 85–91.
- Skutnabb-Kangas, T. (1984) *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Clevedon, Avon, Multilingual Matters.
- Skutnabb-Kangas [Skutnabb-Kangas], T. (1997) *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. (Kisebbségi adattár VIII.) Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Szalai Andrea (1999) Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In: Kontra, M., Phillipson, R., Skutnabb-Kangas, T., Várady T. (eds.) *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: CEU Press. 297–315.
- Szalai Andrea (2007) Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

HATTYÁR HELGA

AZ IZOLÁCIÓTÓL A NYELVI KISEBBSÉGIG

A siketség különböző konstrukcióiról

2009. november 9-én rendkívül fontos fordulat következett be a magyarországi siket közösség több mint kétszáz éves történetében: a Magyar Országgyűlés egyhangúlag elfogadta a *2009. évi CXXV. számú, a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvényt*. Ez a hosszú ideje várt jogi instrumentum önálló természetes nyelvként ismeri el a magyar jelnyelvet, illetve a magyar jelnyelvet használó személyek közösségére nyelvi kisebbségként hivatkozik, amelyet megillet a „jelnyelv használatának, fejlesztésének és megőrzésének, a siket kultúra ápolásának, gyarapításának és átörökítésének joga” (3. §, (2) bekezdés). A törvény a Magyarországon hivatalosan eddig egyeduralkodónak számító patológiai szemlélet mellett, amely a siketséget kizárólag a hallás hiányaként határozza meg, érvényesíti az úgynevezett kulturális-antropológiai szemléletet is, amely „a siketséget egy olyan embercsoport létállapotának, adottságának tekinti, amely tagjainak közös vonása, hogy a világot elsődlegesen vizuálisan érzékelik, akiket közös kultúra, hasonló tapasztalatok, viselkedési szokások jellemeznek, s legfőképpen közös nyelvet, a jelnyelvet használnak, amely e közösség számára elődleges kommunikációs és megismerő szerepe mellett – más nyelvi közösségekhez hasonlóan – önazonosságuk szimbóluma is” (Bartha 2004: 319). Egy régi siketség-konstrukció – siketség mint fogyatékoság – mellett a törvényhozás szintjén teret kapott egy új: a siketség mint egy nyelvi-kulturális kisebbséghez való tartozás. Ez a két konstrukció a 20. század utolsó évtizedei óta verseng egymással, s a jelnyelvhasználó siket közösségek rendszerint a „siketség mint nyelvi kisebbség” konstrukciót tartják érvényesnek magukra nézve, és gyakorta elutasítják, másodlagosnak tartják a „siketség mint fogyatékoság” konstrukciót – annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben az számos reformon ment át, és mára már többnyire nem (vagy nem csupán) patológiai keretben konstruálódik a fogyatékoság, hanem az emberi jogokra épít (Lane, 1997: 154–155, 160).

A két siketség-konstrukció egymáshoz való viszonya a siketség megítélésének, a siket közösségek kialakulásának és fejlődésének történetével, továbbá a fogyatékoság mint kategória kidolgozásának ideológiai hátterével magyarázható.

1. A siket közösségek kialakulásának története

1.1. Az izoláció időszaka

A siket emberek egészen a 18. századig, az intézményes siketoktatás megindulásáig izoláltan éltek a halló társadalomban, nem alkottak közösséget, egyedül kellett, hogy boldoguljanak. A többségi társadalom természetesen minden korban másképp viszonyult a siket egyénekhez, ami meghatározta a társadalomban betöltött szerepüket.

Az ószövetségi időkben az emberek fizikai akadályoztatottságát isteni eredetűnek tartották. Az ókori görög, illetve római társadalomban a hangzó beszédet, továbbá a jó szónoki készséget rendkívül nagyra értékelték, s összefüggésbe hozták az emberi értelem és az emberi lélek működésével, valamint az erkölccsel (O'Neill, 1987: 40). A beszéd felértékelődése mellett a hangzó beszédet nem használó (ily módon a nyelv használatára is képtelennek tartott) siketek ezekben a társadalmakban megbélyegzettek voltak. Az ókori Rómában például nem rendelkeztek törvényben garantált jogokkal (Meadow, 1980: 160).

A középkori Európában a keresztény gondolkodás a siketeket Isten teremtett világának részeként kezelte. Noha ekkoriban a nyelvet nem feltétlenül azonosították a hangzó beszéddel, sokan úgy vélték, hogy a siketek nem üdvözíthetők, mivel nem hallják a prédikációt. Ezzel a nézettel Augustinus szakított, aki mind a jelnyelveket, mind az írást a tudás és a szabadítás megfelelő közvetítőcsatornájának tartotta. Ennek a szemléletnek az elterjedéséhez hozzájárult egyfelől az, hogy a kolostorokban számos manuális jelelési rendszer született a beszéd helyettesítése céljából (pl. a hallgatási fogadalmak idejére), s ezeket a kommunikáció adekvát eszközeinek tekintették, másrészt az, hogy a beszéddel szemben inkább az írásnak tulajdonítottak nagyobb spirituális jelentőséget (Branson–Miller, 2002: 67–68).

E szemlélet továbbélésének köszönhetően a 15. századtól kezdődően egyre több szerzetes kezdett el egy-egy siket gyermek oktatásával foglalkozni, beleértve a beszédtanítást is, melynek háttérben többek között a végzet megváltoztatására irányuló törekvés állt: a siketek beszédtanítása a tanítás csodájának demonstrációja volt (Branson–Miller, 2002: 68–69). Ám a siketek továbbra is egymástól elkülönülve éltek, nem volt alkalmuk közösségbe tömörülniük, és döntő többségük nem volt olyan szerencsés, hogy egy-egy szerzetes segítségével tanuljon.

A siketek történetében a felvilágosodás hozott jelentős fordulatot. Ekkor a Descartes nevével fémjelzett racionalista filozófia számára a nyelv és a tudás kapcsolata fontos témává vált a gondolkodásnak. Többen úgy vélték, egy tökéletesebb nyelv tökéletesebb tudást eredményez. Ennek nyomán egyre több helyütt merült fel az igény a tökéletes nyelv megtalálására (Branson–Miller, 2002: 70–86). A tökéletes nyelv keresése ráirányította a tudományos érdeklődést a jelnyelvekre, s azokra az emberekre, akik ezeket a nyelveket használták, a siketekre. Noha ez a fajta érdeklődés a későbbiekben közrejátszott az intézményes siketoktatás létrehozásában is, hatása nem csupán pozitívumokkal jellemezhető. „A tökéletes nyelv keresése fontos szerepet játszott a racionalizmus és a humanizmus történetében, és ebben a folyamatban nem csupán a fogyatékoság kulturális konstrukciójának alapja teremtődött meg, hanem a figyelem összpontosításával segített megalkotni a siket-et mint emberi kategóriát” (Branson–Miller, 2002: 71). Az addig az isteni rendbe illeszkedő emberek hirtelen jelölteké váltak, címkét kaptak, a későbbiekben pedig megkapták a sokkal általánosabb *fogyatékos* címkét is, amely alapján már nem tartották méltónak őket a figyelemre. Elkülönülő kategóriává váltak a felvilágosodás korában az emberi értelem tanulmányozásában betöltött szerepük eredményeképpen.

1.2. A fogyatékoság konstrukciója

Noha napjainkban a siket közösség tagjai önmeghatározásukat illetően gyakorta elutasítják a fogyatékoság címkéjét, ez a siketség-konstrukció fontos részét képezi a siket közösségek történetének. A fogyatékoság konstrukciójának megteremtését illetően pedig nem kerülhető meg a *norma*, a *normális*, a *normalitás* fogalma megszületésének bemutatása.

A *normális* mai értelemben vett (a sztenderdtől nem eltérő) fogalma csupán a 19. században jelent meg, az ezt megelőző két évszázadban inkább az *ideális* fogalma volt használatos, s a két eltérő fogalom fontos ideológiai különbségeket jelez (Davis, 1997: 10). Az *ideális* ugyanis nem az emberi világra alkalmazott fogalom volt; ha ábrázolták, akkor mindenképpen mitológiai környezetben jelent meg, és az emberek közül senkiről sem feltételezték, hogy megközelíti az *ideális*-t. Ennek megfelelően minden, ami emberi, így az emberi test is valamilyen értelemben természetszerűleg hibásnak, fogyatékosnak minősült. A hiba (vagy a groteszk) akkoriban a hétköznapi embert jelölte, később azonban a fogyatékos test kizárt a kultúrából, a társadalomból (Davis, 1997: 10–11).

A *norma*, *normális*, *normalitás* fogalmának modern konstrukciójában, illetőleg a fogyatékos, a fogyatékos ember kategóriájának a megteremtésében fontos szerepet játszott az orvosi statisztika. A 19. századtól kezdődően számba vették az emberek fizikai és erkölcsi tulajdonságait, s ezek feltérképezésével a neves tudós, Adolphe Quetelet (1796–1874) megalkotta az *átlagos ember* absztrakcióját, ami hamarosan felváltotta az addigi *ideális* fogalmát. Az átag(osság) mércévé vált, sőt kívánatossá, és „a fizikai szépség mint kivételes ideál átlagoként értelmezett szépséggé transzformálódott” (Davis, 1997: 11–12). Az *ideális* szemben az *átlagoson* keresztül így megjelenő *norma* fogalma arra az elképzelésre is utal, miszerint a többségnek valamelyest ennek a normának a részévé kell válnia, a vizsgált tulajdonságok tekintetében a Quetelet által használatos haranggörbe íve alá kell esnie, hiszen a populáció „normális” részének tulajdonságai ott ábrázolhatók (Davis, 1997: 13). A haranggörbe két szélén ábrázolt értékek (tulajdonságok) a normától való eltérést jelzik, és deviánsnak minősülnek. Ez a megítélés az *ideális* fogalmának korábbi érvényesülése mellett nem lett volna lehetséges, hiszen abban a szemléleti keretben egyetlen ember állapota sem minősült ideálisnak (Davis, 1997: 13).

A fogyatékos, a fogyatékos konstrukciójának kialakulásában, az átlagostól való eltérés stigmaként való értelmezésében a statisztikai szemlélet önmagában nem lett volna elegendő, össze kellett kapcsolódnia a 19. század egyik meghatározó irányzatával, az eugenetikával. Az összekapcsolódás lehetőségét az az elképzelés teremtette meg, miszerint a populáció a normához igazítható. Nem a statisztika szülte az eugenetikát, hanem az eugenetika atyjaként emlegetett Sir Francis Galton (1822–1911) statisztikai elméletének tartalmát az eugenetika határozta meg. Az eugenetika szemléleti keretében a populációt sztenderd és nem-sztenderd alpopulációkra osztották, a cél pedig nem más volt, mint normalizálni azt, ami eltér a sztenderdtől (Davis, 1997: 14; Bartha–Hattyár–Szabó, 2006: 853). Mind a statisztika, mind az eugenetika a *norma* fogalmával dolgozott tehát, és mindkettőt kiváltképp foglalkoztatta a „normális test” mibenléte, „aminek eredményeképpen megteremtették a fogyatékos test fogalmát” (Davis, 1997: 14).

Galton az emberi tulajdonságok ábrázolásának módját is megváltoztatta. Problémát okozott ugyanis, hogy az addig haranggörbe segítségével ábrázolt jellegzetességek értékei közül az elmélet szerint mind a negatív, mind a pozitív extrémeket hibaként kellett volna értelmezni, ez pedig nem fért össze az emberi faj nemesítésére, tökéletesítésére irányuló törekvéssel, amely szerint pl. a magas termet kívánatos tulajdonságnak minősült, szemben az alacsonnyal. Ezt a dilemmát Galton a rangsorolással oldotta meg. A magas intelligencia a normál eloszlást figyelembe véve extrémnek számít (kiesik a norma alól), viszont rangsorolással a legmagasabban értékelt jellegzetességgé alakítható (Davis, 1997: 16–17).

Az eugenetika hívei minden nemkívánatosnak tartott tulajdonságot hajlamosak voltak egy kalap alá venni, így sokszor egy kategóriába sorolták a fogyatékosokat, a szegényeket és a bűnözőket. A siketség szintén a nemkívánatos tulajdonságok közé tartozott.

Az „ép testben ép lélek” ideológiáját vallva az eugenetika hívei hittek abban, hogy az általuk „hibás osztály”-ba sorolt emberek az eugenetika módszereivel egy generáció alatt eltüntethetők (Davis, 1997: 18). Ezek között az eszközök között a házasság és az utódnemzés ellenjavallata, valamint a sterilizálás is megtalálható volt (Bartha–Hattyár–Szabó, 2006: 853).

A *fogyatékos* címkét a siketek ellenére kapták meg, hogy korábban már világhosszá vált: ugyanolyan értelmesek, mint mások, s ugyanúgy oktathatók. A címkézés oka az volt, hogy a siketeket körülvette egy olyan tudományos diskurzus, amelyik a „normális”-at megkülönböztette a „patologikus”-tól. A siketség már nem csupán állapot volt, hanem egy olyan állapot, amelyet meg kellett változtatni. „A patologikus jelenség megváltoztatása a végzet feletti emberi kontroll mércéjévé vált, a tudományos módszer hatalmának mércéjévé” (Branson–Miller, 2002: 88).

Az új, patológiai szemlélet a korábbiakhoz hasonló módon, vagy azt akár meghaladó mértékben kirekesztette a siketeket, akik többé már nem a teremtett világ természetes részei voltak, hanem olyan bélyeget hordozó emberek, akikkel kapcsolatosan azt tartották számon, hogy többiekénél kevesebbük van. Az új szemlélet a közben formálódó intézményes siketoktatásba is beszivárgott, s a kezdetben alkalmazott manuális módszert a 19. század második felében felváltotta az ún. orális eljárás, amely a jelnyelv használatát korlátozta, tiltotta, az oktatás nyelveként kizárólag a hangzó nyelvet (annak hangzó és írott formáját) alkalmazta (Hattyár, 2000: 781).

1.3. A siket közösségek létrejötte

Miközben az eugenetika által meghatározott orvosi-statisztikai szemlélet megalkotta a *fogyatékos ember* kategóriáját, s ebbe besorolta a siket egyéneket, a 18. században meginduló intézményes siketoktatás eredményeképpen a siketek sok helyen közösségekbe kezdtek szerveződni, hiszen az eddig szétszórva élő emberek az oktatási intézményekben találkozhattak nagy számban egymással. A siketiskolák közösség-szervező ereje pedig független volt, s máig is független az alkalmazott oktatási módszertől, illetve az a mögött meghúzódó ideológiáktól.

Az első francia siketiskola – amely még a jelnyelvhasználatra épített – pl. 1759-ben jött létre Charles-Michel de l’Epée abbé (1712–1789) jóvoltából, s 1779-ben a párizsi Pierre Desloges (1747–1799) – az első ismert siket író – már egy élénk siket közösségről számol be (Lucas et al. 2005: 253–254). Az iskolák mellett hamarosan megalakultak a siket klubok, majd később a különböző érdekvédelmi szervezetek is, mint például a New England Gallaudet Association of Deaf-Mutes 1853-ban (Lucas et al. 2005), vagy 1907-ben a Cházár András Országos Siketnéma Otthon Magyarországon, amelyet megelőzött számos egyesület működése az 1880-as és 1890-es években (Vasák, 1996: 51–53). Az önszerveződés, a belső támogatás elengedhetetlenül fontos volt a siket közösségek fejlődésében. A közösségi élet természetszerűleg kedvezett a jelnyelvek fejlődésének, főként abban az időszakban, mikor az oktatás jelnyelven zajlott.

Miközben a siketség külső (többségi) konstrukciója a *fogyatékos* fogalmára épült, az iskoláknak köszönhetően létrejött siket közösségek belső siketség-konstrukciója sajátos formát öltött: meghatározója nem egy gyógyítandó, korrigálandó vagy palástolandó „hiány” vagy „deviancia” volt, hanem az, ami a fogyatékos alapú konstrukcióból hiányzott: a *kultúra* (Lane, 1997: 160), amelynek központi eleme a siket identitás legfontosabb szimbóluma: az adott közösségben használatos jelnyelv. A siketség ebben az értelemben egy nyelvi, kulturális kisebbséghez való tartozást jelent.

2. A siket közösségek általános jellegzetességei

Leszámítva azokat a kivételes eseteket, mikor a siketek és a hallók együttesen alkotnak egy jól működő közösséget, a siketek a többségi társadalmon belül önálló közösségeket alkotnak, melyek legfontosabb jellegzetességei a következők:

1. „a siket közösség felnőtt tagjai leggyakrabban a közösség más tagjaival alakítanak ki társas kapcsolatot;
2. a közösségen belül házasodnak, azonosulnak a többi siket életvezetési és oktatási tapasztalataival;
3. az esetek döntő többségében számszerűleg és társadalmi szempontból kisebbséget alkotnak;
4. kis mértékű generációs folytonosság tapasztalható a közösségben, hiszen a siketek 90%-a halló családban születik, a siketek nagy részének pedig halló gyermeke van;
5. a siket közösség tagjainak társadalmi státusza alacsonyabb, mint a halló társadalom tagjaié;
6. az általuk használt jelnyelvnek alacsony a státusza, a hallók – de olykor maguk a siketek is – kevésbé értékesnek tartják a jelnyelveket, mint a hangzó nyelveket” (Woll–Sutton–Spence, 2004: 678).
7. A siket közösségek heterogén közösségek
8. A siketek kétnyelvű és kétkulturájú kisebbségi közösségeket alkotnak (Grosjean, 1992).

Fontos megjegyezni, hogy a siket kisebbségi közösségeknek nem csupán hallássérült tagjai lehetnek, s nem minden hallássérült vagy siket ember tagja a siket kisebbségi közösségeknek. Az enyhe hallássérüléssel élő vagy a későn siketté váló emberek legtöbbször a fogyatékos konstrukció keretében határozzák meg saját magukat. Ebből a szemléleti keretből azonban hiányzik a kulturális meghatározottság, amelynek központi eleme a jelnyelv használata (Lane, 1997: 155–160).

3. A siket közösségek formálódása és öntudatra ébredése

Az élet számos területén tapasztalható siketekkel szembeni diszkriminatív bánásmód megerősítette a siketek összetartozás-tudatát. A közösségek azonban sokáig nem vagy alig harcoltak saját érdekeik érvényesítéséért. A fordulat az 1960-as évekig váratott magára. 1960-ban megjelent William Stokoe *Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf* című munkája, mely az amerikai jelnyelv grammatikai leírását tartalmazta. Ez a munka újra ráirányította a figyelmet a jelnyelvekre, és a nyelvészeti kutatások egyre több ismeretet biztosítottak e nyelvekre vonatkozóan. Ez a tudományos fordulat a siket közösségek életébe is változást hozott: a siketek a világ számos pontján az 1960-as évektől kezdődően öntudatra ébredtek, s harcolni kezdtek jogaikért, az egyenlő bánásmódért, a társadalmi integráció megvalósulásáért, az önálló életvezetés feltételeinek megteremtéséért s nem utolsósorban nyelvhasználati jogaikért, a jelnyelv elismeréséért. Továbbá egyre erőteljesebben hangsúlyozták, hogy (kisebbségi) közösségük kulturális, illetve nyelvi alapon szerveződik: állapotukat nem fogyatékoságnak tartják, és nem marginális tulajdonságként definiálják – amit pl. a „hallássérüléssel élő ember” kifejezés sugallna –, hanem meghatározó jellegzetességként (Lane, 1997: 163), amely elválaszthatatlan egy sajátos kultúrától és nyelvtől.

4. Zárógondolatok

A 2009-ben elfogadott jelnyelvi törvény nagy előrelépést jelent a magyarországi siket közösség életében. A dokumentum szükségszerűen ötvözi a fogyatékoság alapú, valamint a kulturális siketség-konstrukciót, hiszen ez az instrumentum a mindkét szemléletmód szerinti siketeket, valamint a nagyothallókat és a siketvakokat is szolgálja. A siket közösség kisebbségként történő meghatározása azonban már jelzi, hogy a közösség saját, belső siketség-konstrukciója kezd láthatóvá, ismertté válni. Remélhetőleg a törvény implementációja során ez a szemlélet érvényesülni is fog.

Irodalom

2009. évi CXXV. számú, a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény
- Bartha Csilla (2004) Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.) „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészet és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 313–332.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga – Szabó Mária Helga (2006) A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer Ferenc (főszerk.) *A magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 852–906.
- Branson, Jan – Miller, Don (2002) *Damned for Their Difference. The Cultural Construction of Deaf People as Disabled*. Washington, D. C.: Gallaudet University Press.
- Grosjean, François (1992) The bilingual and the bicultural person in the hearing and in the deaf world. *Sign Language Studies*, 77: 307–320.
- Hattyár Helga (2000) A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései. *Educatio*, 9: 776–790.
- Lane, Harlan (1997) Construcions of Deafness. In: Davis, Lennard J. (szerk.) *The Disability Studies Reader*. New York, London: Routledge. 153–171.
- Lucas, Ceil – Bayley, Robert – Kelly, Arlene Blumenthal (2005) The Sociolinguistics of Sign Languages. In: Ball, Martin J. (szerk.) *Clinical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell. 250–264.
- Meadow, Kathryn P. (1980) *Deafness and Child Development*. Berkley, Los Angeles: University of California Press.
- O’Neill, Ynez Violé (1987) Understanding Speechlessness: Pre-Enlightment Views. In: Cleve, John V. Van (főszerk.) *Gallaudet Encyclopedia of Deaf People and Deafness*. 2. kötet. New York: McGraw-Hill Book Company Inc. 39–43.
- Stokoe, William (1960) *Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf*. (Studies in Linguistics: Occasional Paper No. 8.). Buffalo, N.Y.: University of Buffalo.
- Vasák Iván (1996) *Ismeretek a siketekről*. Budapest: Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége.
- Woll, Bencie – Sutton-Spence, Rachel (2004) Sign Language/Zeichensprache. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. – Trudgill, Peter (szerk.) *Sociolinguistics / Soziolinguistik, An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. (2., átdolgozott kiadás). Berlin, New York: Walter de Gruyter. 677–683.

SZÓBAN ÉS ÍRÁSBAN

GÓSY MÁRIA

A -BAN, -BEN RAGOK EJTÉSVÁLTOZATAIRÓL A SPONTÁN BESZÉDBEN

A spontán beszéd vizsgálata olyan szinkrón nyelvi változásokról adhat képet, amelyek a folyamat valamely szakaszában vannak. Ezek a folyamatok fokozatosan zajlanak le, a beszélők a különféle kommunikációs helyzetekben eltérő nyelvi viselkedést mutathatnak, a használat pedig rendkívül változó lehet pszicho- és szociolingvisztikai tekintetben egyaránt (pl. életkor, iskolázottság, foglalkozás, beszédrutin, lakóhely stb.). Napjainkban viszonylag gyakran hallható, hogy a *-ban/-ben* rag helyett a rövidebb *-ba/-be* forma hangzik el, vagyis az inesszívuszi rag funkciójában az illatívszói rag jelenik meg. Példák: *nem bírják elfogadni hogy a lakásba (lakásban) kutya van; nem tudunk bemenni a lakásba mert a lépcsőházba (lépcsőházban) minden úszott; utolsó pillanatba (pillanatban) letöltöttem egy strandlistát; komoly gondot okozott egy szimfonikus zenekarnak az üzembe (üzemben) tartása; biztos hogy segítene rajta hogyha szélesebb körbe (körben) ismernék.*

Több mint három évtizeddel ezelőtt Nyomárkay István – a *-ban/-ben* ragos határozóról szóló tanulmányában – zárójelben megjegyzi, hogy a *-ba/-be* változat népies vagy (kérdőjellel írva) csaknem köznyelvi (1978). Tizenkét évvel később G. Varga Györgyi a *n*¹ nélküli változatot olyan formának minősíti, amelynél van jobb, kívánatosabb, de nem tekinti stigmatizáltnak (1990). Megállapítja, hogy familiáris nyelvi közegben a művelt emberek beszédében is gyakori, hogy a *-ba/-be* formát használják a *-ban/-ben* helyett. Többféle kifejezés található a szakirodalomban a jelenség megnevezésére, mint neutralizálódás, ragcsere, funkcióváltás, ejtési egyszerűsítés, ejtési ingadozás, kiejtésbeli változat (vö. Posgay 1991). A *n* nélküli formát hol népiesnek, hol közvetlenebb stílusúnak, hol familiárisnak minősítik.

A Kontra Miklós irányításával létrehozott BUSZI adatbázison (pl. Kontra, 1990a, 1990b) több kutatást végeztek a *-ban/-ben* toldalékpárral kapcsolatban. A kérdőíves adatok elsődleges elemzése ugyan nem mutatott ki jellegzetes különbséget a kétféle forma használatában kor, nem vagy munkaköri beosztás szerint (Horváth, 1990, 1994), az ingadozás tényére azonban egyértelműen rávilágított (Laczkó, 1994). A BUSZI néhány vizsgált adatközlője – spontán beszédében (Váradi, 1994, 1995–96) – nagymértékben használta a *n* nélküli változatot a helyhatározórag normatívnak tekinthető, *n*-re végződő változata helyett.

Két évtized alatt vajon milyen változások történhettek e ragpár használatában? Kutatásunk arra keresett választ, hogy vajon napjainkban milyen mértékű a hosszabb (normatív) és a rövidebb változat előfordulása inesszívuszi funkcióban. A továbbiakban a hosszabb változaton a *n*-t is tartalmazó toldalékot (*-ban/-ben*), míg a rövidebb változaton a magánhangzóra végződőt értjük (*-ba/-be*). Hipotézisünk az, hogy a ragpár ejtése szinkrón nyelvi változás tendenciáját mutatja, mégpedig az egyszerűsítés irányába tart, a rövidebb változat ejtése felé. Feltételeztük azonban azt is, hogy ez a folyamat nem egyszerűen egy *n* törlé-

¹ A tanulmányban a beszédhangokat és a fonémákat dőlt betűvel jelenítjük meg.

ses formát eredményez, hanem a beszédben közbülső ejtésváltozatok is előfordulhatnak. A beszédprodukciónak folyamatában az artikulációt a fonológiai és a fonetikai (artikulációs) tervezés előzi meg. A beszélők a fonológiai szinten megtervezik a ragpár magánhangzójának minőségét a már aktivált lemmához illesztve a magánhangzó-harmónia előírásainak megfelelően. A toldalék a fonológiai szinten valószínűsíthetően a teljes formájában, vagyis a nazális mássalhangzóra végződően aktiválódik mint a mentális lexikonban tárolt alapváltozat. A beszélőnek az artikulációs tervezés során tekintetbe kell vennie továbbá az esetleges koartikulációs folyamatokat is. A ragpár kezdő mássalhangzója, a zöngés bilabiális felpattanó zárhang ugyanis regresszív zöngésítő hatást fejt ki a szótó szóvégi mássalhangzójára. A *hajnal+ban/ben* példában csak az elől vagy hátul képzett magánhangzó tekintetében kell döntést hozni a fonológiai tervezés szintjén. A *város+ban* esetében azonban meg kell tervezni a *sb* fonémák egymásra hatásának következtében előírt zöngességi hasonlúsi folyamat eredményének, a *zsb* ejtésnek a megvalósítását is.

Azt feltételezzük, hogy a fonológiai tervezés szintjén meglévő toldalékvégi nazális mássalhangzó a kivitelezésben vagy megőrződik, és létrejön a normatív változat, vagy törölődik, és akkor ennek következtében jelennek meg a magánhangzóra végződő formák. E két változat mellett olyan eseteket is valószínűsítünk, ahol a toldalék magánhangzója nazalizálódik, vagyis a nazális mássalhangzó törölődik ugyan, de a nazális gesztus bizonyos mértékig megőrződik a magánhangzóban.

1. Kísérleti személyek, anyag, módszer

A BEA spontánbeszéd-adatbázisból (Gósy, 2008) választottunk ki 12 adatközlőt, 6 nőt és 6 férfit, 30 és 70 év közöttieket (átlagéletkoruk 36 év). (A felvételek 2009-ben és 2010-ben történtek.) Valamennyien felsőfokú végzettségűek (vegyesen humán és természettudományos háttérrel), így az iskolázottságot mint szociolingvisztikai tényezőt kizártuk a vizsgálatból. A beszédtempójuk különböző volt (átlagosan 11 szó/perc). Valamennyi adatközlő esetében az interjúfelvételt elemeztük, amelyben életükről, munkájukról, szabadidejükről beszéltek. A vizsgált interjúk átlagos időtartama 6,12 perc (a legrövidebb 4,1 perces, a leghosszabb 7,5 perces volt), a teljes elemzett beszédanyag 73,5 perc, azaz 1,22 óra. Ebben az anyagban összesen 174 *-ban/-ben* toldalékos szó fordult elő, beszélőnként átlagosan 14,5 db (minimum 7, maximum 22). A *-ban* előfordulása gyakoribb volt, az így toldalékolt szavak száma 110 (az összes szó 63,21%-a) szemben a 64 *-ben* végződésű szóval (36,79%). Az elemzett szavak többsége főnév (összesen 121 db), például (hosszú változatban írva): *médiában, gyerekkorban, tanmenetben, szobában, kerületben, világban, dolgokban, hírekben, közlekedésben, génjeinkben, pillanatában, fordításában, zárójelben, burokokban, állatkertben, témában, napjainkban, kórházban, őserdőben, távlatokban, kórusban, félévében, októberben, projektben*. Más szófajú szavakat is adatoltunk (összesen 53 db-ot), például *közben, valóban, általában, hetvenkilencben, későbbiekben, önmagában, tisztában, ebben, abban, amiben, mindenben, annyiban, elsőben*. A tulajdonnevek száma 10, például *Németországban, Győrben*. Az anyagban előfordult szavak alig ismétlődtek. Ugyanazon beszélő esetében 1-2 szó fordult elő kétszer (négy adatközlőnél), például *koromban, laboratóriumban, színházban*. A szavak a spontán szövegek különböző szintaktikai helyein és prozódiai megvalósulásban fordultak elő, így (néma és kitöltött) szünetet megelőzően és követően is. A spontán beszéd artikulációs sajátosságainak következtében helyenként koartikulációs jelenségek jöttek létre. Ha ezek lehetetlenné tették a vizsgált toldalék célunknak megfelelő akusztikai-fonetikai elemzését, akkor ezektől az adatoktól eltekintettünk, például amikor

bilabiális nazális követte a toldalékot, mint a *koromban még* szókapcsolat esetében, amelynek ejtése: *korombammég*. Anyagunkban mindössze néhány ilyen eset fordult elő.

Az akusztikai-fonetikai elemzéseket a Praat programmal végeztük (Boersma–Weenink, 2004); valamennyi szó esetében adatoltuk az *n* fonéma realizációjának, illetve annak hiányában az azt megelőző magánhangzó nazalizáltságának akusztikai-fonetikai jellemzőit.

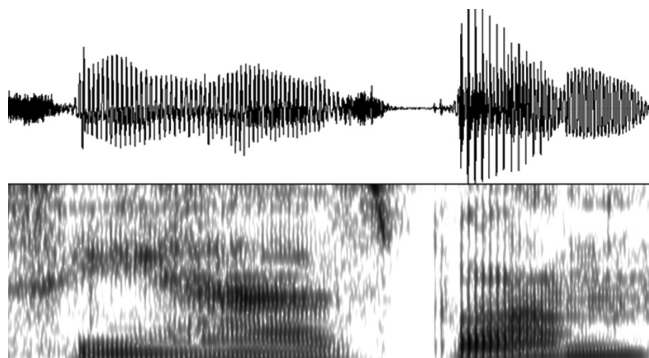
2. Eredmények

Az anyagunkban előforduló *-ban/-ben* végződést tartalmazó 174 szó közül 96 esetben egyértelműen a *n* mássalhangzóra végződő változat jelent meg. 59 esetben az elemzett toldalékra végződő szavak utolsó beszédhangja magánhangzó volt, az *a* és az *e* fonéma realizációi, amelyeket nazális mássalhangzó nem követett. 19 szó ejtésekor a beszélők nem produkáltak ugyan a szóvégi nazális mássalhangzót, azonban az azt megelőző magánhangzó az artikulációjukban valamilyen mértékben nazalizálódott. Ez utóbbi ejtészváltozatok egyfajta átmenetet képeztek a hosszabb és a rövid változat ejtése között. Valamennyi adatot ellenőriztük a hangszíneken, hiszen az észlelés megtévesztő lehet (a hallgató a saját perцепciós bázisának megfelelően azonosíthatja a toldalékot, illetve a kontextus befolyásoló akusztikai hatásának következtében tévesen ítélné). Ennek elkerülése érdekében minden egyes szót párhuzamos vizuális és auditív elemzés eredményeként kategorizáltunk. Négyféle ejtésnek megfelelő akusztikai-fonetikai lenyomatot azonosítottunk.

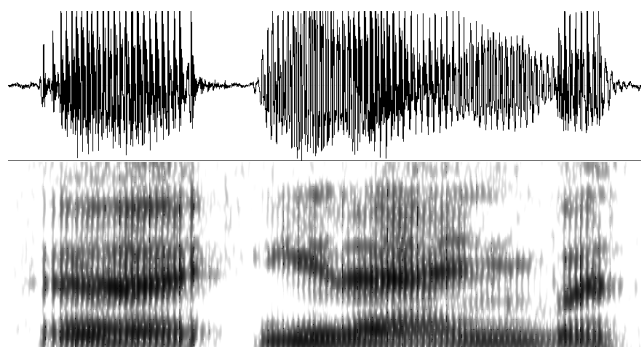
1. A hosszabb változat ejtése a nazális mássalhangzó teljes artikulációs gesztusát tartalmazza (1. ábra). A hangszíneken jól elkülöníthető a nazális mássalhangzó ejtésének akusztikai képe; *e* beszédhang időtartama kisebb-nagyobb mértékben változó. 2. A rövidebb változatban csak az elemzett toldalék magánhangzója jelenik meg, függetlenül attól, hogy milyen beszédhang, avagy szünet következik-e utána a spontán beszédben (2. ábra). A hangszínek ezekben az esetekben orális ejtésű magánhangzót igazolnak, a formánszerkezet megfelel a nem nazális környezetben előforduló magánhangzóknak. 3. A harmadik ejtészváltozat nazalizált magánhangzót tartalmaz, amelynek kétféle megvalósulását tapasztaltuk anyagunkban. Az egyik esetben a magánhangzó teljes mértékben nazalizálódik, a nazális formáns egyértelműen megjelenik a magánhangzó formánsszerkezetében, és a teljes tartamban hallható az orrhangú színezet (3. ábra). A másik esetben a magánhangzónak az első része (általában a fele) az orális magánhangzóra jellemző formánszerkezetet mutatja, míg a második részben megjelenik a nazális ejtés akusztikai lenyomata, s ezt a hangzás is egyértelműen alátámasztja (4. ábra).

Hogyan magyarázható a nazális magánhangzó létrejötte? A nazális mássalhangzó szomszédságában az egyébként orális képzésű magánhangzók – a koartikulációs folyamat következtében – kisebb-nagyobb mértékben nazalizálódnak. Esetünkben ez a 3. és 4. ábrán jól látható. A nazális mássalhangzó artikulációjára már beállnak a beszédszervek, mielőtt a megelőző beszédhang (jelen esetben a magánhangzó) képzése befejeződött volna (Horváth, 2008). A nazalitás jellemző artikulációs gesztusa a koartikulációs folyamat aktuális megvalósulásától és más tényezőktől is függően hatást gyakorol az elemzett toldalék magánhangzójára. A *bVn* toldalék esetében előforduló nazalizált magánhangzók ejtésének magyarázata a következő lehet. A fonológiai szinten előhívott hosszabb forma a fonetikai (artikulációs) szinten – valamilyen oknál fogva – megrövidül, a nazális mássalhangzó tervezése bizonytalanává válik, azonban az artikulációs gesztus egy része megőrződik. Ezt a magyarázatot alátámasztani látszik az a tény, hogy a nazális gesztus kivitelezése több esetben az orális ejtésű magánhangzó mintegy felénél már elkezdődik. Ezért válik nazalizálttá

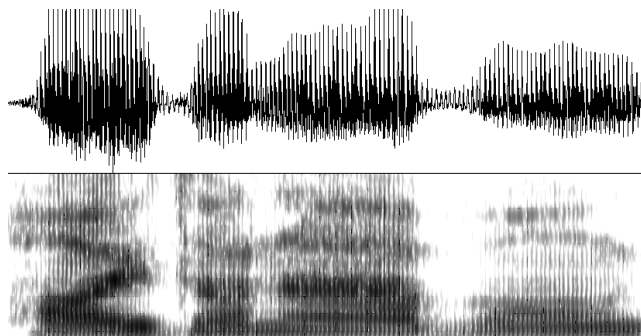
a magánhangzó második része. Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a *-ban/-ben* ragpár kiejtése a nazalizált magánhangzó átmenetein keresztül mutat egyfajta rövidülés vagy egyszerűsödés irányába. A magyar orális és nazalizált magánhangzók akusztikai szerkezetének elemzése mind az *a*, mind az *e* esetben erőteljes nazalizációs hatást igazolt a követő orrhangú mássalhangzó hatására (Beke–Horváth, 2009).

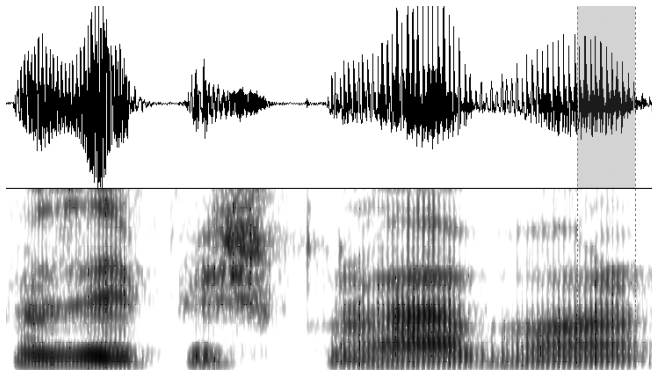
**1. ábra. A *színházban* szóról készült hangszínekép:
normatív ejtés (női adatközlő)**

**2. ábra. Az *irányba* szóról készült hangszínekép:
nincs nazális mássalhangzó a toldalék végén (női adatközlő)**

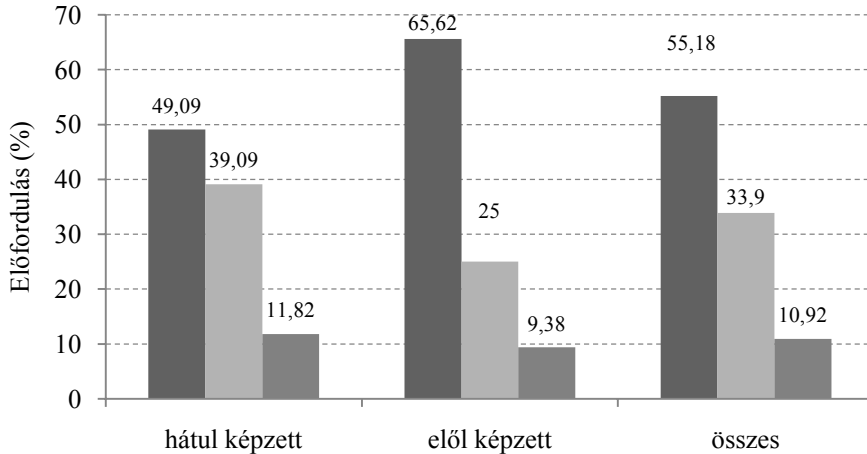

**3. ábra. A *hajdanában* szóról készült hangszínekép:
a szóvégi magánhangzó teljes időtartamában nazalizált ejtésű (női adatközlő)**

**4. ábra. A középiskolában szóról készült hangszínekép:
a szóvégi magánhangzó második fele jellegzetesen nazalizált képzésű
(szürkével jelölve), női adatközlő**

A három változat (a különféle mértékben nazalizálódott magánhangzót itt egy ejtésváltozatnak, egy típusnak tekintettük) előfordulási arányai eltérők (vö. 5. ábra). Anyagunkban a *-ben* rag nagyobb mértékben fordult elő a hosszabb változatban, a nazalizált ejtés valamivel kisebb mértékű volt, mint a *-ban* esetében. Az összes előfordulást tekintetbe véve, a normatív ejtés kissé meghaladta az 50%-ot, az egyértelműen magánhangzóra végződő toldalékok megjelenése mintegy 30% körüli volt.

5. ábra. A -ban, -ben toldalék három ejtésváltozatának előfordulási arányai

Valamennyi adatközlőnk ejtette a hosszabb és a rövidebb formát, valamint egyetlen kivétellel a nazalizált magánhangzóra végződő változatot is. A három ejtéstípus előfordulási aránya azonban beszélőnként változott. Hat adatközlőnél a hosszabb változat jelent meg nagyobb arányban, háromnál a magánhangzóra végződő toldalékok. További három adatközlőnél közel azonos mértékben realizálódott a kétféle forma, utóbbiak közül egy férfi (mint említettük) egyáltalán nem ejtett nazalizált magánhangzót. Ezek a tények a változás

folyamatának tényét megerősítik, de a tendenciára vonatkozóan nem lehet általános érvényű megállapítást tenni (már csak az adatközlők viszonylag kis száma miatt sem).

Fontos kérdés az, hogy milyen tényezők működése eredményezi az ejtési eltérést. Ilyen tényezők lehetnek például a szótó vagy a szófaj esetleges gyakorisága, a szintaktikai, szemantikai kontextus, a prozódiai sajátosságok, különösen a hangsúly. A gyakorisággal összefüggésben amerikai angol szavak időtartamának vizsgálatával arra a következtetésre jutottak, hogy a gyakran ismételt szavakat a beszélők rövidebben ejtik (Bybee, 2001). Feltételezhető, hogy ez a toldalékformákra is igaz lehet. Minthogy a *-ban* általában gyakoribb előfordulású, ezért valószínűsíthetjük, hogy ez is oka lehet a nazális 15%-kal gyakoribb törődésének a hátul képzett magánhangzójú toldalék esetében szemben a ritkább előfordulású *-ben* toldalék formájával. Több beszélőnél megfigyelhető volt, hogy ha nyomatékosabban ejtette ki az adott toldalékolt szót, akkor a *n* biztosan megjelent a toldalék végén. Elemeztük, hogy vajon a zöngésségi hasonulás ténye hatással lehet-e a toldalék kiejtésére. Az adatok ezt nem támasztották alá; a nazális mássalhangzóra vagy nazalizált magánhangzóra, illetve a (nem nazalizált) magánhangzóra végződő formák esetében a fonológiai folyamat csaknem azonos mértékben volt jelent (23,47% az előbbieknél és 23,72%-ban az utóbbiaknál).

Artikulációs ok is valószínűsíthető a különbség magyarázatában. A hátul képzett magánhangzó könnyebb átmenetet tesz lehetővé a nazális mássalhangzóval alkotott koartikuláció során, mint az elől képzett magánhangzó. Nazális mássalhangzók és (orális) magánhangzók találkozásakor a lágyszájpad leereszkedik, de nem képződik zár a szájüregben, a levegő tehát folyamatosan áramlik az orr- és szájüregen keresztül (Horváth, 2008). A lágyszájpad (és az uvula) működtetése könnyebb, ha a nyelv elhelyezkedése térnövelést eredményez a szájüregben. Ez esetleg odavezethet, hogy a beszélők jobban odafigyelnek a *-ben* hangszor kivitelezésére, hiszen relatíve nehezebb gesztussorozatot kell végrehajtaniuk. A szó aktuális környezete is tartalmazhat magyarázó tényezőt a hosszabb vagy a rövidebb változat használatára (pl. Laczkó, 1994). Egy esetben például megakadásjelenség, anticipációs hatás okozhatta a *-ban* ejtését: *sokkal ke kisebb a az infarktusok veszélye azokban az ese helyeken ahol ezt eltörölték* (torokköszörülés, ez utalhat arra, hogy a beszélő felismerte, hogy a közlése nem volt jólformált). Az adott beszélő az interjú során több mint 70%-ban magánhangzóra végződően ejtette a vizsgált toldalékokat.

Több megakadásjelenség sorozatában adatoltuk az *izé* hangsort a rövidebb toldalékvaltozattal. Az adatközlő tévesen aktivált egy lexémát, de ezt a kiejtés közepén észrevette, ezért az ejtést megállította (téves szótalálás, illetve téves kezdés jött létre). Noha a lemma birtokában volt, a szándékolt lexémát mégsem tudta előhívni, ezért a „nyelvem hegyén van” jelenség állapotába került: *nem kellett volna kiabálni a szülőszó* (itt 634 ms szünet) *izébe* (izében) *csecsemőotthonba* (csecsemőotthonban).

A 174 adatolt szón kívül két hiperkorrektnek minősíthető ejtést találtunk két férfibeszélő közlésében. Az egyik példa: *vagy így* (hezitálás) *jár zeneiskolában tehát velük* (torokköszörülés) *őket lehet azért nevelni. A zeneiskolában* szót követő téves szótalálás, illetve a beszélő torokköszörülése (zavara) jelzi, hogy észrevehette az ejtési problémát (függetlenül attól, hogy tudatosan azonosította-e azt). A másik példa azt sejteti, hogy a beszélő gondolatának grammatikai átalakítása még bizonytalan volt. Felismerte a nem megfelelő (a felszínen hiperkorrektnek minősülő) ejtést, amit relatíve hosszabb idő elteltével javított:

nálunk akkor nagyon szigorú rendszerben (itt 1290 ms tartamú néma szünet) rendszerbe voltak foglalva.

3. Következtetések

Kutatásunkban összesen 12 átlagos (diplomás) beszélő spontán narratíváit elemeztük, ennél fogva az eredményeink alapján általános érvényű megállapításokat nem tehetünk. A 174 inesszívuszi toldalék ejtésváltozatai csupán az elemzett anyagra és a beszélők nyelvhasználatára jellemzők. Ezek az adatközlők ugyanakkor tagjai a köznyelvi ejtésváltozatot használóknak, ezért a megfelelő korlátok tudatában óvatosan bizonyos tendenciákat valószínűsíthetünk a vizsgált ragpár ejtésére vonatkozóan. Megfogalmazhatjuk, hogy három fő típus és négy ejtésváltozat tapasztalható a *-ban/-ben* ragpár artikulációjában. A *n*-re végződő toldalékok megjelenése kissé gyakoribb, mint az összes előfordulás fele, a magánhangzóra végződők mintegy egyharmadot tesznek ki. A fennmaradó esetekben a beszélők nazalizált magánhangzóra végződő *-ban/-ben* toldalékot ejtenek. A nazalizálódás megvalósulhat a magánhangzó teljes időtartamában vagy annak egy részében; és egyértelmű átmenetet képez a hosszabb és a rövidebb formák között.

A többféle változat egyidejű jelenléte, abban az értelemben is, hogy valamennyi beszélő ejtésében csaknem az összes változat előfordult, arra utal, hogy a vizsgált ragpár ejtése változáson megy keresztül. A változás iránya talán a rövidebb forma felé mutat, a nazalizált magánhangzós változatok is ezt látszanak alátámasztani; mindazonáltal a jelen kutatási eredmények alapján sem a szinkrón változás ténye nem igazolható, sem az esetleges változás iránya nem megjósolható. Az adatok az ingadozás tényét támasztják alá, a három ejtéstípus egyidejű jelenléte lehetőség egy nyelvi, pontosabban kiejtési változás bekövetkezésére.

Irodalom

- Beke András – Horváth Viktória (2009) A nazális koartikuláció variabilitása a spontán beszédben. *Beszédkutatás*, 28–45.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2004) *Praat: doing phonetics by computer* (4.4). <http://www.praat.org/> (Letöltés: 2005. szeptember 18.)
- Bybee, Joan L. (2001) *Phonology and language use*. New York: Cambridge University Press.
- Gósy Mária (2008) A BEA spontánbeszéd-adatbázis. *Beszédkutatás*, 194–207.
- Horváth Veronika (1994.) A -ba(n) nyelvi változóról. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. (Linguistica, Series A, 16). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 131–137.
- Horváth, Vera (1990) *ban/ben* or *ba/be*: a case of „free” variation. *Magyar Fonetikai Füzetek*, 22: 63–68.
- Horváth Viktória (2008) Nazális hatás a magánhangzóképzés függvényében. *Beszédkutatás*, 22–32.
- Kontra Miklós (1990a) A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 3–8.
- Kontra Miklós (1990b) Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány*, 5: 512–520.
- Kontra Miklós (szerk.) (1988) *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A, 1.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

- Laczkó Mária (1994) A szavak ingadozó toldalékolásának előrejelezhetőségéről. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. (Linguistica, Series A, 16). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 139–145.
- Nyomárkay István (1978) A *-ban, -ben* ragos határozó. *Magyar Nyelv*, 74: 37–44.
- Posgay Ildikó (1991) Van-e a magyarban *-ban/-ben*? In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.) *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 531–533.
- Váradi, Tamás (1994) Hesitations between inessive and illative forms in Hungarian (*-ba* and *-ban*). *Studies in Applied Linguistics*, 1: 123–140.
- Váradi, Tamás (1995–1996) Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica*, 43: 295–310.

VARGA LÁSZLÓ

FRÁZISTÓNUS, HATÁRTÓNUS, KÖZTES FRÁZIS, INTONÁCIÓS
FRÁZIS A MAGYARBAN
(a stilizált eső hanglejtés kapcsán)

A magyar stilizált eső hanglejtés (SE), más néven hívó kontúr, két teraszból áll, mindkettő magas (H) tónust visel, de a második valamivel alacsonyabb, mint az első. Az első terasz az utolsóelőtti szótag végéig tart, a második terasz az utolsó szótagon van, és ez a szótag meg is nyúlhat, l. (1). A felső függőleges vonalka egy szótag előtt azt jelzi, hogy a szótag hangmagassági akcentust (főhangsúlyt) visel.

(1) ● - - - _
_____

'Bodoriné!

Varga (2008) a magyar SE elemzése során arra a következtetésre jut, hogy ennek a hanglejtésnek a reprezentációja H*!H-0%, ha megnyilatkozás végén, és H*!H-, ha megnyilatkozás belsejében áll. Ezekben a H* monotonális hangmagassági akcentus (pitch accent), a !H- leléptetett frázistónus, a 0% pedig ún. zéró határtónus. Mint mindenütt másutt, a frázistónus itt is ún. köztes frázist (intermediate phrase) zár le, a határtónus pedig intonációs frázist (intonation phrase = IP), vö. (Beckman–Pierrehumbert 1986). Eszerint a több stilizált eső dallamot hordozó megnyilatkozások egyetlen intonációs frázisnak felelnek meg, és ez annyi köztes frázisra bomlik, mint ahány stilizált eső dallam van benne.

A jelen dolgozat ezt az álláspontot kívánja revideálni, és azt bizonyítja, hogy a magyar SE minden esetben, tehát nemcsak megnyilatkozás végén, hanem megnyilatkozás belsejében is intonációs frázist alkot. Ezért az új javaslat szerint a magyar SE reprezentációja mindig H*!H-0%, és így a köztes frázis feltételezése a magyarban szükségtelen.

1. Határtónus az intonációs frázis végén

1.1. Varga (2008) a magyar SE elemzése során úgy találta, hogy abban a második, leléptetett H tónus nem lehet egy bitonális hangmagassági akcentus utánfutó tónusa (trailing tone), ahogy Gussenhoven (2004: 311) javasolta az angol SE-re nézve, de nem lehet záró határtónus sem, hanem csak ún. frázistónus, ahogy Pierrehumbert (1980), vagy Grice és mások (2000) javasolták az angol SE vonatkozásában. Ha tehát eltekintünk a végső határtónustól, akkor a magyar SE reprezentációja H*!H-, ahogy a (2) alatti példák mutatják.

(2)a H*!H-   b. H* !H-   c. H*   !H-   d. H*!H-
| | | | | | | |
'Ma-ri!   'Mari-ann!   'Bodoriné!   'Zsolt!

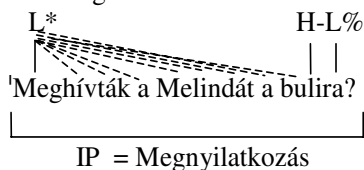
1.2. Ez a reprezentáció azonban nem teljes, mert a (2) alatti megnyilatkozások mindegyike egyúttal egy intonációs frázis (IP) is, s így a kontúrok egyszerre megnyilatkozások végén és IP-k végén állnak. Egy széles körben elterjedt nézet szerint az IP-végi kontúrok (más néven **nukleáris kontúrok**) végén határtónusnak kell állnia (Beckman–Pierrehumbert, 1986)¹ Ezt a nézetet követve, a magyar nukleáris kontúrokat is határtónussal kell ellátunk, de ennek az okát most másban látom, mint Varga (2008). Hogy ezt megmagyarázzam, egy kis kitérőt kell tennem.

Varga (2008) úgy véli, hogy az IP végét két egyformán fontos kritérium mutatja: (a) egy potenciálisan megnyilatkozásvégi kontúr (azaz PMV-kontúr) és (b) egy valóságos vagy potenciális szünet a PMV-kontúr végén. A **PMV-kontúr** egy olyan visszatérő intonációs kontúr, amely képes egy megnyilatkozás utolsó akcentuált szótagján megjelenni és onnan indulva a megnyilatkozás végéig tartani. A **szünet** pedig észrevehető csenddel kitöltött intervallum, illetve valamilyen azt helyettesítő betoldás, pl. egy svá beiktatása (ún. hangos szünet, l. pl. Horváth, 2010), vagy valamilyen egyéb csend-pótlék, pl. a szótag meghosszabbítása a beszéd egy pontján. Eszerint a nézet szerint a PMV-kontúr és az azt követő szünet egyaránt szükségesek az IP végének azonosításához. A végső határtónus tulajdonképpen valamiféle melodikus átmenet a szünetbe, hasonlóan az amerikai strukturalista intonológia terminális junktúráihoz (Trager–Smith, 1951).

Újabb megfontolások alapján azonban ez a felfogás megkérdőjelezhető és látnunk kell, hogy (a) a szünet nem kritérium az IP végének azonosításához, és (b) a végső határtónus nem a szünethez vezető melodikus átmenet, hanem a nukleáris kontúr reprezentációjának része, akár van utána szünet, akár nincs.

Figyeljük meg ebben a vonatkozásban a magyar emelkedő-eső hanglejtést, amely a magyar eldöntendő kérdések dallama. Ez Grice és mások (2000: 150) elemzése szerint egy alacsony monotonális hangmagassági akcentus (L*), egy magas frázistónus (H-), és egy alacsony záró határtónus (L%) füzére: L*H-L%, ahol a határtónus (L%) a kontúr struktúrális leírásának a része. Egy közönséges (nem hitetlenkedő) eldöntendő kérdésben az emelkedő-eső dallamot az ún. predikátum (vagy komment) hordozza, tehát a mondat azon része, amely a választható topikot követi (É. Kiss 2002). A (3a) alatt közönséges magyar eldöntendő kérdést látunk, amelyben nincsen topik, és csak predikátumból áll. Annak ellenére, hogy az egész predikátum új információt hordoz, a predikátumkezdő akcentust leszámítva minden akcentus redukálódik. Így az emelkedő-eső dallam az egész mondatra kiterjed.

(3)a. Közönséges eldöntendő kérdés:

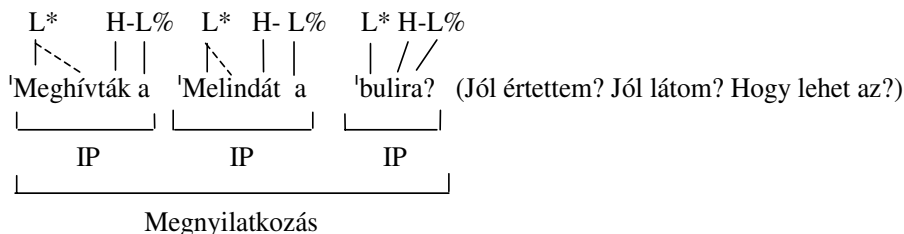

Ezzel szemben egy erősen hitetlenkedő eldöntendő kérdésben, amit azért kérdezzünk, hogy egy hihetetlen tartalmú megnyilatkozást vagy tapasztalatot a beszédpartnerünk tisz-

¹ Gussenhoven (2004: 302) nem fogadja el ezt a véleményt, és azt állítja, hogy bizonyos angol IP-végi kontúroknak nincs végső határtónusa. De emiatt Gussenhoven (i.m.) kénytelen egy külön szimbólumot, a jobboldali kapcsos zárójelet (}) bevezetni az IP végének jelölésére.

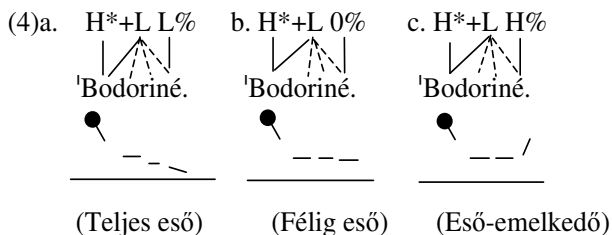
tázzon, a predikátum minden akcentusa megmarad, és az emelkedő-eső dallam minden egyes akcentusnál újra kezdődhet, s ezáltal ismétlődő emelkedő-eső dallamok sorozata jön létre, l. (3b)

(3)b. Hitetlenkedő eldöntendő kérdés:

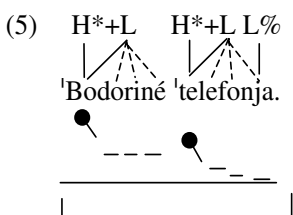
Vegyük észre, hogy a (3b)-ben az első két emelkedő-eső dallam is megtartja a végső határtónusát (hiszen ez tükrözi az emelkedő-eső dallam eső felét), annak ellenére, hogy nincs és nem is lehetséges szünet utána (a névelő és a rá következő főnév között). Ha ragaszkodunk a standard véleményhez, miszerint határtónus jelzi az IP végét, akkor a (3b) világosan mutatja, hogy az IP végén nem kell szünetnek állnia, és hogy a végső határtónus nem tekinthető a szünethez vezető melodikus átmenetnek, hanem inkább a dallamjellemzés eszközeinek.

A Varga (2008) által javasolt szünet-kritérium tehát nem tartható. Ezért visszatérünk ahhoz a korábbi állásponthez, amely szerint egy PMV-kontúr vége egymagában, tehát szünet segítsége nélkül is kielégítően jelzi az IP végét. Ez volt Varga (2002) álláspontja. Egy kivételt azonban Varga (2002) is elismert, és ezt most is hangoztatni kell: az ún. félig eső (= fêleső) kontúr csak akkor tekintendő nukleárisnak (tehát IP-véginek), ha szünetben végződik, ellenkező esetben prenukleáris. A fêleső dallam olyan, mint a teljesen eső dallam (jellegzetes eséssel az akcentuált szótagon, illetve közvetlenül utána), de míg a teljes esésben a dallam a beszélő hangterjedelmének alsó határán végződik, a fêlesésben a dallam ennél magasabban fejeződik be. A fêleső dallam is PMV-kontúr, mivel képes egy megnyilatkozás végén, és így egy IP végén is állni. Ebben a pozícióban kontrasztban van a teljesen eső és az eső-emelkedő dallammal, l. (4). A (4a) befejezett kijelentés, a (4b) olyan kijelentés, amely valamilyen folytathatóságot implikál, a (4c) pedig olyan, amely valamilyen konfliktusra utal. A **teljesen eső** dallam $L\%$ határtónusban végződik, l. (4a), az **eső-emelkedő** dallam pedig $H\%$ határtónusban, l. (4c). Következésképpen a megnyilatkozásvégi (és így IP-végi) **fêleső** dallam záró határtónusa nem lehet sem $L\%$, sem $H\%$, csak egy harmadik fajta határtónus: a zéró határtónus, azaz 0% , ahogy a (4b) mutatja.

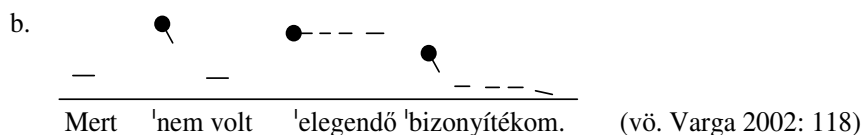
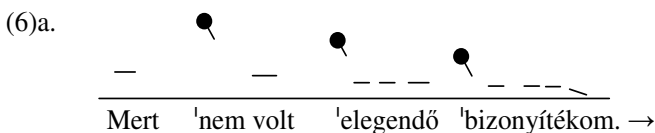
A zéró határtónus tonális specifikációja ugyanaz, mint a közvetlenül előtte álló tónusé. E harmadik fajta határtónus beiktatásával nem iktatunk be egy harmadik hangmagassági szintet, a zéró határtónus egyszerűen a megelőző H vagy L prolongálása az utolsó szótag végéig. (Hasonló javaslatot tett a német intonációval kapcsolatosan Grabe, 1998 és – más kontextusban – Dilley, 2005.)

Ezen a ponton meg lehetne kérdezni, hogy vajon tényleg szükség van-e a zéró határtónusra a (4b)-ben. Végülis elképzelhető lenne, hogy a féleső dallamot minden határtónus nélkül reprezentáljuk, és az még mindig kontrasztban volna a teljesen eső és az eső-emelkedő dallammal.² Ez igaz, de ha nem vezetünk be egy külön jelet az IP-k végének a jelölésére, a zéró határtónus még mindig szükséges a nukleáris és a prenukleáris féleső dallamok megkülönböztetésére. A prenukleáris (tehát az IP belsejében, de nem a végén álló) féleső dallam nem végződik szünetben, és leléptetett eső dallam követheti, ami arra utal, hogy a féleső dallam és a rá következő eső dallam ugyanabba az IP-be tartoznak. Ebben a helyzetben a félig eső dallam nem végződik határtónusban, l. *Bodoriné* dallamát az (5) példában.

Ha nincs egyéb eszközünk az IP végének a jelölésére, akkor a prenukleáris féleső dallam nem végződik határtónussal, a nukleáris féleső dallamnak viszont azzal kell végződnie. Mivel a nukleáris féleső dallamot lezáró határtónus nem lehet sem L%, sem H%, csak 0% lehet.

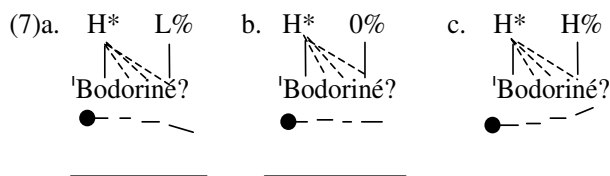
Úgy tűnik azonban, hogy a Varga (2002)-ben leírt és itt ismertetett kivétel mellé most még egyet hozzá kell tennünk. Előfordulhat ugyanis, hogy egy olyan prenukleáris féleső dallamot, amely prenukleáris féleső és nukleáris teljes eső dallam között foglal helyet, magas szinttartó dallamra cserélünk. Erre akkor kerülhet sor, ha bizonyos barátságosan kioktató, jobb szó híján „tanárosnak” nevezhető attitűdtartalmat kívánunk az intonációs megoldással kifejezni, mint a (6b)-ben. Itt az *elegendő* szó féleső dallama cserélődik magas szinttartóra.

² Ez Gussenhoven véleménye (személyes közlés). Ne feledjük azonban, hogy Gussenhoven speciális jelet vezet be az IP végének jelölésére, a kapcsos zárójelet: }.

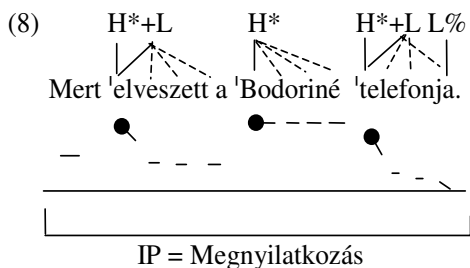
Mivel a magas szinttartó dallam végén itt nem lehet szünet, azonkívül az intuíciónk tiltakozna az ellen, hogy IP-határtételezzünk fel a jelző (*elegendő*) és jelzett szó (*bizonyítékom*) között, javaslom, hogy a magas szinttartó dallam esetében is vezessük be azt a kivételes kívánalmat, hogy csak szünetben végződése esetén tekintsük nukleárisnak. Ha nem végződik szünetben, akkor prenukleáris, mint a (6b)-ben.

Ezért, ha a **magas szinttartó** dallam egy megnyilatkozás (és így IP) végén áll, akkor feltesszük, hogy 0% határtónussal végződik, mint a (7b)-ben. Ebben a helyzetben kontarsztban van a **magas ereszkedő** dallammal, amely L% határtónussal végződik, l. (7a), és a **magas emelkedő** dallammal, amely H% határtónussal zárul, l. (7c). Mindhárom példa ún. megszakadt kérdés, amely a *Bodoriné hol van?* kérdés topikjából áll, ám a (7a) rutinszerű, a (7c) feszült, drámai, a (7b) pedig sem nem rutinszerű, sem nem feszült. A három megoldás más-más attitűdöt fejez ki.

(Magas ereszkedő) (Magas szinttartó) (Magas emelkedő)

A 0% határtónus a (7b)-ben azért szükséges, hogy általa megkülönböztethessük a nukleáris magas szinttartó dallamot a prenukleáris magas szinttartó dallamtól. Az utóbbit találjuk a (8) példa *Bodoriné* szaván. Ez a dallam azért prenukleáris, mert szünet nem követheti, és a rá következő teljesen eső dallam leléptetett, ami azt jelenti, hogy mindketten ugyanabba az intonációs frázisba tartoznak. Ezért nincs a végén határtónus.

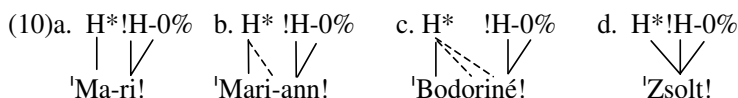

Ez a kis kitérő megmutatta, hogy a magyar IP-végi (nukleáris) intonációs kontúrok határtónussal végződnek, és ez a határtónus része a dallamok strukturális leírásának. Következésképpen a stilizált eső dallamoknak a (2)-ben adott reprezentációja nem teljes, mert határtónussal kellene végződnie. De mi legyen ez a határtónus?

Az angol SE legáltalánosabban elfogadott reprezentációja, mely fokozatosan alakult ki Pierrehumbert (1980), Ladd (1978, 1996, 2008), Grice és mások (2000) munkáiban, és bekerült a ToBi rendszerbe is (Beckman–Elam, 1997), a (9).

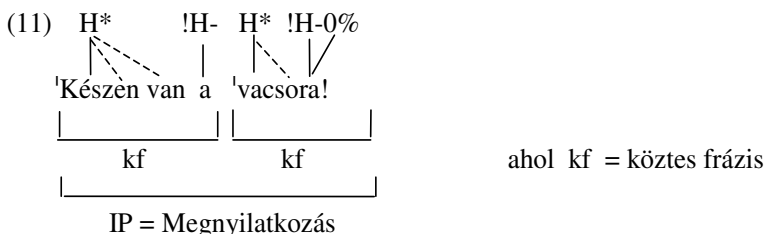
- (9) Az angol SE:
H* !H- L%

Ebben a reprezentációban az utolsó L% határtónus nem jelent esést az előtte lévő, leléptetett !H- frázistónushoz képest, mert automatikusan fellép az előtte lévő, leléptetett !H- frázistónus hangmagassági szintjére és így annak a hangmagasságát prolongálja. Bármilyen csábító is ezt a reprezentációt a magyar SE-re alkalmazni, nem tehetjük, mert a magyarban a ...H-L% kombináció az emelkedő-eső kérdődallam reprezentációjában már szerepel, és abban nem szinttartó, hanem eső szakaszt jelöl, vö. (3a) és (3b). De H% határtónus sem lehet a magyar SE végén, mert a H% határtónus egy H- frázistónus után emelkedést jelöl, itt viszont nincs emelkedés. Mivel a megnyilatkozás (és IP) végén álló stilizált eső dallam határtónusa a magyarban nem lehet sem H%, sem L%, azért az csak 0% lehet. Ezért a (2) reprezentációit a (10) alatti módon kell újra elemezni:

2. A stilizált eső dallam ismétlődése egy megnyilatkozáson belül

A magyar olyan nyelv, amelyben az SE ismétlődhet, mert a megnyilatkozás minden akcentusos szótagja újra indíthatja. Varga (2008)-ban úgy gondoltam, hogy a megnyilatkozás belsőjében lévő SE-k nem alkotnak különálló IP-ket és nem végződnek határtónusban. Ennek megfelelően reprezentációjuk egy leléptetett !H- frázistónusban végződik, mint ahogy a (11) *készen van a szakaszán* látjuk:

Ez az elemzés az IP végének azonosításával kapcsolatos 2008-as nézeteimből következett. Mint fentebb láttuk, e nézet szerint egy PMV-kontúrra és egy azt követő szünetre egyaránt szükség van az IP végének azonosításához. Mivel a (11)-ben sem csend, sem csendpótlék (pl. szótagmegnyúlás) nem lehetséges az első SE után, az első SE-t nem követi szünet. Ezért reprezentációja leléptetett !H- frázistónussal, határtónus nélkül ér véget. Ebből az következik, hogy a (11)-hez hasonló megnyilatkozásokban minden SE ún. köztes frázist alkot. A **köztes frázis** (intermediate phrase) fogalmát Beckman–Pierrehumbert (1986) vezették be, és úgy határozták meg, mint a hangmagassági akcentusok olyan sorozatát, amelyet frázistónus zár le. Ezzel szemben az **IP** (intonational phrase) hangmagassági akcentusok olyan sorozata, amelyet frázistónus és határtónus zár le. Így, bár mindkettő valamilyen értelemben az intonáció egysége, a köztes frázis kevésbé élesen különül el attól, ami őt követi, mint az IP. Ahogy a megnyilatkozás vége egyúttal IP vége is, úgy az IP vége egyúttal köztes frázis vége is. Ezért a (11) egyetlen IP-jén belül két köztes frázist találunk. Beckman–Pierrehumbert (i.m.) azt is állítják, hogy lelépés a szomszédos köztes frá-

zisok között nem lehetséges. És valóban, a (11) két köztes frázisa gyakorlatilag ugyanarról a hangmagasságról indul, tehát nincs közöttük lelépés, és ez is támogatni látszik a (11)-ben bemutatott elemzést.

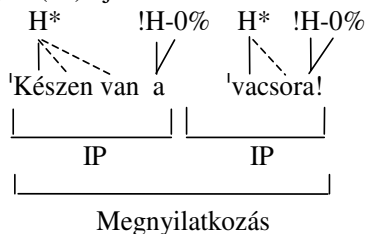
Azonban ma már ezt nem tartom helyesnek. Először azért nem, mert időközben nyilvánvalóvá vált a számomra, hogy az IP-k nem föltétlenül záródnak (valós vagy potenciális) szünettel. A fentebb elemzett (3b) példa meggyőzően bizonyítja, hogy a megnyilatkozás belsejében ismétlődő emelkedő-eső dallamok között nincsen szünet, noha azok mindegyike határtónusban végződik, tehát IP. Ezzel analóg módon a (11) példában ismétlődő SE-kről is feltételezhetjük, hogy IP-ket alkotnak, noha nincs közöttük szünet. Az SE végén lehetséges szótagnyúlás nem az SE-t tartalmazó IP-k, hanem az SE-t vagy SE-eket tartalmazó megnyilatkozás sajátossága!

Másodszor, Varga (2008) a köztes frázis fogalmát importálja a magyar intonáció leírásába, de az egyetlen kontúr, amellyel kapcsolatban ennek a hipotetikus prozódiai egységnek a jogossága felmerül, az SE. Ezért meglehetősen *ad hoc* dolog ezt az új egységet a magyarban elismerni. Inkább olyan prozódiai egységgel kellene a magyar SE-t azonosítani, amely az SE-től függetlenül is létezik a magyarban, és amelyek között szintén nem szokásos a leléptetés. Ilyen egység az IP.

Harmadszor, Varga (2008) elemzése nem egyeztethető össze Grice és mások (2000) javaslatával, miszerint a leléptetett !H- frázistónus először a hordozó frázis jobbszélével asszociálódik, majd átmásolódik és másodlagosan asszociálódik a hordozó frázis utolsó szótagjához. A (11)-ben Grice és mások (i.m.) mechanizmusa a frázistónust csak az utolsó szótaghoz (-*ra*) tudja másodlagosan asszociálni, de az *a* szótaghoz nem, pedig az is egy alacsonyabb terasz. Ez az átmásoló és másodlagosan asszociáló mechanizmus jobban összeegyeztethető azzal a feltételezéssel, hogy az SE-k a (11)-ben külön IP-ket alkotnak. (Váztalosan: az eredetileg az egész megnyilatkozás jobb szélével asszociált !H-0% kombinációt minden olyan szótaggal asszociálni kell, amely a H* akcentussal asszociált szótag előtt áll.)

Ezért azt javaslom, hogy a magyar SE-eket minden esetben 0% határtónussal reprezentáljuk, vagyis hogy mindig IP-knek tekintjük őket, akár a megnyilatkozás belsejében, akár a megnyilatkozás végén állnak, ahogy a (12) mutatja.

(12) A (11) újralemezése:

3. Összefoglalás

Végezetül hadd álljanak itt a jelen dolgozat legfontosabb pontjai.

- (I) A magyarban két olyan beszéddallam van, aminek szünetben kell végződnie ahhoz, hogy nukleáris kontúrnak tekintsük: a félig eső és a magas szinttartó kontúr. Ha ezek

- szünetben végződnek, akkor nukleárisak (IP-végén állók). Ha nem végződnek szünetben, akkor prenukleárisak (IP belsejében állók). Utóbbi esetben lelépés követheti őket.
- (II) Minden más kontúr mindig nukleáris kontúr.
  - (III) A nukleáris kontúrok végső határtónussal záródnak.
  - (IV) A félig eső, a magas szinttartó és a stilizált eső kontúr esetében a végső határtónus: 0%.
  - (V) Mivel a magyarban egyik kontúr sem végződik frázistónussal, a magyarban nincs okunk a köztes frázis létének elismerésére.

Megjegyzendő, hogy ha egy külön határszimbólumot iktatnánk be az IP végének a jelölésére (ilyen lehetne pl. a kaposos zárójel), akkor nem volna szükség a (ii), (iii) és (iv) állításokra. Ebben az esetben mind a prenukleáris, mind a nukleáris kontúrok akár határtónussal, akár frázistónussal végződhetnének. Ezzel azonban feladnánk azt az általánosan elfogadott véleményt, miszerint a köztes frázis frázistónussal, az IP pedig határtónussal végződik, azonkívül a köztes frázis fogalma elvesztené az értelmét, pedig az a magyaron kívüli nyelvekben elvileg szükséges prozódiai egység lehet.

Irodalom

- Beckman, Mary E. – Janet B. Pierrehumbert (1986) Intonational structure in English and Japanese. *Phonology Yearbook*, 3: 255–310.
- Beckman, Mary E. – Gayle Ayers Elam (1997) *ToBI annotation conventions*. http://ling.ohio-state.edu/~tobi/ame_tobi/annotation_convnetions.htm (Letöltve: 2006. május)
- Dilley, Laura C. (2005) *The phonetics and phonology of tonal systems*. PhD Thesis, MIT.
- É. Kiss, Katalin (2002) *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grabe, Esther (1998) *Comparative intonational phonology: English and German*. PhD thesis, University of Nijmegen. Published in Max Planck Institute Series in Psycholinguistics.
- Grice és mások (2000) = Grice, Martine, D. Robert Ladd, & Amalia Arvaniti (2000) On the place of phrase accents in intonational phonology. *Phonology*, 17: 143–185.
- Gussenhoven, Carlos (2004) *The phonology of tone and intonation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horváth, Viktória (2010) Filled pauses in Hungarian: their phonetic form and function. *Acta Linguistica Hungarica*, 57: 288–306.
- Ladd, D. Robert (1978) Stylized intonation. *Language*, 54: 517–539.
- Ladd, D. Robert (1996) *Intonational phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ladd, D. Robert (2008) *Intonational phonology*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierrehumbert, Janet B. (1980) *The phonology and phonetics of English intonation*. PhD thesis, MIT. Published by the Indiana University Linguistics Club, Bloomington in 1987.
- Trager, George, L. – Henry Lee Smith, Jr. (1951) *An outline of English structure*. Norman: Battenburg Press.
- Varga, László (2002) *Stress and intonation: evidence from Hungarian*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Varga, László (2008) The calling contour in Hungarian and English. *Phonology*, 25: 469–497.

PÉNTEK JÁNOS

A HASONLÍTÁST KIFEJEZŐ VÁLTOZÓ A MOLDVAI MAGYARBAN*

1. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* (CsángNyA.) terepmunkálatai 1949 nyarán kezdődtek el, intenzíven a következő négy-öt évben folytak a Bolyai Egyetem magyar nyelvészeinek közreműködésével, több mint egy évtizedet vett igénybe a szerkesztés (Gálffy Mózes, Márton Gyula, Szabó T. Attila) és a térképlapok megrajzolása (Jakab Ilona). Az 1969-re kiadásra már készen álló három kötetből végül kettő jelent meg 1991-ben (Péntek, 1991: 5–6).

Az atlasz kérdőívében szerepelt két olyan kérdés is (666, 666a), amely „a középfokú melléknév mellett álló hasonlító szerkezet”-re kérdezett rá „körülíró-kiegészítéses kérdés”-sel. A kérdőívben csak ennyi áll: „666. ennél kisebb”, „666a. annál nagyobb”, azaz a kérdezőre bízta, milyen kérdéssel, milyen kontextusban kérdez rá a szerkezetre. A kéziratban maradt III. kötet 900. térképlapján a *kisebb valakinél* címszó alatt térképezték a 666. kérdésre kapott válaszokat (az előbbi pontosításokat is erről a térképlapról idéztem). A térképlapon ez a megjegyzés is szerepel: „A szerkezetet egy mély – (János) és egy magas hangrendű (Péter), valamint a *nagyobb* melléknévvel kapcsolatban is kikérdeztük.” Ez utóbbi utalás a 666a. kérdésre, amelynek adatait nem térképezték, de cédulákon megtalálhatók a tanszék archívumában, és most *A moldvai magyar nyelv szótárába* is bekerülnek (erről l. Péntek, 2004).

2. Ennek a változónak a vizsgálata része volt a Kontra Miklós vezetésével az 1990-es évek közepén közösen végzett „RSS-vizsgálatnak” is. Úgy látom, nem tanulság nélküli, ha – éppen Kontra Miklós köszöntése alkalmával – összehasonlítjuk a két vizsgálat következtéseit. Ez az összevetés még akkor is elvégezhető, ha tisztában vagyunk vele, hogy teljesen mások voltak a moldvai kutatás céljai, eszközei és módszerei, és hogy közel félévszázaddal megelőzte a Kárpát-medencei szociolingvisztikai felvételt.

Az alábbi keresztábra az RSS-vizsgálatban e változóra irányuló kérdést, valamint az erdélyi adatokat és magyarországi kontrollvizsgálat adatait tartalmazza.¹

---

* A kutatópontokra utaló rövidítések a szövegben: Bc: Berzunc, Be: Beringyest, Bf: Bogdánfalva, Bh: Bahána, Bu: Belceszku, Cs: Csík, D: Dózsa, De: Degettes, Di: Diószén, Ff: Forrófalva, G: Gajdár, Gf: Gorzafalva, Gy: Gyidráska, K: Klézse, Kl: Kelgyest, Kr: Külsőrekecsin, L: Lészped, Lb: Lábnyik, Lg: Lárfa, M: Magyarfalu, Np: Nagypatak, O: Onyest, P: Pusztina, Pl: Ploszkucény, Rp: Ripajepi, Sz: Szabófalva, Szh: Szőlőhegy, Szk: Szászkút, Tr: Trunk, Vi: Vizánta.

¹ A keresztábrát Kontra Miklós állította össze, és Szilágyi N. Sándorral is közös, megjelenőben lévő publikációkban szerepel.

K_621 Patrícia magasabb Klaudiá... , pedig egy évvel fiatalabb.
 ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGGŐDÉST VAGY SZÓT!

	Erdély	Magyaro.	Sorösszeg
K_621	+-----+	+-----+	
	201	104	305
Klaudiánál	96,2	97,2	96,5
	+-----+	+-----+	
	8	3	11
Klaudiától	3,8	2,8	3,5
	+-----+	+-----+	
Oszlop-	209	107	316
összeg	66,6	33,4	100,0

A kereszttábla adatai² azt tükrözik, hogy e változó vonatkozásában Erdélyben, akár csak Magyarországon, az általában sztenderd(ebb)nek tartott *magasabb Klaudiánál* változat szinte kizárólagos, és hogy ebben a tekintetben nincs releváns különbség az erdélyi és a magyarországi nyelvhasználat között. Hogy arányaiban ennyire jelentéktelenként tűnik föl a *magasabb Klaudiától* változat, annak azonban valószínűleg az az oka, hogy az RSS-vizsgálat szociolingvisztikailag ugyan reprezentatív volt, regionálisan, a dialektusok tekintetében viszont nem (ez nem is volt célja). A *Magyar dialektológia* ezt írja a regionális megoszlásról: „[...] eltér a köznyelvtől a hasonlító határozó ragja: a köznyelvi *-nál, -nél* helyett több nyelvjárásban, az északkeletiben s ennek a határon átnyúló részén *-tól, -től* áll (a történeti Erdélyre: a Mezősége és a székely nyelvjárásokra, illetőleg Kalotaszegre nem jellemző, új fejlemény ...) (Kiss szerk. 2001: 369).

3. A moldvai magyarban az adatok a változó három variánsára utalnak (nem számítva természetesen a nagyfokú fonetikai változatosságot):

(1) *János kisebb/nagyobb Pétertől.*

(2) *János kisebb/nagyobb Péternél.*

(3) *János kisebb/nagyobb, mint Péter* (ez a változat nem szerepelt mint lehetőség az RSS-vizsgálatban).

Az adatok számszerű és százalékos megoszlása:

(1) 88: 51.76%

(2) 2: 1.24% (ugyanarról a kutatópontról, Csüegersről, ugyanattól az adatközlőtől!)

(3) 80: 47.00%

Érdeemes még megjegyezni, hogy 30 esetben ugyanarról a kutatópontról és többnyire ugyanattól az adatközlőtől együtt fordul elő az (1) és a (3) variáns: *Jánasz nagyobb Pié-tértül ~ Jánasz nagyobb, min Piétér* (Bf) | *nagyabb Jánasztul, nagyobb Piétértül ~ nagyobb, min Piétér* (Np) | *Piétér nagyobb Jánostul ~ Piétér nagyobb, min János* (Ff) | *Péter nagyobb Jánastul ~ Péter nagyobb, min János* (D) | *János nagyobb Pétertül ~ János nagyobb, min*

² A kereszttáblák egyes celláiban a felső szám az elemszám, amely megmutatja, hány adatközlő adott egy bizonyos választ. A második szám az oszlopszázalék, amely a különböző cellákban arról tájékoztat, hogy a romániai adatközlőknek és a magyarországiaknak rendre hány százaléka választotta az egyik változatot, s hány a másikat.

Pétër (Cs) | *nagyabb Jánastul* ~ *nagyabb, min e Piétër* (Kr) | *ëggyik nagyobb a másiktól* ~ *ëggyik nagyobb, mind a másik* (Lb) | *nagyabb a sziektül* ~ *nagyabb, mind a sziek* (Di) stb.

4. A fentiek alapján a változó moldvai variánsairól a következőket lehet megállapítani:

1. Ha kizárólag a ragos változatokat vesszük figyelembe, mint az RSS-vizsgálat, akkor egyértelmű, hogy a moldvaiban – egy adatközlő kivételével – csak a *-tól/-től* ragos változat fordul elő.
2. Noha Csügés, ahonnan a *-nál/-nél* változat származik egyetlen beszélő adataként, a szintén e ragot használó székelyhez földrajzilag legközelebb eső kutatópont volt, ennek a moldvai belső megoszlása szempontjából nincs jelentősége. Az általunk vizsgált, a hasonlítást kifejező változó variánsainak moldvai megoszlása nem igazodik semmilyen más nyelv(járás)i jelenség régióbeli megoszlásához, a székely és a mezősi típus általánosan igazolható nyelvföldrajzi kettősségéhez.
3. A *mint* kötőszós hasonlítás szintén általánosnak tekinthető. Ez egyezik ugyan a magyar sztenderddel, de a helyi nyelvjárási románnal és a sztenderd románnal is egyezik szerkezetileg, tehát az általános kétnyelvűség (is) erősíti a használatát, ilyen értelemben kontakusváltozat is.
4. Mivel a magyar nyelv moldvai változata valóban archaikus és erősen regionális, az adatok közvetve igazolják azt az általános véleményt, amelyet a *Nyelvművelő kézikönyv* is megfogalmaz, hogy: „A *-tól, -től* rag használata táji, ill. régies stílushangulatú...” (807).
5. Érdekes megállni az 1980–85-ben megjelent NyKk. ez utóbbi megállapításánál. Ez is és a moldvai magyar példája is olyasmint sugall, hogy az időbeli mozgás (tVI) → (nVI) irányú volt. A tíz évvel később, 1996-ban megjelent *Nyelvművelő kézikönyv* a jelenlegi mozgást már így értékeli: „A nyj.-ok jó részében ilyen [hasonlító határozói] szerepben a *-tól, -től* rag használatos, s ez érezteti hatását a városi beszélt ny.-ben, újabban – a riportalanyok, sőt némelyik műsorvezető révén – a rádió és a televízió ny.-ében is: *nagyobb az apjától; két évvel fiatalabb tőle.*” (403). Ezzel egybehangzóan az erdélyi empirikus tapasztalatok is a *-tól, -től* sztenderdizálódását jelzik ebben a szerepben.
6. A CsángNyA. kérdőívében szereplő *kisebb*, ill. *nagyobb* jelentései között egyaránt szerepel a korra utaló ’fiatalabb’, ill. ’idősebb’, valamint a termetre, méretre utaló ’kisebb’, ’nagyobb’ jelentés.

Érdekes néhány példamondatot is idézni: ’fiatalabb’: *Küsszebbek tüllem esztendüövel* (Bf) | *Akko küssebb a zén fiamtul* (M) | *Küsszebb tüllem* (Bu) | *Éfjabb, küssebb tüllem* (K) | *Tüllem két esztendüvel küssebb* (G) | *Vótam küssebb* (Gy); ’kisebb méretű’: *A martocska küssebb, mind a mart* (P). – *Sok /csillag/ van, ki nagyobb, ki küssebb* (Bh). – *Csürke, mejik küssebb a tyúktól* (De). *A moldvai magyar nyelv szótára* adatainak többsége arra vall, hogy az egyaránt diminutív *kicsi* és *kicsike* nem a kicsinyítés mértékében különböznek ebben a nyelvjárásban (és valószínűleg a székelyben sem). Közöttük jelentésmegoszlás ment végbe: az előbbi alapjelentése ’kevés’, az utóbbié: ’kicsi’. Ennek megfelelően a *kicsibb* alapjelentése: ’kevesebb’, a ’kisebb’ jelölése: *küssebb*. Jellemző egyébként, hogy a jelentésében is diminutív *küssebbnek* további diminutív származékai vannak: *küssebbke* (Bc), *küssebbecke* (Gf, L, Szh, Szk, Vi), *küssebbécske* (O), *küssecskébb* (Be, D, Ff, K, M, Rp), *küsszecskébb* (Bf, Np), *küsszöcskébb* (Tr), *küsszeskébb* (Kl), *küsseskiébb* (Pl, Sz).

A *nagyobb* ’idősebb’ jelentésére szintén több példamondat utal: *Mejik nagyobb töllem, asz monygya, Jánoszka.* | *Maga öreg, nagyobb az ién öregemtül* (Bf) | *Ó nagyobb töllem,*

tizennyóc éves (Lg) | kentül nagyobb vagyok (M) | Ó nagyobb négyesztendővel tüllem. | Mátyástól nagyobb vót (P) | Kemmed nodzsob tüllem (Sz). Világosan a 'méretben nagyobb' jelentésre utal a következő mondat: *Az oka éggy észvétel /= negyeddel/ nagyobb a tyilutul /= litertől/ (M).*

Irodalom

- Kiss Jenő (szerk.) (2001) *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (szerk.) (1980–1985) *Nyelművelő kézikönyv*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László és Kemény Gábor (szerk.) (1996) *Nyelművelő kézisótár*. Budapest: Auktor Könyvkiadó.
- PénteK János (1991) *Előszó: A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. Szerk. Gálffy Mózes, Márton Gyula, Szabó T. Attila. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. sz. Budapest.
- PénteK János (2004) A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: Kiss Jenő (szerk.) *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. sz. 180–196.

BALOGH LAJOS

NÉMET LEXIKAI ELEMELK A BÜKI TÁJSZÓTÁRBAN*

A tájszavak igen fontos elemei minden régió és település szókészletli rendszerének. Egyrészt azért, mert olyan ősi jelenségeket őriztek meg az utókor számára, amelyek a köznyelvben már nincsenek meg, másrészt pedig beszédes tanúbizonyságai az ott élő emberek mozgáskörének, gazdasági kapcsolatainak, kultúrájának, etnikai sajátosságainak. A nyelvterület nyugati peremén például a sok bajor-osztrák eredetű tájszó arra utal, hogy az itt élő lakosságnak a történelem során élénk kapcsolata volt a velük szomszédos népekkel.

A szókészletet ért német hatás elsősorban azzal magyarázható, hogy a trianoni határok kialakulása előtt a bükiek élénk kapcsolatot tartottak fenn közeli, németek által lakott településekkel. Az 1780-as évek elején például, az evangélikus templom építéskor a tehetős gazdák szekerekkel mentek Stájerországba gerendákért, építőanyagért. Intenzív volt az árucserre-forgalom, fiatal lányok elszegődtek cselédnek német falvakba. Egészen az I. világháborúig működött a cseregyerek intézménye. Német gyerekek jöttek a faluba családi környezetben magyar szót tanulni, magyar gyerekek pedig viszonzták mindezt német tanulás céljából. Ilyen körülmények között figyelemre méltóak azok az areális szókölcsönzések, amelyek közvetlenül a német anyanyelvű lakossággal való érintkezés következtében kerültek be a büki nyelvjárás szókészletébe, például: *hángëdli*, *suhánzli*, *lucsi* stb. Néhány egyéb, idegen eredetű szó esetében is föltételezzük a német közvetítést, például: *diferenc*, *kalendár*, *klinik*.

Érthető tehát, hogy a Büki tájszótárban¹ meglehetősen sok német eredetű lexikai elem található. A 2787 szócikkből 138 esetben utalok **Vö.** jelzéssel irodalmi német megfelelőkre. Ez az összes kidolgozott szócikknak az 5 százaléka.

Amikor megjelent a szótár, Nyomárkay István megkérdezte tőlem, vannak-e benne horvát jövevényszavak. Érthető az érdeklődés, mert több közeli településen horvát lakosság él (Tömörd, Horvátzsidány, Peresznye stb.). Eléggé bizonytalanul azt feleltem, hogy talán egy van. Feltehetően ez a következő:

pelyvakutyó *pëlvakuty{uo}* fn. 'rendszerint a pajta mellett, azzal egybeépítve, pelyva tárolására alkalmas kisebb helyiség' **Vö.** horvát: *kuća* 'ház'.

Dehát ez csak egy, ennél messzemenően több a német jövevényszavak száma.

* * *

* Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke 2006. október 9–11 között rendezte meg a 14. Élőnyelvi Konferenciát a Vas megyei Bük községben. (Akkor még falu volt, azóta város lett belőle.) Egyik nap, a fűrésztő tanácskozás után, baráti beszélgetésre invitáltam a résztvevőket a Kossuth Lajos utcai szülőházamba. Nagy örömmre szinte mindenki eljött, többek között Kontra Miklós is, az élőnyelvi konferenciák fő szervezője és istápolója. Vele hosszú éveken át együtt dolgoztunk az MTA Nyelvtudományi Intézetében, most azonban mégis erre az eseményre emlékezve köszöntöm őt ezzel az összeállítással 60. születésnapján.

¹ Balogh Lajos (2004) *Büki tájszótár*. Szombathely: Vasi Szemle Szerkesztősége. 176 old.

- alarm** *alárom* fn. ‚riadó’ (arch.). **Vö.** német: *Alarm* ‚riadó’.
- alezánc** *alézánc* állítmányként használt névszó ‚mindegy’. *Nekem alézánc.* **Vö.** német: *alles eins* ‚mindegy’.
- allé** *ál{ië}* fn. ‚egyenes erdei út vagy nyiladék a tulajdonosok parcelláit elválasztó határmegyén’. **Vö.** német: *Allee* ‚fasor, út’.
- ancúg** ~ fn. ‚gunya, ruha, öltöny’ (pej.). **Vö.** német: *Anzug* ‚öltözék’.
- áncvájra** *áncvájro* hsz. ‚azonnal, egykettőre’. **Vö.** német: *ein, zwei* ‚egy, kettő’.
- begittel** *begittül* ts ige ‚ablaküveget gittel rögzít, betapaszt’. *Be kö gittünyi eszt az ablakot, mer má majněm kiesik az üveg’gyē.* **Vö.** német: *Kitt* ‚ragacs, tapasz’.
- blatt** ~ fn. ‚a kártyajátékban egy lap’. *Adott ēb blattot.* **Vö.** német: *Blatt* ‚lap <a kártyajátékban>’.
- blindre** ~ hsz. ‚vaktában, anélkül, hogy a várható eredményt előre tudná’. *Blindre nēm mēnek bele ebbe az üzledbe.* **Vö.** német: *blind* ‚vak’.
- bruder** *brūdēr* fn. ‚fiútestvér’ (ritk.). **Vö.** német: *Bruder* ‚fivér’.
- cájpg** ~ fn. 1. ‚élesztő’. *Pogácsát akarok sütnyi, hozz ēfforint{ië} cájgot a b{uo}dbu!* (arch.).
2. ‚gyengébb minőségű, de erős vászon’. **Nr.** A két világháború között a férfiemberrek nadrágját ebből varrták az asszonyok. A mezei munkában strapabírónak bizonyult. Anyagát házaló kereskedőktől vagy boltban szerezték be. **Vö.** német: *Zeug* ‚kelme, szövet’.
- culáger** *culágēr* fn. ‚házépítésnél, javításnál a kőműves mellett dolgozó segédmunkás’. **Vö.** német: *Zulage* ‚pótlék, melléklet’.
- curukk** *curikk* msz. ‚vissza!’. Befogott lovak hátráztatására használt terelészó. **Vö.** német: *zurück* ‚vissza, hátra’.
- dauer** *dajēr* fn. ‚kny.’ **Vö.** német: *dauern* ‚megmarad, kitart’.
- dekung** *dēkkung* fn. ‚földbe ásott fedezék’. **Megj.** Főként a háború idején volt használatos a szó. **Vö.** német: *Deckung* ‚fedezék’.
- differencia** *difērēnc* fn. ‚nézeteltérés, összeszólalkozás’. *Valami difērēnc lehet kösztök, mer nēm beszínek ēgymásso.* (arch.). **Vö.** német: *Differenz* ‚különbség’. Német jövevény-szóként került a nyelvjárás szókészletébe.
- dózni** ~ fn. ‚fémből készült kis doboz, amelyben a cigaretta sodrásához szükséges dohányt tartották’. **Nr.** Régebben nem készen vették a cigarettát, hanem rágyújtás előtt sodorták. Kellő szertartással végezték el ezt a műveletet. Elővették a lájbizsebből a dóznit, a felnyitható fődél alatt volt a cigarettapapír és a dohány. Egy papírt leszakítva gondosan megtömködték dohánnyal, majd összesodorták, és megnyálazva a szélét, leragasztották. **Nyt.** Azon ritka szavak közé tartozik, amelyben a hosszú *ó* helyén nincsen kettőshangzó. **Vö.** német: *Dose* ‚(konzerv)doboz’.
- dunszt** **Fr.** *dundzba* *tész* ‚befőtött, lekvárt, paradicsomot forrón, üvegestől lefedve kosárba, meleg helyre rak’. **Vö.** német: *Dunst* ‚pára, gőzölgés’.
- egzecíroztat** *egrec{ië}rosztat* ts ige ‚lekezelő módon parancsol, ugráltat, megleckéztet’. *Engēm nē egrec{ië}rosztasson ez a taknyas.* **Vö.** német: *exerzieren* ‚gyakorol, gyakorlatokat végez’.
- encvej** ~ hsz. ‚gyorsan, gyerünk, egy-kettőre’. *No, mozog’gy, encvej, mēny má!* **Vö.** német: *ein, zwei* ‚egy, kettő’.
- eszcájpg** *ēccájpg* fn. ‚evőeszköz: kés, kanál, villa’. **Vö.** német: *Eßzeug* ‚evőeszköz’.
- fájintos** ~ mn. ‚finom’. *Igēn fájintos sūtemint kízitēt{ië}.* **Vö.** német: *fein* ‚finom’.
- fals** *fars* mn. ‚hamis’ *Igēn fars v{uo}t az inēk, amit a tanitt{uo} inēkūt a temetisēn.* **Vö.** német: *falsch* ‚hamis’.

- fater** *fatër* fn. 1. ‚apa’ (pej.). 2. ‚após’ (arch.) **Vö.** német: *Vater* ‚apa’.
- féder** *f{ië}dër* fn. ‚kocsi, hintó rugózata’. *Etörött a kocsi a f{ië}dër.* **Vö.** német: *Feder* ‚rugó’.
- fédervejsz** *f{ië}dërvájsz* fn. ‚síkpor’ (arch.). – **Nr.** A csizmákat régebben a helyi suszte-roknál készítették. Különösen az ünneplő csizmák nagyon feszesek voltak, nehezen lehetett fölhúzni őket. Ezért a belsejét *f{ië}dërvájszol* behintették, hogy könnyebben csússzon. **Vö.** német: *Federweiss* ‚finom por’.
- fertig** ~ mn. ‚kész’. *Miko lészö má fertig avval a munkávol.* **Vö.** német: *fertig* ‚kész’.
- feszt** *fész* hsz. ‚folyton folyvást’. *Gyüttek a kivi fész az asztagru.* **Vö.** német: *fest* ‚állandó’.
- fikszumfertig** ~ hsz. ‚teljesen, egészen’. *Fikszumfertik kízsen vannak a munkávol.* **Vö.** német: *fix und fertig* ‚egészen kész’.
- firhang** *fírhang, f{ië}rhang* fn. ‚függöny’ (arch.). **Vö.** német: *Vorhang* ‚függöny’.
- firnisz** *f{ië}rnájsz* fn. ‚bakancs vagy csizma bekenésére használt sűrű olaj’. **Vö.** német: *Firnis* ‚kence’.
- flekk** *flëkk* fn. ‚folt a lábbelin’ (arch.). *Tëgyën ëf flëkkët ennek a csizmának az oráro.* **Vö.** német: *Fleck* ‚folt’.
- fórhant** *f{uo}rhant* mn. ‚használaton kívül levő, pihenőben levő’. *Talátom a pajtábo ër rígi, f{uo}rhant baronát.* **Vö.** német: *vorhanden* ‚meglevő, létező, rendelkezésre álló’.
- fölöstököm** ~ fn. ‚reggeli’ (arch.). **Vö.** német: *Frühstück* ‚reggeli’.
- frisling** ~ fn. ‚60-70 kg. körüli süldő’ (arch.). *Vëttem a csepregi vásáron hiz{uo}nak k{ië}t frislingët.* **Vö.** német: *Frischling* ‚süldő’.
- galoppíroz** *kalupp{ië}roz, kalump{ië}roz* tn. ige ‚futkos, vágatva szaladgál <pl. a ló>’. **Vö.** német: *galoppieren* ‚vágatják’.
- gang** ~ fn. ‚folyosó’ (arch.). **Vö.** német: *Gang* ‚folyosó, tornác’.
- gardi** ~ fn. ‚kísérő személy, főként az anya, aki a lányát tánciskolába vagy táncmulatságba elkíséri; gardedám’. **Vö.** német: *Garde* ‚gárda, testőrség’.
- gavallér** *gavall{ië}r* mn. ‚bökezü’. *Ollan gavall{ië}r v{uo}t, mindënkinek ü füzetët a kocsi mábo.* **Vö.** német: *Kavalier* ‚lovagias ember’. Valószínűleg a németből került a nyelv-járás szókészletébe.
- gilt** ~ msz. ‚érvényes, rendben van’. *Të mëkcsinád az ëggyiket, {ië}m mëg a másikat. Gilt?* Kártyázás közben gyakran mondják: *Ez nëm gilt!* **Vö.** német: *gültig* ‚érvényes’.
- grádics** ~ fn. 1. ‚padlásfeljáró’. 2. ‚fából készült lépcső a templomban, a karzat feljárója’. **Vö.** latin: *gradus* ‚lépcső’; német: *Grad* ‚fok, fokozat’.
- granatérc** *granat{ië}rmars* fn. ‚gránátos kocka’. **Vö.** német: *Grenadiermarsch* ‚gránátos kocka’.
- greifol** *grejful* ts. ige ‚elcsen, ellop <valamit>’ (arch.). **Vö.** német: *greifen* ‚megfog, meg-ragad’.
- griff** *grif* fn. ‚a lópatkó két sarkába csavart négyszögletes, hegyes vasdarab’. **Nr.** Télen a lovakat ritkán fogták be. Ha mégis sor került erre, akkor a patkó két sarkába griffet csavartak, hogy a jeges úton a ló el ne csússzon. **Vö.** német: *Griff* ‚karom (a madaré)’.
grifli *grifli* fn. ‚palavessző’ (arch.). **Megj.** Csak az igen öregek ismerik még a szót. **Vö.** német: *Griffel* ‚palavessző’.
- grúber** *grúbër* fn. ‚talajporhanyító eszköz’. **Nr.** A boronánál intenzívebb talajművelő esz-köz. Akkor használták, ha a szántóföld nagyon kötött vagy gazos volt. Ezzel tették alkalmassá a vetésre szánt gabona befogadására. **Vö.** német: *Grube* ‚gödör’.
- grupp** ~ fn. ‚fölpúpozott ágyás a veteményeskertben’. *A tököt mindig grubba szoktok ütënyi.* **Vö.** német: *Gruppe* ‚csoport’.

- gürtli** ~, *gürtni* fn. ‚öv’ (arch.). **Vö.** német: *Gürtel* ‚öv, derékszíj’.
- hakk** ~ fn. ‚tarvágásnál fejszével kivágott nagyobb faforgács, illetőleg ennek helye a fa tövéen’. *J{uo} naty hakkod vág’gyá, mer akko hamar kidül a fa!* **Vö.** német: *hacken* ‚vág’.
- halt** ~ msz. ‚állj’ (arch.). **Vö.** német: *halt* ‚állj’.
- hand** ~ fn. ‚kártyában az az eset, amikor a játékos győzelmének bizonyítására kiteríti a nála levő lapokat’. **Vö.** német: *Hand* ‚kéz’.
- hängedli** *hängedli* fn. ‚előke; kisgyerek nyakába akasztott ruhadarab abból a célból, hogy le ne egye a ruháját’. **Vö.** német: *hängen* ‚függ, lóg’.
- herrgott** *hergot* fn. Káromkodásban: *Az anyád hergot szencsigit!* **Vö.** német: *Herrgott* ‚Urísten’.
- himpér** *himp{ië}r* fn. ‚málna’. **Vö.** német: *Himbeere* ‚málna’.
- hinausz** ~ hsz. ‚ki, kifelé’. Kutyának mondják, amikor kikergetik: *Mars, hinaus!* **Vö.** német: *hinaus* ‚ki(felé)
- hózentráger** *hözentróger* fn. ‚nadrágtartó’. **Vö.** német: *Hosenträger* ‚nadrágtartó’.
- hüzli** ~ fn. 1. ‚cigaretta házi töltéséhez használt hüvely’ (arch.). 2. puskagolyó, ágyúgolyó hüvelye’ (arch.). **Nr.** A II. világháború után, amikor nem lehetett cigarettát kapni, sokan otthon töltötték hüzlibe a dohányt. **Vö.** német: *Hülse* ‚hüvely’ <cigarettáé, puskagolyóé>.
- ja** ~ msz. ‚igen, úgy van’. *Emisz lucërnáj{ië}r? Ja, má mënëk is.* **Nyt.** Általánosan elterjedt a használata az *igën* helyett. **Vö.** német: *ja* ‚igen’.
- kalendár** *kalandár* fn. ‚naptár, kalendárium’ (ritka, arch.). **Vö.** német: *Kalender* ‚naptár’.
- kamerád** *kamërad* fn. ‚német katona’ (arch.). *Aut{uo}kkaal menekünek haza a kamerádok.* **Megj.** A második világháború idején volt használatos. **Vö.** német: *Kamerad* ‚bajtárs, cimborá’.
- kapszli** ~ fn. ‚a szekér tengelyének végére húzott hüvely, amely megakadályozza a kerék kiesését’ (arch.). **Vö.** német: *Kapsel* ‚tok, hüvely’.
- kaput** ~ állitmányi névszó ‚vége, tönkrement, elromlott’. *No, ennek a masinánok is kaput, nëm használlák má többet.* **Megj.** A szót gyakrabban a második világháború utáni években használták. **Vö.** német: *kaputt* ‚széttört, összetört’. *Es ist kaputt.* ‚eltört’.
- kászli** ~ fn. ‚kisebb szekrényféle; konyhaszekrény, amelynek fiókjai is vannak’. **Vö.** német: *Kasten* ‚szekrény’.
- kidunasztol** *kidunctul* ts. ige ‚beföttet, lekvárt, paradicsomot forrón, üvegestől lefedve kosárba, meleg helyre rak’. **Vö.** német: *Dunst* ‚pára, gőz’.
- kiglancol** *kiglancul* ts. ige ‚kifényesít’. **Vö.** német: *Glanz* ‚csillogás, ragyogás’.
- kiszli** ~ fn. ‚felfnyitható fedelű láda többnyire liszt tárolására’ (arch.). – **Vö.** német: *Kiste* ‚láda’.
- klinika** *linik* fn. ‚szülészeti klinika’ (arch.). *Az ijje a Mariskát evüttö a ment{üö} a klinikre.* **Nyt.** Német jövevényszóként került a nyelvjárás szókészletébe. – **Vö.** német: *Klinik* ‚klinika’.
- Lásd még:** differencia, kalendár.
- klistéroz** *kriszt{ië}roz* ts. ige ‚beöntést ad <főként állatnak>’ (arch.). *Kriszt{ië}rozzák a tehenet, mer fölfuj{uo}dott a lühertü.* **Vö.** német: *Klistier* ‚beöntés’.
- klopfol** *klofful* ts. ige ‚kny.’. **Vö.** német: *klopfen* ‚ver, üt’.
- klott** *glatt* fn. ‚kny.’. **Vö.** német: *glatt* ‚sima’.
- komét** *kom{ië}t* fn. ‚ovális alakú, favázás, igához hasonló lószerszám’ (arch.). **Nr.** Körülbelül az 1950-es évekig volt használatos. Főként nehéz, muraközi lovakat fogtak be vele.

Valószínűleg német területről vettük át a használatát. (Lásd Néprajzi lexikon 3. kötet 352. oldal: kumet.). **Vö.** német: *Komet* 'üstökös'.

kommandó *komand{uo}* fn. 'parancsszó' (arch.). **Megj.** Főként az osztrák–magyar hadseregben szolgált öregek ismerik. **Vö.** német: *kommandieren* 'parancsol'.

konfekt *konfekt* fn. 'ebéd után adott utóétel, tészta vagy egyéb nyalánkság'. *Ez a madártej még majd j{uo} lëssz ebéd után konfektnek.* **Vö.** német: *Konfekt* 'édesség, desszert'.

krabót *krab{uo}t* fn. 'horvát nemzetiségű személy' (arch.). *Csepregebe vettem a malacokat zsidányi krab{uo}toktu.* **Vö.** német: *Kroate* 'horvát nemzetiségű személy'.

krach *krakk* fn. 'baj, veszedelem'. *Mëgdöglött a disznajok, ezëkhë is beütött a krakk.* **Vö.** német: *Krach* 'csőd, összeomlás'.

credenc *krëdënc* fn. 'konyhaszekrény'. *Betëszëm a tány{ië}rokat a krëdëndzbe.* **Vö.** német: *Kredenz* 'tálató'.

krucifiksz ~ fn. Enyhe fokú káromkodásban használt szó. *Aszt a krucifiksz h{ië}t százát!* **Vö.** német: *Kruzifix* 'feszület'.

kuffer *kuffër* fn. 'katonaláda' (arch.). **Nr.** Régebben a bevonuló fiatalok mindegyikének volt kufferja, amelyben a személyes holmijait tartotta. Fölnyitható tetejű volt, és kulccsal zárták be. A tulajdonos monogramját díszes betűkkel az oldalára vésték. A háború idején a frontra is magukkal vitték. **Nyt.** A *kuffer* ~ *koffer* esetében jelentéshasadás következett be. Az első jelentése 'katonaláda', az újabb alak pedig 'börönd, csomag' jelentésű. **Vö.** német: *Koffer* 'börönd'.

kugli ~ fn. 'teke'. **Vö.** német: *Kugel* 'golyó'.

kukker *kukkër* fn. 'látcső'. **Vö.** német: *Gucker* 'látcső'.

lajbi *lájbi* fn. 'mellény'. **Nr.** Régebben a férfiak rendszeresen hordtak mellényt, még nyáron is. A kopottabbat hétköznapi használták, a szépet, újat vasárnap vették föl, amikor templomba mentek. **Vö.** német: *Leibchen* 'mellény'.

Lizka *Liszka* tn. Az Erzsébet becéző neve. (arch.). **Megj.** Nagypám testvérét Balogh Erzsébetnek hívták. Azonban mindenki csak így emlegette a családban és a faluban is: *Liszka n{ië}ni.* Más Erzsébetről nem tudok, hogy így becézték volna. **Vö.** német: *Elisabeth* 'Erzsébet'.

lokni ~ fn. 'hajtincs, hajfűrt'. **Vö.** német: *Locke* 'hajfűrt'.

lucsi ~ fn. 'cumi, cucli' (arch.) **Vö.** német: *lutschen* 'szopogat'.

lüsztlerlámpa *lüsztërlámpo* fn. 'csillárszerűen díszített, mennyezetre függesztett petróleumlámpa' **Nr.** A XX. század első felében a módosabb parasztcsaládoknál terjedt el a díszes, üvegyöngyöktől csillogó, több fényt adó lüsztlerlámpa. **Vö.** német: *Lüster* 'csillár'.

marmeládé *marmëlád{ië}* fn. 'lekvár' (arch.). **Megj.** Főként a II. világháború idején volt használatos a szó. **Vö.** német: *Marmelade* 'lekvár'.

maródi *mar{uo}di* mn. 'beteges, nem egészséges' (arch.). *Ollam mar{uo}di vagyok, nëm mënëk ki dúgoznyi ebbe a baca üd{üö}be, it maradok a kálho mellett.* **Vö.** német: *marod* 'gyengélkedő, beteg'.

mars **Fr.** *alë mars!* 'takarodj, menj, azonnal indulj'. *No, alë mars, indú kifel{ië}, mer mingyá a hátodra verëk!* **Vö.** német: *marsch!* 'indulj!'.

masíroz *mas{ië}roz* tn. ige 'menetel'. **Vö.** német: *marschieren* 'menetel'.

masni *masli* fn. 'szalagból kötött csokor a lányok hajában'. **Vö.** német: *Masche* 'csokor, masni'.

maszkíroz *maszk{ië}roz* ts. ige 'kny.'. **Vö.** német: *maskieren* 'álcáz, álarcot ölt'.

minuta ~ fn. 'nagyon rövid idő'. *Na, csak ëm minutát várgyá!* **Vö.** latin: *minute* 'kicsiny, kicsinyes'; német: *Minute* 'perc'.

- muszaj** ~ tn. ige 'föltétlenül kell'. *Muszaj neki mēkcsinanyi, ha {iē}m mondom.* **Vö.** német: *müssen* 'kell'.
- muter** *mujdēr* fn. 'anyós' (arch.). *Aszonta a mujdēr; hogy ētessem mēg a diszn{uo}kat.* **Megj.** Használata eléggé elterjedt volt az 1950-es évekig. **Vö.** német: *Mutter* 'anya'. A közeli bajor-osztrák nyelvjárásokból került át a szó.
- necc** *nēcc* fn. 1. 'haj lekötésére szolgáló háló'. 2. 'hálószerű szatyor'. 3. 'hálószerű kézimunka'. **Vö.** német: *Netz* 'háló'.
- nózi** *nóзли* fn. 'orr' (becéző, gyermeknyelvi szó). *Gyere, hat törüllem mēg a kis nózlidat!* **Vö.** német: *Nase* 'orr'.
- nudli** ~ fn. 'burgonyával készült kifőtt tészta'. **Nr.** A tésztát vastagabb csíkokra vágják, kézzel egyenként kisodorják, és forró zsírban megpirított zsemlyemorzsával összekeverik. **Vö.** német: *Nudel* 'metélt tészta'.
- oficér** *ofic{iē}r* fn. 'katonatiszt' (arch.). **Megj.** Csak a legidősebbek ismerték és használták, akik még az I. világháború idején katonáskodtak. **Vö.** német: *Offizier* 'katonatiszt'.
- ordnung** *ordung* fn. 'rend' (arch.). *Az ujj asszom majd ordungot csinál ebbe a házbo is.* **Vö.** német: *Ordnung* 'rend'.
- pamvágedli** *pamvágēdli* fn. 'vasúti sínen futó, kézzel hajtott, négy kerekű kisebb jármű, amelyen a pályamunkások a szerszámaikat és az esetleges építőanyagot szállítják'. **Nr.** Főként a vasúton dolgozó segédmunkások használták ezt a szót. Újabban már modern gépekkel folyik a pályafelújítás, a kézzel hajtott járműveket kivonták a forgalomból. **Vö.** német: *Bahnwagen*.
- papundekli** *pakondēkli* fn. 'keménypapír'. **Megj.** Kevésbé feltűnő helyen kitörött ablakok pótlására használják. **Vö.** német: *Pappendeckel* 'kartonpapír'
- passzíroz** *pasz{iē}roz* ts. ige 'kny.'. **Vö.** német: *passieren* 'áttör, passzíroz'.
- passzol** *pásszul* tn. ige 'illik valamihez'. *Ez a csavar idē ippen pásszul.* **Vö.** német: *passen* 'illik, jól áll'.
- passzus** *pakszus* fn. 'marhák, disznók járlatlevele'. *Emēnek az irodábo pakszust iratnyi.* **Vö.** német: *Passus* 'fejezet, passzus'.
- pemzli** *pēmzli* fn. 'kör alakú ecset, amellyel meszeléskor a szögleteket, hajlatokat bemeszlik'. **Vö.** német: *Pinsel* 'ecset'.
- pilinga** ~ fn. 'a zsebkes pengéje'. **Vö.** német: *Klinge* 'penge'.
- piszli** **Fr.** *Vár tē pizli, hurka süil!* 'Maradj nyugton, várj a sorodra!' **Megj.** Főként gyerekeknek mondják. **Vö.** német: *warten ein Bisschen* 'várjon egy kicsit' (Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. MNyTK. 159. sz. Bp., 1981. 54).
- platni** ~ fn. 'az asztalsporhelt felső lapja, amelyen főznek'. *Tēt fő a levest a platnira, had melegüllön!* **Vö.** német: *Platte* 'lap, lemez'.
- poncichter** *panciktēr* fn. és mn. 'Sopronban élő német anyanyelvű magyar állampolgár'. **Nr.** Jó bortermelők. Bükön is kedvelik a *panciktēr bort*. **Vö.** német: *Bohnenzüchter* 'babtermelő'. „Sopron vidéke különösképen kedvez a babtermésnek, amiért is sokat vetnek belőle. Innen nevezik a Sopron-környéki földművelőket *Bohnenzüchterek*-nek (babtermelők) vagy ahogyan kiejtik *Poncichterek*-nek. (Soproni Elek: A Kultursarok gondoljai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. A Magyar Társaság kiadványa. Budapest, 1940. 24. oldal.)
- prezbors** *prēzbors* fn. 'disznósajt' (ritka, arch.). **Megj.** Inkább a *pr{iē}surka* szó használatos. **Vö.** német: *Presswurst* 'disznósajt'.
- puszpáng** *puspánt* fn. 'kny., örökzöld díszcserje'. *Puspántot is raktam a koszoruba.* **Vö.** német: *Buchsbaum* 'puszpáng'.

- Rájcsu** tn. A községháza előtti kiszélesedett utcarész. Az első világháború alatt lengyel huszárok gyakorolták itt a lovaglást. Ma már csak egy-két idős ember emlékszik a névre. **Vö.** német: *Reitschule* 'lovaglóiskola'.
- reif** *rejf* fn. 'félkör alakú fémkarika, amellyel a kislányok haját leszorítják' (arch.). **Vö.** német: *Reifen* 'pánt, karika'.
- resztel** *résztil* ts. ige '<rántást, ételfélét> pirit'. **Vö.** német: *rösten* 'pörköl, pirit'.
- ringlispil** *ringispil* fn. 'kny.' **Vö.** német: *Ringelspiel* 'körhinta'.
- smérül** *sm{ië}rül* ts. ige 'padlason a tetőcserép réseit bemalterozza, hogy a szél a havat ne fujja be'. **Vö.** német: *schmieren* 'beken'.
- smirgli** *sm{ië}rkli* 'csiszolópapír vagy -vászon'. **Vö.** német: *Schmirgel* 'csiszolóanyag'.
- spulni** ~ fn. 'a varrógép hajójában levő orsó, amelyre a cérnát tekerik'. **Vö.** német: *Spule* 'orsó'.
- srót** *sr{uo}t* fn. 'darált szemestermény, árpadara, kukoricadara'. **Vö.** német: *Schrot* '(durva) dara'.
- steklirépa** *stëklir{ië}pa* fn. 'sűrűre hagyott, apróra növe répa, amelyet a következő évben magnyerés céljából kiültetnek' (arch.). **Nr.** Az 1950-es években a gazdák a cukorgyárak megrendelésére répamagot termeltek. Ennek módja az volt, hogy előző évben elvetették a répamagot, abból lett a steklirépa, majd a másik évben, tavasszal kiültetett répa a nyár közepére meghozta a termést. **Vö.** német: *stecken* 'palántál, dugványoz'.
- stelázi** *tëlázi* fn. '<konyhán, spájzban> földre állított nagyobb polc edények, befőttek stb. tárolására'. **Vö.** német: *Stellage* 'állvány'.
- sterc** ~ fn. 'piritott lisztből, főtt burgonyából készült étel'. **Vö.** német: *Sterz* 'ua.'
- stészli** *tészli* fn. 'a szekérkerék tengelyének végét lezáró vas hüvely'. **Vö.** német: *Stoss* 'ütközés'.
- stráf** ~ fn. 'csík'. **Vö.** német: *Streif* 'csík'.
- suber** *subër* fn. 'trapéz alakú deszka, amellyel a szekér két végét lezárják, ha répát vagy krumplit szállítanak'. **Vö.** német: *Schuber* 'tolózár'.
- sublót** *sublat* fn. 'alacsony építésű, fiókokból álló szekrény'. **Nr.** A XIX. század második felétől terjedt el főként módosabb parasztházaknál ez a bútordarab. Ruhaneműt, ágyneműt, törölközőket tartottak benne. A felső fiókot iratok, könyvek tárolására is használták. **Vö.** német: *Schublade* 'fiók'.
- suhánzli** ~ fn. 'csizmahúzó; fakutyá; a csizma levetésénél használt, fából készült eszköz' (arch.). **Nr.** Amikor még csizmában jártak a férfiak, nyáridőben is, a szorosra szabott csizmát csak ezzel a segédeszközzel tudták levetni. Az ágy alatt tartották, hogy mindig kéznél legyen. **Vö.** német: *Schuh* 'cipő' és *Hansl* 'Jancsi'.
- suszter** *sujsztër* fn. 'cipész'. **Vö.** német: *Schuhmacher* 'cipész'.
- tepik** *tëpik* fn. 1. 'kukoricacsuhéból készült lábtörlő a küszöbön'. 2. 'olcsóbb, rosszabb minőségű szőnyeg'. **Vö.** német: *Teppich* 'szőnyeg'.
- tisler** *tisl{ië}r* fn. 'asztalos' (arch.). **Vö.** német: *Tischler* 'asztalos'.
- trág** ~ fn. 'leölt disznó szállítására szolgáló rácsos eszköz'. **Nr.** Kora hajnalban, miután a disznó leszúrták, trágra tették, és úgy vitték ki a pörzsölőre. Két erős férfi megfogta a trág végét, és úgy emelték föl. Ez meglehetősen nehéz feladat volt, mert régebben 200 kiló fölötti disznókat öltek, és több mint egy mázsa súly jutott egy-egy férfira. Pörzsölés után a disznót még a trágon megmosták, és úgy tették föl a bontószékre. **Vö.** német: *tragen* 'hord, szállít'.
- trancsíroz** *tráncs{ië}roz* ts. ige '<nyers húst> apró darabokra vág'. **Vö.** német: *tranchieren* 'felszeletel'.

- tróger** *tr{uo}gër* fn. 1. 'kny.'. 2. 'nadrágtartó, hózentráger'. *Eszakatt a tr{uo}gërom ëggyik száro, ferd{ië}n ál rajtam a nadrág.* **Vö.** német: *Träger* 1. 'hordár'. 2. 'pánt <a ruhán>'.
vakabula ~ mn. 1. 'durva, kiszámíthatatlan, félkegyelmű'. *Vigyáz, még në rug'gyon ez a teh{ië}n, mer igën vakabula!* 2. 'szeles, hideg, esőt csapkodó <idő>'. *Vakabula üd{iüö} van!* **Vö.** német: *Vagabund* 'csavargó'.
vaszizdasz ~ fn. 'valamely meg nem határozott ténykedés' (arch., ritka). **Nyt.** Főként ebben a szerkezetben használják: *nëm nagy vaszizdasz* 'nem nehéz dolog'. *Ez a bukfenc nëm nagy vaszizdasz, {ië}n is mëk tom csinányi.* **Vö.** német: *Was ist das?* 'Mi ez?'
vaszkoszt ~ névm. 'mibe kerül'. *{Uo}kuttunk a diszn{uo}ra, k{ië}rdëm tülö, no, vaszkoszt.* **Vö.** német: *Was kostet?* 'Mennyibe kerül?'
vimedli *vimëdli* fn. 'pattanás a bőrön'. **Vö.** német: *Wimmerl* 'pörsenés, pattanás'.
vinkli ~ fn. 1. 'L alakú vaslemez, amely ács- és bognármunkáknál a derékszög beállítására szolgál'. 2. '90 fokos szög, derékszög'. **Fr.** *vinklibe van* 'derékszögben van'. *Nincs vinklibe ez az ajt{uo}.* **Vö.** német: *Winkel* 'szöglet'.
virtigli *virtikli* 'igazi, valódi'. *Ez ëv virtikli paraszt!* **Vö.** német: *wirklich* 'igazi, valódi'.

FENYVESI ANNA – ZSIGRI GYULA

HANGSÚLYTALAN SZÓ ELEJI SZÓTAGOK ADAPTÁCIÓJA AMERIKAI MAGYAR KÖLCSÖNSZAVAKBAN: ELMÉLETI VONATKOZÁSOK

Egy olyan nyelvben, mint a magyar, ahol az elsődleges szóhangsúly mindig a szavak első szótagjára esik, a hangsúlyos szótag előtti fonetikus tartalmat a beszélők nem feltétlenül értelmezik a prozódiai szó részeként. Azokban a kölcsönszavakban, amelyekben az átadó nyelvi hangsúly nem az első szótagon van, a magyar nyelv nyelvváltozatai egyhangúlag úgy integrálják a pretonikus szótagot, hogy hangsúlyját ide mozgatják. Az amerikai magyar nyelvváltozatban azonban létezik még egy stratégia a hangsúlytalan szó eleji szótagok kiküszöbölésére: a szótag törlése. Ez a tendencia megfigyelhető az amerikai finnben is, ahogyan azt egy korábbi publikációnkban már elemeztük (Fenyvesi–Zsigri, 2007), és hasonló ahhoz a jelenséghez, amit az angol gyerekenyelvben is megfigyeltek (vö. [ˈdʒɪrɪf] és [dɑʰ] mint a giraffe [dʒɪˈrɑf] kezdetleges alakja, Stemberger–Bernhardt (1998: 418).

Jelen dolgozatunkban ezt a jelenséget értelmezzük az Optimalitáselmélet elméleti keretein belül (vö. Prince–Smolensky, 2004; Kager, 1999), percepcionálisan motivált megszorítások és megszorításhierarchiák segítségével (vö. Kenstowitz, 2001; Peperkamp–Dupoux, 2003, Steriade 2001, Kenstowitz–Atiwong ms.).

1. Háttér

Mint a legtöbb finnugor nyelvben, a magyarban is szó eleji szóhangsúly van – ezt egyébként a nyelvcsalád egyik legszembetűnőbb fonológiai jellemzőjének is tartják (Austerlitz, 1987: 574). A szó eleji hangsúly a magyar nyelv minden magyarországi (MM) és egyéb kárpát-medencei nyelvváltozatában egyeduralkodó. Amikor nyelvünk olyan szavakat kölcsönöz, amelyek az átadó nyelvben nem szó eleji hangsúllyal rendelkeznek, ezek a szavak a magyarban teljes mértékben idomulnak hangsúlyozásukban a magyar mintához: a nem szó eleji hangsúly a szó elejére tolódik (pl. *„apostol* < latin *a’postolus*, *„croissant* < francia *croi’ssant*, *lové* < romani *lo’ve*, *„piac* < olasz *pi’azza*, *„dízájn* < angol *de’sign*, *„radiroz* < német *ra’dieren*, *„peresztrojka* < orosz *nepe’cmpoŭka*).

A magyar nyelvnek a környező országokban létező kontaktusváltozataiban (mint pl. Ukrajnában, Romániában, Ausztriában, Szerbiában és Szlovéniában) nem találunk kontaktus okozta változásokat a szavak hangsúlyozásában (ld. Csernicskó, Benő–Szilágyi, Bodó, és Göncz–Vörös dolgozatait a Fenyvesi szerk. 2005-ös kötetben), bár ezen országok mindegyikében a magyar olyan nyelvekkel van kontaktusban, ahol a szóhangsúly fonémikus (azaz nem állandó, és bizonyosan nem szó eleji). (A vajdasági magyar nyelvváltozatban Molnár Csikós 1993 említi az összetett szavak hangsúlyának az utótagra való tolódását, de más hangsúlyozásbeli kontaktushatásról egyéb szerzők nem számolnak be. A szóhangsúly

a magyarhoz hasonlóan szó eleji a szlovák köznyelvben és a nyelvjárások egy részében (Short, 1987: 372), úgyhogy a magyar nyelv szlovákiai változatában szóhangsúlybeli kontaktushatás nem is lenne lehetséges.) A magyar nyelvnek ezekben az országokban létező változataiban többek között a következő, átadó nyelvükben nem szó eleji hangsúlyozású kölcsönszavai léteznek:

(1) Kárpátaljai (ukrajnai) magyar (Cserniczkó István személyes közlése, 2004):

(1a) *„szosziszi* ‘virslí’ < orosz *so šiski*

(1b) *„nakáz* ‘utasítás’ < ukrán *na ’kaz*

Szerbiai (vajdasági) magyar (Ódry Ágnes személyes közlése, 2004):

(1c) *„szindikát* ‘szakszervezet’ < szerb *sin ’dikát*

Romániai (erdélyi) magyar (Benő Attila személyes közlése, 2004):

(1d) *„kopil* ‘koraszülött’ < román *co ’pil* ‘gyerek’

Az amerikai magyarban (AM), azaz az Egyesült Államokban élő magyar emigránsok és leszármazottaik által beszélt kontaktusváltozatban a szóhangsúly legtöbbször szó eleji, bár e nyelvváltozat leírásai szólnak kivételekről is. Az ilyen nem szó eleji hangsúllyal bíró szavak általában az átadó nyelv, vagyis az amerikai angol hangsúlyozását tükrözik: pl. AM *an ’tena*, *a ’merikai*, *sta ’tisztikus*, *eksz ’penszem* ‘kiadásom’ ld. Kontra 1990: 55–56; *pepe ’roni*, *ok ’tóber*, ld. Fenyvesi 1995: 28–29. Illetve igekötős igék esetében a prefixummal ellátott angol igék hangsúlyozása köszön vissza (pl. *re ’write*) az igei hangsúlyozásában – *vissza ’beszélni*, ld. Fenyvesi, 1995: 29.) Az ehhez hasonló példák azonban igen ritkák: az amerikai magyar leírások anyagában izolált kivételeket képeznek, amelyek csak egyes beszélők beszédében jelentkeznek a magyarországi magyaréhoz hasonló, szó eleji hangsúlyozású változatokkal párhuzamosan.

Az amerikai magyarban előforduló angol kölcsönszavak szó eleji hangsúllyal rendelkeznek, azonban más magyar nyelvváltozatokkal ellentétben ezt két módszer egyikével érik el: vagy ugyanazzal a stratégiával, mint a magyar nyelv nyelvváltozatai általában, azaz a szóhangsúlynak az eredetileg hangsúlytalan szótagra való átmozgatásával, vagy pedig a hangsúlytalan szótag törlésével. E két, egymással versengő stratégiára keresünk dolgozatunkban magyarázatot úgy, hogy általános elméleti keretünknek az optimalitáselméletet választjuk és a percepció különleges szerepére is utalunk a kölcsönszavak viselkedésének leírásával.

2. Az amerikai magyar nyelvváltozat

A magyar a 19. század vége óta létezik emigráns nyelvként az Egyesült Államokban. Magyar anyanyelvű beszélők tömeges kivándorlása az USA-ba az 1880-as években kezdődött, és 1920-ra kb. 400 000 magyar anyanyelvű emigráns és még félmillió USA-ban született második generációs magyar élt itt (1960 Census). A magyarok kivándorlása a 20. század folyamán különböző fokú intenzitással folytatódott: azután, hogy az USA 1924-ben bevezetett bevándorlási törvényében korlátozta a dél- és kelet-európai bevándorlók számát, az emigránsok száma lecsökkent, s csak a II. világháború alatt és után, illetve az 1956-os forradalmat követően nőtt. A 20. század eleji magyar emigránsok majdnem kizárólag paraszti és munkás származásúak voltak, akik a Nagy Tavak vidékének Chicagótól New Yorkig húzódó iparvidékén, annak gyáraiban s bányáiban találtak munkát. A II. világháború utáni magyar emigránsok értelmiségiek és felsőbbosztálybeli magyarok voltak, az 56-osok pedig a magyarországi társadalom minden rétegét képviselték.

A 20. század második felének magyar emigránsai nem kizárólag a már meglévő amerikai magyar kolóniákban telepedtek le: ezekben csak a munkásszármazású bevándorlók találtak otthonra, míg a többi magyart felszívta a többségi társadalom, és diaszpórában, az USA összes államában telepedtek le. Ezáltal a hagyományos amerikai magyar kolóniák társadalmilag homogén, főként paraszti és munkásszármazású és munkás sorban élő emberekből álló közösségek maradtak. Az eddig megjelent, amerikai magyar közösségek nyelvhasználatának leírásai mind ilyen közösségekben készültek, és a jelen dolgozat nyelvi anyagát is ezek adják.

Az amerikai magyar nyelvhasználat átfogó leírásai az 1980-as és 1990-es években nagy hagyományokkal rendelkező, munkásosztálybeli magyar közösségekben születtek az Indiana állambeli South Bendben (Kontra, 1990), a Michigan állambeli Detroitban (Bartha, 1993), és a Pennsylvania állambeli McKeesportban (Fenyvesi, 1995). Ekkorra a vizsgált közösségek többnyire a 20. század eleji emigránsok gyorsan fogyó csoportjából, 56-os munkásosztálybeli emigránsokból, és a két csoport USA-ban született leszármazottainak csoportjából álltak. A 20. század végére ezekben a közösségekben többnyire lezajlott az USA-beli sok etnikai csoportra jellemző 3-generációs nyelvcsere folyamata, melynek során a bevándorlók gyermekei angol-domináns kétnyelvűek, míg unokáik angol egynyelvűek lettek. Az amerikai magyar nyelvváltozatot leíró tanulmányok az angol nyelv nagyfokú és kiterjedt hatását tárták fel a magyarnak ebben a nyelvváltozatában, amely a nyelv rendszerének egészét érintette, azaz a szókincsen túl a hangtant, alaktant, mondattant és pragmatikát is. (A nyelvváltozat összefoglaló leírásához ld. Fenyvesi, 2005.)

3. Az adatok

A jelen dolgozatban elemzett adatok több amerikai magyar forrásból származnak: két amerikai magyar közösségben gyűjtött adatok korpuszából – Kontra Miklós South Bend-i,¹ és Fenyvesi Anna mckeesporti korpuszából; a detroiti magyar nyelvhasználat leírásából (Bartha, 1993); és Vázsonyi Endre 1995-ben Kontra Miklós által sajtó alá rendezett amerikai magyar szótárából, amelyhez Vázsonyi az 1960-as években a Calumet-vidéken (Chicagótól keletre) gyűjtötte az adatokat egy a Kontra (1990), Bartha (1993) és Fenyvesi (1995) által vizsgált közösségekhez hasonló amerikai magyar közösségben. Mivel a négy amerikai magyar közösség társadalmilag és nyelvileg nagyon hasonló, a belőlük származó nyelvi adatokat ugyanahhoz az egységes nyelvváltozathoz tartozónak tekintjük.

E négy forrásban közel 1400 kölcsönszót találtunk, amelyekből 150 két vagy több forrásban is előfordult. (Ugyanannak a kölcsönszónak a változatait, mint például *afic* ~ *ofic* ~ *ofisz* ‘iroda’, egyszer számoltuk.) Mivel ebben az 1400 szóban sok az egyszótagú szó, illetve az olyan többszótagú szó, amely az angolban is az első szótagon hangsúlyos, összesen 71 olyan szót találtunk, amelynek angol eredetijében a hangsúly nem szó eleji és első szótagja hangsúlytalan. E 71 szóból 53-ban ugyanaz az adaptációs stratégia működik a szóhangsúly kialakításában: a szóhangsúly az első szótagra tolódik. Az 1. táblázatban ezeket a szavakat adjuk meg.

¹ Ezúton is köszönjük Kontra Miklósnak, hogy korpuszához hozzáférést biztosított nekünk.

1. táblázat. AM szavak, amelyekben az angol szó első, hangsúlytalan szótagja hangsúlyt kap

<i>AA szó</i>	<i>AM kölcsönzó</i>	<i>AM szó jelentése</i>
across	akrosz	‘túloldal; szemben’
announce	anaunszol	‘közöl, rádióban bemond
election	eleksen	‘választások’
enjoy	endzsojol	‘élvez, örül vminek’
examiner	egzeminor	‘a bevándorlókat vizsgáztató hivatalnok’
excitement	ekszájtment	‘izgalom’
excuse	ekszkjúzol	‘bocsánatot kér’
exist	egzisztál	‘létezik’
expect	ekszpektol	‘vár, számít vmire’
expense	ekszpensz	‘költség, kiadás’
extension	eksztensen	‘telefon-mellékállomás’
idea	ájdí ~ ejdi	‘ötlet, gondolat’
baloney	balóni	‘üres beszéd, halandzsa’
bananas	benánész	‘banán’
believe	belívol	‘hisz’
below	biló	‘fagypony alatt’
belong	bilongol	‘tartozik vhová vagy vkihez’
Bohemian	bohimiai	‘cseh’
cigar	cigar, cigár	‘szivar’
cigar box	cigárbox	‘szivardoboz’
cement	címent ~ sziment ~ cément	‘cement’
cement	cimentez	‘cementezi’
cement floor	címenflór	‘cement padló’
collect	kollektál	‘gyűjt’
collector	kollekter	‘begyűjtő ember’
deposit	dipazit	‘betét, előleg’
depression	depresin	‘gazdasági válság’
design	dizejn	‘rajz, minta’
dessert	deszert	‘édesség’
direct	direct	‘egyenes; teljesen; egyenes’
disability	dizabeleti	‘rokkantság, rokkantnyugdíj’
discriminate	diszkriminétol	‘különbséget tesz színesek és fehérek között’
divorce	divorsz	‘válás’
divorce	divorszol	‘elválk [házastárstól]’
donation	donésion ~ donésin	‘adomány’
finesse	faneszes	‘kifinomult’

<i>AA szó</i>	<i>AM kölcsönszó</i>	<i>AM szó jelentése</i>
garage man	garázsember	‘autószerelő’
garage sale	garázs-szél ~ garács-szél	‘garázsban rendezett kiárúsítás’
generation	dzsenerésen	‘nemzedék’
immediate	immediet	‘azonnali’
improve	imprúvol	‘javít, vminek az értékét növeli’
inspect	inspektol	‘megtekint, megvizsgál’
inspector	inspektor ~ inszpektor	‘felügyelő, ellenőr’
insurance	indzsuri ~ insurenc ~ insurensz	‘biztosítás’
insure	insurencol	‘biztosít’
Italian	ejtélien, itáli	‘olasz’
July	juláj	‘július’
policeman	polic ~ pólic ~ policmán	‘rendőr’
repair	reperál	‘megjavít’
report	reportol	‘jelent’
respect	reszpektol	‘tisztel’
retirement	ritájerolás	‘nyugdíjba menetel’
surprise	cuprájz	‘meglepetés’

A 71 szóból azonban 18 úgy épül be az amerikai magyar szókincsbe, hogy hangsúlytalan szótagja törlődik: itt tehát a magyaros szó eleji hangsúly máshogy alakul ki, egy olyan stratégia felhasználásával, amely sem a magyarországi magyarban, sem a magyar nyelv egyéb kontaktusváltozataiban nem jelenik meg. Ezeket a szavakat a 2. táblázatban adjuk meg.

2. táblázat. AM szavak, amelyek esetében az angol szó első, hangsúlytalan szótagja törlődik

<i>AA szó</i>	<i>AM kölcsönszó</i>	<i>AM szó jelentése</i>
adopt	daptol	‘örökbe fogad’
adoption	daptolás	‘örökbe fogadás’
against	genszt	‘ellen’
allergic	lőrcsik	‘allergiás’
aluminum	luminum	‘alumínium’
American	meriken	‘amerikai’
apartment	partment ~ apartment	‘lakás’
appendix	peniksz	‘függelék’
appointment	pojment ~ pojntment	‘előre megbeszélte találkozó’
arrest	resztol ~ le -resztol*	‘(le)pihen’
electric	lektrik	‘elektromos’
emergency room	mördzsenszi rúm ~ emördzsönszi rúm	‘orvosi ügyelet’

<i>AA szó</i>	<i>AM kölcsönszó</i>	<i>AM szó jelentése</i>
engage	le -gédzsol*	‘eljegyéz’
engagement	gédzsmnt	‘eljegyezés’
especially	peseli ~ pesöl	‘különösen’
excuse me	kjúzmi	‘elnézést’
interpreter	tropender	‘tolmács’
involve	bele -volvál**	‘belevon’

* *A kölcsönszavakhoz kapcsolódó igeikötőket félkövérral szedtük.*

** *Ebben az alakban az involve in-jének helyébe a bele igeikötő lép morfológiai helyettesítés és nem fonológiai törlés eredményeképpen, így ezt az alakot kivettük a továbbiakban ismertetett fonológiai elemzés adatai közül.*

A 2. táblázatban 3 szó, az *arrest*, *engage* és az *involve*, úgy kerül be az amerikai magyarba, hogy hangsúlytalan első szótagja törlődik, az így kapott szótó pedig magyar igeikötőt kap. Két másik esetben pedig – az *AA apartment* és *emergency room* kölcsönzésénél pedig párhuzamosan két AM változata alakul ki a szónak oly módon, hogy az adaptációnak mindkét lehetséges stratégiáját igénybe veszik a beszélők: az egyik változat megtartja az eredetileg hangsúlytalan szótagot és annak hangsúlyt ad (*AM apartment* és *emördzsönszi rúm*), míg a másik változatban a hangsúlytalan szótag törlődik (*AM partment* és *mördzsenszi rúm*).

Ezek mellett a kölcsönszavak mellett, 21 amerikai angol kifejezés lexikalizálódik az amerikai magyarban szó eleji hangsúlyos mondatszóként – ezeket a 3. táblázatban adjuk meg. Egy kivétellel ezek mindegyike úgy lesz szó eleji hangsúlyos, hogy a hangsúly az első, eredetileg nem hangsúlyos szótagra tolódik. Egy mondatszó, a *kjúzmi* ‘elnézést’, azonban a hangsúlytalan szótag törlésével keletkezik.

3. táblázat. AM mondatszók, amelyek eredetije nem szó eleji hangsúlyos

<i>AA kifejezés</i>	<i>AM mondatszó</i>	<i>AM mondatszó jelentése</i>
I don't know	ájdono, ajdanó, ájdonnó, ájdontnó	,nem tudom, tudomiséni'
I don't care	ájdunker, ájdunkér	,bánomiséni, nem törődöm vele')
I hope	ájhóp	,remélhetőleg'
I mean	ájmín	,úgy értem, akarom mondani, mármint hogy'
I think so	ájtinkszó	,azt hiszem'
that's it	deccit	,ennyi az egész, így áll a helyzet'
that's OK	deccoké	,helyes, rendben van'
that's right	decrájt	,helyes, rendben van'
just the same	dzseszteszém	,ugyanaz, egykutya'
for sale	fórszél	,áruba bocsátás, eladóvá nyilvánítás'
go to hell	godehel ,menj a fenébe! eredj a pokolba!'	
go ahead	góhet	,előre! rajta! gyertünk!'
good-bye	gudbáj	,isten vele!'

<i>AA kifejezés</i>	<i>AM mondatszó</i>	<i>AM mondatszó jelentése</i>
hurry up	hajrap, harjap	,gyerünk! uccu! gyorsan!'
how did you say that?	haliduszé? ,micsoda? mit mond?'	
hands up!	hendszappol	,fegyveresen kirabol vkit'
you know	junó	,tudod, tudja, tetszik tudni, hát így van ez'
you see	juszí	,látja! no lám! no ugye!'
excuse me	kjúzmi	,bocsánat! pardon!'
my God!	máj god, máj gad	,(óh) Istenem!'
son of a gun	szanomagán, szaromagán	,csirkefogó, betyár, huncut'

4. Elemzés

A magyarországi és az amerikai magyar szóátvételek mechanizmusát kétféleképp fogjuk bemutatni. Az első elemzés tisztán hangtani megszorításokat használ, de a javasolt elemzés alátámasztására tipológiai, percepciósi és pragmatikai érveket is felsorol. A második elemzés morfológiai és szemantikai szempontokat is figyelembe véve nem törlésként modellálja a hangsúlytalan szókezdő szótagok leválasztását, hanem morfológiai szételemzéseként.

4.1. Szótagalapú elemzés

A magyarországi és az amerikai magyar szóátvételekben is az első szótagra esik a hangsúly. Erről a balra igazító Align-Left megszorításcsalád alábbi tagja gondoskodik:

- (2) (a) Align-Wd-L: Align (PrWd, Left, Foot, Left)
A prozódiai szó bal szélén láb bal széle van.

E mellett a jólformáltsági megszorítás mellett fontos szerepet kap még két, nyelvek közötti hűségmegszorítás is. Az alábbiakhoz hasonló megszorításokkal nem találkozhatunk a generatív nyelvtan idealizált beszélőjének a beszédprodukciónak modelláló olyan elemzésekben, amelyek azt feltételezik, hogy a bemeneti mögöttes ábrázolásban a szegmentumok még nem rendeződnek szótagokba. A szókölcsonzés bemenete azonban nem absztrakt mögöttes ábrázolás. Erről bővebben l. pl. a Calabrese és Wetzels (2009)-ben közölt tanulmányokat.

- (2) (b) Max- σ
Minden bemeneti szótagnak megfelel egy kimeneti szótag. (Ne törölj szótagot!)
- (c) ID-Stress: Identity-Stress
Bemeneti hangsúlyos szótagnak hangsúlyos szótag felel meg a kimenetben.

A magyarországi magyarban az AlignL és a Max- σ erősebb az ID-Stressnél. Szó eleji hangsúlytalan szótag nem törlődik:

- (3) AlignL, Max- σ >> ID-Stress

A második szótagján hangsúlyos *Alaska* [ə'læskə] így lesz a magyarban *Alaszka* ['ɒlskɒ]:

(4)

	ə'læskə	AlignL	Max-σ	ID-Stress
	ɒ'lɒskɒ	*!		
☞	'ɒlɒskɒ			*
	'lɒskɒ		*!	

Az amerikai magyarban csak az AlignL erősebb mindennél, a Max-σ és az ID-Stress egyenrangú:

(5) AlignL >> Max-σ, ID-Stress

Az alábbi három táblázat azt szemlélteti, hogy az amerikai magyarban egyaránt alkalmazható a hangsúlymozgatás és a szótagtörlés. A (6) példa egymással váltakozó győztes jelölteket mutat be, a (7) és a (8) példa pedig a győztes jelölt mellett zárójelben mutat rá nem adatolt, de elvileg lehetséges átvételekre.

(6) Angol *a'partment* > amerikai magyar *,apartment* ~ *'partment*

	ə'pɑ:tmənt	AlignL	Max-σ	ID-Stress
	ɒ'pɔ:rtmənt	*!		
☞	'ɒpɔ:rtmənt			*
☞	'pɔ:rtmənt		*	

(7) Angol *im'mediate* > amerikai magyar *'immediet*

	i'mi:diət	AlignL	Max-σ	ID-Stress
	im'mediət	*!		
☞	'immediət			*
(☞)	'mediət		*	

(8) Angol *en'gagement* > amerikai magyar *'gédzsmənt*

	ɪn'geɪdʒmənt	AlignL	Max-σ	ID-Stress
	ɛŋ'ge:dʒmənt	*!		
(☞)	'ɛŋge:dʒmənt			*
☞	'ge:dʒmənt		*	

A hangsúlymozgatás és a szótagtörlés közötti választás nem teljesen megjósolható. Mássalhangzóval kezdődő szótag egy sem törlődött a korpuszunkban. Ezt magyarázhatjuk strukturálisan is – a teljes szótag nyitányból és rimből áll, így a magánhangzóval kezdődő szótag „csonka” szótag, tehát könnyebben törlődhet –, tipológiailag is – mássalhangzóval kezdődő szótag minden nyelvben van, magánhangzóval kezdődő viszont nincs minden nyelvben, és így a magánhangzóval kezdődő szótag törlésével a megmaradt szó tipológiailag jelöletlenebb (vagyis jobb) lesz, mint az eredeti. De hivatkozhatunk egyszerűen arra is, hogy a mássalhangzóval kezdődő szótagok jobban észlelhetők a magánhangzóval kezdődőeknél, különösen akkor, ha a magánhangzóval kezdődő szótag magánhangzója centrális (pl. [ə] vagy [ʌ]) vagy centralizált (pl. [ɪ]). Az ilyen szótagok akusztikai tartalma könnyen összetéveszthető az olyan nem szótári hezitációkkal, mint az [ʒ:] vagy az [ʌm]. A centrális vagy centralizált magánhangzóval kezdődő és fakultatívan nazálisra végződő hezitációs formák $\Theta(N)$ képletébe jól belefér az *apartment* elején ejtett [ə] is és az *engagement* elején ejtett [ɪn] is.

A magánhangzóval kezdődő szótagot nem teszi ellenállóbbá, ha mássalhangzóra végződik. Tipológiailag ez sem meglepő, hiszen nyílt szótag minden nyelvben van, zárt szótag viszont nincs minden nyelvben. Az *en'gagement* vagy az *in'terpreter* elejéről ugyanolyan könnyen törlődik a hangsúlytalan szótag, mint az *A'merican* vagy az *a'luminum* elejéről: *en,gagement* → ['ge:dʒmənt], *in'terpreter* → ['trɒpendɜː]; *A'merican* → ['mɛrɪkən], *a'luminum* → ['lɪnɪnəm].

Az alábbi hűségmagszorítást a CV szerkezetű szótagok univerzális jelöletlensége motiválja:

(9) Max-CV

A bemeneti mássalhangzó-magánhangzó szakaszoknak van kimeneti megfelelőjük.

A Max-CV-nek meg kell előznie az ID-Stress-t, hogy érvényesülhessen, a Max- σ -nak viszont egyenrangúnak kell lennie az ID-Stress-szel, hogy magánhangzóval kezdődő szótag törlődhessenek, mássalhangzóval kezdődőek viszont ne:

(10) AlignL, Max-CV >> Max- σ , ID-Stress

A *police* [pə'li:s]-ből lehet az amerikai magyarban *polic* ['pɒlɪts], de *lic*, az nem:

(11)	pə'li:s	AlignL	Max-CV	Max- σ	ID-Stress
	pɒ'lɪts	*!			
☞	'pɒlɪts				*
	'plɪts		*!	*	
	'lɪts		*!	**	

A (12) példa a (6) példát egészíti ki a Max-CV megszorítás oszlopával annak szemléltetésére, hogy a magánhangzóval kezdődő szótag törlése csak a Max- σ megszorítást sérti, a Max-CV-t nem:

(12)		AlignL	Max-CV	Max- σ	ID-Stress
	ə'pɑ:tmənt				
	ɒ'pɔ:tmənt	*!			
	☞ 'ɒpɔ:tmənt				*
	☞ 'pɔ:tmənt			*	

Vegyük észre, hogy a Max-CV-nél egyszerűbbnek tűnő, mert csak egy szótagösszetevőre hivatkozó Max-Onset (Max-Nyitány) megszorítás nem választja ki egyértelműen a győztes jelöltet:

(13) Max-CV helyett Max-Onset

		AlignL	Max-CV	Max- σ	ID-Stress
	pə'li:s				
	po'lits	*!			
	☞? 'pɒlits				*
	☞? 'plits			*	
	'lits		*!	**	

Bár az angol gyors beszédben előfordulhat, hogy mássalhangzóval kezdődő hangsúlytalan szótagokból törlődik a magánhangzó (pl. *p'lice* [p^h'li:s] or *s'pose* [s^h'p^houz]), illet az amerikai magyar adataink között nem találtunk:

(14)		AlignL	Max-CV	Max- σ	ID-Stress
	pə'li:s				
	po'lits	*!			
	☞ 'pɒlits				*
	'plits		*!	*	
	'lits		*!	**	

4.2. Morfofonológiai elemzés

Közhely számba megy, hogy amikor először hallunk idegen nyelvű szöveget, azt sem tudjuk, hol ér véget az egyik szó, és hol kezdődik a másik. Ez egyébként még az anyanyelvünk szavaival is előfordulhat. *A zacskó* sok magyar anyanyelvűnek *az acskó*, és ez nem csak alkalmi határeltolódás, mint az *A zanyád!*-ban, hanem állandósult, amint azt az *egy acskó* is mutatja. Az *a zacskó* → *a zacskó* egyszerű határeltolódás: a bemenet és a kimenet is ugyanannyi részből áll, és ugyanazt is jelenti, csak máshol van a részek között a határ. Ilyen határeltolódások bármely nyelvben történhetnek, és esetenként standarddá is válhatnak, mint pl. az angolban az *a norange* → *an orange* 'egy narancs', *a napron* → *an apron* 'egy kötény', *a nadder* → *an adder* 'egy vipera' (Akmajian, 2001: 17). Az, ami a *fellebbez* igével

történt, már több ennél. Ebben a szóban eredetileg a *feljebb* középfokú határozószó *fellebb* alakváltozata van benne, ebből képez igét a *z* igeképző. Ez a *fellebb* van a *fellebbviteli bíróság*-ban is. Akiknek a *fellebb* még mindig ‘feljebb’, azok úgy mondják, hogy *Ne fellebbezz!* Vannak azonban, akik azt mondják, hogy *Ne lebbezz fel!* A változás bemenetében még nincs igekötős ige, a kimenetében már van: *fel|lebb|ez* (‘feljebb’ + *z* igeképző) → *fel|lebbez* (*fel* igekötő + *lebbez*, csak a *fel* igekötővel előforduló új ige).²

Az amerikai magyarba bekerült angol kölcsönszavak törölt szókezdő szótagjai népi etimológiával mind újraértelmezhetőek határozatlan névelőként (*appointment* → *a pointment*, *electric* → *a lectric*), prepozícióként (*engagement* → *in gagement*) vagy prefixumként (*excuse me* → *ex-cuseme*). A szókezdő hangsúlytalan szótag így nem törlődik, hanem csak elválik a szótól. Ezt az elemzést támogatják azok az adatok, amelyekben a prefixumként újraelemezhető kezdő szótagok magyar igekötőkre cserélődnek: *engage* → *le-gédzsol*, *involve* → *bele-volvál*.

A morfofonológiai megszorítások közül három megegyezik a szótagalapú elemzés megszorításaival:

- (15) (a) Align-Wd-L: Align (PrWd, Left, Foot, Left)
A prozódiai szó bal szélén láb bal széle van.
(c) Max-σ
Minden bemeneti szótagnak megfelel egy kimeneti szótag.
(c) ID-Stress: Identity-Stress
Bemeneti hangsúlyos szótagnak hangsúlyos szótag felel meg a kimenetben.

Új megszorítás a jelentéses egységek követelése és népetimológia tiltása:

- (15) (d) Jelent
A kimenetet jelentéses egységek alkotják.
(e) *FE: no folk etymology
A kimeneti jelentéses egységeknek legyen bemeneti megfelelőjük.

E szerint az elemzés szerint a szókezdő hangsúlytalan szótagok nem törlődnek, nem semmisülnek meg, hanem csak elválnak a szótól. Nincs törlés, a Max-σ ugyanolyan erős, mint az Align-Left. Ez a két megszorítás egyenrangúként dominálja az összes többit:

(16) AlignL, Max-σ >> ID-Stress, Jelent, *FE

Az *engagement* → *gédzsmen* szókölcsonzésben nem törlődik az *en-*, hanem átértelmeződik:

(17)	m'geɪdʒmənt	AlignL	Max-σ	ID-Stress	Jelent	*FE
	iŋ'ge:dʒmənt	*!				
(☞)	'iŋge:dʒmənt			*		
☞	in'ge:dʒmənt					*
	'ge:dʒmənt		*!			

² Az, hogy a *lebbez* tovább bontható-e *lebb*-re és *z* képzőre, bizonytalan, mert a *lebb* sohasem fordul elő a *z* nélkül.

A második szótagon hangsúlyos *in'gédzsmnt* és a kezdő szótagját teljesen elvesztő *'gédzsmnt* az első akadálypárnál elbukik. A tovább jutó két jelölt egy-egy alacsonyabb rangú megszorítást sért: az első szótagján hangsúlyos *'ingédzsmnt* az ID-Stress, az *engagement*-et *in*-re és *gédzsmnt*-re tagoló *in'gédzsmnt* pedig a népetimológia tiltását. Mivel ezek a megszorítások egyenrangúak, a véletlen dönti el, hogy melyik alak terjed el.

A Jelent megszorítást egyik jelölt sem sérti. A népetimológiás *in'gédzsmnt*-ben az *in* prepozíció, a *'gédzsmnt* pedig örökli az *engagement* jelentését.

Ugyanez a *police*-szal már nem játszható el. A *police*-t kettéelemző *po'lic* alakulatban a *po*-hoz nem társítható jelentés, így a *'polic* nyer:

(18)	pə'li:s	AlignL	Max-σ	ID-Stress	Jelent	*FE
	po'lits	*!				
	☞ 'polits			*		
	'plits				*	*
	'lits		*!			

A nyelvet írott alakban tanulva a népetimológia tiltása felerősödik. A magyarországi kölcsönszavakban az egyedüli nyertes a hangsúlyt a szó elejére vivő alak lehet.

Összefoglalás

A magyarországi és az amerikai magyarok különböző szókölszönzési stratégiái összefügghetnek azzal, hogy miképp kerülnek kapcsolatba a nyelvvel. A tankönyvekből tanuló magyarországi magyarok nem hallják az angolt annyit, mint az amerikai magyarok, ennek következtében a nyelv hallás útján való elsajátítása nem sokkal nagyobb mértékű, mint az olvasva tanulás. Így ritkábban kell megtippelniük, hogy az az új szó, amit egy korábbi beszélgetésben hallottak mettől meddig is tartott. Az írott szövegben a szóközők egyértelműen jelzik, hogy a szavak hol kezdődnek, és hol érnek véget.

Az amerikai magyarok reggeltől estig folyamatosan hallják az angolt, és ha nem olyan munkát végeznek, amelynek során írniuk, olvasniuk kell, akkor a nyelvet túlnyomórészt hallás útján sajátítják el. Az írott szöveg diszkrét lexikális egységei nem ellensúlyozzák hatékonyan a beszélt nyelv bizonytalanságait.

Ahol nincs elég auditorikus input, ott a prozódiai alapú megszorítások, mint az ID-Stress egyáltalán nem érvényesülnek. Ahol a vizuális input a kevés, ott viszont a szó integritása sérülhet. Erre találtunk példákat az amerikai magyarok angol eredetű kölcsönszavaiban.

Arra, hogy mi történik a szókezdő hangsúlytalan szótagokkal kétféle optimalitáselméleti elemzést javasoltunk, egy tisztán hangtani alapút, és egy morfofonológiát. A tisztán hangtani elemzés jobban megfelelhet a modularitást előnyben részesítő felfogás híveinek, és az is előnye, hogy kevesebb megszorítással is beéri, de az olyan jelenségeket, mint a prefixumként újraelemzhető szókezdetek ige kötőre cserélése, nem magyarázza.

Irodalom

- Akmajian, Adrian (2001) *Linguistics: an introduction to language and communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Austerlitz, Robert (1987) Uralic languages. In: Bernard Comrie (ed.) *The major languages of Eastern Europe*. London: Croom Helm. 177–184.
- Bartha Csilla (1993) *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Budapest: Kandidátusi értekezés.
- Benő, Attila – Sándor Szilágyi N. (2005) Hungarian in Romania. In: Anna Fenyvesi (ed.) *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins. 133–162.
- Bodó, Csanád (2005) Hungarian in Austria. In: Anna Fenyvesi (ed.) *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins. 241–264.
- Calabrese, Andrea – Leo Wetzels (2009) *Loan Phonology*. Amsterdam: Benjamins.
- Csernicskó, István (2005) Hungarian in Ukraine. In: Anna Fenyvesi (ed.) *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins. 89–132.
- Fenyvesi, Anna (1995) Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian. *University of Pittsburgh Working Papers in Linguistics*, 3: 1–117.
- Fenyvesi, Anna (2005) Hungarian in the United States. In: Fenyvesi, Anna (ed.) *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins. 265–318.
- Fenyvesi, Anna (ed.) (2005) *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Fenyvesi Anna – Zsigri Gyula (2007) A percepció szerepe az angol kölcsönszavak hangsúlytalan szókezdő szótagjainak fonológiai adaptációjában az amerikai magyarban. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Nyelvek és nyelvváltozatok: Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. I. kötet. 315–324.
- Göncz, Lajos – Ottó Vörös (2005) Hungarian in the former Yugoslavia. In: Anna Fenyvesi (ed.) *Hungarian language contact outside Hungary: Studies in Hungarian as a minority language*. Amsterdam: John Benjamins. 187–240.
- Kager, René (1999) *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kenstowicz, Michael (2001) The role of perception in loanword phonology. *Linguistique africaine*, 20.
- Kenstowicz, Michael – Atiwong Suchato. *Issues in loanword adaptation: a case study from Thai*. Kézirat. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.120.1588&rep=rep1&type=pdf>
- Kontra Miklós (1990) *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Molnár Csikós László (1989) A magyar nyelv helyzete Jugoszláviában. *Magyar Nyelvőr*, 113: 162–175.
- Peperkamp, Sharon – Emmanuel Dupoux (2003) *Reinterpreting loanword adaptations: the role of perception*. Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences. 367–370.

- Prince, Alan – Paul Smolensky (2004) *Optimality Theory: constraint interaction in generative grammar*. Blackwell. <http://roa.rutgers.edu/files/537-0802/537-0802-PRINCE-0-0.PDF>
- Short, D. (1987) Czech and Slovak. In: Bernard Comrie (ed.) *The world's major languages*. New York: Oxford University Press. 367–390.
- Bernhardt, Barbara H. – Joseph P. Stemberger (1998) *Handbook of phonological development from the perspective of constraint-based nonlinear phonology*. San Diego: Academic Press.
- Steriade, Donca (2001) Directional asymmetries in place assimilation: A perceptual account. In: Elizabeth Hume – Keith Johnson (ed.) *The role of speech perception in phonology*. San Diego: Academic Press. 219–50.
- Vázsonyi Endre (1995) *Túl a Kecegárdán: Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

PETER SHERWOOD

**ÉRTELMEZÉSEK A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV
ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI OKTATÁSÁBAN:
A MAGÁNHANGZÓ HARMÓNIA***

E cikkem eredetileg angol nyelven látott napvilágot a pécsi *Hungarológiai Évkönyv* 2009 (IX. évf.) 1. számában (50–55.). Tematikája Miklósnak manapság kevésbé emlegetett, de pályájára döntőleg ható indianai magyar lektori munkásságához kötődik. Bloomingtonban ugyanis több éven át oktatta a magyar nyelvet amerikaiaknak, s így sokat küszködhetett a magyar nyelvnek a külföldi tanuló számára legelső tipológiai akadályá megtanításával, az illeszkedéssel. E kis szöveggel szeretnék emlékezni a hetvenes évekig visszanyúló barátságunkra.

Az említett folyóirat X. évfolyamának megjelenése kapcsán érdemes számba venni a magyar mint idegen nyelv oktatása (MINY) terén elért eddigi eredményeket, és feltenni a kérdést, hogy meddig jutott a MINY az elmúlt évtized során az önálló diszciplínává válás terén. Tanulmányomban kifejezetten azokra a magyarázatlétezőségekre fókuszálok, melyek a magyarul tanulók számára a magánhangzó harmónia megértését célozzák meg. Teszem ezt az elmúlt évtizedben megjelent három tanulmány kapcsán, melyek közül Hegedűs (2005) és Szili (2002) tanulmánya a magyart idegen nyelvként oktatók számára, Rounds és Sólyom (2002) írása a magyar nyelvet az angol nyelv segítségével tanulók számára íródott.

Bevezetésként el kell mondanom, hogy az említett szerzők természetesen a MINY kiváló és magasan képzett szakemberei, s a három tanulmány bőven tartalmaz olyan ismereteket, melyek számomra a magyar nyelv tanítása során kiválóan alkalmazhatóak, s hogy elemzésem nem vonja kétségbe ezen írárok szakmai értékét. Különösen Hegedűs 2005-ös tanulmányát emelném ki egy élet munkásságának rendkívül eredeti és szokatlanul részletező összefoglalásaként e tudományterületen; amely azonban (a 300 oldalt is meghaladó anyagból) alig 10 oldalt szentel a magyar nyelv hangállományának és hangrendszerének.

Mindhárom tanulmány esetében megállapítható az a nyilvánvaló tény, hogy bennük a magánhangzó-harmónia tárgyalása lényegében nem különbözik a magyar anyanyelvű tanulóknak szánt hagyományos magyar nyelvi tankönyvekből ismert gyakorlattól. Ez azt jelenti, hogy a külföldi tanulók meglehetősen általános, gyakran irreleváns információkat kapnak ebben a témában, ugyanakkor nem rendelkeznek azon specifikus információkkal, amelyek nyelvtanulásuk szempontjából elengedhetetlenül fontosak lennének. Az a megállapítás például, hogy a magánhangzó-harmónia „stilisztikája és zenei hatása” (Szili, 2006: 12), vagy egy magyar író azon véleménye, hogy „magánhangzó-készletében a magyar nyelv gazdagabb”, mint más nyelvek (Hegedűs, 2005: 303) talán némi érdeklődésre még számot tarthat néhány anyanyelvi beszélő nem szakmai beszélgetése során, azonban az egyedüli

---

* *Angolból fordította:* Hegedűs Orsolya.

dolog, amelyre a nyelvet elsajátítani igyekvőnek szüksége van a magánhangzó-harmónia kapcsán nem más, mint annak megállapítása, hogy az adott szótóhoz a toldaléknak melyik magánhangzós variánsa járul.

Erre a kérdésre azonban nem könnyű az említett munkákból egyenes és egyértelmű választ kapni. Ennek egyik oka a fonetika és fonológia fogalmainak keverése, amely a magyar nyelvtanoknak e két területet félreérthetően összekapcsoló *hangtan* kifejezésével magyarázható (feltehetően abból a purista alapállásból kiindulva, hogy a fonetika és fonológia kifejezések „szükségtelen idegen szavak” a magyar nyelvben). A megkülönböztetés azonban kulcsfontosságú, hiszen a magyar nyelv legalapvetőbb magánhangzó-harmóniájának, az előlségi (palatoveláris) illeszkedésnek az elsajátításához a nyelvtanulónak tudnia kell, vajon az adott tő fonológiailag elülső vagy fonológiailag hátulsó (hívjuk csak ezeket előlképzett, illetve hátulképzett szavaknak). Tehát a nyelvtanulónak szüksége van a magánhangzó-harmónia osztályát meghatározó szabályra, amely vagy fonológiai elülső vagy fonológiai hátulsó harmónia lehet. Az elől- vagy hátulképzettség a magyar szótóvek sajátossága, és csak részben felel meg a bennük található magánhangzók fonetikai jellegzetességeinek.

A tanuló számára a ’vegyes hangrend’ (Szili, 2006: 12; Hegedűs, 2005: 308; ’mixed [vowel] words’: Rounds and Sólyom, 2002: 16) fogalma különösen megtévesztő lehet. Ez a kifejezés bizonyos tövek tisztán fonetikus jellemzése aszerint, milyen mgh-kombináció található meg bennük. Mindazonáltal ez nem segít annak az egyértelmű meghatározásában, hogy egy szó fonetikailag elülső (BVW) vagy hásó (FVW). Például előfordulhat, hogy azonos fonetikai hangsor egyaránt képvisel egy BVW és egy FVW szót: *szív* ’heart’ = FVW, *szív* ’sucks, draws on, inhales’ = BVW; *ír* ’Irish (man)’ = FVW, míg az *ír* ’writes’ = BVW.

Korábbi írásaimban (legutóbbi magyar nyelven: Sherwood 2007 [2008]: 25–27) már közreadtam a magánhangzóharmónia-osztályozás szabályának általam a tanítási gyakorlatban leghasználhatóbbnak gondolt megfogalmazását, amelyet további részletekért az olvasó szíves figyelmébe ajánlok. Amint arra említett írásom rámutat, a magyar magánhangzó-harmónia osztályának meghatározásához valójában semmi szükség fonetikáról vagy fonológiáról beszélni, hiszen a tanuló választási lehetősége vagy-vagy: elég arra utalni, hogy a „szó az A vagy a B osztályba” tartozik, vagy bármely más kifejezéspárt alkalmazni. Az ilyen vagy-vagy variációk egy kivételével mindenfajta magánhangzó-harmóniára alkalmazhatók a magyar nyelvben.

Amint azt a tanárok bizonyára tudják, a kivételt a labiális (ajakkerekítéses) magánhangzó-harmónia jelenti, és fel is tehetnék a kérdést, hogyan illeszkedik mindez az eddig felvázolt sémába. Ez igen lényeges kérdés. Mivel az ajakkerekítéses harmónia nyilvánvalóan megtalálható a magyar nyelvben, ezért elkerülhetetlenül szükséges bizonyos fonetikai kérdések megvitatása, különösen az ajkak kerekítéséé. Jegyezzük meg azonban, hogy ez a jelenség igen könnyen demonstrálható a tanulóknak látható és hallható formában is (tehát nincs szükség a nyelv pozicionálásának és egyéb problémás témáknak hosszadalmas tárgyalására). Ezért talán jobb megtartani a BVW’s és FVW’s terminológiát, tisztázva azt, hogy míg ezek fonológiai kifejezések, addig a labiális harmónia a fonetika tárgykörébe tartozik.

A labiális harmónia legfontosabb ismertetőjegye az, hogy a magyar hangrendszer egyetlen pontján fordul elő, mégpedig az *-o/-e/-ö* magánhangzókat váltakoztató, háromalakú toldalékok esetében, amelyeknek (szignifikánsan) hiányoznak a hosszú megfelelőik, és amelyek szigorúan megkülönböztetendők a másikkal, szintén *-e* hangzót tartalmazó *-a/-e* változattól. A tanárnak meg kellene említenie (bár a tanulót ettől megkímélhetné), hogy az utóbbi változat történetileg más *-e*-t tartalmaz, amely fonetikusán mindig nyíltabb volt, és amellyel bizonyos (nem standard) magyar dialektusokban a történetileg fonetikusán zár-

tabb, a háromalakú toldalékokban megtalálható *-e* (a hagyományos magyar fonetikus jelölésben *-ĕ*) hangzóval még nem olvadt össze.

A tanulóknak azt is világosan el kell magyarázni, hogy a labiális harmónia teljességgel más természetű, mint az elöltségi harmónia, és semmi köze sincs a magánhangzóharmónia-osztály szabályához. A labiális harmónia nem a szótövek tulajdonsága, hanem egy további szabályt hoz magával, amely szabály a FVW-knak csak szomszédos szegmenseit érinti. Ezért félrevezető a következőket állítani:

„Ha az *alapszó utolsó szótagjában* magas kerekítéses (labiális) van, a **szótő** és a kötőhangzója ajakműködés szerint is harmonizálhat” (Szili, 2006: 12).

Vagy azt, hogy:

„ha az elülső ajakkerekítéses szó *utolsó magánhangzója ajakkerekítéses*, akkor az ajakkerekítéses változatot használjuk” (Rouns and Sólyom, 2002: 17; minden kiemelés tőlem – PSh).

Hegedűs nem kínál explicit szabályt a labiális harmóniához, példáiban azonban szintén arra utal, hogy a labiális harmónia a szótőn működik (Hegedűs 2005: 308).

A tanulók számára különösen zavaró a kétfajta harmónia azonos szinten való kezelése, mint pl. abban a kijelentésben, mely szerint léteznek 'elülső ajakkerekítéses (magánhangzójú) szavak' (Rouns and Sólyom 2002: 17, 44, etc). Ez az állítás teljességgel hamis: *a magyarban nincs 'elülső ajakkerekítéses (magánhangzójú) szó' kategória abban az értelemben, amelyben léteznek „front (vagy back) magánhangzójú szavak”*. A labiális harmóniát nem lehet a szótő (utolsó magánhangzója) szempontjából (azzal kapcsolatban) meghatározni: ez a *gyerek-hez*, *gyerek-ek-hez* és mondjuk a *gyerek-ünk-höz*, *gyerek-ük-höz* formák összehasonlításából egyértelműen kitűnik. Hozhatunk példákat az igei rendszeréből is: *öl-tök* de *öl-i-tek*, ahol a *-tok/-tek/-tök* kétségtelenül egy (alkalmasint: ugyanaz a) szegmentálható elem, amely az igei és a névszói rendszerben egyaránt megtalálható, teljesen azonos jelentésben. Itt abszolút világos, hogy az eset-, illetve személyragot az őt közvetlenül megelőző magánhangzó határozza meg, mint ahogy az is, hogy ez a bizonyos magánhangzó nem szükségszerűen a szótő vagy a szótő része.

Meglátásom szerint a labiális harmónia szabálya hozzávetőleg a következő:

A 3 magánhangzós toldalékvariáns csak akkor jelenik meg valahol egy fonológiai magashangrendű szó toldalékolásában, amikor jelen van az *ö/ő/ü/ű* magánhangzók valamelyike a toldalékot közvetlenül megelőző szótagban: ekkor hívódik elő az adott toldalék realizációja során az *ö-s* változat. Egyébként a toldalék magánhangzója az alapértéket képviselő *e* lesz.

Ahhoz, hogy egyszerűen és egyértelműen használható szabályt kapjunk, feltétlenül szükséges egységes reprezentációt alkotnunk a magyar nyelv minden szuffixuma számára (azaz egységes morfofonemikus formulát kell létrehozni). Éppen ezért legelőször is olyan rövidítést kell alkotni a három magánhangzós toldalékok számára, amelyből a diák azonnal látja, hogy ezt a szabályt kell alkalmaznia. A nyelvészek különböző rövidítési (morfofonemikus) konvenciókat használnak, például számokat (jelen esetben a 3) mint a *-T3K* szimbólumban a *-tok/-tek/-tök jelölésére*, ahogy azt Daniel Abondolo néhány munkájában meg-

találjuk. Én a görög béta betűt használom (Sherwood 2007 [2008], *passim*), de bármilyen egyéb következetesen használt szimbólum használható, amelynek segítségével világosan meg tudjuk különböztetni az *a/e* váltakozástól (amelyre én a görög alfa betűt használom).

A hagyományos ‚kötőhangzó’ terminus megtartása a magyar nyelvet oktató anyagokban (Szili, 2006: 12, 15–20 stb.; Hegedűs, 2005: 57 stb.) hasonló akadály támaszt a magyar nyelv morfológiai rendszerének világos megértése előtt (bár meg kell jegyezni, hogy Hegedűs törekszik elkerülni e terminus használatát, és nem veszi fel kötete tárgyszavai közé sem). Rounds és Sólyom munkájában a kötőhangzó terminust találjuk mind az olyan magánhangzókra, amelyek a többes *-k* és a tárgyeset *-t* toldalékot megelőzi, mind az olyan magánhangzókra, amelyek az igeragozásban használatosak, mint pl. az *ért-<e>-nek* szóban. Ennek következtében a tanárnak különbséget kell tennie a névszó és igeragozás között ebben a tekintetben. Egyrészt nincs is meg a valódi előtét magánhangzó a névszóragozási rendszerben, vö. *parasztnak/*parasztanak’ ~ *akasztanak/akasztanak*. (Megj.: A nem használatos **akasztanak* szemben áll az alternánsával megjelenő *akasztalak/akasztlak* alakokkal NSz I 2006: 842. Tény továbbá, hogy szórványosan az *akasztanak* alakokkal is találkozunk (vö. Google). Ez a jelenség további elméleti és gyakorlati vizsgálatokat követel, de nem szükséges, hogy az oktatási célok között szerepeljen az, hogy a diákok a kérdéses alakokat létre tudják hozni.)

Ha az igeragozásra korlátozzuk az előtétmagánhangzós rendszerünket, akkor a többes szám jele és a tárgyeset ragja előtti magánhangzót a névszóragozásban nem epentetikus elemnek (kötőhang) kell tartanunk, hanem a toldalék részének, rövidítve azt vagy (1) bétával a szabályos névszavak esetében (*csomag/szörf/rend : csomag-ot/szörf-öt/rend-et*); vagy (2) alfával a kivételek esetében (*ház/könyv : ház-at/könyv-et*). Megjegyzendő, hogy ez az utóbbi két szó egyetlen típusa a kivételeknek, és nem két különböző típus, ahogy azt gyakran tévesen a magyar nyelv leírásaiban találjuk. Ez a megközelítés nem történetileg tekint a jelenségre, nem veszi figyelembe tehát, hogy az alfa magánhangzó történetileg része a tőnek, és ez okoz kétségtelenül további komplikációkat, pl. a tárgyrag magánhangzójának a hozzáillesztésekor. Ennek ellenére ebből a szemléletből számos további előny származik, amely általánosabb nyelvészeti tanulságokat fejez ki, és mindenekelőtt egyszerűbbé teszi a rendszer bemutatását. Vö. denominális ige képzés az =L toldalékkal: szabályos, béta: *csomagol/szörföl/rendel*: kivételes, alfa *házal/könyvel*, illetve a melléknévképzés esetében =S : *házas/könyves*.

Arra nézve, hogy a labiális harmónia egy későbbi fejlemény a magyarban, további bizonyítékot nyújthat a magyar nyelvvel rokonságban álló mezei mari nyelv is. A mezei mariiban az inesszívusz ragja a következő alakokban található: *-što/-šte/-štö* (Kangasmaa-Minn, 1998: 226). Mivel a három magánhangzós toldalékolási szabály az egyes nyelvekben részleteiben és az elvárhatónál nagyobb mértékben különbözik, érdemes arra gondolni, hogy az késői fejlemény és nem minden uráli nyelvben szisztematikus és széleskörben elterjedt, hanem areális (kontakt) jelenség: minden egyes olyan finnugor nyelv korai beszélői, amelyben ez a szabály megtalálható, néhány száz éven keresztül szoros kapcsolatban voltak különböző török népekkel, amelyeknek nyelvében tipikus, sokkal szisztematikusabb és széleskörű az előlési és kerekési harmónia.

* * *

Ahogy e rövid írás rámutat, a magyar nyelvtan alapvető és fontos aspektusaira nézve a magyar mint idegennyelv tanításában még a 21. század első évtizedében is olyan megközelítési módokat alkalmaznak, melyek a magyar nyelvnek a 20., sőt a 19. századi értelmezési felfogásából származnak, és amely leírások anyanyelvi beszélők számára készültek (és

sok iskolában és felsőfokú intézményben még ma is használatosak). Az eredményes magyar mint idegennyelv oktatásban itt az idő a radikális szemléletváltásra.

Irodalom

- Hegedűs Rita (2005) *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kangasmaa-Minn, E. (1998) Mari. In: Daniel Abondolo (ed.) *The Uralic Languages*. London and New York: Routledge.
- NSz (2006): *A magyar nyelv nagyszótára*. I. Segédlet. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 2006.
- Rounds, Carol H. – Sólyom, E. (2002) *Colloquial Hungarian*. London and New York: Routledge.
- Sherwood, Peter (2008) A magánhangzó-illeszkedés tanítása. *THL2* (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd language and Hungarian Culture / A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Budapest: Balassi Intézet) 1–2: 25–31. [Megj.: A tanulmány e nyomtatott változata számos értelemzavaró elütést tartalmaz.]
- Szili, Katalin (2006) *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához. (A magyart idegen nyelvként oktató tanároknak)*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.

TERESTYÉNI TAMÁS

BESZÉDAKTUSOK AUSTIN ÉS HABERMAS FELFOGÁSÁBAN

John Austin *How to Do Things with Words* című 1962-ben megjelent könyve (magyar fordítása: Austin, 1990) nemcsak a nyelvészetre és a nyelvfilozófiára, hanem más társadalomtudományokra is újító, megtermékenyítő hatást gyakorolt. Az Austin felismerései ihlette gondolatkörök közül kiemelkedik Jürgen Habermas szociológiai elmélete a kommunikatív cselekvésről. (Habermas, 1981; részleges magyar fordítása: Habermas, é. n.) Az alábbiakban azt vesszük szemügyre röviden, hogy miképpen viszonyul a kommunikatív cselekvés habermasi fogalma az eredeti austin-i beszédaktuselmélethez.

1. Austin beszédaktuselmélete

Mint ismeretes, a beszédaktuselmélet arra a felismerésre épül, hogy amikor beszélünk, amikor mondunk valamit, akkor egyúttal megteszünk, megcselekszünk valami olyat is, ami több, mint szavak pusztá hangoztatása: minden mondatunknak, minden megnyilatkozásunknak van valamilyen sajátos, a beszélésen túlmutató és túlható cselekvési értéke, ereje. Ennek jegyében Austin megkülönböztette egymástól azt, amit mondunk, és azt, amit teszünk, cselekszünk abban, hogy mondjuk, amit mondunk. Az, amit mondunk, egy nyelvtanilag értelmezhető hangsor, egy grammatikai egység, amely az aktuális használatától többé-kevésbé független, kötött jelentéssel bír annak alapján, hogy benne a nyelvtani szabályok (a nyelv konvenciói) által megengedett módon szavak kapcsolódnak egymáshoz. Az pedig, amit ennek a nyelvtanilag értelmezhető hangsornak a kimondásában teszünk, cselekszünk, olyan tettek, aktusok végrehajtásával egyenértékű, mint ígérés, kérés, felszólítás, fenyegetés, figyelmeztetés, engedélyezés, tiltás, esküvés, parancsolás, könyörgés stb. Vagyis az elemzés elválasztja egymástól a valami mondásának aktusát (act of saying something) és azt az aktust, amit valaminek a mondásában hajtunk végre (act in saying something). Megnyilatkozásainknak ezt a két aspektusát az angol *locution* (= szó, kifejezés, beszéd) szó alkalmazásával lokúciónak, illetve illokúciónak nevezik. A *lokúció* terminus egy nyelvtanilag értelmezhető, jelentést hordozó hangsorra (mondatra), illetve ennek a kimondására vonatkozik, az *illokúció* terminus pedig egy nyelvtanilag értelmezhető, jelentést hordozó hangsornak (mondatnak) valamilyen cselekvési, azaz illokúciós erővel történő kimondására, vagyis arra az aktusra, amelyet egy nyelvtanilag értelmezhető hangsor (mondat) kimondásában hajtunk végre.

Minden nyelvi megnyilatkozásunk lokúció és illokúció egyben. Szokásos körülmények között nincsen olyan lokúció, amely ne lenne egyben illokúció is, hiszen a kommunikáció mindennapi helyzeteiben nem azért beszélünk, hogy demonstráljuk, képesek vagyunk grammatikailag értelmezhető hangsorokat produkálni, hanem hogy felismertessük gondolatainkat, érzelmeinket és szándékainkat, és ezen keresztül elérjünk dolgokat.

Ahhoz azonban, hogy egy lokúciós aktus sikeres illokúciós aktusnak minősüljön, vagyis hogy a közlőnek a megnyilatkozásával (a lokúcióval) sikerüljön megvalósítania a szándé-

kolt illokúciós aktust, nem elég, hogy felismerjék, megértsék illokúciós szándékát, hanem teljesülniük kell bizonyos feltételeknek. Például nem ígérhetünk olyasmit, amit nyilvánvalóan nem vagyunk képesek valóra váltani; nem helyénvaló kérnünk valamit, ha az már köztudomásúlag megvalósult; nem adhatunk parancsot, ha ehhez nincs autoritásunk; nem engedhetjük át egy tárgy tulajdonját, ha ezzel a joggal nem rendelkezünk stb. Az illokúciós aktusoknak ezek az érvényességi feltételei gyakran már nemcsak nyelvi szabályokat, hanem különféle társadalmi-kulturális intézményeket (jog, tulajdon, autoritás, etikett stb.) is érintenek (Searle, 1969, 2000; Strawson, 1997), ami jól érzékelhetővé teszi, hogy a szavak mondásában megvalósuló illokúciós aktus következményekkel járó valódi, „kemény” beavatkozás a dolgok menetébe. Ha például egy bírósági tárgyaláson a bíró kimondja azokat a szavakat, hogy „a vádlottat felmentem”, akkor ezzel a vádlottat ténylegesen megsza-badítja a vád terhétől, és az illető immár szabad emberként távozzhat.

Austin a lokúció és az illokúció mellett megkülönböztette a kommunikációs aktivitásoknak még egy harmadik aspektusát is, amelyet a *perlokúciónak* nevezett. A perlokúció úgy jellemezhető, mint egy aktus valaminek a mondása által (act by saying something), ahol a perlokúció terminus azokra az illokúción túli következményekre, azokra a nem a nyelvi konvenciókból következő hatásokra utal, amelyeket a közlők valaminek a kimondása által váltanak ki a befogadóból. Ez a következmény, ez a hatás lehet valamilyen érzelem (öröm, szomorúság, harag stb.), valamilyen hiedelem, meggyőződés, vagy valamilyen cselekvés szándéka, illetve végrehajtása, ahogy például a bírónak a vádlottat felmentő szavai (a felmentés illokúciós aktusa) a tárgyalóteremben jelenlévők körében örömet vagy felháborodást, tetszést vagy elutasítást, hangos egyetértést vagy tüntető tiltakozást kelthetnek. Néhány egyéb példa a perlokúciós cselekvésre: *A* azzal, hogy azt mondta, „Pista beteg lett”, elszomorította *B*-t; *A* megesküdtött arra, hogy Zoltán lojális, és ezzel meg is győzte *B*-t Zoltán megbízhatóságáról; *A* azt mondta *B*-nek, hogy azonnal fogja be a száját, és ezzel sikerült *B*-t elhallgattatnia; *A* megkérte *B*-t, hogy segítsen neki, és *B* segített is stb.

Bár a perlokúciós hatások gyakran nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a mondatok konvencionális jelentésével és illokúciós cselekvési erejével, mégis szerves részei a beszéd-cselekvéseknek. Mindennapi kommunikációs tapasztalatainkból jól tudjuk, hogy gyakran azért – vagy legalábbis azért is – beszélünk, hogy hallgatóságunkat meggyőzzük valamiről, elfogadtassunk vele valamilyen hiedelmet, rávegyük valaminek a megtételére, örömet, bánatot, ijedtséget, félelmet, lelkesedést vagy valamilyen más érzelmet váltunk ki belőle. Például amikor kimondjuk valaki előtt azokat a szavakat, hogy „Megígérem, hogy holnap este meglátogatlak”, az ígérés aktusának végrehajtása, azaz önmagunk elkötelezése mellett szándékunkban áll(hat), hogy a befogadónak örömet okozzunk, vagy hogy ígéretünkkel rábírjuk arra, hogy a következő nap estéjén otthonában tartózkodjon. Persze a megnyilatkozások nyomán bekövetkezett perlokúciós hatások gyakran a legkevésbé sem szándékol-tak, sőt nem ritkán kifejezetten ellentétesek azzal a hatással, amelyet a közlő ténylegesen megcélzott, és amely a szavai konvencionális jelentéséből következne. Gondoljunk olyan helyzetekre, amikor egy betegben az orvosok vagy a rokonok megnyugtátásnak szánt szavai félelmet, rémületet, pánikot váltanak ki.

2. Habermas a kommunikatív cselekvésről

A beszédaktusok kitüntetett szerepet játszanak Jürgen Habermasnak a kommunikatív cselekvésről írott korszakos munkájában, amely az austini gondolatkört tudásszociológiai, cselekvéseméleti, fenomenológiai, hermeneutikai és társadalmi-evolúciós megfontolásokkal

összekapcsolva, a beszédaktusokkal kapcsolatos pragmatikai felismeréseket egy nagyszabású társadalomelmélet szerves részévé fejlesztette. (Habermas, 1981; részleges magyar fordítása: Habermas, é. n.)

Habermas a nyelvi közvetített interakciókat két alapvető csoportra osztja, kommunikatív cselekvésekre és stratégiai cselekvésekre. A kommunikatív cselekvést az austini illokúciós aktussal azonosítja, és úgy tartja, hogy a kommunikatív cselekvésekkel kapcsolatban háromféle érvényességi feltételtípus, háromféle érvényességi igény határozható meg:

- az „objektív” világ vonatkozásában a propozíciós tartalom *igazsága*,
- a társadalmi világ vonatkozásában a normáknak, a szabályoknak való megfelelés, a *helyénvalóság*,
- a személyiség vonatkozásában a belső világnak való megfelelés, az *őszinteség*.

„A beszélő kommunikatív szándéka a következőkben foglalható össze: (a) az adott normatív kontextusra tekintettel *helyes* beszédaktust hajtani végre, hogy ily módon közte és a hallgató között legitim személyközi kapcsolat jöjjön létre; (b) *igaz* kijelentéseket (illetve *helytálló* létezési előfeltételeket) tenni, hogy ezáltal a hallgató a beszélő tudásából részesüljön és megossza vele azt; (c) *hitelesen* közölni értelmezéseket, szándékokat, érzéseket, kívánságokat stb., hogy ily módon a hallgató higgyn a mondottaknak” (Habermas, é. n.: 104).

Az érvényességi feltételek típusának megfelelően Habermas a kommunikatív (=illokúciós) aktusoknak három fő típusát különbözteti meg:

- a *konstatív aktusok* a propozíciós tartalom igazságát, az objektív valósághoz való viszonyt állítják a középpontba (állítások, kijelentések, informálások, osztályozások, vitatások, cáfolatok, érvelés stb.);
- a *regulatív aktusok* a társadalmi-intézményi kapcsolatokra, a normáknak, szabályoknak való megfelelésre, a társadalmi-intézményi-normatív helyénvalóságra helyezik a hangsúlyt (ígéretes, megállapodások, szerződések, elrendelések, engedélyezések, tiltások, kinevezések stb.);
- az *expresszív aktusokban* a személyiség, a belső világ mutatkozik meg, és az érvényesség fő szempontja az őszinteség (bocsánatkérés, gratuláció, részvétnyilvánítás, igazolás, felpanaszolás, kritizálás stb.).

Egy beszédaktusra adott válaszuk, reakciónk attól függ, hogy milyen érvényességi feltétel, milyen érvényességi igény szerint értékeljük. Habermas ezt a következő példával szemlélteti (Habermas, é. n.: 103). Tegyük fel, hogy egy professzor egy szemináriumon azt mondja az egyik diáknak:

„Legyen szíves, hozzon nekem egy pohár vizet.”

A megszólított diák elvben három érvényességi szempontból utasíthatja vissza a kérést:

- (a) „Nem, a legközelebbi vízcsap olyan messze van, hogy nem érnék vissza a szeminárium végéig.”
(a propozíciós tartalom egyik előfeltevése – a pohár víz az óra végéig beszerezhető – igazságának vitatása)
- (b) „Nem, ön nem kezelhet engem úgy, mint egy alárendeltjét.”
(a normák által szabályozott cselekvés helyénvalóságának, a társadalmi viszonyoknak, a hatalomgyakorlásnak, az autoritásnak a vitatása)
- (c) „Nem, ön nem is szomszéd, csak kellemetlen helyzetbe akar hozni a diák-társaim előtt.” (az őszinteség vitatása, rejtett szándék tulajdonítása).

Az (a) válasz egy olyan proposíció igazságát (olyan tények fennállását) vonja kétségbe, amelyet a professzornak az adott körülmények között előfeltételeznie kell; a (b) válasz azt fejezi ki, hogy a diák szerint a professzor megnyilatkozása a szó szerinti jelentésével ellentétben valójában nem kérdés, hanem hatalmi pozícióból megfogalmazott utasítás, amely nem felel meg a közöttük fennálló (egyenlő, nem hatalmi-alárendeltségi, illetve a diák által ilyennek feltételezett) társadalmi viszonyoknak, az ezen viszonyt konstituáló normáknak; a (c) válasz a professzor őszinteségét kérdőjelezi meg, rejtett és alattomos szándékot tulajdonítva neki.

Miután ily módon meghatározta a kommunikatív cselekvés érvényességének feltételeit, és körvonalazta fő típusait, Habermas kifejti elméletének központi tételét, amely szerint a kommunikatív cselekvéseket az a sajátosság különbözteti meg a kommunikáció útján (nyelvileg) közvetített egyéb interakcióktól, azaz a stratégiai cselekvésektől, hogy míg a stratégiai cselekvések valamilyen perlokúciós hatást akarnak kiváltani a befogadó oldalán, addig a kommunikatív cselekvések a *kölcsönös megértést* szolgálják közlő és befogadó között. „[...] A kommunikatív cselekvésben a beszélő azért választ érthető nyelvi kifejezést, hogy egy hallgatóval valamiben kölcsönösen megértsék egymást, és hogy ezzel *önmagát* értesse meg” (Habermas, é. n.: 104). „A kölcsönös megértés a kommunikációban résztvevők megegyezését jelenti egy megnyilatkozás érvényességét illetően” (Habermas, é. n.: 153). Ezt a következőképpen kell érteni. Mivel minden megnyilatkozásnak van valamilyen illokúciós értéke, a közlő kommunikatív megnyilatkozása szükségképpen egy illokúciós érvényességi igény bejelentésével egyenlő. A befogadó ezt az érvényességi igényt vagy elfogadja, vagy nem. Ha elfogadja, akkor máris létrejött a kölcsönös megértés a felek között, ha nem, akkor alku kezdődik a kölcsönösen elfogadható érvényességi feltételekről, amely vagy megegyezéssel, azaz kölcsönös megértéssel zárul, vagy megszakad a kommunikáció.

Habermas a kommunikatív cselekvéseknek a nyelvileg közvetített interakciókban betöltött szerepét vizsgálva úgy találta, hogy „feltételezhető, hogy a konstatív, a regulatív és expresszív beszédaktusok létrehozzák a nyelvileg közvetített interakció megfelelő típusait” (Habermas, é. n.: 116), és ennek alapján a 1. táblázaton látható felosztásban megkülönböztette a nyelvileg közvetített cselekvéseknek az igazság, a társadalmi-normatív helyénvalóság és az őszinteség érvényességi feltételei szerinti három típusát, továbbá mindezekkel szemben a perlokúciós hatások kiváltását célzó stratégiai cselekvéseket (Habermas, é. n.: 118). (1. táblázat)

Íme néhány példa a nyelvileg közvetített interakció-típusokra:

- diskurzus, megvitatás: tudományos elméletek bemutatása és megbeszélése, egy diszsertáció megvitatása, gondolatok kifejtése, véleménycserék, tanácskozások stb.;
- normák által szabályozott cselekvés: konstitúciók, a működés szabályainak lefektetése és tisztázása, felvételi és kizárási procedúrák, szerződések, szertartások, rítusok stb.;
- dramaturgiai cselekvés: önvallomások, művészeti alkotások, versek, regények, illetve mindezek értékelése stb.;
- stratégiai cselekvés: ráhatás, befolyásolás, promóció, reklám, propaganda, agitáció stb.

1. táblázat. A nyelvileg közvetített interakció tiszta típusai Habermas nyomán

Pragmatikai ismérvek Cselekvéstípusok	Jellemző beszédaktusok	Funkciók	Irányultság	Alapbeállítottság	Érvényességi igények	Világvonatkozás
<i>diskurzus, megvitatás</i>	konstatívok, leírások	tényállások reprezentálása	kölcsönös megértésre irányult	objektíváló	igazság	objektív világ
<i>normák által szabályozott cselekvés</i>	regulatívok	interperszonális kapcsolatok létesítése	kölcsönös megértésre irányult	normákhoz alkalmazkodó	helyénvalóság	társadalmi világ
<i>dramaturgiai cselekvés</i>	expresszszívek	önmegjelentés, önkifejezés	kölcsönös megértésre irányult	expresszív	hitelesség, őszinteség	szubjektív világ
<i>stratégiai cselekvés</i>	perlokúciók, imperatívuszok	a másik befolyásolása	sikerirányult	objektíváló	hatékony-ság	objektív világ

3. Habermas eltávolodása a beszédaktus-elmélettől

Remélhetőleg már a fentiekből is kitűnt, hogy Habermasnál a kölcsönös megértés lényegesen többet jelent, mint a megértésnek az a szokásos fogalma, amelyet beszédaktus-elméleti vonatkozásokban nyelvészek és nyelvfilozófusok használnak. Az utóbbiak értelmezésében a megértés nem más, illetve nem több, mint a lokúciónak és illokúciós értékének, vagyis a közlő azon szándékának felismerése, hogy szavaival (a lokúcióval) milyen illokúciós aktust akar végrehajtani. Habermas viszont a megértésbe nemcsak az illokúciós szándék felismerését, hanem e szándék elfogadását, akceptálását is beleérti annak alapján, hogy a közlő által végrehajtani szándékolt illokúciós aktus, illetve annak kísérlete csak akkor válhat érvényes, sikeres illokúciós aktussá, ha a befogadó érvényesnek ismeri el, azaz elfogadja a közlő megnyilatkozásában manifesztálódó érvényességi igény(eke)t. Például egy kérés nem működhet kérésként, ha a befogadó olyan rossznak tartja a közlőhöz való viszonyát, hogy semmiféle együttműködést sem tud elképzelni vele („Te nem kérhetsz tőlem semmit!”); egy parancsnak szánt lokúció csak akkor válik parancsértékű illokúcióvá, ha a befogadó nem vonja kétségbe a közlő parancsolási jogát, autoritását, és/vagy nem emel kifogást a parancs tárgyát képező cselekvés végrehajthatóságát illetően, és/vagy nem kétli, hogy a közlő olyan parancsot adott, amelyet ténylegesen gondolt; valamilyen segítségnyújtás felajánlása csak akkor válik valódi felajánlássá és elköteleződéssé, ha a befogadó nem vonja kétségbe, hogy a közlő képes és őszintén akar is segítséget nyújtani; és még hosszasan lehetne sorolni.

Habermas abban is nyomatékosan eltér a beszédaktus-elmélet klasszikus változatától, hogy az illokúciót és a perlokúcióval azonosított stratégiai cselekvést nem ugyanazon interakció két értelmezési szintjének, hanem két különböző interakció-típusnak tekinti. Erről így ír: „A kommunikatív cselekvéshez számítom [...] azokat a nyelvileg közvetített interakciókat, amelyekben valamennyi résztvevő beszédaktusaival *csakis* illokúciós célokat követ.

Nyelvileg közvetített stratégiai cselekvésnek tekintem viszont azokat az interakciókat, amelyekben a résztvevők közül legalább egy perlokúciós hatásokat vált ki a másiktól. Austin nem választotta szét ezt a két esetet két interakció-típusra, mert hajlott rá, hogy a beszédaktusokat, tehát a kölcsönös megértés aktusait azonosítsa magukkal a nyelvileg közvetített interakciókkal” (Habermas, é. n.: 96). A beszédaktuselmélet eredeti változatában minden megnyilatkozásnak lehet valamilyen perlokúciós hatás kiváltására irányuló – Habermas terminológiájában: stratégiai – célja. Habermas szerint viszont a performatív hatást célzó stratégiai aktus a cselekvéseknek egy külön osztálya, következésképpen azok a cselekvések, amelyekben megjelenik valamilyen performatív, azaz stratégiai cél, nem lehet az ő elméletében kommunikatívnak nevezett cselekvés.

A kölcsönös megértés habermasi fogalma azzal, hogy az illokúciós aktusokkal azonosított kommunikatív cselekvésbe bekapcsolja az érvényességi igény elfogadását, illetve vitatását (a befogadó részéről), jelentősen kiterjeszti az austini beszédaktuselméletet, de nem áll ellentmondásban vele. Legkézenfekvőbb talán úgy értelmezni ezt a kiterjesztést, hogy míg a nyelvész és a nyelvfilozófus számára a hangsúly inkább az illokúciós szándék kifejezésén és felismerésén, vagyis azon a kérdésen van, hogy milyen nyelvi szabályok, milyen nyelvi formák működnek közre abban, hogy egy megnyilatkozás valamilyen illokúciós aktusként legyen felismerhető, addig Habermas szociológiai megközelítésében inkább arra irányul a figyelem, hogy milyen társadalmi viszonyok (hatalom, szerepek, státusz stb.) jellemzik a kommunikációs kapcsolatba lépőket, és e viszonyok miképpen befolyásolják a nyelvileg közvetített interakciókat.

Más a helyzet viszont a kommunikatív cselekvésnek a tisztán illokúciós aktusokkal való azonosításával, illetve az illokúciós és a perlokúciós aktusok két különböző típusú interakcióként történő felfogásával. Itt nyilvánvaló az ellentmondás az eredeti austini beszédaktuselmélet és Habermas nézetei között. Igaz, hogy a perlokúciós következmények és hatások nem a nyelvi és egyéb intézményi konvenciók erejével kapcsolódnak a megnyilatkozásokhoz, mégis a valóságban bármely illokúciós aktusnak lehet valamilyen – akár szándékolt, akár nem szándékolt – perlokúciós következménye, hatása. A köszöntések például tisztán illokúciós aktusok, közelebbről az interperszonális kapcsolatok létesítésére, illetve fenntartására szolgáló, normák által szabályozott, Habermas által regulatívnak nevezett kommunikatív cselekvési típus esetei, de még ezeknél is megtörténhet, hogy perlokúciós hatást váltanak ki (például valaki megijedhet, ha váratlanul ráköszönnek), vagy célirányos stratégiai cselekvés részeként megtévesztésre használják őket (például egy szélhámós az ismerősség látszatát keltve kedves köszöntéssel próbál kiszemelt áldozata bizalmába férközni). A tisztán illokúciós aktusokkal azonosított kommunikatív cselekvéseknek és a perlokúciós aktusoknak a merev elválasztása és különböző cselekvési típusokba sorolása egyebek mellett olyan ellentmondásokhoz is vezet, hogy „[...] pl. bármilyen a gyermekek táplálását előkészítő kommunikáció nem lehet kommunikatív cselekvés, hanem csak stratégiai, mert hiszen szándéka, célja van, okilag létrehozott hatáshoz vezet, s a világ állapotába, amelyhez az emberi egyének állapota is hozzátartozik, kifejezetten beavatkozik, ott valamit létrehoz: jóllakottságot, életben maradást” (Dombos, 2007: 9).

A kommunikatív cselekvés és a stratégiai cselekvés habermasi szétválasztása szociológiai szempontból sem igazán célravezető. Ha ugyanis a kommunikatív cselekvés csupán három tisztán illokúciós típusra korlátozódik és az ezekben az illokúciós típusokba tartozó aktusoknak nem lehetnek perlokúciós következményei és hatásai, akkor nehéz elképzelni, hogy a kommunikatív cselekvés miképpen idézhet elő változásokat a világban. „Habermas ambiciózus kommunikatív cselekvés-elmélete igen jószándékú, de nem eléggé erős [...]”

hiányzik belőle a kauzális tényezők kellő súlyú figyelembevételé [...] hiszen bármiféle a világra ható cselekvési fajtától tételesen elhatárolja magát” (Dombos, 2007: 10). Érdemes lenne végiggondolni, vajon nem lehet-e a beszédaktuselmélet eredeti megkülönböztetései-
nek keretei között úgy újrafogalmazni a kommunikatív cselekvés és a kölesönös megértés
összefüggéseit, hogy Austin és Habermas meglátásai ne egymással ütközve, hanem egy-
más erősítve érvényesüljenek.

Irodalom

- Austin, John L. (1990) *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dombos Pál (2007) Habermas önkorrekciója. *Szociológiai Szemle*, 1–2: 3–15.
- Felkai Gábor (1993) *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- Habermas, Jürgen (é. n.) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: ELTE. Részleges fordítás a német eredetiből: J. Habermas (1981) *Theorie des Kommunikativen Handelns* 1–2. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) (1997) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris.
- Searle, John R. (1969) *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sík Domonkos (2008) A kommunikatív cselekvés koordinációja. *Szociológiai Szemle*, 1: 3–32.
- Strawson, P. F. (1997) Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.) (1997)
- Syi [Szakadát István] (2008) *Cselekvéselmélet dióhéjban. Játék, elmélet, módszer, tan – Weber újratöltve*. Budapest: Typotex.
- Weber, Max (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

**„... A MINT A RÉGEN ÉLT NÉP ÉLT, MI NEM ÉLÜNK ÚGY”
EGY KIHALT VOGUL NYELVVÁLTOZATRÓL**

Az antropológiai és nyelvészeti terepmunka kutatások ismeretesen a 19. században indultak meg általában, s a finnugrisztikában is. Ekkor született meg a felismerés és az igény, hogy a finnugor népeket és nyelveket kutatók felkeressék azokat a beszélői közösségeket, amelyek – a három nagy finnugor néptől eltérően – nem saját nemzetállamukban vagy azok határai körött éltek, hanem (a svédországi és a norvégiai számiktól eltekintve) kivétel nélkül a mai Oroszország területén. Az első gyűjtők nevét, életútjukat, tevékenységüket és eredményeiket a finnugrisztika számon tartja és becsüli: mennyiségileg és tartalmilag egyaránt tekintélyes szöveggyűjtéseik és nyelvtani feljegyzéseik nélkül – hogy csak a nyelvészeti relevanciát említsük – az a diszciplína, amelyet finnugor összehasonlító nyelvtudománynak nevezünk, aligha lenne datálható a 19. századra, hiszen az újgrammatikusoktól kidolgozott összehasonlító nyelvészeti módszertant nem lett volna milyen nyelvi anyagon alkalmazni. Végso soron ezek a gyűjtések, az elemzésük eredményeként megfogalmazott nyelvészeti következtetések segítettek hozzá ahhoz is, hogy az uráli nyelvek egymáshoz való viszonya minél egyértelműbben megfogalmazhatóvá váljék. Persze nyelvi anyagot nem csupán a terepen gyűjtöttek az elődök, de nem ezek voltak a tipikus esetek.

A 19. századi gyűjtők különféle részletességgel és műfaji keretek között (naplók, feljegyzések stb.) adtak számot arról, hol, mikor és hogyan dolgoztak, s mindezen körülmények rögzítése során arról is, hogyan tudtak kapcsolatba kerülni anyanyelvi beszélővel, olyannal, akitől elvárható volt, hogy nemcsak „közli” a szöveget, hanem közreműködik annak értelmezésében is. Magától értődő, hogy a 20. század derekán kidolgozott módszertani követelményeket, amelyek ma már tananyagnak számítanak, a mondott időszak gyűjtési vagy terepmunka módszerein számon kérni képtelenség. Mind e tekintetekben a 19. századi finnugrisztikai gyűjtések (s persze nem csak azok) egy sor szempontból esetlegesen voltak. Nemcsak azért, mert kérdéses volt, hogy hosszas kutakodás után található-e egyetlen olyan anyanyelvi beszélőt, akinek kompetenciája megfelelőnek ítélni és egyáltalán hajlandó megszólalni, hanem azért is, mert sokszor nem volt egyértelmű, mi a közlő nyelvi változata (pl. anyanyelve, illetőleg dialektusa), milyen egyéb nyelveken beszél/ért még, s e tudása honnan ered, nacionáljáról már nem is szólva. Másként fogalmazva: mindazok az információk, amelyeket ma elengedhetetlenül szükségesnek tekintünk ahhoz, hogy valamely gyűjtött nyelvi anyagról az elemzések és absztrakciók különféle szintjein plauzibilis állításokat tegyünk, vagy nem voltak hozzáférhetőek a gyűjtő számára, vagy (legalábbis részben) nem tartották fontosnak tekintetbe venni, rögzíteni. Ezek az információhiányok természetesen nem írhatók a finnugrisztika számlájára, mert a tudománynak, illetőleg a tudomány módszertanának akkori állását tükrözik. Ennek ellenére megvannak a következményei akár 100–120 év múltán is: a ma már a nyelvtörténet kereteiben (is) kezelendő szövegek az elemzések során egy sor olyan kérdést vehetnek fel, amelyek a közlő személyének azonosítása

nélkül szinte megoldhatatlan problémáknak tűnnek. Olykor tehát a nyelvtörténész számára a közlő, konzultáns személye éppoly fontos lehet, mint például a szociolingvista számára. E dolgozatban erre szándékozom példát felmutatni.

Nem tudok olyan munkáról, amelyik tudománytörténeti, tudományszociológiai megközelítésben megkísérelte volna összefoglalóan áttekinteni, vajon ez vagy az a nagy, 19. századi nyelvi gyűjtés hány konzultáns produkcióját tükrözi, kik voltak ők, mi tudható mindazokról a jellemzőikről, amelyek ma már szükségképpen részét képezik a nyelvi dokumentációnak. (Magától értődik, hogy az egyes uráli nyelvek kutatói tisztában vannak általában ezekkel a részletekkel, de ezek még nem általánosítható tudások.) Következésképp nem tudok olyan munkáról sem, amelyik mindezen – nyilván nem könnyen összeszedhető adatok alapján – megkísérelne valamely általánosítható képet adni arról, milyen is a finnugrisztika 19. századi, gyűjtésekre vonatkozó tudománytörténete. Ebben a rövid, vázlatos áttekintésben nem vállalkozhatom másra, mint hogy egyetlen nyelv két nagy gyűjtőjének, a magyar Munkácsi Bernátnak és a finn Artturi Kannistonak a vogul nyelv déli változata gyűjtőinek eredményei nyomán megkíséreljek felvetni egy olyan problémát, ami pedig az adatközlők személyére való tekintet nélkül aligha oldható meg – ha egyáltalán megoldható. A kérdés a következő: az adatközlők és a tőlük gyűjtött anyag ismeretében milyen értelemben beszélhetünk „nyelvjárás”-okról, „alnyelvjárás”-okról? Vajon egyéni, idiolektális vagy dielaktális változatokról van-e e szó? E helyt tehát sokkal inkább a problémafelvetés a célom, semmint a – még alaposabb elemzéseket kívánó – válaszadás. Az alább következők ahhoz a gondolathoz csatlakoznak, amelyet ismereteim szerint először Sherwood (1996) vetett fel, még ha némiképp más összefüggésben is.

A vogul nyelv a dialektális változatok földrajzi elhelyezkedésének megfelelően négy nyelvjárás csoportra, az északira, a nyugatira, a keletire és a délire osztható. Közülük ma már csak az északinak vannak beszélői. A déli nyelvjárást annak a folyónak a nevére, amelynek mentén a beszélők valaha éltek, tavadai nyelvjárásnak is nevezik. A Tavda folyó Oroszországban, Nyugat-Szibériában, a Lozva és a Szoszva folyók találkozásánál, a Közép-Urálban ered. A déli vogul beszélői a Tavda alsóbb szakasza mentén éltek, az orosz és szibériai tatár nyelv, illetőleg nyelvi változatok szoros szomszédságában.¹ A többi, főleg északi és keleti vogultól való, régen tartó eltávolodása, valamint az utóbb említett nyelvi kontaktusok következtében olyan változattá alakult, amely a 19. század végén önálló nyelv benyomását is kelthette: „A Tavda folyó alvidékén csekély számban fennmaradt vogulok nyelve a vogul nyelvterület legönállóbb s legsajátosabb része, mely első tekintetre olyan benyomással hat a figyelőre, mintha benne nem is egy tájbeszédnek, hanem az uráli ugor nyelvek egyik külön tagjának őriződött volna meg végső maradványa” (Munkácsi, 1894: 244). Az erős tatár hatás főként a szókészletben tükröződik, de kimutatható a grammatika egyéb tartományaiból is.

Az orosz nyelv hatása nem csupán a szókészletben, grammatikában, de a gondolkodásmódban és a tárgyi környezetben is megmutatkozott, Kannisto feljegyzése szerint: „Ihre Sitten und Anschauungen scheinen sehr verrusst zu sein. Von ihren Volkstum haben sie sich kaum etwas anderes als die Sprache bewahrt, die junge Generation fängt aber schon an, selbst sie zu vergessen” (Liimola, 1951: XX. old.). Arról, hogy kicsivel korábban,

¹ A tatár hatás a legintenzívebben a déli, valamivel kevésbé a keleti, még kevésbé a nyugati, s alig valamilyen mértékben az északi dialektusokban figyelhető meg, melynek magyarázata egyértelműen földrajzi. Az oroszsal azonban valamennyi vogul nyelvjárás 200–300 éve kapcsolatban van (Kálmán, 1961: 112–113).

a 19. század végén a déli vogul beszélők hogyan ítélték meg nyelvük, kultúrájuk állapotát, 1889-ben Munkácsi egyik adatközlője így nyilatkozik a Tavda-vidéki szent tórol szolván: „«Szent-tó-falu»-tól nem messze egy nagy tó van: «Szent tó»-nak nevezik. Régebben a mi ősatyáink nem vegyültek egybe az oroszokkal; abban az időben ezen tót a szélén álló ligettel együtt szentnek tartották. Nők nem jártak közel hozzá, a liget fáit nem vágták, vesszőt nem törtek [benn]. Ha ezen tóból halat fogtak, a halat nem tisztították vaskéssel, [hanem] fákéssel tisztították. A levágott tehénnek vérét a tó vizébe bocsátották a «Víz fejedelemnek». Minden másképpen alakult mostan: Orosszá lettünk, a mint a régen élt nép élt, mi nem élünk úgy. A mi saját vogul nyelvünket elfelejtjük: nem találkozik (lesz) százötven ember, a ki [most is] beszélje” (Munkácsi, 1889: 407–408).

A dialektus valamikor a huszadik század 20-as és 50-es éve között halt ki, jóllehet olvasható megjegyzés arról, hogy a 20. század 60-as éveiben még volt néhány idős beszélője (I. V. I. Lytkin közlését: Honti, 1975: 10). A Tavda mentén a feljegyzések szerint összesen hét faluban² beszélték, a 20. század legelején hozzávetőlegesen 325-en (Kannisto, 1907: 1; Nevalainen, 1970: 9–17). Az 1950-es orosz etnográfiai térkép már nem tüntette fel őket (ahogyan egyébként a Lozva menti északi, nyugati alnyelvjárásokat sem (Kálmán, 1961: 20–21).

A kutatás a déli vogul dialektusnak három alnyelvjárását tartja számon. E felosztási, illetőleg megnevezési gyakorlatnak az az alapja, hogy az adatközlők, akiktől sikerült anyagot gyűjteni, mely falvakban éltek – legalábbis az anyaggyűjtés idején. Ezek szerint beszélhetünk janicskovai, csandyri és a gorodoki alnyelvjárásról. A tavdai vogulra vonatkozó nyelvi ismereteink kizárólag Munkácsi Bernáttól és Artturi Kannistótól származnak, az iménti nyelvjárási felosztás pedig Kannisto megállapításain alapul. Munkácsi 1888 májusa és 1889 áprilisa között járt a vogulok között (nem utolsó sorban azért, hogy a Reguly Antaltól korábban gyűjtött vogul szövegeket megfejtse). Artturi Kannisto 15 évvel később csekély megszakítással összesen öt évet és négy hónapot töltött terepen. Tehát hosszabb ideig dolgozott a vogulok között, gyűjtött anyaga nem csupán sokkal terjedelmesebb, hanem fonetikai alapú lejegyzési módjának köszönhetően jóval differenciáltabb is, mint Munkácsié. A lexikológiai, a szótárai alapját képező anyagot leszámítva, melynek felgyűjtésére mindketten nagy gondot fordítottak, mindösszesen cca. 100 nyomtatott lapnyi szöveget jegyeztek le. Ezek műfajukat tekintve mesze túlnyomó többségben folklórszövegek. A tavdai vogul nyelvváltozatról tehát annyit tudhatunk, amennyit e szövegek megismerni engednek: egy kihalt nyelvváltozat esetében felmérhetetlen jelentőségű anyag.

Munkácsi a déli dialektusból az Alsó-Tavda vidékén gyűjtött anyagot. Adatközlői³ nevét, azt, hogy milyen faluból származtak, minden esetben feljegyezte. Közülük nem egyik nem ismeretes az orosz neve. Összesen három férfival dolgozott, azonban korukról vagy egyéb személyes adataikról alig tudható valami. Kb. 35 nyomtatott oldalnyi szöveget és lexikális anyagot sikerült lejegyeznie.

Kannisto közlői négy faluból származtak; a fent említett három alnyelvjáráson kívül a negyediket, Saitanszkaja-t, nem tartja külön alnyelvjárási megjelölésként számon a kutatás, jóllehet ismerjük az adatközlőt,⁴ az azonban nem egészen világos, milyen megfontolások alapján nem jelölődik önálló változatnak. Janicskova faluban összesen három adatközlője volt Kannistonak, két férfi⁵ és egy nő. Nevükből ítélve valamennyien egyetlen (nagy)

² Hozzávetőlegesen 5–10 házból álló falvakra lehet gondolnunk.

³ Pavel Ignatics Szimpaev, Arzentej Terentics Kosztyin, Filimon Haritonics Matykov.

⁴ Aniszim (Oniszim) Deidorovics Eszenbaev.

⁵ Andrian Haritonovics Matykov (66 éves), Matvei Andrianovics Matykov (A. H. Matykov fia).

családhoz, a Matykov családhoz tartoztak, s ugyancsak a nevekből ítélve apa-fió kapcsolat lehetett közöttük. A női adatközlő⁶ (a szokásoknak megfelelően) beházasodás révén került a faluba, az előbbi két konzultánshoz fűződő családi viszonya nem ismeretes. Szülőfalujának neve ismert, de az már nem tudható, hogy ott milyen nyelvet, nyelvváltozatot beszéltek. Munkácsi Matykov családnevű adatközlője (aki atyai neve szerint talán Kannisto idősebb adatközlőjének lehetett a testvére) nagy valószínűséggel ugyancsak innen származhatott. Csandyriben (voltaképp Nagy-Csandyriben) négy konzultánsa volt Kannistonak, akik ugyancsak egyazon családnak, a Kosztyin családnak voltak a tagjai: egy férfi⁷ és három nő.⁸ Ez utóbbiak közül kettő beházasodott a faluba.

A gorodoki változat már nagyobb eltéréseket mutat, de éppen ennek a megítélése mutat rá legközvetlenebbül e dolgozat problémafelvetésére. Ehhez érdemes felidézni Kannisto déli gyűjtőútjának állomásait: 1903 augusztusában utazott a Felső-Lozva vidékéről, az északi nyelvjárásterületről a Tavda mellé. Először Janicskovában, majd Csandyriben dolgozott adatközlőkkel, s 1904 februárjában rövid utazást tett Gorodokba, ahol információi szerint még élt egy idős férfi, aki beszélt valamennyire e nyelvváltozatot. Meg is találta, s rajta kívül még egyet, ám kiviláglott, hogy vogul nyelvi kompetenciájuk elégtelen, sőt, beszédhibák is voltak, így sokra nem jutott velük. Másként fogalmazva: amit a gorodoki tavdai vogul nyelvváltozatról tudunk, e két közlőnek köszönhetően tudjuk. Ehhez még a következő lényeges megjegyzést kell hozzáfűznünk: a gyűjtött anyagok megoszlása abban a tekintetben, hogy vajon mennyi származik egyik vagy másik adatközlőtől, igen egyenetlen. Munkácsi esetében valójában összesen két adatközlőtől származik a kb. 35 oldalnyi adat, a harmadiktól (Sajtinszkiból) mindösszesen annyi, amennyit fentebb magyar fordításban közöltünk. Nincs ez sokkal másként a Kannistótól gyűjtött csandyri vagy janicskovai anyag esetében sem, amennyiben konzultánsai közül nem egy többnyire már csak az adatértelmezésben vett részt.

A fentihez hasonló filológiai nyomozó munka további részletezése helyett, mely pedig nézetünk szerint okvetlenül elvégzendő, a következőkön érdemes elgondolkodnunk. Kannisto a janicskovai és a csandyri változatokat oly mértékben megegyezőnek ítélte, hogy megkülönböztetésüket nem tartotta mindig elengedhetetlenek, jóllehet hangtani szempontból olyannyira mutatkoznak eltérések, legalábbis a gyűjtő lejegyzései szerint, hogy a hangtörténeti vagy etimológiai munkák külön-külön jegyzik őket egy sor esetben (kiragadott példákért l. Honti, 1982: 124 vagy 1999: 41). Ennél lényegesebb azonban Honti meglátása az alig másfél évtizednyi különbséggel gyűjtött Munkácsi-, illetve Kannisto-féle anyagról. Honti úgy véli ugyanis (1975: 9), hogy – legalábbis morfológiai tekintetben – nincs különbség a kétféle szövegegyüttes között, azaz leírásában nem érvényesít esetleges nyelvtörténeti szempontot. Úgy gondolja, hogy a két terepmunka között eltelt idő nem olyan hosszú, hogy ezalatt változások történhettek volna.

Ezt az álláspontot vonja kétségbe, legalábbis egy szintaktikai problémára rávilágítva Sherwood akkor, amikor kísérletet tesz annak bemutatására, hogy a Munkácsi, illetve Kannisto-gyűjtés ideje között lezajlhattak változások, amelyek a nyelvállapotnak olyan romlását

⁶ Aljona Filipovna Matykova.

⁷ Logan Szidorovics Kosztyin (30 éves).

⁸ Tatjana Geraszimovna Kosztyina (Logan Sz. Kosztyin felesége), Akszinya Ivanovna Kosztyina (született Saitanszkajában, leánykori neve Eszenbaeva), Zenovja Jegorovna Kosztyina (fiatal – talán itt született).

mutatják, amelyek a veszélyeztetett nyelvvállapotban lévő nyelvekre lehetnek jellemzők. Érvelesekor pedig visszanyúl magukhoz az adatközlőkhöz, s rávilágít, hogy a Kannisto-féle közlők gyakrabban alkalmazzák a változásra mutató szerkezeteket, mint Munkácsiéi.

Foglaljuk most össze, mit soroltunk fel eleddig az adatközlőktől:

- a két gyűjtő összesen 11 konzultánssal dolgozott,
- Munkácsi adatközlőinek lakóhelye (legalábbis egy kivétellel) nem azonosítható pontosan,
- a gyűjtött szövegek mennyiségi megoszlása egyenetlen,
- túlnyomó többségben családtagok voltak a közlők,
- generációs eltérések voltak közöttük, de nem minden esetben azonosíthatók megfelelően,
- a női adatközlők egy kivétellel nem a gyűjtés helyén születtek, eredeti nyelvváltozatuk csak hiányosan azonosítható.

A fenti megfigyelések további filológiai és persze nyelvi-elemzési munkával még finomíthatók, melyeknek eredményeként a következő kérdésre kellene választ adni: az eltérő grammatikai tulajdonságok vajon dialektális, nyelvváltozás-béli vagy pedig „egyszerűen” idiolektális különbségeket mutatnak? A vogul nyelv kihalt tavadai változata esetében hogyan értelmezhető a dialektus fogalma?

Irodalom

- Honti, László (1975) *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kannisto, Artturi (1907) Matkakertomus vogulimailta IV. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 24/3: 1–3.
- Kálmán Béla (1961) *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Liimola, Matti (1951) Vorwort. In: Artturi Kannisto – Matti Liimola: *Wogulische Volksdichtung I*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. XI–XXXV.
- Munkácsi Bernát (1889) *Vogul Népköltési Gyűjtemény IV*. Budapest: MTA.
- Munkácsi Bernát (1894) *A vogul nyelvjárások szórágóságukban ismertetve*. Budapest: MTA.
- Nevalainen, Jorma (1970) Statistik über die Wogulen, gesammelt von Artturi Kannisto. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 70: 1–95.
- Sherwood, Peter (1996) Megjegyzések a tavadai vogul végnapjairól. In: Heikki Leskinen – Sándor Maticsák – Tõnu Seilenthal (eds.) *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä 1995. Pars IV. Sessiones Sectionum. Syntaxis et semantica & Contactus linguistici et status hodiernus linguarum & Cetera linguistica*. Jyväskylä: Gummerus. 244–248.

TABULA GRATULATORIA

ALBERT SÁNDOR
ANDRÁSSY GYÖRGY
ANGELUSZ RÓBERT †
A. SAJTI ENIKŐ
BAJNÓCZI BEATRIX
BAKRÓ-NAGY MARIANNE
BALÁZS L. GÁBOR
BALOGH ERZSÉBET
BALOGH LAJOS
BARNA GÁBOR
BARTHA CSILLA
BASSOLA PÉTER
BAUKO JÁNOS
BÁNRETI ZOLTÁN
BÁTYI SZILVIA
BENE ANNAMÁRIA
BENŐ ATTILA
BEREGSZÁSZI ANIKÓ
BERNÁTH ÁRPÁD
BÉKÉSI IMRE
BÉNYINÉ FARKAS MÁRIA
BIBOK KÁROLY
BORBÉLY ANNA
BUKTA KATALIN
BÜKY LÁSZLÓ
CHAMBERS JACK
CURLEYNÉ RÓNAY ZSUZSA
CSAPÓ BENŐ
CSATÁRI BÁLINT
CSEDŐ KÁROLY
CSERESNYÉSI LÁSZLÓ
CSERNICKÓ ISTVÁN
CSERNUS SÁNDOR
DÉGI ZSUZSANNA
DORÓ KATALIN
EGYED ALBERT
FEDINEC CSILLA
FEJES LÁSZLÓ
FEKETE KÁROLY
FENYVESI ANNA
FERENC VIKTÓRIA
FERINCZ ISTVÁN
GAL SUSAN
GÁDZSER MÁRIA
GEREBEN FERENC
GERSTNER KÁROLY
GÉCSEG ZSUZSANNA
GÖNCZ LAJOS
GÖRÖMBEI ANDRÁS
GÓSY MÁRIA
HAAVISTO KIRSI
HALMOS BÉLA
HATYÁR HELGA
HEGEDŰS ORSOLYA
HEGEDŰS RITA
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET
HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA
ILIA MIHÁLY
ITTZÉS NÓRA
KAPPEL PÉTER
KARMACSI ZOLTÁN
KASSAI ILONA
KESERŰ BÁLINT
KISS ATTILA
KISS GÁBOR
KISS JENŐ
KLAUDY KINGA
KOLLÁTH ANNA
KONTRA FERENC
KOZMÁCS ISTVÁN
KRIZSÁN ATTILA
KULCSÁR-SZABÓ ENIKŐ

KÜRTÖSI KATALIN
LADÁNYI MÁRIA
LAIHONEN PETTERI
LANSTYÁK ISTVÁN
LISZKA JÓZSEF
MALECZKI MÁRTA
MÁRKU ANITA
MÁTYUS KINGA
MENYHÁRT JÓZSEF
MISAD KATALIN
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS
NAGY JÁNOS
NÁDASDI PÉTER
NÁDOR ORSOLYA
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
NÉMETH ATTILA
NÉMETH MIKLÓS
ÓDRY ÁGNES
ÖLLÓS LÁSZLÓ
PAJZS JÚLIA
PÁL ÁGNES
PÁL JÓZSEF
PÁLFY MIKLÓS
PERÉNYI DÓRA
PETNEKI KATALIN
PETROVICS ISTVÁN
PÉNTEK JÁNOS
PÉTER LÁSZLÓ
PHILLIPSON ROBERT
PINTÉR TIBOR
P. LAKATOS ILONA
PLÉH CSABA
PRESINSZKY KÁROLY
PRESTON R. DENNIS
PUSZTAI FERENC
SALY NOÉMI
SÁNDOR ANNA
SHERWOOD PETER
SIMON SZABOLCS
SINKOVICS BALÁZS
SÍK PÉTER
SKUTNABB-KANGAS TOVE
SUJTÓ LÁSZLÓ
SUSZCZYNSKA MALGORZATA
SZABÓ GILINGER ESZTER
SZABÓMIHÁLY GIZELLA
SZABÓ T. ATTILA jun.
SZAJBÉLY MIHÁLY
SZERENCSI KATALIN
SZEVERÉNYI SÁNDOR
SZÉPE GYÖRGY
SZILÁGYI N. SÁNDOR
SZOTÁK SZILVIA
TAR IBOLYA
TARDOS RÓBERT
TARNÓCZY MARIANN
TÁPAINÉ BALLA ÁGNES
TÁNCZOS VILMOS
TERESTYÉNI TAMÁS
T. KÁROLYI MARGIT
TOLDI ÉVA
TOPÁN ESZTER
TÓTH KÁROLY
TÓTH PÁL PÉTER
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ
TÓTH SZERGEJ
TRUDGILL PETER
VAJDA ZOLTÁN
VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ
VARGA LÁSZLÓ
VÉGH LÁSZLÓ
ZSIGMONDNÉ HORVÁTH MÁRIA
ZSIGRI GYULA